

10-11

Acta Ethnologica Danubiana

Az Etnológiai Központ Évkönyve

Ročenka Výskumného centra európskej etnológie

Jahrbuch des Forschungszentrums für Europäische Ethnologie

2008–2009

Fórum Kisebbségkuató Intézet

Az Etnológiai Központ Évkönyve
Ročenka Výskumného centra európskej etnológie
Jahrbuch des Forschungszentrums für Europäische Ethnologie

2008–2009

Acta Ethnologica Danubiana 10–11

Acta Ethnologica Danubiana 10–11

Az Etnológiai Központ Évkönyve

Ročenka Výskumného centra
európskej etnológie

Jahrbuch des Forschungszentrums
für Europäische Ethnologie

2008–2009

Szerkesztette
Zostavil
Herausgegeben von

LISZKA JÓZSEF

Forum Institute
Komárom – Somorja
2009

Nemzetközi szerkesztőbizottság – medzinárodná redakčná rada –
Internationale wissenschaftliche Beirat

Elnök – predseda – Vorsitzender: Voigt Vilmos (Budapest, H)
Társelnök – Spolupredsedaajúci – Co-Vorsitzender: Köstlin, Konrad (Wien, A)

Botíková, Marta (Bratislava, SK), Halász Albert (Lendava, SLOV), Keményfi Róbert
(Debrecen, H), Keszeg Vilmos (Cluj–Napoca, R), Lábadi Károly (Osijek, HR), Lozoviuk,
Petr (Dresden, D/Liberec, CZ) Prosser-Schell, Michael (Freiburg, D), Seifert, Manfred
(Dresden, D), Silling István (Subotica, Serbia), Sopoliga, Miroslav (Svidník, SK)

A szerkesztő munkatársa – Redakčná spolupráca – Redaktionelle Mitarbeit

L. JUHÁSZ ILONA

Deutsche Übersetzungen: József Liszka, Petr Lozoviuk, Zsuzsanna Sáfi

Slovenské preklady: Ida Gaálová, Ilona L. Juhász, Gábor Pusko, Attila Simon

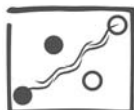
Magyar fordítások: Baranyovics Borisz, Csanda Máté, Liszka József

A borítón – Na obale – Auf dem Umschlag

Pétervárad látképe 1821-ben (Adolph Kunike litográfiája)
Pohľad na Petrovaradin z roku 1821 (litografia Adolpha Kunika)
Ansicht an Petrovaradin im Jahre 1821 (Lithographie von Adolph Kunike)

Realizované s finančnou podporou Ministerstva kultúry SR
– program Kultúra národnostných menšín 2007

A könyv megjelenését
a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma támogatta

Tartalom Obsah Inhalt

TANULMÁNYOK – ŠTÚDIE – ABHANDLUNGEN

SCHARFE, MARTIN

„Árpádházi Szent Ezsébet és lelkiatyja, Marburgi Konrád, 1230”.

Nyomozások és feltételezések a kép keletkezési körülményeit illetően

„Die hl. Elisabeth und ihr geistliche Zuchtmeister Konrad von Marburg, 1230”.

Recherchen und Mutmaßungen zum Entstehungszusammenhang des Bildes

(Zusammenfassung)

„Svätá Alžbeta a jej duchovný otec, Konrad z Marburgu, 1230”. Pátrania

a domnienky ohľadne súvislostí pri vzniku obrazu.....11

BOTÍK, JÁN

Tátra-alji vidék egy angol festő-házaspár műveiben

Podtatranský kraj v dielach anglických maliarov (Zhrnutie)

High Tatras region in the art of English painters (Summary).....35

DOMONKOS OTTÓ

Novšie pramene k zvykom tovarišov: kupovanie mena – Namenkauf

A kovácslegények szokásainak újabb forrásai: névvétel – Namenkauf

(Összefoglalás)

New Resources for Studying the Traditions of Smith Men-Servants:

Purchase of Names – Namenkauf (Summary)43

BÁRTH DÁNIEL

On the border of Western and Eastern Christianity. The co-existence and

conflicts of religions in Southern Hungarian Bácska in the 18th century

A nyugati és a keleti kereszténység határán. Vallási együttélés és konfliktusok

a dél-magyarországi Bácskában a 18. században (Összefoglalás)

Na hraniciach západného a východného kresťanstva. Konfesionálne spolužitie

a konfliktu v južnouhorskej Báčke v 18. storočí.....53

L. JUHÁSZ ILONA Út menti halálhelyjelek Dél-Szlovákiában. Tipológia, funkció, kultusz Prícestné označenia úmrtia na južnom Slovensku (Zhrnutie) Totengedenken am Straßenrand in der Süd-Slowakei. Typologie, Funktion, Kult (Zusammenfassung)	61
SPIEKER, IRA „Der Kuli arbeitet billig und willig...“ Saisonarbeiter um 1900 in Mitteleuropa zwischen wirtschaftlichem Kalkül und sozialer Diffamierung „A kuli olcsón és jól dolgozik...“ Idénymunkások 1900 körül Közép-Európában a gazdasági kalkulációk és a szociális rágalmak keresztüzében (Összefoglalás) „Kuli pracuje lacno a dobre...“ Sezónny robotníci okolo r. 1900 v strednej Európe medzi hospodárskymi kalkuláciami a sociálnym osočovaním.....	111
LOZOVIUK, PETR A reálszocializmus mint a néprajzkutatás tárgya Etnologie a studium tzv. reálného socializmu (Shrnutí) Ethnologie und das Studium des so genannten Realsozialismus (Zusammenfassung)	123
SIMON ATTILA Zwangsmigration tschechischer und slowakischer Ansiedler nach dem Ersten Wiener Schiedsspruch Nútená migrácia českých a slovenských kolonistov po viedenskej arbitráži (Zhrnutie) Cseh és szlovák telepesek kényszerű migrációja az első bécsi döntés után (Összefoglalás)	135
PUSKO GÁBOR Bolgár kertészek Bejében Bulharský záhradníci v Behynciach (Zhrnutie) Bulgarische Gärtner in Behynce.....	155
KÖZLEMÉNYEK – MATERIÁLY – MITTEILUNGEN	
BARANYOVICS BORISZ „...ha megyek az utcán, és itt a nevem, ott nevem...érted, nem?“ Egy párkányi graffitis csoport kultúrájának vizsgálata.....	165
CSISZÁR ATTILA „Gyermekkori multságok“. Gyermekvilág Komáromban a 19. század közepén.....	189
KÖNYVISMERTETÉSEK, ANNOTÁCIÓK – RECENZIE, ANNOTÁCIE – BESPRECHUNGEN, ANNOTATIONEN	203

KRÓNKA – KRONIKA – CHRONIK

(lj)

Hagyomány – migráció – változás. A migrációs folyamatok hatása a szlovákiai magyarok népi kultúrájára. Az Etnológiai Központ tíz éve (Komárom, 2007. november 16.)247

B. KOVÁCS ISTVÁN

Gecse Annabella könyvéről249

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

A hetvenéves Ján Botík köszöntése252

GECSE ANNABELLA

Szabó László 70 éves.....256

GECSE ANNABELLA

Társadalomkutató tudományos műhelyek a mai Magyarország szomszédságában I. (Szolnok, 2009. február 4.).....258

GECSE ANNABELLA

A cigány kultúra néprajzi és történeti kutatása a Kárpát-medencében. Konferencia Bódi Zsuzsanna emlékére (Gödöllő, 2009. február 18–20.)260

L. JUHÁSZ ILONA

„Colligite fragmenta!” – örökségvédelem Kárpátalján és a Felvidéken (Budapest, 2009. május 6–9.)262

(lj)

Párbeszéd és találkozások. Konferencia a közép-európai többségi és kisebbség etnikumok kölcsönhatásairól (Bautzen, 2009. május 16–17.)264

L. JUHÁSZ ILONA

A szakrális kislemezek digitalizálási lehetőségei (Komárom, 2009. május 29.)265

(lj)

Új helyen az Etnológiai Központ!.....268

PUSKO GÁBOR

Észak-Nógrád interetnikus kutatása (Füleki, 2009. november 20–21.).....271

KRIZA ILDIKÓ

Nyitra vidéki népballadák276

IN MEMORIAM

LISZKA JOZSEF

Vargyas Lajos (1914–2007)283

LISZKA JÓZSEF

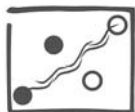
Hoffmann Tamás (1931–2007)284

L. JUHÁSZ ILONA

Géczi Lajos (1926–2008).....285

A kötet szerzőinek címjegyzéke – Adresy autorov – Adressen der Verfasser.....287

**TANULMÁNYOK
ŠTÚDIE
ABHANDLUNGEN**

„Árpádházi Szent Ezsébet és lelkiatyja, Marburgi Konrád, 1230”

Nyomozások és feltételezések a kép keletkezési körülményeit illetően

MARTIN SCHARFE

Előadásom*? témája ehhez a teremhez, a marburgi egyetem díszterméhez kapcsolódik. A falait díszítő festménysorozatról, illetve annak egyik darabjáról szeretnék beszélni, arról a képről, amelyet a terem déli falán, bal oldalt láthatnak: a *Szent Erzsébet és tanítómestere, Marburgi Konrád* című alkotásról van szó. Talán hallottak már róla, hogy a kép elkészülte után – egy ideig – nem kis felháborodást váltott ki a marburgi közönség körében. Az alábbiakban annak szeretnék röviden utánajárni, hogy miért és miképpen válhatott éppen ez a festmény botrány tárgyává, majd hogyan vált az idők során mégiscsak egy félig-meddig elfogadott, közkedvelt műalkotássá. A festményt – Marx kifejezésével élve, és azt jelentésében kitágítva – mint társadalmunk és kultúránk egy „hieroglifáját” próbálom vizsgálni és értelmezni. Megjegyzem, hogy ennek a hieroglifának a feltárásában–megvilágításában néhány kutatótársam – elsősorban Margret Lemberg, Gerhard Oberlik és Ulrich Hussong már nagy utat tettek meg előttem, számos homályos részletet tisztáztak (vö. Hussong 1992, főleg: 73–92; Lemberg–Oberlik 1985). Kérem, ne várjanak tőlem új információkat, vagy frissen előkerült tényanyagot. Fogadják munkámat inkább egyfajta értelmezésként, vizsgálódásként: akár egy régészeti feltárást. Ha netán eddig még nem értelmezett jelentések kultúrtörténeti megvilágítására, feltárására tennék kísérletet, kérem vegyék figyelembe, hogy módszeremből adódóan könnyen elkalandozhatok, vagy tévútra tévedhetek. Ezért arra kérem Önöket, hogy mindezt szem előtt tartva kísérjék figyelemmel barangolásomat.

Miután Kurhessen tartomány 1866-ban Poroszország részévé válik, majd lezajlik az 1870-es, a németek számára győztes háború is, Marburg életébe is beköszöntenek a „gazdasági csoda” évei. Az egyetem virágzásnak indul, a fellendülés pedig magán az épületen is nyomon követhető. Jelentős építkezés kezdődik, átalakítják az egyetem központ épületét is. Itt, ebben a szárnyban vagyunk most mi is, ez a rész a hatvanas évektől kezdve az Régi Egyetem (Alte Universität) nevet viseli. Az egykori domonkos kolostort több szakaszban lebontják, csak a templomot hagyják meg, amely az új építészeti koncepció ré-

* Jelen szöveg előadásként hangzott el a Német Néprajzi Társaság 31. kongresszusán, Marburgban (1997). Megjelent a kongresszusi kötetben: *Männlich. Weiblich. Zur Bedeutung der Kategorie Geschlecht in der Kultur*. Hg. von Christel Köhle-Hezinger – Martin Scharfe – Rolf Wilhelm Brednich. Münster – New York – München – Berlin: Waxmann 1999, 115–137. p. A szerző kutatásai során erősen támaszkodott a Marburgi Állami Levéltár (Staatsarchiv Marburg) kapcsolódó dokumentumaira (szcenátusi jegyzőkönyvek, levelezések stb.). Noha az ezekből a forrásokból vett passzusokat idézőjelben adjuk, az ezekre a levéltári állományokra történő konkrét hivatkozásoktól viszont eltekintünk. A téma iránt mélyebben érdeklődő megtalálja őket az említett első közlésben. A szerk.

szévé válik. A kolostor helyére az egyetem építómesterének, annak a Karl Schäfernek (1844–1908) az új épülete került, akinek nevéhez a marburgi favázak első nagy felújítási hulláma is kötődik. Az egyetem dísztermét is magában foglaló épület 1890-re készült el. Marburg legszebb profán épületévé válik, amint azt a várost bemutató útikalauzok említik: „fehér homokkőből” épült, a falak tehát elkezdésük idején jóval világosabbak lehettek, mint ma (Schneider 1907, 47).

A marburgi egyetem építés alatt lévő új épületegyüttese a Lahnon átívelő weidenhauseni híd felől. A régi kolostorépület egy része még áll. Ficge-Hillebrecht felvétele, 1879/87. Bildarchiv Foto Marburg Nr. 405 528

Mindemellett fontos utalnunk a kisvárosi jellegre is, s ugyanakkor figyelemre méltó az átépítés idején szem előtt tartott modernitás-igény, valamint a kész épület kora gótikus külseje (vö. Schneider 1907) közötti ellentét is. Az újonnan felavatott díszterem falain eredetileg festett ornamentumok, valamint az egyetem alapítójának, és a két Vilmos császárnak a portréja volt látható. A döntés, hogy a terem falait történelmi témájú festménysozort díszítse, csak később született meg.

A marburgi egyetem új épületegyüttese a Lahnon átívelő weidenhauseni híd felől (a három nagy csúcsíves ablak a díszterembe nyílik). Felvétel 1891 körül. Bildarchiv Foto Marburg Nr. 308 202

A marburgi egyetem aulája Janssen képeinek elkészülte előtt. A katedra és a professzori székek mögött egy-egy Philipps- és császárkép. Ludwig Bickel felvétele 1891 körül. Bildarchiv Foto Marburg Nr. 810 357

Peter Janssen képsorozata

Az elképzelést, miszerint az aula falain egy méreteiben is impozánsabb figurális képsorozat kapjon helyet, a porosz kormányzat is támogatta. Az egyetemi tanács tehát meghozta és be is terjesztette javaslatát az egyetem kurátorának, aki egyfajta összekötő kapocs szerepét töltötte be az egyetem és a berlini minisztérium között. Itt említeném meg a szóban forgó, 1890-es tervezet két alapelképzelését, mivel – ha nem is közvetlenül –, a későbbi Erzsébet-ábrázolás körüli konfliktusok okai is ezekre vezethetők vissza. Az egyetemi tanács javaslata az volt, hogy a terem falait hat, az egyetem történetéhez kapcsolódó eseményeket ábrázoló festmény díszítse, s ezeken hangsúlyosan jelenjen meg a reformáció témája. Ennek alapján egy világos, egyenes vonalú fejlődéstörténet elevenedett volna meg a terem falain, a marburgi domonkos szerzetesek kivonulásával kezdődően a felvilágosult nagy tudós és filozófus, Christian Wolf színrelépéséig. Az aulán kívül, a kerengő falain, egyértelműen elkülönítve az előbbi festményektől, hét kisebb méretű, az egyetem történetét bemutató kép kapott volna helyet, ezek közül időrendi sorrendben a legelsőnek a pogány germánok korát (a chattusok vendégszeretetéről, a rómaiak elleni harcokról, s arról, hogyan kereszteli meg Szent Bonifác a chattus vezetőket Amöneburgban stb.) ábrázoló alkotást képzeltek el. A tervek szerint e festménysorozat utolsó darabja lett volna a „Szent Erzsébet¹ betegeket ápol és alamizsnát oszt” című ábrázolás.

A berlini minisztérium kisebb huzavona után, a kor egyik népszerű festőművészt, Peter Janssent (1844–1908) bízta meg az aula képeinek megalkotásával, aki marburgi megbízását megelőzően is készített már történelmi témájú festménysorozatokat, így Brémában és Erfurtban is, később pedig a düsseldorfi képzőművészeti akadémia rektora lett. Janssen csak azzal a feltétellel vállalta a munkát, ha a nagyterem képein középkori motívumok is megjelenhetnek. Ez azt jelentette, hogy az „előtörténet” témája nem csak a termen kívül, hanem a díszterem falain is megjelenik majd (Hussong 1992, 78. Vö. Bieber 1979).

Janssen elképzelése azonban nem illeszkedett az egyetemi tanács terveibe. Ennek ellenére, miután 1892 júliusában összeült a rektor, a tanácsot képviselő négy professzor, az egyetemi kurátor, valamint a kerületi építkezési felügyelő és a művész maga, mégis elfogadták az új tervezetet. A tanács képviselői azonban makacsul ragaszkodtak elképzelésükhöz, miszerint a művész olyan környezetben és olyan módon ábrázolja Szent Erzsébet alakját, hogy az „ne kerüljön összeütközésbe vagy ellentmondásba az egyetem evangélikus szellemiségével”. De vajon milyen ábrázolásmódot képzeltek el a tanács tagjai, és mi lett volna az, amit nem fogadtak volna szívesen? És egyáltalán mit tarthattak egy Szent Erzsébet-ábrázoláson veszélyesnek? Ráadásul Ludwig von Sybel (vö. Hermelink–Kachler 1927, 701, 743), az egyetem első régésze, és az akkor frissen megalakult képzőművészeti szeminárium igazgatója (tehát mindenképpen egy befolyásos személy) külön kérte, vegyék jegyzőkönyvbe, ő maga határozottan ellenez bármiféle ábrázolást, amelyen Erzsébet alakja megjelenik. Kérdésünk tehát a következőképpen hangzik: vajon milyen lehetett az a Szent Erzsébet, akinek alakja ilyen felháborodásra adhatott okot?

A jegyzőkönyvbe bekerült a tanács többi tagjának tiltakozása is egy, a protestáns szellemiséggel ellentétes Erzsébet-ábrázolás ellen. A kurátor később már másképpen emlékszik a történetekre, hiszen azt állítja, hogy ő csak az „eretnekbíró Marburgi Konrád”, Erzsébet gyóntatóatyjának ábrázolását ellenezte a festményen. Bár a két olvasat ellentmond egymásnak, azonban ha együtt elemezzük őket, fény derülhet a probléma valós okaira. Az egyik félnél a szentasszony, a másikonál Konrád személye volt a kérdéses, de elképzelhe-

1 Meghalt Marburgban, 1231-ben.

tó, hogy egyikük számára sem az említett személyek külön-külön jelentették a problémát, hanem kettőjük együttes megjelenése, párosításuknak módja.

A professzorok tehát valószínűleg megsejthették, hogy a vásznon Erzsébet és Konrád nemkívánatos ábrázolása jelenik majd meg. 1895 augusztusában már (elméletileg) ismer-niük kellett a kész alkotást, hiszen ekkor bólintottak rá a festő Janssen munkaszerződésé-re. Ebben furcsa módon még nincs feltüntetve a művésznek fizetendő, egyébként tetemes honorárium összege (Hussong 1992, 82). A szövegben rögzítették a festményeket kiegé-sztítő, marburgi tudósokat ábrázoló kisebb méretű portrék sorrendjét is. Ebben a szerző-désben már szó van a terem csúcsíves ablakai fölé tervezett kép témájáról (Nyilas Ottó mondája) is, egy politikai üzenetet közvetítő, romantikus szerelmi történetről, ahogy arra Margret Lemberg tanulmányában már rámutatott (vö. Lemberg 1997). Elsősorban a hét nagy falikép témáját illetően született végleges döntés, amit következőképpen foglaltak (a képeken ábrázolt események sorrendje alapján) írásba:

„Szent Erzsébet és lelkiatyja, Marburgi Konrád (1230)”, „II. Frigyes császár útjukra bo-csájtja a Poroszországba induló német lovagrend tagjait (1236)” – ez az egyik a sorozat két, csakis férfialakokat ábrázoló festménye közül. „Brabanti Zsófia a marburgiak Gyermeke Hen-rik előtti hódolatát fogadja (1248)” – egy képzeletbeli városi környezetbe illesztett, kiváló-an megfestett jelenet, amely nemcsak energikus ecsetkezelésével tűnik ki, hanem a képen felvonultatott számos „átütően élethű, hitelesen ábrázolt alakok sorával is”. A képet egyéb-ként Janssen kortársai is különösen nagyra értékelték, stílusát „a lélek festészeteként” emle-gették (Vollmar 1897–1898, 211). A festményen Zsófia, Árpád-házi Szent Erzsébet lánya mutatja be fiúgyermekét. Ulrich Hussong minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy ez a Hessen uralkodóinak eredetmondáját ábrázoló jelenet sosem történt meg, hanem egy sok-kal későbbi, 19. századi elmeszüleményről van szó (Hussong 1992).

A reformációra történő első utalás csak a hosszanti fal középső, nagyméretű képén je-lenik meg (amelyet a tanács eredetileg az első kép helyére szeretne volna elhelyezni): „Me-rész Fülöp fogadja a tárgyalásra érkező reformátorokat (1529)”. Köztudott, hogy a talál-kozási eredménytelen volt, ennek ellenére mégis egy külön festmény készült róla. A képen számos, nagy gonddal megfestett asszony- és gyermekalakot is láthatunk, nem úgy, mint a következő, „A laufeni csata 1534” című, a protestánsok számára jelentős eseményt meg-örökítő festményen (a csatának köszönhetően foglalhatták vissza Württemberget).

A felsorolt eseményeket a „Mater Philippina” tulajdonképpeni története követi: „A do-monkos szerzetesek kivonulnak kolostorukból és átadják azt az egyetemnek (1527)”. A hetedik, utolsó képen lezárul a történet-sorozat: „A marburgi diákok Christian Wolf pro-fesszort fogadják (1723)”. A felvilágosult filozófus (a képen éppen a kocsijából száll ki) bevonulását természetesen szándékosan kötötték össze a katolikus egyházi élet képviselő-inek távozásával. Ez a kép az egyetlen, amelyen Marburg városa is megjelenik a háttér-ben (vö. Lemberg–Oberlink 1985). Megjegyezzük, hogy ez festmény sem csupán férfiak-at ábrázol (mint ahogyan az első látásra tűnik), hanem – a tömegben szinte teljesen el-veszve – egy szoknyás leányalakot is felfedezhetünk rajta.

A marburgi egyetem diszterme Janssen képeivel; balra hátul, az ablak fényében a Konrád–Erzsébet-festmény. 1927/29-es felvétel. Bildarchiv Foto Marburg Nr. 21 190

A Konrád–Erzsébet-kép

Ennyit tehát a képsorozatról, amely a kultúráért, oktatásért és egészségügyért felelős porosz minisztérium és a festőművész között 1895 augusztusában kötött szerződésben szerepelt. Janssen ezután hazautazik Düsseldorfba, és belekezd a sorozat megalkotásába, ami több évig is eltart, nem utolsó sorban a képek (egyől egyig vászonfestményről van szó) nagy mérete miatt. Az első kép méretét például 22,05 m²-ben szabták meg. Ahhoz, hogy az Erzsébetet és Konrádot ábrázoló jelenetet teljes egészében megérthessük, feltétlenül szükséges a jelenethez kapcsolódó történelmi tények ismerete, még akkor is, ha ezekről nem mindig könnyű tárgyilagosan beszélnünk.

Árpád-házi Szent Erzsébet, II. András magyar király lánya négyévesen érkezett Németországba, tizennégy évesen Lajos, türingiai tartománygróf felesége lett. Házasságukból összesen három gyermek született, az elsőt Erzsébet tizenöt évesen hozta világra. 1225-ben, 18 évesen kerül kapcsolatba a karizmatikus, komolyságot és komorságot sugárzó Marburgi Konráddal, a kivételesen művelt, nemesi családból származó, tőle évtizedekkel idősebb egyházférfival, a keresztesek pápa által felhatalmazott prédikátorával. Konrád Erzsébet gyóntatótyja, tanítómestere és nevelője lesz. Erzsébet 1227-ben húszéves, amikor férje a Szentföldre tartva útközben meghal. Az özvegy ezután tudatosan vállalja sorsát. Assisi Szent Ferenc példájára a krisztusi tanítás teljes mértékű követésére törekszik, szigorú aszkézisnek veti alá magát, lemond gyermekeiről, sőt Konrádnak tett fogadalmában saját akaratáról és vágyairól is. Mestere a legkeményebb vezeklési módokat szabja ki neki. 1228-ban mindketten Marburgba költöznek. A városban ekkor nyílik meg a nyilvános kórház, amelyet az akkor frissen szentté avatott Assisi Ferencről neveznek el.² Erzsébet a legalantasabb ápolói feladatokat látja el itt, Konrád kemény kézzel vezeti, irányítja és ha-

tározza meg feladatait. Erzsébet három évvel később, 1231 novemberében, huszonnégy évesen, a munkától és vezekléstől kimerülve hal meg. Konrád nem sokkal ezután, az egyház által felhatalmazva, nagyszabású eretneküldözésbe kezd, s az sem tartja vissza, ha áldozatai hatalmas és befolyásos emberek. Egy ilyen véres eretneküldöző körút végén éri utol a halál, a hazafelé vezető úton kíséroiével együtt egyszerűen agyonverik³, mégpedig nem messze Marburgtól, a Lahn-menti dombok túloldalán, nagyjából a mai Hof Capelle nevű városrész táján. A sors iróniája, hogy a Hohlweget, ahol a korabeli híradás szerint Konrádot meggyilkolták, az 1960-as években szemétkerakó helynek minősítették, és máig Marburg egyik szennyezett területeként tartják nyilván. Konrád halálának színhelyén ma tehát egy „szemetet lerakni tilos!” feliratú tábla áll.

Janssen első képe ma is abban az állapotban látható, ahogyan nagyjából 1903-ban is, a marburgi kórház egyik termét ábrázolja. Egy magas, vaskos mennyezetű helyiséget látunk, amelyet hátulról faoszlopok, valamint egy empóra zár le. A zöldes színű falakat és a betegágyakat a hátulról beszűrődő fény világítja meg. Középen, sötét ruházatban Erzsébet alakja látható, amint erősen meghajolva a padlón térdepel, valószínűleg éppen egy beteg mosdatását kezdi meg. Cipőt vagy sarut nem visel, arcát egy vállig érő fehér kendő szegélyezi. Tekintete nem találkozik a jelenet egyik szereplőjének tekintetével sem, hanem átlósan felfelé, kifelé irányul a képmezőből. Kezeire támaszkodva térdel, egy ingatag, labilis testtartásban, szinte mintha egy vadászatban elejtett őzet látnánk a képen. Közvetlenül mögötte Konrád áll, fehér domonkos-rendi ruhájában és fekete skapulárában. Arca izgatott lelkiállapotot tükröz, felsőteste oldalra hajolva, és részben oldalra is fordulva, szája nyitva, karjai éppen felfelé emelkednek, jobb keze erősen behajlítva, hüvelyk- és mutatóujja kinyújtva – ahogy Margret Lemberg is írja, tulajdonképpen egy egészen érthetetlen, értelmezhetetlen mozdulatot láthatunk (Lemberg–Oberlik 1985, 6). Konrádot öt, drága ruhákba öltözött alak veszi körül, arcukon egyszerre tükröződik a gőg, a tanácstalanság, a sajnálat és a megütközés, sőt a hátrébb állók tekintetében az iszonyat jeleit is felfedezhetjük. Jobboldalt a betegeket láthatjuk, arcukon felindultság, úgy látszik, egyikük-másikuk felkelni készül ágyából, némelyikük arckifejezése, mozdulata az örültség jeleit tükrözi. Az izgalommal telített jelenetet hidegen ellensúlyozza a falon függő román stílusú feszület.

Vajon ilyennek, és ha nem, akkor hogyan képzelhette el az egyetemi tanács a kész festményt 1895-ben, amikor megkötötték a festővel a munkaszerződést, amelyben már szerepelt a sorozat első képének címe és mérete is („Szent Erzsébet és lelkiatyja, Marburgi Konrád – 22,05 m²”). Az egyetemi tanács e tekintetben sötétben tapogatózott. A minisztérium nem küldte el az egyetemnek Janssen vázlatrajzait sem⁴ – „valószínűleg előre megfontolt szándékkal”, ahogyan arról a kurátor egy későbbi jelentéséből értesülhetünk.

← 2 A kórház kápolnájának falmaradványai nem messze az egyetem épületétől, a Pilgrimstein nevű utcában máig láthatók.

3 Az Erzsébettel és Konráddal foglalkozó terjedelmes irodalomból legyen elég itt csupán a két jubileumi kötetre utalni: Arnold–Liebing 1983; *Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige. Ausstellung zum 750. Todestag der hl. Elisabeth, Marburg*. Sigmaringen 1981. Utóbbiból különösen: Elm 1981, 23; Werner 1981; Patschovsky 1981. Árpád-házi Szent Erzsébet életére és kultuszára vonatkozóan a magyar olvasó számára felhívjuk a figyelmet Sz. Jónás Ilona (1989) és Magyar Zoltán (2007) egy-egy áttekintésére [a szerk. megj.]

4 Itt felvetődik néhány kérdés: miért nem reagáltak azok a professzorok, akik korábban vehemensen fejtegették egy kép (amely akkor még nem is létezett!) problematikus mivoltát, azután, hogy elolvasták annak kényes címét: A Szent és annak nevelőmestere? És miért nem utazott el közülük senki Düsseldorfba, hogy megtekintse az 1896 októbere óta kész, és ott közszemlére bocsátott festményt? (A vasúti összeköttetés annak idején sem volt rosszabb, mint napjainkban!) Miért hagytakoztak a kormányzatra? Mindezt a kurátor az 1898 decemberében a miniszternek címzett jelentésében (indirekt vagy direkt módon) a szenátus szemére vetette.

Peter Janssen: Szent Erzsébet és lelkiatyja, Marburgi Konrád (átdolgozott változat). Kázeinszínec, vászon, 505 x 500 cm. Bildarchiv Foto Marburg Nr. 193 620

Peter Janssen: Marburgi Konrád és Szent Erzsébet a marburgi kórházban (vázlat). Olaj, vászon, 28,4 x 29,2 cm. Marburgi Egyetemi Képzőművészeti és Kultúrtörténeti Múzeum, Ltsz. 1368. Bildarchiv Foto Marburg Nr. 221 192

Az ostorszűj

Fennmaradt a festményről készült kis méretű, 28x29 cm-es olajvázlat is, amely 1946 óta a marburgi Egyetemi Múzeum tulajdonában van. Véleményem szerint szükségtelen, hogy a vázlat és a kész festmény közötti hasonlóságokat és eltéréseket hosszasan ismertessem. A legfőbb különbség ugyanis szembetűnő: az eretnekbíró (ahogyan a korabeli iratokban is szerepel) kezében látható korbácsról van szó. Konrád megütötte Erzsébetet, vagy talán éppen arra készül. Az egyetemi tanácsstagok, mint már említettük, nem látták ezt a vázlatot.

1898 áprilisában a *Kunst für Alle* című folyóirat egy cikket közölt Janssenről és műveiről. Az írás szerzője már a frissen elkészült marburgi sorozatot is megemlíti. Szerinte a festmény „egy történelmi korszak [a középkor] jól megvilágított bemutatása”. A következőképpen ír a jelenetről: „Ahogy a fanatikus pap a szegényeket és elhagyatottakat ápoló, alázatos fejedelemasszonyt bünteti, ahogy ostora a gyenge női testet fenýíti – az egyháztörténet e kegyetlen mozzanata színekben és formákban elmesélve meggyőzőbb, mint száz vaskos tanulmány.” (Vollmar 1897–1898, 214)

Peter Janssen: Szent Erzsébet és lelkiatyja, Marburgi Konrád (eredeti változat). Kaczeinszinek, vászon, 505 x 500 cm. Bildarchiv Foto Marburg Nr. 1 027 492

A festmény körüli vihar a cikk megjelenése után tört ki igazán. Az Elwert könyvkereskedés október elsején postázza a rektori hivatalnak a *Kunst für Alle* szóban forgó számát. A cikk mellett egy reprodukció is szerepel a festő düsseldorfi műhelyében már korábban elkészült műről – minden kétséget kizáróan az általunk vizsgált műről, illetve annak első változatáról van szó, amelyen Konrád korbáccsal a kezében látható. A tanács tagjai azonnal összeülnek, és meg is fogalmaznak egy hosszú, határozott hangvételi tiltakozó levelet, amelyet 1898 decemberében egyhangúlag el is fogadnak. A helyzetet némiképp csillapítani akaró kurátor a levelet – saját megjegyzéseivel és javaslataival kiegészítve – továbbküldi Berlinbe, ott azonban nem születik egyértelmű döntés. A kurátor csupán arra vonatkozóan kap szóbeli utasítást, hogy a probléma megoldása érdekében személyesen tárgyaljon a festővel. Az idő közben telik, a festmények mind elkészültek, a tervek szerint az 1903-as nyári szünidő alatt kellett volna felkerülniük a falakra. A kurátornak az utolsó pillanatban mégis sikerül megoldást találnia. Július végén büszkén írja a miniszternek: sikerült rábírnia a művészt, hogy távolítsa el a képen Konrád kezéből a korbácsot, miáltal a lényegi probléma meg is oldódna.

Janssen tehát egyszerűen átfestette a korbácsot a már kész festményen. Ennek a ismeretében már könnyen értelmezhető Konrád testtartása és kézmozdulata. Az eretnekbírónak csupán a jobb kezén lévő ujjai lettek átfestve, így akár azt is hihetnénk, hogy ezzel a mozdulatával szándékozik a művész mondanivalóját, ha bizonytalanul is, de nyomatékosan tenni. Az átalakítás, beavatkozás nyomait a festményen nem nehéz felfedezni. Sokkal nehezebb viszont elképzelnünk, vajon miért engedett a művész ilyen könnyen a kérésnek, hiszen az átfestés egészen kirívó módon változtatja meg a festmény szerkezetét. Vajon mivel érvelhetett a kurátor, amikor meggyőzte Janssent? A festményeket 1903 októberében bekeretezik, majd felkerülnek a falakra. Egy kormányzati megbízott nem sokkal később, ünnepélyes keretek közt hivatalosan is átadja a minisztérium „ajándékát”. Theodor Birt, az éppen leköszönő rektor, búcsúbeszédébe⁵ belefoglalja a képsorozat bemutatását is. Az új rektor, mintha a kép körül kezdettől fogva minden a legnagyobb rendben lett volna, egy alázatos, udvariasan hivatalos hangvételű köszönőlevelet küld Berlinbe. Az egyetem és a díszterem ettől kezdve néhány éven át a vár, valamint a Szent Erzsébet-templom mellett Marburg egyik fő látványosságává vált (Schneider 1907, 14).

A festménysorozat iránti érdeklődés néhány év elmúltával jócskán alábbhagyott, a kutatók és a látogatók figyelme csak a nyolcvanas évektől fordult ismét felé. Véleményünk szerint legalább az egykori botrányt okozó festmény érdemelt volna – és érdemelne máig is – több figyelmet, különösképpen azok részéről, akik a nemi szerepek kutatásával foglalkoztak. A professzori tanács tagjai annak idején nagyon jól felismerték, hogy a kép egy középkori jelenet segítségével egy igencsak aktuális problémát mutat be. Az is világos volt számukra, hogy Janssen történelminek álcázott festménye a nemek közti viszonyok problémakörének egyik nagyon kényes mozzanatát feszegeti. Természetesen – ahogy azt a kurátor is kifejtette – a korbács volt a „lényegi probléma”. Az átfestés után a kép egy kultúrtörténeti palimpszesztussá vált. Az egyetemi tanács 1898-as határozata komoly megbotrányozásról tanúskodik, amely a szóban forgó kép [tehát az ostoros kép. A szerző megj.] nyilvánosságra kerülése után az egyetemen és Hessen kulturális köreiben is általános volt. A tanács „a legnagyobb tisztelettel óvást emel” Erzsébet „történelmietlen [egy korábbi megfogalmazásban a „hamis” szó szerepelt] és méltatlan” ábrázolása ellen. A tiltakozásban továbbá az áll, hogy a festmény az egyetemi tanács, valamint „a tanuló ifjúság és nem kevésbé az ünnepélyeinken résztvevő polgártársak és nők (tartozzanak bármelyik valáshoz) érzékenységet, erkölcsöt sérti, és sérteni fogja”.

Vajon miért volt az eredeti, korbácsos kép annyira kínos és megbotrányoztató, vajon miért tartották veszélyesnek az ifjúság számára, miért sértette a protestáns gyülekezet tagjait, a nők (illetve a fentiek szerint éppenséggel a férfiak) – érzelmeit? Azt már tudjuk, hogy a képen egy jelenségréteggel több van, mint amennyit első pillantásra észrevennénk. Az alábbiakban megvizsgálom néhány további réteget – a kép lehetséges jelentésrétegeit –, véleményem szerint ezek közül egyik sem zárja ki majd a másikat, sokkal inkább át-átfedik, kiegészítik egymást.

5 Carl Alhard von Drach munkájában részleteket idéz Theodor Birt 1903. 10. 18-án elhangzott rektori búcsúbeszédéből. Egészen sajátos, ahogyan Birt a szóban forgó képet jellemzi: „Erzsébet marburgi Konrád által fegyelve” – a leköszönő rektor még szemmel láthatóan az eredeti szemléletmód hatása alatt állt (Drach 1904, 5). Ezzel szemben Drach megfogalmazásában: „A kép tárgya a fanatikus pap általi büntetés” (Drach 1904, 7).

A motívumkeresés kezdete

(az első négy értelmezési réteg)

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a tényt, hogy a berlini minisztérium milyen közönyösen járt el a sértődött egyetemi tanáccsal szemben. Szinte már megalázó, ahogy a minisztérium először kikéri az egyetem képekkel kapcsolatos véleményét, elképzeléseit, terveit, majd a végén minden indoklás nélkül ezeknek a terveknek csak egy töredékét veszi figyelembe, sőt a koncepciót több helyen alapjaiban is megváltoztatja. A kurátor egyik hűvös hangvételű megjegyzésében kifejti, hogy az egyetemnek „nincs semmiféle beleszólási joga, hiszen nem ő a munkaadó fél”. Mindez jó időre elmérgesíti a marburgiak és a minisztérium közti viszonyt. Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy az egyetemi tanács kifogásai és állandó kritikája szinte kizárólag az Erzsébetet ábrázoló képre, pontosabban a szentasszony alakjára vonatkozott, a sorozat többi képéről, ha esetleg lett is volna rá ok, alig esett szó.

A kép elemzésekor a lokális jellegű, kifejezetten hesseni motívumokra is érdemes odafigyelnünk – ezt tekinthetjük a második jelentésrétegnek. Közismert, miszerint a 19. században egyre hangsúlyosabbá válik az európai uralkodóházak politikai-ideológiai legitimációja. A Zsófia-mondakör (a korábbiakban már utaltunk rá), valamint a Szent Erzsébet-legendák is mind a 19. század alkotásai. Erzsébet személyében tehát a hesseni uralkodóház első nőalakját, a hesseni identitáshoz kötődő egyik fontos kulcsszereplőjét láthatjuk a festményen szegycintelt, kiszolgáltatott pózban a kortársak és az utókor számára is megörökítve. Hasonlóan vélekedhetett a kurátor is, hiszen egyik levelében kifejtette, hogy tanácsos lenne átfesteni a képet és a tartománygrófné alakjának „több fejedelmi vonást kölcsönözni”.

Az utóbbihoz szorosan kapcsolódik a harmadik lehetséges értelmezésréteg, amelynek hosszabb boncolgatása során több kényes pontra is rátapinthatunk. Itt elsősorban Erzsébet életének közismert és meghatározó elemére, a szentasszony karitatív tevékenységére gondolok, amelynek köszönhetően később a protestánsok is elfogadható történelmi alakként tekintettek Erzsébetre. Janssen festményén azonban éppen Erzsébet önfeláldozó tevékenységét akadályozzák: Konrád Erzsébetet munkája, a betegek ápolása közben fenyíti meg. Az egyetemi tanács tiltakozó levelében a következőket olvashatjuk: „Elképzelésünk szerint Erzsébetnek, a fejedelemszonynak, aki szülei és férje által Európa legősibb dinasztiáinak tagja, akit a Hesseni uralkodóház ősanyjaként tartunk számon, önfeláldozó, nemes lelkű fejedelemszonyként kellett volna megjelennie a képen, aki életét a betegek és idősök ápolásának szentelte”. A kurátor levelében utalt a festmény szimbólum- és példakép-szerepére is, különös tekintettel a betegápoló intézményekre, elsősorban a Szent-Erzsébet-egyletekre, a marburgit külön is kiemelve.

Erzsébet, a szentasszony alakja a 19. század második felében – sajátos módon protestáns körökben is – közkedvelt lehetett, mivel a karitászcizma (az eszme szót mindenképpen ki szeretném hangsúlyozni) egyfajta bizalomkeltő ellenpólust képviselhetett az akkoriiban egyre inkább kiéleződő osztályellentéteknek és társadalmi-politikai feszültségekkel szemben. Janssen képének első változata többek között ezt a koncepciót is sértette.

A felháborodás okainak latolgatásánál egy újabb, a negyedik értelmezési szinthez jutunk. Ennek kiindulópontja a betegség, illetve a betegség képi megjelenítése egy nyilvános, reprezentatív helyen. Az egyetemi tanács kifogásai között az is szerepelt, hogy egy kórházterem „részletes ábrázolása nem illik egy díszterem falára...”. Egy korai megjegyzésében maga a kurátor is ezt a nézetet képviselte, hiszen először a kép teljes átfestését javasolta („a jelenet áthelyezése a barátságatlan kórteremből egy kápolnába”). De vajon miért volt a kórház látványa kellemetlen, miért nem nézték jó szemmel még egy történel-

mi témájú festményen sem? És egyáltalán miért tűnhetett zavarónak, zavarba ejtőnek? Egy lehetséges válasz lehet, hogy a betegség naturalisztikus ábrázolása szöges ellentétben állt a századforduló éveinek a haladásba, fejlődésbe vetett hitével, amely hitnek éppen az egyetemek voltak a szellemi központjai. Hogy ezt az összefüggést szemléletesebbé tehessem, szükséges egy kisebb kitérőt tennünk.

Theodor Birt (1852–1933) csaknem negyven évig a klasszikus filológia és a retorika professzora (vö. Mascos 1991, 8) volt, s a marburgi egyetemen minden bizonnyal a leg-szerteágazóbb irodalmi munkásságot kifejtő tudósnek számított. Művei közt megtaláljuk a népszerűsítő irodalmat és szépprózát, tragédiát és vígjátékot, boházatokot és verseket is, mint például egy kedélyes költeményt is, amelyet a díszterem 1891-es megnyitására írt.

Birt kezdettől fogva a terem figuratív díszítése mellett foglalt állást. Miután azonban megérkezett a képsorozat, igencsak elítélő hangnemben nyilatkozott róla. 1902 októberében elhangzott rektori felszólalása (*A laikus ítéllete az ókori művészetről*) a Janssen képei körül kialakult vitában többé-kevésbé egyértelmű állásfoglalást képvisel (Birt 1902, 3). Egy év múlva elhangzott leköszönő beszéde (amely azonban nem maradt fenn) az első hivatalos értekezés az akkor frissen, éppen három napja helyükre került festményekről. (vö. Drach 1904, 5, 7). Fennmaradt azonban egy másik beszéde is – itt térek vissza eredeti gondolatmenetünkhöz –, amelyben Birt feltűnően részletesen értekezik a betegségről, az egészségről, valamint a gyógyászati és higiéniai fejlődésről.

A szöveget a századforduló alkalmából írta, 1900 január elején a díszteremben hangzott el. Lényegében a tudomány és az orvostan korabeli helyzetének áttekintéséről volt szó, egy élvezetes stílusú összegzés arról, milyen veszedelmeket rejtget magában, mit hozhat a beköszönő új évszázad, ugyanakkor egy optimista hangvételű fejlődéstörténetnek is tekinthető, amelyben az orvostudomány eredményei nagyon hangsúlyosan jelennek meg. „Az újszülött” – mondja büszkén Birt – „születésekor ma biztos kezekben van, s az ezer alakban megjelenő halált pedig napjainkban már százféléképpen is le tudjuk győzni” (Birt 1900, 11). „Az asztalunkra kerülő étel kiváló minőségű; diákjaink jól szellőztetett tantermekben, kényelmes padokban ülve tanulhatnak” (Birt 1900, 7). Még a szellemi fogyatékosoknak is viszonylag jó kilátásaik vannak, de legalábbis e téren is fejlődés tapasztalható. „A lélek betegsége is betegség” (Birt 1900, 8). Birt szerint ez azt jelenti, hogy bár még kórnak számít, de már van rá diagnózis, gyógymód, tüneteit feltérképezték, így már csupán egy lépés választ el a gyógyulástól (Birt 1900, 11). A lendületes hangvételű, optimista gondolatokat hallva-olvasva talán érthetőbbé válik, hogy a festményen élethűen megjelenített testi és lelki betegek, betegségek látványa miért lehetett szálla a századforduló haladó szellemű tudósainak szemében. Ez lehetne tehát az általánosan elfogadható magyarázat. Persze csak nagy vonalakban felvázolva, hiszen nem célunk olyan nevetséges részletekbe bocsátkozni, mint ahogyan azt a kép egyik elemezője 1909-ben megkísérelte: szerinte az ábrázolt jelenetben Erzsébet „fertőzésveszélynek van kitéve”, és Konrád csakis ezért, tehát egészségügyi okokból nyúl a korbácsához (Hentze 1909, 5).

A férfi-nő-diskurzus mint a fejlődés korának diskurzusa

(az ötödik és hatodik értelmezési réteg)

A Konrádot és Erzsébetet ábrázoló festmény egy sokkal általánosabb, átfogóbb értelemben is (ez lenne ötödik rétegünk) problematikus, hiszen a haladás, a fejlődés eszméjének egy kellemetlen torz ábrázolása, akár ennek elferdítéseként is értelmezhető. De akár a nemek közti viszonyok torzképének is tekinthető, hiszen a férfi-nő kapcsolatokról szóló dis-

kurzus egyben a fejlődés diskurzusa is. A tanács által benyújtott eredeti tervezet koncepciója világos volt: egy fejlődést kifejező, emelkedő ívű történet sor, amely a katolikus szellemű középkortól, vagyis az egyetem megalapítása előtti időktől a reformáció korszakán keresztül egészen a felvilágosodásig, vagyis a modernitás kezdetéig jelenítette volna meg az eseményeket. Ebben a modellben és értelmezésben a protestantizmus a fejlődéssel, a haladással azonosítható. Theodor Birt a módosított, és a tanács által csak vonakodva elfogadott új sorozat ábrázolásait úgy emlegeti, mint a 13. századtól egészen a 18. századig Marburggal kapcsolatos legfontosabb, kultúrtörténeti eseményeket (Drach 1904, 5). Nem véletlen, hogy az eredeti botrányos Erzsébet-ábrázolás is két, a haladást szolgáló tudós képe közé került, (a festmények felett, a terem falain sorban elhelyezett arcképek első két darabjáról van szó): kétoldalt a jogász Johann Ferrarius, az egyetem első rektora, valamint a teológus Adam Kraft, a híres hesseni reformátor portréja látható (Drach 1904, 3). A képek elhelyezésével, sorrendjével kifejezett koncepció, és értelmezés, a szimbolikus fejlődésirány 1900 körül még minden művelt ember számára világos és érthető volt. A mai szemlélő számára azonban a képsorozat már inkább régimódinak, erősen historizáló jellegűnek tűnik. Éppen ezért fontos felidézni, milyen gondolat vezérelhette a képek egyik korabeli elemzőjét, amikor a következő gondolattal zárta leírását: „Ezen a helyen [vagyis az aulában. A szerző megj.] képet alkothatunk a feltartóztathatatlan fejlődésről, amint az a fényesség felé vezet az emberiséget” (Hentze 1909, 14).

A képek tehát a fejlődés képei, így Theodor Birt századfordulóra írt beszéde – mint a fejlődésről szóló beszéd – is felfogható a képsorozat, és különösképpen a Konrád–Erzsébet-ábrázolás egyfajta értelmezéseként. Többek közt a beszéd azon részei is, ahol Birt a veszélyekről, kihívásokról beszél. Mielőtt a beszédben sor kerülne a német tudomány történetének enciklopédikus teljességű ismertetésére, egy ragyogóan megfogalmazott fejlődés-modell fogalmaz meg: „aki (...) nem szívesen vásárol a piacon, az akár konzervdobozban levő húskivonatot is kaphat, de nemcsak húst, hanem más kondenzált élelmiszert is, akár szintisza fehérjét is! Ma már tehát egy nehéz estebéd hozzávalói egy mellényzsebben is elférnek” (Birt 1900, 6). „Angliának köszönhetően a házainkban megjelenik a vízvezeték és a lefolyócső, mindez pedig a legnagyobb tisztaság keretében. A szűk sikátorokból sugárutak lesznek, a városokban villamos járművek száguldanak” (Birt 1900, 5).

Marburgban a századfordulón persze még messze nem így festett a helyzet: az első városi (lóvasút-)járat két héttel a Janssen-ciklus átadása előtt indult meg, mégpedig Heidelbergből vásárolt használt kocsikkal (vö. Schneider 1907, 5). Az elektromos világítás még ugyancsak váratott magára, noha a díszterem gázlámpáit és vezetékeit a képek érkezése előtt leszerelték, nehogy a gázvilágítás melléktermékei elszínezzék a festményeket. A felavatási ceremóniára is tehát kizárólag napközben kerülhetett sor. A modern kor veszélyeit és fenyegetéseit, melyekről Theodor Birt szintén szót ejtett, marburgi polgárság nagyon is át tudta érezni, ugyanakkor a modern technika több vívmányának előnyeit abban az időben még nem élvezhette. A rektor beszédében kitér a világ túlnépesedésének, valamint a nagyhatalmak imperialista törekvéseinek veszélyére is. De más témák is felvetődnek (címszavakban idézem őket): „Japán mint világhatalom!”, „a katolicizmus sikerei”, „a munkásosztály számbeli fölénye”, „a szocializáció és szocializmus eszméje”. Egyszóval: sorra elhangzanak a korabeli német protestáns polgárság félelmei, pontosabban a protestáns német férfiak félelmei. Birt ugyanis férfiként beszél, és a negatívumokat sorolva – minden átmenet nélkül – a nőkről is szót ejt: „napjaink asszonya ma már az olyannyira modernnek számító nadrágszoknyában járka az utcákat, végleg ledobta magáról a krinolint és az empire karcsú, kecses szabású viseletét is” (Birt 1900, 4).

Birt ezt követően ismét a fejlődés hátulütőit sorolja: gyilkos konkurencia, zajos, fülsíktató közlekedés, általános idegesség. Majd újra korának nőalakjáról szól, mégpedig nem a leghízelgőbb hangnemben: színházba járó nagyvárosi dámákról, mindenféle festőkörökbe jelentkező kisasszonyokról, hölgyekről, „akik versekben írnak érzelmeikről!” A rektor szerint a nők az indiszkrécio tökéletes megtestesítői: kíváncsiak, ha kedvük tartja, gátlástalanul kutatnak a férfiak legintimebb leveleiben is. „Korunk az indiszkrécio kora, ugyanolyan tapintatlan, mint a modern világítás!” Végezetül rövid összegzés: „a betegség évtizedeiben élünk...” (Birt 1900, 6). Egyértelmű tehát, hogy a felszólalás központi témája a fejlődés, a haladás, annak minden ambivalenciájával és veszélyével együtt. Természetesen az is nyilvánvaló, hogy a századforduló nőalakja az egyetem rektoránál a félelmek, negatívumok oldalán jelenik meg, de legalább is egy kérdéses, bizonytalan pozícióban. Ezt támasztja alá Theodor Birt egyik későbbi verse is (Birt 1908, 62).

Nem célom, hogy a professzor felett bárminemű ítéletet mondjak. Gondolatai reprezentatív jellegűek, tehát teljességében kell ezeket értelmeznünk, mint a fejlődésről, a nőkről és Erzsébetről alkotott egyfajta korabeli férfi-kommentárt. Erzsébetről is, hiszen Birt munkájában a szentasszony alakja is negatív értelmezésben jelenik meg: minden jó szándéka és tulajdonsága ellenére emocionális, mindig teljességre törő, ugyanakkor kicsapongó, műveletlen, eruptív, gyenge és kaotikus. Egyszerűen vezető kézre van szüksége, irányításra, korlátozásra szorul, hogy kitűzött céljait, jótetteit sikerüljön véghezvinnie. Erzsébetnek tehát szüksége volt a józan, bölcs, ugyanakkor keménykezü férfirra: szüksége volt Konrádra. Legalább is így fest a 19. század második felének általános történeti álláspontja, amely egyben azt is érthetővé teszi számunkra, miért nyer Konrád alakja már-már nagyobb hangsúlyt, mint Erzsébeté.

A filozófus Christian Wolf megjelenésével szemben – mondja Theodor Birt első hivatalos műelemzésében – „ott áll annak a Marburgi Konrádnak az alakja, aki a filozófus szemléli ellenpólusa is egyben” (Drach 1904, 16). Konrádban viszont ugyanúgy benne van a modernitás csírája, mint amennyire ő maga ellenpólusa is annak. Vagyis ha Konrád alakja ellentéte a haladó eszméknek, akkor bármilyen halványan is, de biztosan felfedezhető benne a maga a modernitás is. És éppen ez a típusú ellentét az, amelynek feloldása, vagy legalábbis szemléltetése és értelmezése máig izgalmas feladat lehet a történészek számára.

Elsőként Ernst Henke (Hermelink–Kachler 1927, 569, 799), a marburgi egyetemi könyvtár vezetője, helybéli teológus és egyháztörténész mutatott rá a Konrádról, mint egyszerűen gonosz és sötét zsarnokról kialakult szemlélet hiányosságaira, sztereotípiáira. 1860 novemberében, a városháza nagytermében tartott nyilvános előadásában precíz érvrendszerral alátámasztva egy új, a középkor történelmi-kulturális összefüggéseiben értelmezett Konrád-modellt vázolt fel. Henke az egyházférfi szerepének megértéséért, elfogadásáért emelt szót. Rákérdez többek közt arra is, hogy vajon Erzsébet szenvedése utolsó éveiben „elsősorban nem annak volt-e köszönhető, hogy túlságosan fiatalon, túl korán vetették alá a szigorú nevelésnek” (Henke 1861, 1, 16). Hasonlóképpen világosan és tényszerűen, sőt Henke írásához képest valamivel részletesebben ír a kérdéssel 1911-ben a történész Braun is, akinak talán a máig legalaposabb Konrád-modellt köszönhetjük. „Teljességgel elképzelhetetlen” – írja Braun – „hogy Konrád, mint ahogyan az elterjedt róla, Erzsébet következetes kínzója lett volna” (Braun 1911, 270). Sokkal valószínűbb, folytatja Braun, hogy Konrád „Erzsébettel teljes egyetértésben cselekedett.”, illetve „az iránta érzett szeretetből” és „csakis az ő javára” (Braun 1911, 280). Annál is inkább, mert Braun szerint a tanítvány „alkalomadtán nőies ravaszágát bevetve próbálta Konrád terveit keresztetni”, egyébként viszont egy „tanácstalan”, „teljességgel érzelmei által befolyásolt nő” (Braun

1911, 270, 279, 274, 282) volt, akinek tehát jól jött egy erős – ha kell verést és büntetést osztó – nevelő kéz. Konrád tehát Braun értelmezésében maga volt a „megfontolt észszerűség Erzsébet életében” (Braun 1911, 269), és ami alakját ma éppen ellenszenvenessé teszi – „keménysége és nyersessége” – teljesen „összhangban van a középkor mindennapi életszemléletével”, így aztán személyét csakis történelmi szempontból, az adott kor összefüggéseiben és nem kiragadva kell értelmeznünk (Braun 1911, 282. Vö. Patschovsky 1981; Werner 1981). Objektív érveivel és Konrád alakjának rehabilitációjával (beleértve a testi fenyegetések feletti szemhunyaszt is) Braun megkísérelte az Erzsébet–Konrád kapcsolatot tárgyszerűen értelmezni. Ugyanakkor elejét akarta venni, s meg akarta akadályozni, hogy például Sacher-Masoch, Krafft-Ebing, Nietzsche vagy akár Freud gondolatainak, tanainak megjelenésével egy még homályosabb, még elfogultabb kép alakuljon ki a szent-asszonyról és mesteréről. A Konrád–Erzsébet-kapcsolat eddigi értelmezéseiben mindenestre nagyobb figyelmet és hangsúlyt kapott a nevelő férfi alakja. Ezzel kapcsolatosan két, egymással több szempontból rokonítható nézőpont említhetünk.

Először is kettőjük közül Konrád *a férfi*. És éppen „férfiúi” erényei miatt kerül a középpontba: ő az építő, a mértéktartó, az egyensúlyt megtartó személy. Mindamelllett energikus, egyben célratörő és keménykezdő is. De ugyanezek a tulajdonságai egyben zavaróak is: szenvedélyessége, brutalitása, nemiségen – vagy akár úgy is mondhatjuk: nemeken túlisága, nemek felett állása. E tekintetben sokan ítélkeztek felette, máskor historizálták alakját, és ezáltal mintegy rehabilitálták. A férfi tegye fel tehát a nőnek a kérdéseit (képünkön is Konrád az, aki kérdez), de lehetőleg ne erőszakosan. Ne úgy, ahogy Nietzsche parancsa hangzik: „Nőkhöz készülsz? Ne felejtsd az ostort!” (Nietzsche 1988, 97); hanem mint felvilágosult nevelő, a legjobb szándékkal.

Másrészt viszont úgy is tekinthetünk Konrádra, mint *a haladás emberére*. Világos párhuzam látható tehát Erzsébet, a fenyegetett és egyben veszélyes asszony-alak, valamint a haladást, fejlődést gátló nőmodell között, ahogyan azt Birt is megfogalmazta beszédében. Ezáltal talán érthetőbb, miért válhatott a kutatók szemében izgalmasabbá a higgadt, megfontolt Konrád alakja. Hiszen az ő értelmének, eszének köszönhetően teljeseedik be a tulajdonképpeni cél (tehát Erzsébet éppen Konrád által, az ő segítségével válik szentté!). Személyének megítélésakor kifogásolni szokták fanatizmusát, az értelem iránti túlzott lelkesedését, mondhatnánk értelem-felettségét (*Über-Vernunft*). Konrád alakja gúnyképe, ellenpólusa is lehetne az 1900 körüli férfi ész-ideálnak (bármennyire is hasonlíthatott arra a maga módján), személyisége akár szimbóluma is lehetne a haladásba vetett hit hiányának. Az ostornak valószínűleg többek között éppen emiatt kellett lekerülnie a képről.

Ötödik jelentésrétegünkben tulajdonképpen benne foglaltatik egy újabb, hatodik réteg is, amely alapján a nemek közti viszony egyben erőszak-kapcsolatként is értelmezhető, ezért a kép keletkezésének idején, mint kínos szempontról, hallgattak róla. Ezt a szempontot az eddigiekben már többször is említettük, így most külön nem foglalkozunk vele. Tesszük ezt azért is, hogy ráterhessünk az utolsó, az előzőnél még kínosabb szempont-ra, a hetedik, még feltáratlan értelmezési szintre, amelyről a kutatások során eddig nem esett szó. Ebben a részben egy utolsó kísérletet teszünk a festmény körüli viták okainak feltárására. A legnagyobb tömörségre kell törekednünk, mégpedig éppen amiatt, mert a legnagyobb és legkínosabb félreértésekre adhatott és adott okot: a hetedik szint ugyanis a szexualitás értelmezési szintje.

A legfőbb kifogás (a hetedik szint)

Kizártnak tartjuk, hogy az egyetemi tanács tagjai ne ismerték volna behatóan Konrád és Erzsébet történetét. Henke a már említett, 1860-as egyetemi előadásának nyomtatott változatában (megjelent Marburgban, Elwert kiadásában) az áll, hogy „Konrád egyébiránt igen gyakran korbácsolt lecsupaszított (felső)testű nőket” (Henke 1861, 53). Adolph Hausrath 1861-ben írt teológiai disszertációjában Konrád „különös vonzalmait”-ról tesz említést, majd könyörtelenségét ecseteli (Hausrath 1861, 25). Az orvos Heusinger a marburgi Szent Erzsébet-kórház történetéről írott könyvében (1872) szintén kitér e témára, amikor azt írja, hogy Konrád „előszeretettel korbácsolt meztelen leányokat [sic!]” (Heusinger 1872, 122). A történelemtudomány, illetve az alapos forráskritika azóta már bebizonyította, hogy Konrád és Erzsébet állítólagos intim, testi kapcsolatáról szóló valamennyi híresztelés és feljegyzés csupán a korabeli pletykák, elferdítések eredménye (vö. Henke 1861), illetve, hogy kapcsolatuk rendkívülisége⁶, titokzatossága is a fantázia szüleménye. A rosszindulatú megjegyzések, vádak mindenesetre erőteljesen kapcsolódtak Konrád és Erzsébet nevéhez (Busse-Wilson 1931, 202). Mindezek után tehát nem csodálkozhatunk, hogy a tanács fenntartásai, amelyekről kezdettől fogva szó volt, továbbra is megmaradtak. A fent említett vádak gondolata önmagában is elég okot adott a tanács nemtetszésének. Pedig akkor még nem volt tudomásuk Konrád tényleges megszállottságáról, piszkos fantáziájáról, amely Erzsébet halála után úgy eluralkodott rajta, hogy tömeges eretneküldözésbe és azok valóságos írtásába kezdett: Konrád legsötétebb oldaláról, a fétisekről, homoszexualitásról, vérfertőzésről van szó (vö. Braun 1911, 296f.). A festőt is minden bizonnyal foglalkoztatták a kapcsolat sajátos, erotikus vonásai, de talán mégis túl szabadon, nyíltan mutatta be ezeket. Kísérlete mindenesetre sikerrel járt, az üzenet átjött, ahogyan azt a *Kunst für Alle* cikkét („gyenge női testet”), valamint a tanács tiltakozó levelét („a csinos, fiatal meztelábás lány semmiképpen sem lehet Erzsébetet alakja”) olvasva is megsejthetünk (Vollmar 1897–1898, 214).

A „legfőbb kifogás” viszont, és ezt jól tudta a kurátor is, maga az ostorszív volt. Egyáltalán nem tartom valószínűtlennek, hogy a tiltakozások oka valójában az volt, hogy a tanács tagjai a festmény láttán ráéreztek Konrád szadizmusának, mazochizmusának az ábrázolt jelenetben kiütköző vonásaira. Nem célom, hogy Konrád és Erzsébet kapcsolatának elemzésekor orvostudományi definíciókba bonyolódjak, így nem szeretnék külön foglalkozni a szakértők által szadomazochista képzetkörként meghatározott problematikával sem (vö. Deleuze 1997). Esetünkben sincs különösebb jelentősége annak, hogy a festményen nem a férfialakot kínozzák (mint ahogyan az Sacher-Masoch műveiben rendszerint történik).

Elégészes, ha a vizsgált esetet az erotikus folklór egy kirívó képi példájaként értelmezzük. Az erotikus kultúrának ezt a részét elsőként Richard von Krafft-Ebing, grazi pszichiáter-professzor foglalta rendszerbe 1886-ban megjelent, *Psychopathia sexualis* című könyvében. Számos szakkifejezést és latin szövegrészt tartalmazó művét az olvasott, művelt közönségnek szánta. Krafft-Ebingnek a perverzióról szóló írása az olvasók körében igen csak nagy érdeklődést váltott ki, és a könyv csakhamar „váratlanul nagy sikereket ért el a könyvesboltokban” is (Krafft-Ebing 1901, VI). A pszichiáter a mazochizmus fogalmát

6 Elisabeth Busse-Wilson egy kitűnő tanulmányában (a legjobb, ami a Konrád–Erzsébet-kapcsolatról a kezembe került) „lelki házasságnak” nevezi ezt a viszonyt (Busse-Wilson 1931, 111).

a történész és író Leopold von Sacher-Masoch neve alapján vezette be a közbeszédbe, mivel az – írja Krafft-Ebing – „irodalmi műveiben feltűnően gyakran jelenítette meg a perverziókat ezt az akkor még nem is ismert fajtáját”. A pszichiáter ugyanígy definiálja a mazochizmust, mégpedig mint a sadizmus közvetlen ellenpárját: „a mazochizmus alatt a szexuális élet egy sajátos perverzióját értem, amelynek ismérve, hogy az általa uralt egyén nemi érzés- és gondolatvilágában magát teljesen egy másik nemű személy akarata alá rendeli, akitől teljes odaadással eltúri, hogy uralkodjon rajta, gyötörje és megalázza. Az aktus maga pedig mindkét partnerben kényeztetést vált ki” stb. (Krafft-Ebing 1901, 94–95).

Nézetem szerint a festményen látható ostor körül kialakult botrány fő kiváltó oka az volt, hogy a közönség ráértett (hacsak halványan is) a képi tartalom mögött rejlő mazochista jelentésrétegre. A szóban forgó szindróma a korabeli Hessenben igencsak közismert volt, mégpedig egy ma már kevésbé ismert ténynek köszönhetően: a leMBERGI születésű Leopold von Sacher-Masoch, a Grazban habilitált történész és egyetemi magántanár, később rendkívül sikeres regényíró, kora egyik legünnepelebb, de egyben legvitatottabb alakja is, élete utolsó szűk évtizedére éppen Hessenben, Lindheim városában telepedett le, és itt is halt meg 1895-ben. Ezalatt az idő alatt egy rendkívül aktív, széleskörű szociálpolitikai tevékenységbe kezdett, mint ahogyan azt a történész Karl Demand nagyszerű tanulmányában megvilágította (Demand 1987), mindenekelőtt a felső-hesseni Népművelő Egylet keretében. Az egylet tevékenysége jórészt az akkoriban elég erős antiszemita aktivitások ellen irányult: „egy népművelő, akinek a >sötét< Felső-Hessen”, lakosai körében mindenütt a ’tudatlanságot, a babonát, a türelmetlenségét és a fajgyűlöletet’ kellett látnia” (Demand 1987, 331).

Sötét Felső-Hessen: egy olyan sértés, amelyet joggal vehetett magára a tartomány minden lakosa (vö. Kopp 1808; Landau 1842, 33f., 364). Ráadásul minden német és porosz is sértve érezhette magát Sacher-Masoch ma már szinte feledésbe merült, ám akkoriban igencsak olvasott regényét lapozva. A *Die Ideale unserer Zeit* címen 1876-ban megjelent kötet a német császárság társadalmának talán legkönyörtelenebb kritikája: a „mi liliputi német nemzetünk” (Sacher-Masoch 1876, 1: 162) erkölcsösségéről csak annyit, hogy „két-színűbbek, álszentebbek vagyunk” (Sacher-Masoch 1876, 2: 59), mint bármely más nép; „sokkal több pálinkát fogyasztunk, mint amennyi könyvet” (Sacher-Masoch 1876, 2: 57); nem is beszélve az egyetemeken uralkodó „fertelmes klikkesedésről” (Sacher-Masoch 1876, 2: 77). A könyvben többször vissza-visszaköszönt az 1871-es franciaországi hadizsákmányokkal kapcsolatos kritikája is: „Csak mert néhány háborút megnyertünk és hazahoztunk egy pár milliárdot, ma hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy sikeres kultúrpolitikát folytattunk. A háború pedig nem más, és nem is lehet más, mint visszalépés, a társadalmi rend visszafejlődése, uralkodók és államférfiak örült szórakozása, amellyel időről időre megsemmisítik és tönkreteszik a népek munkáját, erőfeszítéseit” (Sacher-Masoch 1876, 2: 105f. Vö. Sacher-Masoch 1876, 3: 137; Sacher-Masoch 1876, 4: 221).

Sacher-Masoch kritikáját persze (enyhén szólva) nem vette jó néven a lakosság⁷, hiszen végső soron a zsákmányolt milliárdokból építhette és építette fel új egyetemét, s tulajdonképpen annak új festménysorozatát is ezeknek a pénzeknek köszönhette. Az átlagpolgár valószínűleg azt sem hitte el, hogy a Sacher-Masoch regényeiben megjelenő kor-

7 A reakciók kifejezetten ellenszenves példáit hozza (a *Grenzboten, Zeitschrift für Politik, Literatur und Kunst* folyóiratokból) a Sacher-Masoch életét és művét bemutató kiadvány: „ez a rutén galíciái”; „a keleti fantáziának ezek a tisztátalan termékei”; „ezeket a keleti írókat a német házijog szellemében gyengéden át kellene tenni a határon, s hazájukba kiutasítani őket” (Farin 1987, 90–103).

bács csupán egyfajta irodalmi szimbólum, a nemek közti kulturális-társadalmi különbségek kifejezője. Márpedig írásaiban ez a gondolkör is felbukkan, például az 1867-ben megjelent *Venus im Pelz* című regény záró részében: az asszony csak akkor válhat férjének igazi élettársává, ha „ugyanolyan jogok illetik meg mindkettőjüket, így egyenrangúak tanulmányi lehetőségeikben és munkájukban is” (Sacher-Masoch 1997, 138).

Ezek a követelések ma már teljesen normálisnak hatnak, beépültek gondolkodásunkba, természetes dolognak számítanak. A századforduló egyetemet végzett átlagpolgárát viszont valósággal sokkolhatta, ingerelhette a fenti gondolat. Sacher-Masoch művei csak erősítették a Konrád–Erzsébet-festmény körül kialakult pánikszerű helyzetet, és ezzel hozzájárultak ahhoz is, hogy a festményt közönsége egyoldalúan sötét, szexuális tartalommal ruházta fel. Felerősítették a kép ostoros verziójának csökönyös, minden áron való elutasítását, az ostor-szűj fetisizálását, már csak amiatt is, hogy a köztudatban a perverzió fogalma egyfajta betegségként kezdett lassan elterjedni. Az egyetemi tanács tagjai ekkor még nem ismerhették a kép későbbi, modern értelmezéseit, például az 1931-ben megjelent *Kunst zu leiden* című tanulmányt, amelyben szerzője, Elisabeth Busse-Wilson Szent Erzsébet személyének tudatos alárendeltségét, mint a szenvedést győzelemmé formáló sajátos módszert értelmezi. (Busse-Wilson 1931, 6f). A tanács tagjainak továbbá akkoriban még kevésbé lehetett tudomásuk Theodor Reik izgalmas tanulmányáról, amely csak 1940-ben jelent meg *Aus Leiden Freuden* címmel. Az írás egyik kulcsfogalma a „deszexualizált mazochizmus” mint szociális jelenség, mondhatnánk, egyfajta kulturális mazochizmus, amelyet a „vereség a győzelemért” (Reik 1977, 498) jelszó alatt a kulturális fejlődés egyik fontos elveként tartunk számon.

Amint már említettem, ezeket a téziseket a marburgi egyetemi tanács tagjai nem ismerhették. Vagy talán mégis? Meglehet, hogy (ha csak áttételesen, másodlagos forrásból is, tehát szintúgy, mint például Sacher-Masoch műveit) olvasták Nietzschét, annak az asketák-ról és mártírokról alkotott elméletét, amely szerint az askéta nem más, mint maga a narcizmus, annak művészi szintű megtestesítője. Mindezek alapján Erzsébetre is úgy tekinthetnénk, mint narcistára, hiszen élete nagy része maga volt az askézis. A *Hajnalpírban*, majd *A morál genealógiájában* azt olvashatjuk Nietzschétől, hogy „az askéta diadala ön-maga fölött” lényegében nem más, mint „a kitűnés és kitüntetés utáni tragikus vágyakozás”, mint „az önszeretetnek egy álcázott, megszépített formája”, nem más, mint „kéjes hatalomvágy”, annak is a „legsötétebb oldala” (Nietzsche 1988a, 103f). Az askétaideál az erkölcsi és érzelmi züllést szolgálja”, miközben az asketát egy valóságos „kultusz, egy fennkölt és érzelmeskedő tisztelet veszi körül”, egyszerűen „az érzelmi kicsapongások mindenre kiterjedő szigorú rendszere, mégpedig a legravaszabb, leggyanútlanabb és legveszélyesebb módon, tudniillik szent célok szolgálatában” (Nietzsche 1988b, 388, 392). Elképzelhető, hogy a marburgi egyetem tanárai Nietzsche sorainak ismeretében akár úgy gondolhattak Erzsébet alakjára is, mint ahogyan Konrád képe is megjelenhetett nekik a kegyetlenséget, mint „az emberiség legősibb és legalapvetőbb örömforrását” (Nietzsche 1988b, 301) leíró résznél? Nietzsche mindezeket nem mint tényként, hanem feltételezhető vonásokként említi, hiszen, mint írja, „efféle felszín alatt rejtőző tulajdonságoknak nagyon nehéz a mélyére látni, ráadásul ugyancsak kínos, kellemetlen is lehet” (Nietzsche 1988b, 301).

Meg vagyok győződve róla, hogy az alaposabb értelmezések (bárhogyan is enyhíthették volna egy szexuális perverzió meglétének gyanúját) sem bírták volna a tanács tagjait jobb belátásra, hiszen az így megtisztított, szimpatikus és humanus Erzsébet-kép (tulajdonképpen a mai modell) nem egyezett volna a képzeletükben már rég kialakult megmerevedett képzettársításokkal, tehát azzal a (férfiak által alakított) kollektív tudatalattiban gyökerező „stilizált képpel, amely Erzsébetet mint szentéletű fejedelemasszonyt, jámbor jótevőt

ábrázolja” (Busse-Wilson 1931, 4f). Így tehát a festmény, illetve a rajta látható ostorszímotívum továbbra is szálla maradt az egyetemi tanács szemében, nyilatkozatukban a következőket olvashatjuk: a képen látható jelenet „minden vallásra” (és itt kétségkívül inkább a protestánsokra gondoltak), „minden nőre” (vagy inkább éppen a férfiakra?) nézve sértő és „hamis ábrázolás”, ami igazából azt jelentette, hogy a kép *túl* sokat mutat, *túl* sok minden kerül a felszínre, a nyilvánosságra, az igazságnak *túl* nagy szeletét merészeli megmutatni ez a festmény. Az egyetlen lehetséges megoldás, amely ebben a pánikhelyzetben szóba jöhetett, a nem kívánt elem eltüntetése volt. Az ostorszímjnak tehát el kellett tűnnie. Felismerhetetlenné tették, átfestették, el lett takarva: az ostor eltűnt a háttér sötétjében.

Egy korszak és annak kényszerképzetei

A kép körüli huzavona még eltartott egy ideig: az előjárók azt is kifogásolták, hogy a festmény a diszterem egy jól megvilágított, központi helyére került. Kétszer is panaszt tettek az ellen, hogy a festményre túl sok fény esik, ráadásul a kép a katedra mögötti falra került, így tökéletesen magára vonta az ott egybegyűltek figyelmét. Véleményem szerint a képnek éppen ez a feltáró-megmutató, indiszkrét jellege irritálta legjobban a korabeli közönséget. A festményt szemlélve az arra járó azt érezhette, hogy éppen valamiféle patológus, rejtett és nem kívánt tartalom tárul fel előtte.⁸ Erre akkoriban senki sem volt kíváncsi. Hogyan magyarázható tehát, hogy az egészen 1903-ig elhúzódó zűrzavart és perlekedést követően a festménysorozat már elkészülte után két évtizeddel szinte teljesen feledésbe merült? Vajon azzal magyarázható, hogy ennyi idő elteltével a kép provokatív, megbotránkoztató hatása is elmúlt, elkopott volna? Ez azt jelentené, hogy mintegy húsz év elmúltával a nemek közti viszonyok, a szexualitásról és a nemi szerepekről szóló diskurzus is túllépve ezen, pozitív irányba mozdult volna. Nem vagyok meggyőződve róla, hogy szabad-e ilyen sarkalatosan, ilyen távoli összefüggésekbe helyezni interpretációm. Miután azonban ilyen alaposan, több szempontból, és több jelentésréteget feltárva vizsgáltuk, és értelmeztük a Konrádot és Erzsébetet ábrázoló festményt, mindenképpen levonhatunk egy-két következtetést.

Először is: fantázia nélkül a tudomány nem haladhat előre, szárazzá, élettelené válna. A kultúrtörténeti kutatásoknál is szükség van fantáziára, még akkor is, ha a szigorú pozitivisták szemében ez nem más, mint pusztá spekuláció. Másodsorban: sokszor éppen a legvakmerőbb elméletekben, a 'legtörténelmietlenebbnek' tűnő levezetésekben és magyarázatokban mutatkozhat meg, tárulhat fel a legtisztábban egy korszak jellege, a kor emberének lelkiállapota. Harmadsorban: a tudomány kezdettől fogva arra törekszik, hogy rácáfoljon a merész, képzeletgazdag elméletekre, rámutasson ezek hibáira és ellentmondásaira. Ezáltal azonban ki is iktat minden váratlant, minden olyat, ami izgalmas és meghökentető lehet. Végül, de nem utolsósorban: köztudott, hogy a nemiség, a nemi szerepekkel kapcsolatos diskurzus egy gyakran, különféleképpen körbejárt, mindig aktuális téma. Viszont mégiscsak egy diskurzusról van szó a sok közül. Bármilyen furcsán is hangozhat, meggyőződésem, hogy éppen a többi, a talán még homályos és tisztázatlan, vagy kevésbé körbejárt, más diskurzusokkal együtt értelmezhető és közelíthető meg a legjobban.

Végezetül hadd tegyek fel még egy, számomra rendkívül fontos kérdést, hogy vajon hogyan győzte meg a kurátor Janssent, a kép festőjét arról, hogy művéből tüntesse el a

⁸ Vö. még egyszer Theodor Birt kritikus korrajza summázatával: „Egy patológus korban élünk...” (Birt 1900, 6).

korbácsot. Kezdetben arra gondoltam, hogy én a festő helyében biztosan nem engedtem volna azonnal, nem mondtam volna le egykönnyen művem egy ilyen hangsúlyos eleméről. Később viszont már nem voltam ebben ennyire biztos. Janssen talán nagyon is gyorsan bólintott rá a kurátor javaslatára. Elképzelhető, hogy a marburgi közönség kétségbeesett követeléseit hallva rájött, hogy ha eltünteti a nem kívánt korbácsot, akkor talán még inkább kidomborodik a jelenetben rejlő mazochista feszültség. Ez éppen Konrád (korbács nélküli) alakjának megmagyarázhatatlan, zavaros, határozatlan, de egyben görcsös pózban történő ábrázolásának köszönhető, ennek az első látásra érthetetlen feszültségnek, amely talán az angol ‘suspense’ szóval írható le a legtalálóbban (vö. Reik 1977, 79–81). Talán éppen Konrád alakjának ez a különös megkövesülése, mozdulatának szokatlan, vitiolos dermedtsége, valamint a közte és Erzsébet közti, mintegy a háttérben érezhető feszültségnek köszönhető, hogy a festmény máig újszerű és figyelemfelkeltő maradt.

(Csanda Máté ford.)

Irodalom

ARNOLD, UDO – LIEBING, HEINZ (HG.)

1983 *Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche. Festschrift zur 700jährige Wiederkehr der Weihe der Elisabethkirche Marburg 1983.* Marburg.

BIEBER, DIETRICH

1979 *Peter Janssen als Historienmaler. Zur Düsseldorfer Malerei des späten 19. Jahrhundert-s.* Bonn.

BIRT, THEODOR

1900 *Deutsche Wissenschaft im 19. Jahrhundert. Eine Rede zur Jahrhundertwende gehalten am 9. Januar 1900.* Marburg.

1902 *Laienurtheil über bildende Kunst bei den Alten. Ein Capitel zur antiken Aesthetik. Rektoratsrede gehalten am 19. October 1902.* Marburg.

1908 *Artiges und Unartiges. Gedichte des Beatus Rhenanus herausgegeben von Theodor Birt.* Marburg.

BRAUN, P.

1911 Der Beichtvater der heiligen Elisabeth und deutsche Inquisitor Konrad von Marburg (... 1233). *Beiträge zur Hessischen Kirchengeschichte.* Ergänzungsband IV zum Archiv für Hessische Geschichte und Altertumskunde. Neue Folge. Darmstadt 248–300, 331–364. p.

BUSSE-WILSON, ELISABETH

1931 *Das Leben der Heiligen Elisabeth von Thüringen. Das Abbild einer mittelalterlichen Seele.* München.

DELEUZE, GILLES

1997 Sacher-Masoch und der Masochismus (1968). In Leopold von Sacher-Masoch: *Venus im Pelz.* Mit einer Studie über Masochismus von Gilles Deleuze. Frankfurt am Main – Leipzig, 163–281. p.

DEMAND, KARL E.

1987 Leopold von Sacher-Masoch und sein Oberhessische Volksbildungsverein zwischen Schwarzen, Roten und Antisemiten. In *Farin 1987*, 272–331.

- DRACH, CARL ALHARD, VON
1904 *Die Wandgemälde in der Aula der Universität Marburg von Professor Peter Janssen. Geschichtliche Erläuterungen.* Marburg.
- ELM, KASPAR
1981 Die Stellung der Frau in Ordensesen, Semireligiosentum und Häresie zur Zeit der heiligen Elisabeth. In *Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige. Ausstellung zum 750. Todestag der hl. Elisabeth, Marburg.* Sigmaringen, 7–27. p.
- FARIN, MICHAEL (HG.)
1987 *Leopold von Sacher-Masoch. Materialien zu Leben und Werk.* Bonn.
- HAUSRATH, ADOLF
1861 *Der Ketzermeister Konrad von Marburg.* Heidelberg.
- HENKE, E. L. TH.
1861 *Konrad von Marburg, Beichtvater der heiligen Elisabeth und Inquisitor.* Marburg.
- HENTZE, K.
1909 *Bilder aus Marburgs Vergangenheit. Zur Erläuterung der 7 großen historischen Gemälde in der Universitäts-Aula.* Marburg a. L.
- HERMELINK, H. – KAEHLER, S. A.
1927 *Die Philipps-Universität zu Marburg 1527–1927. Zweiter Teil: Die Universität in Einzeldarstellungen.* Marburg.
- HEUSINGER, C.F.
1872 Geschichte des Hospitals Sanct Elisabeth in Marburg nebst Bemerkungen über die Schicksale der Gebeine Elisabeths und über Wunder-Heilungen im Allgemeinen. *Schriften der Gesellschaft zur Beförderung der gesamten Naturwissenschaft in Marburg.* Band 9, 69–150 p.
- HUSSONG, ULRICH
1992 *Sophie von Brabant, Heinrich das Kind und die Geburtsstunde des Landes Hessen. Eine Marburger Legende.* Marburg.
- JÓNÁS ILONA, SZ.
1989 *Árpád-házi Szent Erzsébet.* Második, változatlan kiadás. Budapest.
- KOPP, FRIEDRICH ULRICH
1808 *Handbuch zur Kenntniß der ehemaligen Kur-Hessischen Landes-Verfassung und Rechte in alphabetischer Ordnung entworfen.* Siebenter Theil. Cassel.
- KRAFFT-EBING RICHARD VON
1901 *Psychopathia sexualis mit besonderer Berücksichtigung der conträren Sexualempfindung. Eine medicinisch-gerichtliche Studie für Ärzte und Juristen.* 11. verb. Und stark verm. Aufl. Stuttgart.
- LANDAU, G.
1842 *Beschreibung des Kurfürstenthums Hessen.* Kassel.
- LEMBERG, MARGRET
1997 *Otto der Schütz.* Marburg.

LEMBERG, MARGRET – OBERLIK, GERHARD

1985 *Die Wandgemälde von Peter Janssen in der Alten Aula der Philipps-Universität zu Marburg.* Marburg.

MASCOS, WERNER

é.n. [1991] *Großen Marburgern auf der Spur. Ein Wegweiser.* 3. verb. Aufl. Marburg.

MAGYAR ZOLTÁN

2007 *Árpád-házi Szent Erzsébet. Történelem, kultusz, kultúrtörténet.* Budapest.

NIETZSCHE, FRIEDRICH

1988a *Morgenröte. Idyllen aus Messina. Die fröhliche Wissenschaft.* Kritische Studienausgabe. Hg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari. 2. Auf. München – Berlin – New York. Band 3.

1988b *Jenseits von Gut und Böse. Zur Genealogie der Moral.* Kritische Studienausgabe. Hg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari. 2. Auf. München – Berlin – New York. Band 5.

1988c *Nachgelassene Fragmente 1882–1884.* Kritische Studienausgabe, hg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari. 2. Auf. München – Berlin – New York. Band 10.

PATSCHOVSKY, ALEXANDER

1981 Konrad von Marburg und die Ketzer seiner Zeit. In *Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige. Ausstellung zum 750. Todestag der hl. Elisabeth, Marburg.* Sigmaringen, 70–77. p.

REIK, T.

1977 *Aus Leiden Freuden. Masochismus und Gesellschaft.* Hamburg.

SACHER-MASOCH, LEOPOLD VON

1876 *Die Ideale unserer Zeit.* Roman in vier Büchern. Bern.

1997 *Venus im Pelz* (1896). Frankfurt am Main – Leipzig.

SCHNEIDER, E.

1907 *Führer durch Marburg und eine nächste Umgebung.* 4. verb. und verm. Aufl. Marburg.

VOLLMAR, H.

1897–98 Peter Janssen. *Die Kunst für Alle* 13, 209–215. p.

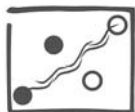
WERNER, MATTHIAS

1981 Die heilige Elisabeth und Konrad von Marburg. In *Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige. Ausstellung zum 750. Todestag der hl. Elisabeth, Marburg.* Sigmaringen, 45–69. p.

„Die hl. Elisabeth und ihr geistliche Zuchtmeister Konrad von Marburg, 1230”

Recherchen und Mutmaßungen zum Entstehungszusammenhang des Bildes
(Zusammenfassung)

Ende des 19. Jahrhunderts gelangte die alte Universität Marburg an der Lahn zu neuer Blüte, was sich nicht zuletzt in einem mächtigen Neubau zeigte. Die Aula dieser „Neuen Universität“ (heute heißt sie ‚Alte Aula‘) wurde im Jahre 1903 mit einem monumentalen Bilderzyklus zu Geschichte von Stadt und Universität ausgestattet, für den der Düsseldorfer Maler Peter Janssen den Auftrag erhielt. Das erste Bild der Reihe zeigt die heilige Elisabeth und ihren ‚geistlichen Zuchtmeister‘ Konrad von Marburg samt Gefolge im Marburger Hospital. Die Szene ist aber heute nur schwer verstehbar – weil der Künstler den Geißelstrick, den Konrad ursprünglich in der Hand hielt und mit dem der fromme Mann Elisabeth bedrohte oder schlug, übermalen musste. Die Irritation, welche das ‚gereinigte‘ Bild noch heute auslöst, verweist auf die Irritation, welche einst durch die Peitschen-szene hervorgerufen wurde. Der Verfasser interpretiert diese Szene, folgt den einzelnen Spuren des Gemäldes und der Quellen, deutet das Bild schließlich als unbewußten Ausdruck des Geschlechterdiskurses und damit als eigentümliches kulturelles Symptom der Zeit um 1900.

Tátra-alji vidék egy angol festő-házaspár műveiben*

JÁN BOTÍK

A 20. század elején az Osztrák-Magyar Monarchia területére két angol festő érkezett: Adrian és Marianne Stokes. Meglátogatták a jelentősebb városokat: Budapestet, Kalocsát, Esztergomot és a kapcsolódó tájakat, a Duna mentét, a Hortobágyot, Erdélyt és más vidékeket, köztük a Magas-Tátrát is. A négy évig tartó utazásaikról részletes útirajzot adtak ki 1909-ben, *Hungary* címmel. Számunkra azért érdekes ez az útirajz, mert leírja a korabeli Magas-Tátrát, a Tátra-alji városkákat és falvakat, amelyeket Stokes-házaspár a mai Szlovákia területén eltöltött fél esztendő alatt meglátogatott. Valamint azért is, mivel a szerzők a könyvet 75 egész oldalas, színes illusztrációval egészítették ki, melynek csaknem a fele a Magas-Tátra vidékét és lakóit ábrázolja.

Marianne Stokes: Önarckép, 1895

* Szlovákul megjelent a *Pamiatky a Múzeá* c. folyóiratban (1998/1, 62–65. p.).

A Stokes-házaspár útirajzára véletlenül akadtunk rá feleségemmel, az Amerikai Egyesült Államokban tett közös tanulmányutunkon, 1995–96-ban. Mivel azelőtt nem ismertük az útleírás tartalmát, a főleg a mai Szlovákia területén készült képeket kultúrtörténeti szempontból figyelemre méltónak és értékesnek találtuk, így ennek másolatát magunkkal hoztuk Szlovákiába. Hazaérkezésünk után meglepődve vettük észre, hogy ez a publikáció nemcsak a széles közönség, hanem a hozzáértő szakemberek körében is ismeretlennek számít. Egyetlen bibliográfiai utalást sem találtunk vele kapcsolatban a szlovák vagy szlavisztikai irodalomban. Nem említik a szlovák történetírók, néprajzkutatók és művészettörténészek munkáiban sem. Ugyanígy egyetlen darab sem található a Stokesék által térségünkben festett képek közül valamelyik szlovákiai országos, vagy regionális képtár, illetve múzeum gyűjteményében. Enciklopédiáinkból, szakszótárainkból, életrajzi segédkönyveinkből ugyancsak hiányoznak az Adrian és Marianne Stokes-re vonatkozó utalások.

E megállapítások után sürgetőnek éreztük, hogy felhívjuk a figyelmet a Stokes-házaspár festményeire. Erre azonban csak azután kerülhetett sor, miután sikerült több felmerülő kérdést is megválaszolnunk. Ki is volt valójában Adrian és Marianne Stokes, és hol találhatóak a Magas-Tátra aljáról festett képeik? Egyértelmű volt számunkra, hogy válaszokat a felvetődő kérdésekre csak külföldi információk kútforrásból nyerhetünk. Kéréssel fordultunk a The Brithish Council pozsonyi irodájához. Az ő segítségével sikerült megszerezni az Adam and Charles Black könyvkiadónak a címét – amely a mai napig változatlan néven működik Londonban –, s amelynél annak idején a Stokes-ék útleírása is megjelent. Ettől a kiadótól számunkra eddig ismeretlen életrajzi adatokat kaptunk Adrian és Marianne Stokes-ról. Hasonló kéréssel fordultunk a budapesti kollégáinkhoz, barátainkhoz is, akik a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában újabb adatokat találtak a Stokes-házaspárról. Ezen információk birtokában felvázolhattuk Adrian és Marianne Stokes életútját, amely tartalmazta a legalapvetőbb adatokat a származásukról, tanulmányaikról, munkájukról, lakóhelyükről, alkotásaikról és műveik jelentőségéről.

Adrian Stokes: Faviskók. *Menguszfalva*, 1905 Fotóreprodukció: J. Botík

Miután elkészítettük a dokumentációt, vállalkoztunk a két ismeretlen angol festő bemutatására a szlovák nyilvánosság előtt. Mivel Adrian és Marianne festményei három jellegzetes Tátra-alji faluban születtek (Vázsec – Važec, Menguszfalva – Mengusovce, Zsár – Ždiar), a képek megkésett bemutatójára Vihodna (Východná) községében kerítettünk sort, a hagyományos folklórfesztivállal egy időben. Köszönet a Szlovák Nemzeti Múzeumnak, a Nemzeti Művelődési Intézetnek, Vázsec és Menguszfalva képviselőinek a téma iránt mutatott érdeklődésükért, mivel a VÝCHODNÁ Folklórfesztivál '97 alkalmával e rendezvény keretében *Obrazy spod Vysokých Tatier* (Képek a Magas-Tátra aljáról) címmel kiállítás nyílhatott és katalógus jelenhetett meg.

Adrian és Marianne Stokes a Magas-Tátrai tartózkodásuk idején 32 képet festettek. Természetesen csak azokról tudhatunk, amelyek az útleírásban is szerepelnek. Ezek közül négy a Magas-Tátrában, tizenöt Vázsecon, öt Menguszfalván, nyolc pedig Zsáron készült. Marianne Stokes húsz, Adrian Stokes pedig tizenkét képet készített a 32 közül. Adrian Stokes mindegyik festménye tájkép. Marianne Stokes két tájkép kivételével főleg portrékat festett.

Adrian és Marianne Stokes-t a monarchiabeli tartózkodásuk idején, beleértve a Magas-Tátrát is, az ún. népies stílus vonzotta. A népiesség iránti érdeklődés Marianne Stokes-nál azzal magyarázható, hogy mesterségbeli tudását a müncheni Képzőművészeti Akadémián sajátította el. München a 19–20. század fordulópontján annak az új irányzatnak volt a központja, amely a nemzeti újjászületést kívánta kifejezni a képzőművészet eszközeivel. Marianne Stokes érdeklődése valószínűleg már Münchenben a realista ábrázolás felé fordult, témái elsősorban a rusztikus környezet, a köznép és annak a kulturális kapcsolódó viszonya volt. Érdeklődésének köszönhetően Marianne Stokes húsz autentikus arcot örökölt meg. Tipikus, egyedi alakjait Vázsec, Menguszfalva és Zsár lakosai közül választotta ki. Mivel az embereket a korabeli, mindennapi viseletükben, vagy ünneplőjükben ábrázolta, festményei egyben a Tátra-alji falvak hagyományos öltözködésének fontos ikonográfiai dokumentumai is a 19–20. század fordulójáról. Adrian Stokesnak a vázseci, menguszfalvi, zsári faházak valóságghú, realista ábrázolásait köszönhetjük, festményein megörököltette a települések épületeinek elhelyezkedését is.

Marianne Stokes: Anya gyermekével. *Menguszfalva*, 1905 Fotóreprodukció: J. Botík

Marianne Stokes: Lány ünneplőben, Zuzka Rysuiová. *Vázsec*, 1905 Fotóreprodukció: J. Botík

Amikor az *Obrazy spod Vysokých Tatier* című kiállítás megtekinthető volt (1997. július 4–6.) Vihodnán, abban reménykedtünk, hogy talán Adrian és Marianne Stokes némelyik képét eredetiben is láthatnánk. Megtutuk, hogy az egyik festmény, amelyen Marianne Stokes egy vázseci lányt örökített meg ünneplőben, állítólag az Ivanov család házában található Vázsecon, és hogy Stokes-ék néhány képe a Természettudományi Múzeum birtokában, Liptóújíváron (Liptovský Hrádok) van. Miután felkerestük az említett helyeket, kiderült, hogy az információk ugyan igazak voltak, de nem eredeti képekről volt szó, hanem Adrian és Marianne Stokes útirajzából, a *Hungary-ből* kivágott reprodukciókról. A Ján Božon mérnökkel folytatott beszélgetés során megtutuk, hogy a vázseci Ivanovék tulajdonában lévő festményt Ján Jacko-Pavelda hozta magával 1947-ben az Amerikai Egyesült Államokból. Ezekkel a szavakkal adta át a Rysul és a Božon családnak: „ez a maguk anyja”. A képen Zuzana Rysulová volt látható, aki a festmény készítésének idején 15–16 éves lehetett. Így sikerült megtutuk legalább az egyik modell nevét, akit Marianne Stokes a magas-tátrai tartózkodása idején lefestett. Zuzana Rysulovát ebben az időben dadaként alkalmazta Strobl Alajos családja Királylehotán (Kráľová Lehota). Ján Božontól tudjuk (akinek Zuzka Rysulová-Božonová az édesanyja volt), hogy Marianne Stokes-szal a Strobl családnál ismerkedett meg, és ott is került sor a portré megfestésére. Néhány évvel később Strobl Alajos is modelljéül választotta Zuzka Rysulová-Božonová-t, a fiatal nőt gyermekével Semmelweis Ignáccal együtt ábrázolta szoborcsoportján, ami Budapesten látható a Szent Rókus kórház előtt.

Semmelweis Ignác szoborcsoport a Szent Rókus kórház előtt Budapesten. Fotó: J. Botik

A vihodná kiállítást követően a feleségem egyhónapos tanulmányútra utazott Angliába. Elhatározta, hogy kutatási programja mellett megpróbál újabb információkat szerezni Stokes-ékről és festményeiről. Ezzel a szándékkal kereste fel Londonban a Tate Gallery-t, Victoria and Albert Museum-ot és a Witt Libraryt. Az ott szerzett értesülésekből kiderült, hogy Marianne Stokes Szlovákiában festett képei közül négy, egy magát megnevezni nem kívánó magángyűjtő tulajdonában van. A négy festmény közül kettőnek fel voltak tüntetve a méretei (28x33 és 33x26) és az is, hogy temperával készültek. Legjobban a Witt Library-ban található Marianne Stokes két arcképének örültünk. Az egyik önarckép 1895-ből, a másikat John S. Sargenta festette 1914-ben.

Az *Obrazy spod Vysokých Tatier* (Képek a Magas Tártából) című kiállítás bemutatóját még három kiállítás követte. Az első a pozsonyi várban, a második Békéscsabán, a harmadik pedig Budapesten. A budapesti megnyitón egy látogatótól új információkhoz jutottunk, megtudtuk hogy egy évvel az előtt Nagy-Britannia budapesti nagykövetségén két angol festőnek volt kiállítása. A nevükre már sajnos nem emlékezett pontosan, de úgy rémlett neki, mintha Stokes-ék lettek volna.

Újra felkerestük a The British Council-t, bízva a segítségükben. Két budapesti címmel tudtak szolgálni. Innen egy újabb címet kaptunk, ezúttal londonit, és egy képkatalógust a következő címmel: MARIANNE & ADRIAN STOKES, HUNGARIAN JOURNEYS, LANDSCAPES AND PORTRAITS 1905–1910. A katalógus az azonos című kiállítás alkalmából jelent meg, melyet 1996-ban rendeztek Londonban és Budapesten. Szerzője Magdalen Evans, s a kiadványban több, számunkra eddig ismeretlen információt találtunk (Evans 1996).

Az említett londoni és budapesti kiállításon a Stokes házaspár 35 eredeti festményét állították ki, ebből 22 Marianne-tól és 13 Adrian-tól. A kiállított képek közül Marianne 8 és Adrian 3 képe készült a mai Szlovákia területén. A 35 kiállított festmény mindegyike nagy-britanniai gyűjteményekből származott. A katalógusban szereplő 40 kép keltette fel elsősorban érdeklődésünket, ezek a HUNGARY útirajzban jelentek meg (összesen 75 kép). Ezekről annyit tudtunk meg, hogy Nagy Britannián kívül találhatóak és Magdalen Evans nem ismeri a tulajdonosokat. Elképzelhető, hogy 1910-ben a budapesti Nemzeti Szállóban rendezett kiállítás látogatói vásárolták meg őket.

Magdalen Evans katalógusa nem csupán pontos, de adatokban is gazdag a Stokes-házaspár életét és munkásságát illetően. Mind a 35 kiállított festménynél szerepel a festő, a cím, a festési technika, a méretek, a szignózás módja, a gyűjtemény (gyűjtő) neve, a kiállítás helye és ideje, valamint az irodalmi hivatkozások is, s az is hogy az adott festményt hol publikálták. A katalógus záró részében egy áttekintő kronológia szerepel a Stokes-házaspár életéről és munkásságáról, továbbá művészi tevékenységük utóéletéről is olvashatunk, áttekintést kaphatunk kiállításairól, s megtalálhatók a munkájukra és művészetükre vonatkozó bibliográfiai utalások is. Szerepel benne továbbá azoknak az intézményeknek a listája is, melyekben Marianne és Adrian Stokes festményei, vagy az alkotásaikkal foglalkozó művek, forrásdokumentumok megtalálhatók.

Adrian Stokes: Tátra-alji út. *Vázsec*, 1905 Fotóreprodukció: O. Šilingerová

Adrian és Marianne Stokes festményei egy hiányzó láncszemet képviselnek a Tátra-alji vidék képzőművészetét illetően. A Szlovákiában eddig ismeretlen angol festők képei művelődéstörténeti és vitathatatlan művészeti értéket képviselnek. Bennünket pedig arra köteleznek, hogy hozzájárulóvá tegyük, valamint megfelelően értékeljük őket, hogy elfoglalhassák az őket megillető helyet kulturális életünkben.

(Baranyovics Borisz ford.)

Irodalom

BOTÍK, JÁN (szerk.):

1997 *Obrazy spod Vysokých Tatier*. Bratislava.

Collectors Guide to the Adam and Charles Black Colour Books. Bibliography.

Collectors Guide to the Adam and Charles Black Colour Books. Bibliographies of Artist and Authors.

EVANS, MAGDALEN

1996 *Marianne & Adrian Stokes. Hungarian Journeys. Landscapes and Portraits 1905–1910*. London.

FORD, HARRIET

1895 The Works of Mr. Adrian Stokes. *Magazin of Art* 19. p.

Studio XIX, No. 85, April 1900, 149–154. p. *Who was who.* 1929–1940.

THIEME, U. – BECKER, F.

1938 *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart.* Leipzig.

WOOD, CH.

1971 *Dictionary of Victorian Painters.* Antiave Collectors Club. Women Artists.

Podtatranský kraj v dielach anglických maliarov

(Zhrnutie)

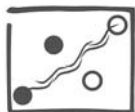
Začiatkom 20. storočia cestovali po Uhorsku anglickí maliari – manželia Adrian a Marianna Stokesovci. Navštívili viaceré mestá aj oblasti s príťažlivou krajinou, ako boli aj Vysoké Tatry. Následne vydali obsiahly cestopis pod názvom *Hungary* (1909), kde sú zachytené aj spomienky na ich takmer polročný pobyt v Tatrách a podtatranských dedinách a mestečkách.

Súčasťou cestopisu sú aj farebné ilustrácie (krajinky a portréty), z ktorých 32 zobrazuje kraj a ľudí z Mengusoviec, Važca či Ždiaru, zobrazených v duchu dobového „ľudového“ či rustikálneho žánru mníchovskej školy. Tieto umelecky pôsobivé obrazy sú zároveň z etnologickeho pohľadu vzácnymi ikonografickými dokladmi tradičného odievania, staviteľstva a ďalších sfér a súvislostí zo života tamojšieho obyvateľstva.

High Tatras region in the art of English painters

(Summary)

In the beginning of the 20th century English painters Adrian and Marianna Stokes undertook a journey to Hungary. They visited many important places – towns and picturesque sites, among others also the region of High Tatras. Following the journey they published the book about their travel experience entitled *Hungary* (1909), in which they shared their memories including the nearly half a year long period of stay in the region of High Tatras. The book was illustrated with paintings (landscapes and portraits) by both artists. Some 32 pictures depict the landscape and people from the villages of Mengusovce, Važec and Ždiar. The paintings reflect the style of „folk“/rural genre characteristic for that time Munich school. Those impressive pictures are not only pieces of art but in the mean time from the ethnological point of view they are also precious iconographic documents of the traditional clothing, building and other spheres of the traditional lifestyle.

Novšie pramene k zvykom tovarišov (kupovanie mena – Namenkauf)

OTTÓ DOMONKOS

V cechových zvykoch tovarišov je z viacerých remeselných odvetví známy opis oslobodenia učňov, „krstenia“, „zasvätenia“. Vieme, že učeň, ktorý bol oslobodený, postúpil o stupeň vyššie v cechovej hierarchii, už nemohol chodiť po ulici v spoločnosti učňov, ale aj medzi tovarišov sa mohol ako plnoprávny člen zaradiť až po tzv. pasovaní za tovariša. Dovtedy bol považovaný za „mladíka“ (*Junge*), „polomládenca“ (*Halbgesell*). O zvykoch pasovania, ich rozšírenosti a o hmotných pamiatkach, ktoré sa k nim viažu, sme si doteraz mohli vytvoriť najucelenejší obraz u tkáčov na základe prameňov zo 17.–19. storočia. Pokúsili sme sa poskytnúť o nich prehľad spolu so sporadickými a neúplnými údajmi aj o mnohých iných remeslách (Domonkos 2000, 160).

Vo zvykosloví tvoria samostatnú skupinu obrady dávania, kupovania mena (*Namenkauf*). Vo svojej citovanej práci som zhrnul naše doterajšie poznatky o zvykoch z 15.–19. storočia a ich stredoeurópskych súvislostiach. Uvedomujem si, že obsiahnuť takéto rozsiahle časové obdobie je snáď odvážne, ale robil som to v presvedčení, že aj iní môžu prispieť novými poznatkami a môžeme tak získať čoraz ucelenejší obraz o stredoeurópskych kontextoch cechového života. Na druhej strane môžu sa objaviť aj nové pramene, ani nehovoriac o bohatom materiáli v archívoch a múzeách na územiach mimo dnešného Maďarska.

Šťastnou náhodou som aj ja sám objavil významný prameň, súvisiaci so zvykom dávania mena u kováčov. Kováči podkúvači (*Hufschmied*) v Somlóvásárhelyi vo Veszprémskej župe dostali listinu o privilégiách roku 1671, artikuly tovarišov vydal samotný cech v 18. storočí.

Krstenie

O lokalite Somló–Vásárhely napísal Elek Fényes v roku 1851 nasledovné. Leží pri južnom úpätí vrchu Somló, z obyvateľov je 1728 katolíkov, 20 reformovaných a 10 židov. Na potoku Torna pracujú prosperujúce vodné mlyny. Okolo stredu vrchu sa rodí najlepšie víno. „Béla IV. ho spolu s panstvom, ktoré k nej patrí, daroval mníškam na Zajačom ostrove [dnes Margitin ostrov – pozn. O. D.]. Jej súčasným vlastníkom je piaristická základina“ (Fényes 1851, IV: 278–279). Z názvu osídlenia [vásárhely = trhové miesto, pozn. prekl.], ako i na základe relatívne veľkého počtu obyvateľov je zrejmé, že usadlosť bola jedným z významným trhových miest tejto oblasti. Vieme, že Cechový kataster obsahuje aj početné cechové pamiatky, nachádzajúce sa v historických a národopisných zbierkach Bakonyského múzea (Bakonyi Múzeum: 2-1976.214). Nie je však medzi nimi kniha oby-

tovania tovarišov, pretože tá sa nachádza v národopisnom archíve s nápisom „Az Bötsületes Egisz Leginyeknek Be Iró Könyvő. Az 1786-dik Asz/tendőben“ (evid. č. 56.56.1.) Tak zostali skryté písomné pamiatky tovarišského cechu s najširším územným pokrytím, vzťahujúce sa na obdobie rokov 1786–1824. József Bartócz spomína knihu tovarišov v svojej publikácii, ktorú v malom náklade vydala Mestská knižnica Móra Jókaiho v Pápe. Žiaľ, do rúk sa mi dostala až po napísaní mojej knihy (Domonkos 2000), keď som z archívu múzea vo Veszpréme získal kópiu celého rozsahu cechovej knihy (Bartócz 2000, 38–39).

Cechová kniha má rozmery 34x22 cm, pozostáva z 25 zviazaných listov. Predný a zadný obal má na hnedom podklade biely vlnovitý vzor. V pravom hornom rohu vnútornej strany je drobným písmom napísané Provatis Colami, čo je možno meno zapisovateľa cechu. Začiatok menného zoznamu poukazuje na vypísanú ruku, prvých dvadsať záznamov je z obdobia od 12. marca 1786 do 23. decembra 1787. Na nasledujúcej strane sú iným rukopisom zaznamenané mená „polotovarišov“. Ďalej sú uvedení už len „celí tovariši“, resp. od polovice knihy sú na samostatných listoch uvedené mená „polotovarišov“. Nikde nie je žiadny záznam o tom, že by pri príležitosti štvrtročných schôdzí, keď sa uskutočňovalo pasovanie za tovarišov, došlo aj k nejakému finančnému vykúpeniu. Zostáva tak neujasnené, v priebehu akého obradu dostal tovariš meno, a stal sa tak celým tovarišom.

Po detailnom spracovaní záznamov sme dostali nasledovné výsledky.

Celý tovariš	r. 1786-1824	191 osôb
Polotovariš	r. 1786-1821	171 osôb
Zahraniční	r. 1786-1820	<u>67 osôb</u>
Spolu:		429 osôb

U 362 tovarišov z Uhorska zaznamenali miesto narodenia, čo vyobrazené na mape vykazuje 155 usadlostí v 16 župách, predovšetkým vo vnútorných oblastiach krajiny. Žiaľ, to nezaznamenali, z ktorej lokality bezprostredne prišiel tovariš. Okrem Bratislavskej župy bola z územia dnešného Slovenska zastúpená Trenčianska župa a mesto Košice po jednej osobe. Z územia Sedmohradska prišli dvaja tovariši z mesta Kézdivásárhely (dnes Târgu Secuiesc, Rumunsko), z Chorvátska sem zavítala, resp. počas svojej vandrovky sa v Somlóvásárhelyi zastavila jedna osoba.

67 cudzincov bolo z 13 susedných krajín alebo dŕžav. V časovom slede od prvého záznamu:

1786 Mähren	7 osôb
1786 Böhmen	4 osoby
1786 Steuer	2 osoby
1786 Franken	2 osoby
1792 Österreich	6 osôb
1792 Schlesing	5 osôb
1792 Polen	2 osoby
1793 Pfalz	1 osoba
1795 Preiss	2 osoby
1804 Schwaben	1 osoba

1808 Sachsen	3 osoby
1808 Kravat	1 osoba
1809 Elsass	1 osoba
Spolu:	37 osôb

O chýbajúcich ďalších 30 osobách sa dalo zistiť len toľko, že nepochádzali z Uhorska, ich presné zaradenie nebolo možné.

Podobne veľký mohol byť aj teritoriálny okruh kováčov zo Szekszárdu, ale žiaľ, okrem dekorovanej zakladacej listiny sa nezachovali žiadne zoznamy, hoci bol založený o desať rokov skôr (1776) ako v Somlóvásárhelyi. Pravdepodobne by sme mohli získať cenné údaje aj smerom na juh, z územia Chorvátska. Aj v oblastiach Zadunajska a Dolnej zeme môžeme predpokladať ich častejší výskyt. Snáď sa raz objavia aj tieto pramene.

Pri premietaní údajov cechovej knihy zo Somlóvásárhely na mapu sa zistilo i to, že v dávnejšie známych knihách tovarišov z miest Gyula (Ceglédi 1973, 122), Debrecín a na západe Feketeváros – Purbach (Kiteibel 1985; Kiteibel 1987) je zvyk krstenia, kupovania mena (*Namenkauf*) neskorší, ako prvé objavenie sa odtiaľ pochádzajúcich tovarišov na našom území, v Somlóvásárhelyi. Môžeme teda povedať, že tí len dočasne prijali zvyky kováčskych tovarišov. Tie boli živé dovtedy, kým ústredné alebo miestne mocenské orgány nezabezpečili dodržiavanie nariadenia Miestodržiteľskej rady (*Helytartó Tanács*) z roku 1797, ktoré na schôdzach vandrujúcich tovarišov zakazovalo doslovné prednesenie textov, zdravíc, anketových otázok (*Umfragen*), ktoré viedli k mnohým zneužitiam, a peniaze na pitie, pochádzajúce z pokút, zase k hýreniu (Kassics 1835, 15).

Podstata tohto zvyku je nasledovná: Vyučený, oslobodený učeň, mladík, „polotovariš“ (*Junge, Halbgessel*) sa len vtedy stal „celým tovarišom“ (*Ganz Gessel*), keď si v rámci obradu, či ceremónie kúpil alebo zvolil meno. Nemecký ekvivalent výrazu „nepasovaný“ je „ungebutzte“, resp. „pasovaný“ „gebutzte“, ale to isté právne postavenie vyjadruje aj výraz „kováčsky tovariš“, (*halb Schmied*), resp. „celý tovariš“, (*ganzer Schmied*). Voľba mena sa sústredila predovšetkým na nasledovné prívlastky: Strieborná podkova, Strieborný kliniec podkovy, Strieborný kliniec, (*Silber Eisen, Silber Eisen Nagel, Silber Nagel*). V somlóvásárhelyskej cechovej knihe uvedených 191 celých tovarišov (*ganzer Schmied*) si zvolilo pre seba jedno z týchto mien. Zvyšných desať percent si do knihy zaznamenalo také vedľajšie mená, ktoré na jednej strane vyjadrujú ich status tovariša, aký mohol získať už skôr na inom mieste v rámci pasovania do statusu tovariša. To sú bez výnimky nemecké texty, ktoré potrebujú vysvetlenie, lebo ich maďarský ekvivalent nie je známy, ale sú súčasťou zvykov, ktoré praktizovali zahraniční tovariši.

Z tabuľky, zobrazujúcej pôvod tovarišov, z roku prvého zápisu v knihe je jednoznačné, že v Somlóvásárhelyi existovala aj staršia cechová kniha, ktorá sa, žiaľ, stratila, a zachovaná kniha pokračovala ďalej v zaužívanej praxi spreď roku 1786.

Používanie „mien“, vyjadrujúcich osobné, osobité vlastnosti jedinca je známe aj z nemeckej historickej, hospodársko-historickej literatúry a z literatúry, zaoberajúcej sa dejinami cechovníctva. Tak už v roku 1522 sa v saskom Annabergu pri pasovaní za tovarišov v prostredí baníckych kováčov dostalo do tovarišských kníh vedľajšie mená „Spring in die schmitte“, „frischeisen“ (Bräuer 1989, 141), „mená“ tovarišov v sliezskom Briegu (1684) sú „springinsfeldt“, „silbernagel“; v Görlitzi „Silbernagel“, „Zwicknagel“, „Springinsfeldt“ (1731); v Beilitzi „Silbernagel“ (1777), (Isenberg 1936, 62–64.) – V Bazileji patrili v 16. storočí k obľúbeným menám „Silbereisen, Ritteisen, Roteisen“ atď. (Schulz 1985, 137).

Vysvetlenie niektorých mien:

- 1793 „Spring in das Felt; Springinsfeld“ = niktoš, pobehaj „...eine lebhaft umherspringende, bald hier, bald da befindliche Person jedes Geschlechts; im Osnabrückschen Spring – in – die – Welt. „Du warest immer ein Springinsfeld.“ (Campe Wörterbuch, 1810.4 B. s.554)
- 1823 „Es laset sich ein schreiben ein gantzer schmidt mit Namen Peter Bader Spring in dass Feld gebörtig von Saet (Sanct) Gotharg.“
- 1823 „Franz Grof. Springenz Feldt von Mark Kopf gebürtig von Oesterreich.“
- 1824 „Lorenz Lebele Spring ins Feldt aus Elssaser gebürtig.“
- 1825 „Es Läst sich Einschreiben Ein Frisch undt Freyer Küdorfer (Ruderer = obratný, vytrvalý) mith namen Karoly Andrasch von Geschbot (?) aus (Ungarn?)...“
- 1823 „Frisch ins Feldt ... Joseph Irman“ = obratný, čulý, smelý (Campe I.B. s.175)

Tovariši, zlostiaci majstra sa aj hlásili k svojmu charakteru:

- 1823 „...Mit Namen Mihel Hotvath Wass Fragest Du Darnach, bebürtig von Lowasberin.
- 1824 „... ein gantzer schmith Mit Namen Joseph Poses Trutz in Meister gebürtig von Tiozollgräm von Púhm (Béhmen). (Campe 1810. 4.B., s. 897), majstra zlostiaci „... wulfkank Suldisch Trutz Maister aus Pairn (Baiern)“.
- 1825 „... Zäntner Trutz Meister gantzer Schmith gebörtig von Wischau.“ (majster zlostenia?)
- 1826 „... gantzer Schmid Trutz in Maister geburtig von ... aus Schlesinger.“
- 1827 „... Johanner Balter Trutz in Meister geb. von Mattersdorf (Mattersdorf –Nagymarton) Eisenburger Komitat.“
- 1828 „... Michael Uhrich truzi Meister ganzer Schmid von Pinkafeld (Pinkafő – Sopronská župa) gebürtig“.

Poznajúc zahraničnú literatúru, s veľkým prekvapením som objavil hneď na prvej strane: 1786 „9-ten Abril Es last sich einschreiben ein gantzer schmith Kowatsies Martin Arany patko szeg Geb ...“ (vodou rozmočený, nečitateľný názov osídlenia). Neskôr, o tri záznamy ďalej, 18. júna: „Bejratik egy Böcsületes kovács egész Legén Bálint Sámuel aran patko Dorogi születés“. Myslím, že obe osoby môžu byť z Maďarska, veď aj v prvom, nemecky písanom zázname je maďarsky uvedené vedľajšie meno „Arany patko szeg“ (*zlatý klinec podkovy*), získané pri pasovaní za tovariša. Druhý zase, pretože bol rodákom z Dorogu, možno uvidiac predošlý záznam, si zvolil meno „arany patko“ (*zlatá podkova*). Ale čo môže znamenať tento záznam zdánlivo „vyššieho rangu“, odkiaľ prišiel nápad na jeho voľbu? Z knihy Endre Csatkaiho: *Cégerek* (Vývesné štíty) vieme, že v názvoch obchodov so železiarskym tovarom sa často vyskytuje označenie „arany“ (zlatý), pozdvihujúce úroveň obchodu. Napr. v Soproni názvy Zlatá motyka (1805), Zlatý škrobák (1771), Zlatá refaz (1857), Zlatá sekera (1867), Zlatý rýľ (1888), Zlatá kosa (19. stor.) sa používali po desaťročia, dokonca i storočia (Zlatý škrobák 1771–1944). Medzi peštiansko-budínskymi vývesnými štítmami sa vyskytla aj „Zlatá podkova“ (1805) (Csatkai 1971, 50, 60–31.) O ich používaní v 18. storočí doteraz nemáme údaje, ale nemožno to ani vylúčiť. Samozrejme, v našom prípade musíme hľadať iný predobraz, veď v oboch prípadoch sa zvolené mená „Zlatý klinec podkovy“ a „Zlatá podkova“ dostali do cechovej knihy v roku 1786. Pri skúmaní cechových pamiatok podkúvačov (*Hufschmid*) som objavil vývesný štít

kováčov-liečiteľov z Fertőrákosu, na ktorom v priebehu reštaurovania zostali viditeľné stopy po pozlátení na všetkých štyroch podkovách. (Múzeum v Soproni, národopisná zbierka, evid. č. 65.18.1). Cech „Hufschmit“ z Fertőrákosu (Kroisbach) získal privilégia v roku 1652 a ich pečat sa zachovala z roku 1676.

Fertőrákos je mestečko, majetok rábskeho biskupa, obkolesené hradbami. Uprostred usadlosti stojí na pôvodnom mieste pranier zo 17. storočia. Na začiatku 60. rokov 20. storočia boli viditeľné zvyšky štyroch kováčskych dielní, resp. jedna bola v prevádzke pod kováčskym kopcom v malej bašte mestských hradieb, pred ktorou stála klada na podkúvanie. Vývesný štít visel na priečelí domu č. 116 na Hlavnej ulici pod firemnou tabuľou. Dielňu postavil síce až v roku 1922 Gusztáv Zechmeister, ktorý sa vyučil remeslo u Mátyása Pillera. Ten mal dielňu na Hlavnej ulici pod číslom 33 a roku 1966 sa zatvárala. Z ulice sa dalo zísť po štyroch schodoch do dielne z 18. storočia zakončenej klenbami, kde sa zachovalo ešte celé zariadenie. Vnútri za bránou stála podkúvačská kôľňa. Na dvore domu č. 155 na Hlavnej ulici v samostatnej budove bola do konca vojny v prevádzke kováčska dielňa v majetku Gyulu Németha, postavená spolu s podkúvačskou kôľňou. Roku 1946 ho vysídlili, potom dielňa stála opustená. Vývesný štít kováčal-liečiteľa darovala múzeu vdova po Gusztávovi Zechmeisterovi roku 1965. – V zbierke Stornó v Soproni je vo vstupnej hale umiestnený pozlátený kováčsky vývesný štít, zostavený zo štyroch podkov (možno je aj neúplný) zo začiatku 19. storočia. V inventárnom zázname je označené ako miesto nálezu Ulica veterného mlyna (*Szémalom utca*) v Soproni (S. 84.440.1). V publikácii s názvom „Soproni polgárcsaládok“ (*Meštianske rodiny v Soproni*) pod poradovým číslom 8990. sa stretneme s menom Ferenc Rokoscha, ktorý zložil občiansku prisahu roku 1796. Jeho otec pochádzal z českého Náchodu, povoláním bol podkúvač. (Házi 1982. II. 8990.) V súpise domov v Soproni od Gusztáva Thirringa ho našiel pod číslom 9 na Ulici veterného mlyna, pôsobil v rokoch 1810-1820 ako spolumajiteľ. Za identifikáciu oboch údajov môžeme ďakovať etnológovi Józsefovi Kücsánovi. Vývesný štít teda pochádza odtiaľto (Thirring 1941, 140). Pozlátenie sa nám zdalo príliš pekné, veď vývesný štít sa dostal na popredné miesto vo vstupnej hale súkromnej zbierky, takže možno predpokladať, že ho Stornovci premaľovali. Reštaurátorská analýza ukázala, že pôvodne bol povrch podkov zdobený zlatými fóliami (zlatý dym) a dnes viditeľný povrch je skutočne neskorší. (Reštaurátor Vilmos Mélykúti). Pozlátený kováčsky vývesný štít zrejme aj v iných mestách mohol označovať samotnú dielňu, ale možno aj ubytovňu tovarišov (*Herberg*). Ferenc Bogdál vo svojej práci „A kovácsok lógyógyítása“ (*Liečenie koní kováčmi*) spomína vývesný štít kováča-liečiteľa a zo svojho terénneho výskumu uverejňuje fotografie desiatich liečivých podkov. Bogdál vo svojej štúdii „Kovácsremek, kovácscégerek“ (*Kováčske majstrovské kusy, kováčske vývesné štíty*) uvádza, že o pozlátenom vývesnom štíte sa z informácií majstrov nedozvedel (Bogdál 1971b). My taktiež publikujeme niekoľko fotografií liečivých podkov, ale liečením koní sa nemienime zaoberať, veď to vynikajúco urobil Ferenc Bogdál, počnúc nariadením Miestodržiteľskej rady z roku 1799 cez vyhľadanie rôznych kníh a rukopisov o liečení dobytká až po výcvik vojenských kováčov-liečiteľov (Bogdál 1971a).

O cechových zvykoch v nemeckých oblastiach si môžeme vytvoriť detailný súhrnný obraz od M. Fridericusa Frisiusa, s vierohodnými údajmi zo 17. storočia. Z Lipska z rokov 1705 – 1716 v jednotlivých zošitoch zaznamenal ceremónie dvadsiatich remesiel, ako som sa tým už zaoberal vo svojej štúdii (Domonkos 1977). V nej som na základe materiálov z maďarských archívov a múzeí zhrnul poznatky o používaní vencov z umelých kvetín, resp. železa a striebra pri zvykoch pasovania za tovarišov a majstrov v 17.–19. storočí.

K zahraničným analógiám som si vzal na pomoc Frisiovu prácu „Cereemonial politika“, vzťahujúcu sa na dvadsať remesiel (Frisius 1705–1716). Aj teraz, v prípade kováčov, musím siahnuť po tomto zväzku.

Titulná stránka knihy M. F. FRISIUSA, 1705.

M. F. Frisius na prvých desiatich stranách svojich zošitov uvádza všeobecné poznatky pre remeselníkov, oboznamujúc čitateľa s pravidlami prijímania a oslobodenia učňov, ako sa stanú z tovarišov majstri, ako sa majú správať. Nabáda k pestovaniu a dodržiavaniu tradícií a zvykov. Z textu titulnej strany ani nie je zrejmé, o ktorom remesle bude reč. Je pravda, že vedľa vyobrazená rytina prezrádza charakteristické znaky daného remesla. V našom prípade na nákov, zasadené do klátu, sú zobrazené kliešte a kladivá ako náradie, symbolizujúce kováčske remeslo. Na obrube kruhového poľa možno čítať príslovie „DUM FERRUM CANDET, CUDENDUM EST“ (*kuj železo, kým je horúce*). V ľavom hornom rohu je zobrazené kovanie iskriaceho železa, v pravom hornom rohu podkúvanie koňa. Obvyklá nemecká sentencia v kartuši v dolnej časti obrazu dopĺňa kompozíciu. Jej voľný preklad je nasledovný: Železo je ľahké tvarovať, kým je na nákov žeravé. Svoju vec, keď chceš dosiahnuť, buď čulý a snaž sa, toto počiatkové rozohnenie je často viac ako ošoh z omeškania. – Vysvetlenie tohto vyobrazenia nájdeme na konci zošita: „Der Schmiede Gott bey denen Heyden war der lahme Vulcanus, gleichsam Volicanus genennet weil das Feuer immer in die Höhe gehet. *Die Schmiede heiligten ihm einen Hammer nebst der Zange.* Der Berg Aethna war seine Schmiede, und die Schmiede Knechte hiessen Brontes,

Steropes und Pyracmon“ (Kyklopovia sú Vulkanovi pomocníci v bruchu Etny. Kováči im zasvätili jedno kladivo a kliešte. Frisius 1705, 38).

Mládenc sa musel dostať na pasovanie za tovariša na Herberg vtedy, keď sa tovariši stretli pri svojej truhlici, aby zaplatili svoj týždenný poplatok do truhlice. Ceremónia pasovania za tovariša pozostávala z troch hlavných častí: I. Feuer auffblasen, II. Feuer auskühlen, III. Die Fürsage.“ „Wie wird es bey dem Feuer-Auffblasen gehalten? Es wird ein Stuhl mitten in die Stube gesetzt und ein Alt-Gesell hängt eine Handqvelle umb den Hals, was herunter hängt, muss in das Handbecken, so auf dem Tische stehet, fallen. Und so stehet der, so dass Feuer aufblasen will, auf und halt eine ganze Rede.“ Mládenc s veľkou úctou prednesie svoju žiadosť. „Mit gunst, dass ich mag aufstehen, Mit gunst, dass ich mag zuschicken alles, was man zum Feuer aufblasen bedarff.“ S úctou po prvú, po druhú, po tretie, ako sa to robí podľa zvyku remesla tu a teraz, alebo kdekoľvek inde. „Mit gunst, dass ich mag der Gesellen Handbeckhen und Handqvelle auffeben und zu mir nehmen, ... Mit gunst, dass ich mag der Gesellen Handqvelle umb thun ... Mit gunst, dass ich mag der Gesellen Stuhl zu rechte richten ... (ako je to kdekoľvek zvykom) ... Mit gunst, dass ich mag abtreten, Mit gunst, dass ich mag Feuer aufblasen, ... Mit gunst, dass ich mag vor den Gesellen-Stuhl treten ... Mit gunst, dass ich mag abtreten ... Mit gunst, dass ich mag Feuer aufblasen, Mit gunst zum 1. 2. und 3 ten mahl.“ Keď pasovaný povie, že by rád odišiel, podíde k dverám izby, otvorí ich a rýchlo sa vráti k stoličke. Keď si chce sadnúť na stoličku, požiadá o dovoľenie, spýta sa, či ju zvarili alebo ukovali. Spýta sa, aké chyby a hriechy o ňom vedia. Používali sa rôzne texty, ktorých publikovanie by bolo v protiklade so slušnosťou. Jeden text však ako príklad predsa len uviedol autor: „Wie lauten diese Formeln? Also: Die Gesellen geben dir gar viel Schuld: Du hinkest, du stinkest, ... kanstu nun einen finden, der ärger hinket und stincket, als du, so stehe auf, und hänge ihm den Schandfleck an, den du an hast Der Geselle, so das Feuer aufgeblasen, suhet einen, der ärger sey, und wird darauff derjenige herein geholet, so zum Gesellen soll gemacht werden. Wenn nun jener diesen siehet, so hängt er ihm die Handwvhele umb und setzet ihn auff den Stuhl.“ Starší tovariš žiada, aby mládenc vymenoval troch krstných otcov (Pathen), ktorí ho pasujú za tovariša. Medzitým oheň vychladol a ceremónia sa opakuje, keď si chce sadnúť. „Mit gunst ihr Gesellen, glimmet es noch?“ Krstný otec povie, že chce ísť ku krstnému synovi. Potom sa mládenca spýta: „Mein Pathe, wie hoch gedenekest du dir deinen ehrlichen Nahmen zu kauffen?“ Odpoveď znie: „Umb ein Fuder Krebse, umb einen Pholschen Ochsen, umb ein Maas Wein, umb ein gemest Schwein, so können wir alsdenn lustiger seyn, mit gunst zum 1. 2. und 3ten mahl, nachdem es Handwerks gewohnheit ist.“ (Môj krstný syn, ako vysoko hodnotíš kúpu svojho počestného mena? Na jeden sud rakov, na jedného poľského vola, na isté množstvo vína, na jedného tučného brava, tak sa už môžeme veselieť, s úctou.) O skutočnej hostine nie je opísaný žiadny obrad, veď po prehnanych sľuboch nasledovala pravdepodobne konzumácia skromnejšieho jedla a pitia. – Mimochodom, aj z domácich zvykov v 17.– 18. storočí vo viacerých cechových remeslách písomne zaznamenali obvykle len jedálny lístok majstrovského stola. – Potom nasledovala siahodlhá prednáška s viazaným textom (Vorsage) o vandrovaní, rozlúčke s majstrom, s majstrovou manželkou, s tovarišmi, o odchode cez bránu mesta a o mnohých iných poznatkoch. Medzitým uvádzajú žartovné príbehy, záhady okolo príchodu, hľadania práce, atď. Na otázku kam ideš, položenú pri bráne, odpoveďou je, že ani sám neviem (Frisius 1705, 13–31).

Od obvyklých textov sa líšiace, často hrubé, nevkusné dialógy a otázky tiež neboli zaznamenané, veď to zakazovali cechové zvyky. „Rede keiner nicht viel von Handwerks

Gewohnheit und Geschichten, was Meister und Gesellen jung und alt auf der Herberge thun verrichten.“ Toho, kto sa previnil proti pravidlám a zvykom, potrestali (Frisius 1705, 33).

O podobne rozsiahlo pestovaní zvykov, spojených s pasovaním za tovariša, kupovaním, prijímaním mena (*Namenkauf*) za zachovali záznamy v tovarišskej knihe hrnčiarov z Miškovca z r. 1769–1894. Tu 565 tovarišov si zvolilo kvetinové mená, ktorých väčšina sa samozrejme objavuje aj pri zdobení na dekore hrncov. O ceremónii krstenia sa však ani odtiaľ nezachovali podrobnejšie opisy či texty (Bodó 1975, 93; Domonkos 2000, 183–184).

Teraz spoznaná tovarišská kniha kováčskych tovarišov je dôkaz toho, že styky so stredoeurópskym cechovým svetom boli plynulé a čulé, zvyky boli v 18.–19. storočí v celej krajine rozšírené.

(Preklad: Ida Gaálová)

Literatúra

BARTÓCZ JÓZSEF

2000 *A magyarországi kovácscéhekről*. Pápa.

BODGÁL FERENC

1971a A kovácsok lógyógyítása. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 10, 457–486. p.

1971b Kovácsmesterek és kovácscégek. *Herman Ottó Múzeum Közleményei* 9, 96–104. p.

BODÓ SÁNDOR

1975 Fazekas mesterlegények. Miskolcon 1768–1872. *Herman Ottó Múzeum Közleményei* 14, 89–92. p.

BRÄUER, HELMUT

1989 *Gesellen in sächsischen Zunft Handwerk des 15. und 16. Jahrhundert*. Weimar.

CAMPE, J. H.

1810 *Wörterbuch der deutschen Sprache*. I–IV. Braunschweig.

CEGLÉDI IMRE

1971 A gyulai kovács–kerékgyártó–bognár cég vándorlegény-protokkolumának elemzése (1803–1872). *Békési Élet* 6, 121–130. p.

CSATKAI ENDRE

1971 *Cégérek*. Budapest.

DOMONKOS OTTÓ

1977 Céhkoszorú, céhkorona. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 9, 217–240. p.

2000 *A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV–XIX. században*. Budapest /Ipartörténeti Könyvtár I./

ÉRI ISTVÁN – NAGY LAJOS – NAGYBÁKAY PÉTER RED.

1975–1976 *Céhkataszter. A magyarországi céhes kézművesipar katasztere*. Budapest.

FÉNYES ELEK

1851 *Magyarország geographiai szótára* I–VI. Pest.

FRISIUS, M. F.

1705 *Der vornehmsten Künstler und Handwerker Ceremonialpolitica*. Leipzig.

- HÁZI JENŐ
1982 *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848. I–II.* Budapest.
- ISENBERG, HEINRICH
1936 *Das Gesellenwandern und was damit zusammenhing. Altes Brauchtum in Handwerks.* Münster.
- KATONA IMRE
1975 Egy feketevárosi habán kézműs a XVIII. század elejéről. *Soproni Szemle*, 163–166. p.
- KITAIBEL, HANS
1985 A feketevárosi majolika korszak. *Soproni Szemle*, 267–268. p.
- SCHULZ, KNUT
1985 *Handwerksgesellen und Lohnarbeiter.* Siemaringen.
- THIRRING GUSZTÁV
1941 *Sopron házai és háztulajdonosai 1734–1939-ig.* Sopron.

New Resources for Studying the Traditions of Smith Men-Servants: Purchase of Names – Namenkauf (Summary)

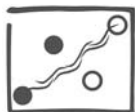
Among guild traditions, the description of riddance, „baptism”, or „initiation” is widely known from numerous fields of trade and industry. We know that the disengaged men-servants entered a higher rank in the guild hierarchy, they were no longer allowed to walk on the mates’ rank after the so-called initiation. Up until now, we have had the most thorough description of the traditions, the extent, and the artifacts of the initiation procedure only from specific sources about weavers dating back to the 17th – 19th centuries.

Among these traditions, the rituals of giving and buying names (Namenkauf) constitute a distinct group. Up to the present time, several sources have surfaced in relation to the guild traditions. Our previous knowledge can be broadened with the help of the sources coming from the hitherto unexplored possibilities, such as the rich material of archives and museums situated in the Hungarian Kingdom before 1920 and annexed to various neighboring countries after the Paris Peace Treaty.

In my paper, I will present the letter of privilege given to the blacksmiths (Hufschmied) living in the settlement of Somlóvásárhely in Veszprém county in 1671.

A kovácslegények szokásainak újabb forrásai: névvétel – Namenkauf (Összefoglalás)

A szerző tanulmányában a céhes szokások körében külön csoportot képező névadás, névvétel (*Namenkauf*) szertartásaival kapcsolatban közöl újabb adatokat, mégpedig egy, az összefoglaló könyve (*A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV–XIX. században.* Budapest 2000) megjelenése után kezébe került dokumentum alapján. Az 1671-től privilégiumlevéllel rendelkező Veszprém megyei Somlóvásárhely patkolókovácsainak „legénykönyvéről” van szó, amelynek adatait a szerző részletesen elemzi, nemzetközi összefüggésekbe helyezi, megállapítva, hogy a 18–19. században élénk kapcsolatot tartottak fenn az egész közép-európai céhes világgal. A dolgozat magyar nyelven teljes terjedelmében (térképekkel, illusztrációkkal) olvasható: *Ethnographia* 118 (2007), 203–218. p.

On the border of Western and Eastern Christianity

The co-existence and conflicts of religions
in Southern Hungarian Bácska in the 18th century

DÁNIEL BÁRTH

Hardly can one find in Europe a more appropriate field of historical investigation to understand the intermingling co-existence of different ethnic groups belonging to different religions than the one-time Southern Hungarian region called *Bácska* that is now largely a part of Serbia. This region, covering more than ten thousand square kilometres, had belonged to the Hungarian Kingdom until the end of the First World War, and in state administrative terms it had been identifiable with one of the counties of Hungary (Borovszky 1909).

In the 16th century the medieval villages and towns of Bácska fell victim to the Ottoman conquest forging ahead from south. During the Ottoman occupation that lasted for about one and a half century the population – and especially the Hungarian population – of the region got seriously reduced. In the 17th century South Slavic ethnic groups began to settle down in these uninhabited areas. The Habsburg royal court assisted the settlement of Serbs who did military service during the liberating warfare at the end of the 17th century. In this century besides the Orthodox Serbs considerable Roman Catholic South Slavic population also moved to this region. In their religious practice it was the Franciscan friars who played an outstanding role (Unyi 1947; Molnár 2002; Molnár 2004, 41–79). These Roman Catholic South Slavic people of Croatian origin coming from Bosnia had been referred to as *illyricus* in the contemporary Latin historical sources, but this comprehensive term had stood for various ethnic groups (in Hungarian *sokác*, *bunyevác*, *rác*) that were in close linguistic and anthropological kinship. These groups later were definitely distinguished by the 19th–20th century ethnographical investigations (Sárosz 1973).

In the 18th century, large-scale re-population took place: on the spots of the former, deserted medieval villages and towns gradually new settlements were formed. The present relations of the region are basically grounded in that period. The population of the modern era arrived in this region by mainly two ways: either in course of *organised* settlement movements or by *spontaneous* migration. *Organised* settlement was directed by the royal Habsburg court. An accepted premise of the Hungarian historical investigation is that the Habsburg court preferred and promoted the organized settlement of *Roman Catholic* Germans from the Southern parts of Germany. As a matter of fact, although it can indeed be observed that the majority of the population was Roman Catholic in the German „chess-board” villages whose structure had been carefully designed by engineers, but: as far as the royal and loyal attitude of the villagers is concerned this presumption seems to be rather stereotypical and misleading. Since we should take into consideration

that in the last decades of the 18th century the same royal court promoted the settlement of *Lutheran* Germans. Moreover, in course of organized migration Uniate Ruthenians also moved to Bácska from the far north-eastern region of Hungary. And finally, the greater proportion of this new population gradually and *spontaneously* moved to Bácska from northern and southern parts of the country. Spontaneous migration brought here mostly Hungarians, but to a lesser extent Slovaks and Germans as well. In addition, small Armenian colonies also settled down for example in Újvidék/Novi Sad (Gyetzai 1992; Báráth J. 1996, 37–45).

The distribution of the population in terms of nationality and religion was continuously changing in course of the 18th century, but unfortunately, these tendencies can hardly be tracked down due to lack of related statistics. We have at our disposal more or less exact data only from the 19th century. What can be pointed out with certainty is that the population of this region was extremely complex from both *religious* and *ethnic* aspects. At the end of the 18th century almost 400.000 people lived in about 100 settlements. Although the religious and ethnic diversity was characteristic of villages, it can be more clearly disclosed in the case of towns. Approximately two thirds of the population was Roman Catholic, and one fourth was (Greek) Orthodox. To this rates should be added the Protestant population (about 10 %) and the Jewish people (about 1 %). As far as the ethnic distribution is concerned, we may detect a relative majority of Hungarians besides which the number of Germans, Serbs and Roman Catholic South Slavic people was also considerable. The number of Slovaks, Ruthenians and Jewish people figured out only some percents (Bottlik 2003).

The religious distribution only partly indicated ethnic frontiers, but in some cases we may observe a tight connection between ethnic and religious identity. What can be stated for sure is that the Serbs were Orthodox, the above-mentioned South Slavic people were Roman Catholics, the Ruthenians and the Armenians were Greek Catholics, while the Jewish were Israelite. This situation was not so simple and clear with other nationalities. The majority of the Hungarians in Bácska were Roman Catholic, but also considerable groups of Hungarians were Protestant. The majority of Protestant Hungarians were Calvinist. Besides the Roman Catholic Germans, Lutheran and to a lesser extent Calvinist Germans also lived in this region. The overwhelming majority of the Slovaks in Bácska were Lutherans, and a minority of them were Roman Catholic (Báráth J. 1995, 11–19).

As it might be clear from this brief overview, the population of Bácska was really fairly various both in religious and in ethnic terms. Nevertheless, in compliance with their number within the whole population and due to the state administrative and royal decrees it was obviously the *Roman Catholic Church* whose privileges prevailed in the period. The whole region belonged to the Central Hungarian Kalocsa diocese and was under the authority of the archbishop of this diocese. This authority predominated not only over the Roman Catholic, but to some extent over each denomination.

Distinguished attention was paid to the *eastern* Christians who had entered a union with Rome, since then the Greek Catholic liturgy and church organization was only taking form. The majority of the Uniate Ruthenian population could be found in two villages in Bácska. On the occasion of bishop's visitations the problems arising from the union were listed, and the related decrees indicate for us the difficulties inherent in the procedure. Let me refer to some peculiar features of the wedding ritual in Hungary, namely the issue of wedding oath. During the 18th century in the Ruthenian villages of Bácska a

set of ecclesiastical decrees were necessary to implement into everyday practice this unit for it had been missing from the eastern liturgy.

The position of the *Protestants* during a period of five decades between the two main royal decrees was disadvantageous. And then this qualification can be regarded as an understatement. In this period, between 1731 and 1781 the publicity of Protestants' practice of religion was restricted and confined to only some given places. Usually it was only *private* practice of religion that was permitted. It meant that the Protestants were not allowed to build a church or an oratory, they could carry out worship only at home among family members. Protestant clergymen were under Roman Catholic ecclesiastical authority even in dogmatic issues (for instance the manner of christening). Mixed marriages could only be made by Roman Catholic priests, and even in purely Protestant marital proceedings it was only the Roman Catholic authorities that were competent. In the case of mixed marriages, the Protestant party had to provide a written document in which he or she agreed on that each child would be brought up as Roman Catholic. The Protestants were compelled to celebrate Catholic feasts. To enter any state administrative office one had to take an oath in which the Blessed Virgin Mary and the saints were referred to. In this respect change took place only when the decrees (for example *Edictum Tolerantiale*, 1781) of the enlightened ruler, Joseph the II, were issued at the end of the 18th century (Kosáry 1983, 83–89, 386–396).

The Orthodox people were in a more favourable position than the Protestants. The Orthodox people were referred to in contemporary Roman Catholic ecclesiastical sources as *schismaticos* that is schismatic/dissident. The state support of Orthodox Serbs was preserved until the middle of the century since they carried out defensive military service. The royal court managed the issues of the Protestants and those of the Orthodox separately, and it regulated the practice of religion of the Serbs with a special agreement in the second half of the 18th century. In the former period at local level it often occurred that the ecclesiastical leaders did not really distinguish the Orthodox and the Protestants. Regarding the defence of Roman Catholic religion and faith it was the Protestants who were clearly considered as a more dangerous party compared to Orthodox people (Kosáry 1983, 89–93).

In those settlements where a considerable number of Orthodox people lived, they were allowed to build churches and to have priest without any constraints. Their own bishops had authority over the local ecclesiastical communities. Among their duties we may find only the observation of four Roman Catholic feasts (Christmas, Easter, Whitsuntide and the Lord's Day/Corpus Christi). In practice it meant that the pubs and stores were closed on these days. In the case of other minor feasts, these were closed only from 8 to 11 in the morning. All these decrees had real meaning and consequences in settlements whose population belonged to various denominations. In these mixed villages the bishop's visitations paid special attention to the behaviour of these "dissidents". In course of these visitations complaints on behalf of the Roman Catholic priest and the flock were collected and recorded.

Injuries and complaints naturally emerged among different denominations living close to one another. For example in a report from 1767, the Roman Catholic villagers of several settlements complained of the Orthodox, since according to them the Orthodox people did not observe Catholic feasts, and they even rang the bells on Good Friday. In this same year we might find a record according to which in the municipal council of a town the Orthodox inhabitants also had representatives, although they were in a minority position. The local magistrate was Orthodox, the notary was Roman Catholic, out of four

counsellors three were also Roman Catholic and one was Orthodox. The members of the municipal council were different people year by year. When the magistrate was Roman Catholic, the number of Orthodox counsellors got doubled. The supervisors were contented to see that in this way the Catholic majority was guaranteed in town management. Nevertheless, this system included the possibility of conflicts as well, or rather, the possibility of interpreting each controversial issue on a religious ground. It can be observed in comments such as: the Orthodox magistrate put the lay clerk of the Roman Catholic Church in the stocks for some unimportant remarks and he kept him there for over a whole night (Bárth 2003).

I have been carrying out investigations related to the 18th century religious practice in this region for more than ten years. I have applied the methods of micro-history and historical anthropology. My research is based upon primarily ecclesiastical and to a lesser extent state administrative sources. This rather brief presentation inevitably can account for only the surface of these investigations. I must remark that according to my experiences this topic calls for further decade-long research. I am deeply convinced that this historical research may promote our understanding of the recent past chaotic relations of this region.

The period under survey was a relatively *peaceful* one. The co-existence naturally brought about conflicts and mutual effects. But the conflicts in the 18th century were not large-scale. On the other hand the mutual effects and impacts were not really spectacular either, but micro-historical investigations may help us to reveal these. In the part to come, I would like to present some individual cases in connection with the relationship of eastern and western Christianity.

There are some natural parallel features in the Orthodox and in the Roman Catholic religious practice, which features can finely be pointed out with regard to dogma, liturgy and religious institutions. If we are interested in the phenomena of popular religiosity of everyday religious practice and piety, then we should scrutinize the level below the official elite religious systems by means of appropriate sources. I should add here that in the last decades in Hungarian folklore research the investigation of archaic or apocryphal folk *prayers* has begun to flourish, in which comparative aspects were also integrated due to popular prayers collected in Bácska. The comparative analysis of Hungarian and South Slavic folk prayers has revealed not only the interethnic exchange mechanisms of the genre but has also pointed out a possible inter-confessional exchange. In this procedure the lack of linguistic obstacles among the Serbs and the Roman Catholic South Slavic people is a significant factor. (Silling 2000)

The comprehensive investigation of various *shrines* from this point of view would also be of interest, but in this respect only some initial steps have been taken. Recently researchers' attention have been drawn to those minor holy springs of local or micro-regional importance that did not gain any official assent on the one hand, still, on the other hand, the people preserved and went on with their paraliturgical actions related to these holy springs throughout decades or even centuries. Along one of the affluents of the Danube, River Mosztonga, 14 such like shrines have been listed. Out of these only two were officially acknowledged and functioned as a spot and destination of pilgrimage visited by ten thousands of people. In the case of the other twelve shrines, the worship of trees, icons and Holy Virgin-images as well as a faith in the healing force of the sacred springs can be detected. This archaic religious phenomenon has a clear inter-confessional character. Several holy springs can be regarded as joint sacred places visited by both Orthodox and Roman Catholic people. The devotees belonging to various denominations

might have emerged either at different times or simultaneously. This latter case was only probable since adoration took place usually without priests (Beszédes 2000).

Besides the above-mentioned examples of the exchanges of *sacred texts* and *sacred places* we may also find historical data about the exchange of *sacred people* and the mutual employment of their services.

The town of Zombor (Sombor), that was one of the centres of our region, was the scene of a set of *exorcising* actions that took place between 1766 and 1769, and which were concentrated around the activity of a Franciscan friar (Bárth 2005; Bárth 2008). The population of Zombor in the 18th century was various and mixed to a great degree both in terms of religion and ethnicity. Roman Catholic and Orthodox religion were represented approximately by the same proportion (50–50 %). The majority of Roman Catholics were South Slavs; a lesser part was made up of Germans and Hungarians. The number of Hungarians increased gradually owing to in-migration and the continuous assimilation of the Roman Catholic South Slavic people. In this tendency of assimilation it was the religious and not the linguistic aspect that played a considerable role. In 1767 about 2200 Roman Catholic South Slavic and 200 Roman Catholic Germans lived in the town. The Catholic parishes were led by the Franciscan order. The significance of the similar-sized community of Serbs is indicated by the fact that they had twelve popes and two churches in the town (Muhi 1944; Bárth 2005, 273–275).

In 1766 a Croatian Franciscan friar, Rochus Szmendrovich, arrived in town. The way he tended the flock as well as his preaching and healing activity soon made him the most popular priest in the town. About this Franciscan friar's exorcising activity, which he performed for two years, quite a considerable number of documents have been preserved in the archives of the Kalocsa diocese.

The supervising ecclesiastical authorities found the exorcizing activities disquieting out of various considerations, and after two years they made the friar leave the town. From our point of view it is the exorcism performed on Orthodox people that is of outstanding importance. The friar began exorcism at the end of 1766, which action was soon well-known both in the town and its vicinity. Among the people that came together on this occasion several Orthodox Serbs appeared too. The presence of dissidents in a Roman Catholic church and their participation in the Roman Catholic liturgy made way to anxiety, and the friar was soon reported the ecclesiastical authorities. Rochus friar treated altogether nineteen Orthodox people who were considered as possessed by the devil. Half of these people lived in the town of Zombor; while the other ones arrived from the neighbouring Serbian villages to town.

We should remark here that all of these nineteen people were *women*. In course of the legal proceeding Rochus argued in his defence that after the news about his first exorcism had spread around, more and more dissidents, suffering from various diseases, paid a visit to him, and that he examined about thirty out of them and diagnosed in the case of these above mentioned nineteen women the signs of real devilish obsession. In vain did he tell these people to go and see their popes and monks; they replied that they had already made attempts but these failed. Later, several people from among those who had been delivered from evil or, rather from devil as well as some spectators *converted* to Roman Catholicism. The members of the town's municipal council who, in course of these two years of exorcist activity perpetually assisted popular Rochus, referred to this conversion of Orthodox people as a defensive argument. The conversion-driving force of the Franciscan friar was utilised not only in course of exorcisms. In the *historia domus* of the

convent of Zombor it was recorded that in 1767 Rochus Szmendrovich provided spiritual comfort for an Orthodox convict, as a consequence of which the man, prior to his execution, converted to Roman Catholicism.

If we take a look at the fairly *belated* date of these events, we might come to the issue of how the spectacular exorcist deeds that were at that time almost completely repressed in western Europe survived in this classical border-area of western and eastern Christianity, in this market town of Bácska incorporating the two religious and cultural forms. An inverse parallel tendency can be drawn between the mentality of Serbs in Zombor who, being disappointed at the magical abilities of their own popes turned to a Roman Catholic friar, and the Roman Catholic and Calvinist Hungarians in Transylvania who visited Rumanian priests so as to be provided with similar services. (Keszeg 1996; Komáromi 1996)

The protagonist of this story can also be interpreted as one of the *transmitters* of the *medieval ecclesiastical practice* in the early modern era. It was the Franciscan order that transmitted and kept alive medieval ecclesiastical benediction and exorcism for the longest time in Hungary. This practice of the Franciscans during the 17th and 18th centuries, owing to the gradually altered ecclesiastical mentality – became unofficial and allowed only tacitly. Owing to this change in mentality in this story from the 18th century not only the diocese authority but a part of the Franciscans in Zombor also opposed this charismatic personality (Hoško 2000; Midelfort 2005; Bárh 2008).

As a summary that is based upon not really the instances and cases having been presented here but upon my former sets of investigations, I would claim that in Bácska during the 18th century a *relative harmony of religious co-existence* can be observed. This more or less idyllic situation can especially be appreciated from a retrospective view being aware of the blood-soaked and painful history of the 19th and chiefly the 20th centuries. This period was prior to the general spread of the 19th and 20th century idea of *nationalism*, which, in this region, was always necessarily connected to religious contents. The presence of *religious tolerance* could have been promoted by the fact that in this region that was re-inhabitated in the 18th century, there were no original inhabitants, there was not one dominant nationality, ethnic group or denomination, since the population was made up of new-comers. As long as the sense of being a new-comer was preserved and kept alive, religious life was subject to this relative tolerance. When this sense and identity disappeared, completely different views and values began to dominate. But all these are beyond my presentation's theme and scope of competence.

Bibliography

BÁRTH DÁNIEL

- 2003 Bácskai népszokások a XVIII. századi egyházi források tükrében. In *Bács-Bodrogtól Bács-Kiskunig*. Ed.: Bárh János. Baja–Kecskemét, 27–45. p.
- 2005 Ördögűző Rókus testvér. Képek egy XVIII. századi zombori ferences életéből. In *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. 1/1*. Ed.: Óze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba–Budapest, 271–287. p.
- 2008 Papok és démonok viadala: exorcizmus a kora újkori Magyarországon. In *Démonok, látók, szentek. Vallásetnológiai fogalmak tudományos közeli megközelítésben*. Ed.: Pócs Éva. Budapest, 59–68. p.

BÁRTH JÁNOS

- 1995 Népcsoportok, néprajzi csoportok és történeti-néprajzi tájak a Duna–Tisza közén. In *Dunáninnen–Tiszaninnen*. Ed.: Báth János. Kecskemét, 7–21. p.
- 1996 *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyományai*. Kalocsa.

BESZÉDES VALÉRIA

- 2000 Szentkutat a Mosztonga mentén. In *A jó Isten dicsőségére. Írások a vajdasági magyarság népi vallásosságáról*. Ed.: Beszédes Valéria. Szabadka, 125–136. p.

BOROVSKY SAMU (SZERK.)

- 1909 *Bács-Bodrog vármegye*. I–II. Budapest.

BOTTLIK ZSOLT

- 2003 Adatok Bács-Bodrog vármegye vallási-etnikai képéhez (1715–1851). In Udvari István: *Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai a magyarországi délszláv népek nyelvén II. Bács vármegyei szerb és bunyevác jobbágysok úrbéri bevallásai*. Nyíregyháza, 117–143. p.

GYETVAI PÉTER

- 1992 *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete*. I–III. Kalocsa.

HOŠKO, FRANJO EMANUEL

- 2000 *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća Kršćanska sadašnjost*. Zagreb.

KESZEG VILMOS

- 1996 A román pap és hiedelemköre a mezőszégi folklórban. *Ethnographia* 107, 335–369. p.

KOMÁROMI TÜNDE

- 1996 Rontásformák Aranyosszéken. A gyógyító román pap. *Néprajzi Látóhatár* 5, 87–98. p.

KOSÁRY DOMOKOS

- 1983 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Második kiadás. Budapest.

MIDELFORT, H. C. ERIC

- 2005 *Exorcism and Enlightenment. Johann Joseph Gassner and the Demons of Eighteenth-Century Germany*. New Haven.

MOLNÁR ANTAL

- 2002 *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*. Budapest /Humanizmus és Reformáció 26./
- 2004 *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*. Budapest.

MUHI JÁNOS

- 1944 *Zombor története*. Zombor.

SAROSÁCS GYÖRGY

- 1973 Magyarország délszláv nemzetiségei. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* VII. 369–390. p.

SILLING ISTVÁN

- 2000 Magyar és délszláv népi imádságok párhuzamai. In *A jó Isten dicsőségére. Írások a vajdasági magyarság népi vallásosságáról*. Ed.: Beszédes Valéria. Szabadka, 113–124. p.

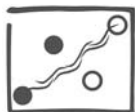
UNYI BERNARDIN

- 1947 *Sokácok-bunyevácok és a bosnyák ferencesek története*. Budapest.

A nyugati és a keleti kereszténység határán

Vallási együttélés és konfliktusok a dél-magyarországi Bácskában a 18. században
(Összefoglalás)

A tanulmány az etnikai és vallási tekintetben egyaránt rendkívül sokszínű Bácska példáján mutatja be a vallási együttélés 18. századi lehetőségeit és korlátait. A bácskai népesedéstörténet rövid vázlatát után a szerző saját levéltári kutatási eredményeit foglalja össze a témában. A kiválasztott terület vegyes lakosságú településeinek mindennapi életéről tájékoztató egyházi források (főként a püspöki vizitációk jegyzőkönyvei) segítségével nem csupán az államhatalom részéről is támogatott római katolikus egyházi törekvések, hanem a nem katolikus felekezetek mozgástere, illetve a „népi” kezdeményezések is nyomon követhetők. A katolikus és ortodox felekezeti együttélés kapcsán a szent szövegek (archaikus imádságok), a szent helyek (szentkutak) és a szentemberek közös „használatára”, kölcsönhatásaira lehetett rámutatni. Utóbbira példaként egy, az 1760-as években Zomborban tevékenykedő ferences szerzetes alakja került középpontba, aki ördögűző-gyógyító tevékenységével valamennyi környékbeli felekezet és népcsoport körében kiemelkedő népszerűségnek örvendett. A tanulmány konklúziója szerint – különösen a későbbi századok viszonylatában – a 18. században még egyfajta relatív harmónia tapasztalható a régióban a vallási (és ezzel szoros kapcsolatban az etnikai) együttélés tekintetében, amely körülmény vélhetően az újkorban újranepesedett terület lakosságának „jövevény-tudat”-ával hozható összefüggésbe.

Út menti halálhelyjelek Dél-Szlovákiában

Tipológia, funkció, kultusz

L. JUHÁSZ ILONA

A balesetek, gyilkosságok és más tragédiák helyszínének megjelölése, a különféle kegyeleti jelek állítása általánosan elterjedt szokás, s nagyon távoli múltra vezethető vissza (vö. Kovács 1990). A halálos tragédiák helyszínét szinte pillanatokon belül ellepi a virágcsokrok, mécsesek, s legtöbbször nem hiányzik az elhunyt (elhunytak) fényképe sem. Számos példát hozhatunk fel a világ bármely pontjáról akár a távolabbi, akár a közelmúltból. Említhetjük olyan közismert személyiségeket, mint például a svéd miniszterelnök, Olaf Palme¹, John Lennon és Zoran Djindić szerb miniszterelnök meggyilkolásának, vagy Diana hercegnő halálos autóbalesetének helyszínét. A különféle példákat a végtelenségig sorolhatnánk, hiszen a légi, közúti, vasúti vagy tengeri és egyéb katasztrófák, terrorista támadások kapcsán a különféle tévécsatornák által ma mindenki otthonába eljutnak ezek a hírek és képek. A tragédiák helyszínén spontán megnyilvánuló részvétnyilvánítás szokását Erika Doss vizsgálta behatóbban több aspektusból, elsősorban amerikai példákon (Doss 2008).

Aránylag rövid idő elteltével a halálos tragédiák színhelyét ún. állandó jellel is megjelölik: ez a jel leggyakrabban a kereszt. A németországi Eschede-ben 1998-ban történt Intercity vonatszerencsétlenség áldozatainak emlékére annyi fát ültettek a helyszín mellett, ahányan életüket veszítették, s emellett egy közös emlékművet is felavattak a 111 áldozat nevével. A Magas-Tátrában a Poprádi tó közelében található szimbolikus temető a hegyek áldozatainak állít emléket.² Kutatásaim során olyan esettel is találkoztam, amikor szinte hozzáférhetetlen helyeken történt halálos baleset helyszínén is megjelölték. Egy életét veszített amatőr barlangász halálának helyén, egy nehezen megközelíthető sziklarésben a

1 Martin Scharfe marburgi néprajzprofesszor Olaf Palme meggyilkolása után szinte első perctől fogva nyomon követte az eseményeket, és egy esettanulmányban feldolgozta a jelenséget (Scharfe 1989, 142–153)

2 Az 1525 méteres tengerszint feletti magasságban fekvő szimbolikus temető létrehozását Otakar Štafl cseh festő kezdeményezte. 1940-ben avatták fel a következő mottóval: „A halottak emlékére, az élők figyelmeztetésére”. Az emléktábla körül évente rendszeresen ősszel tartanak megemlékezést. Az itt található kápolnán a következő felirat olvasható: „A hegyek áldozatainak”. A hely azonban emléket állít nem csupán a Tatra áldozatainak, hanem a világ különböző más tájain halálukat lelt, a Tatrából származó turisták emlékének is. Olyan személyek – mártírok – emléket is megőrkítik, akik a hegyek között, harcok során estek el. A szimbolikus temetőben található emléktáblák és különféle más haláljelek mellett elsősorban Jozef Fikiac színes festett keresztjei (amelyek a jellegzetes, ma már szlovák nemzeti szimbólumnak is tekinthető gyetvai kereszt mintájára készültek) tűnnek ki a környezetből (Kovács 1990, 8–9). Egy 2006-ból származó adat alapján 278 emléktábla és 56 kereszt található a helyszínen. <http://www.vysoketatry.com/ciele/scintorin/scintorin.html> (2009. május 10.)

társa helyezett el egy emléktáblát.³ Nemesak gyilkosságok, hanem öngyilkosságok helyszínén is gyakoriak a halálhelyjelek. Az utóbbira közismert példa a prágai diák, Ján Palach öngyilkosságának helyszíne, ahol 1969-ben Csehszlovákia szovjet hadsereg általi megszállása elleni tiltakozásul felgyújtotta magát.

Gyakran láthatunk különféle haláljeleket a közutak mentén, vasúti sínek mellett, de tó- vagy pedig folyópartokon, hegyekben ugyanúgy, mint más közterületen. Alexander Dubček 1992-ben történt balesete helyszínének közelében, a D1-es autópálya mellett is emléket állítottak annak ellenére, hogy nem itt, hanem a kórházban hunyt el, a balesetet követő két hónap elteltével.⁴ Állandó jelet emeltek az utóbbi években nagy visszhangot kiváltott szlovákiai politikai gyilkosság helyszínén, ahol felrobbantották Róbert Rémiáš gépkocsiját a harmadik Mečiar-kormány idején 1996-ban.⁵

A fentiekből is kitűnik, hogy a halál helyének megjelölése általánosan elterjedt jelenség. Tágabb értelemben haláljeleknek tekinthetjük a háborús emlékműveket ugyanúgy, mint a háborúban eltűnt katonák szimbolikus sírjait a temetőben vagy az emlékükre állított keresztek, illetve szobrokat is.⁶ A 2009. június 1-én történt légi katasztrófa⁷ egyik szlovákiai magyar áldozatának, Gergely Arnoldnak (akinek holttestét nem sikerült megtalálni, így a hozzátartozók el sem temethették) szülőfalujában Ipolyfödemesen a községi hivatal mellett alakítottak ki egy emlékhelyet:

„Tóth Magdolna polgármester asszony elmondta, csütörtökön délből a falu közepén, a községi hivatal előtti hirdetőtábla üvege mögött helyezték el a fiatalember fotóját és mécseseket tettek alá. A fekete lobogót nem akarták kitenni, hiszen Arnold nincsen halottá nyilvánítva, de fontosnak tartották, hogy legyen egy hely, ahol a falu-

- 3 Egy amatőr barlangász szenvedett halálos balesetet a Rozsnyói Járás területén található Pelsőci fennsík (Plešivecká planina) egyik barlangüregében, itt a barátja helyezett el egy, saját költségén és kezdeményezéséből készített emléktáblát a következő felirattal: „V jaskyni tragicky zahynul 24.VI.1989 Kerekes Gabi z Rudnej” [A barlangban tragikusan elhunyt 1989. VI. 24-én Kerekes Gabi Rudnáról]. Az emléktábla elhelyezésekor jelen voltak az életét vesztett barlangász szülei is. (L. Juhász 2002, 239–240)
- 4 Az emlékjelen a politikus ábrázoló dombormű is látható, felirata pedig a következő: *NEĎALEKO ODTIAĽO /NA 88. KILOMETRI DIALNICE /1. SEPTEMBRA 1992 TRAGICKY HAVAROVAL/ ALEXANDER DUBČEK / VÝNAMNÝ EURÓPSKY POLITIK.* [Nem messze ettől a helytől az autópálya 88. kilométerénél tragikusan karambolozott Alexander Dubček, jelentős európai politikus]
- 5 Robert Rémiáš gépkocsija 1996. április 29-én az esti órákban Pozsonyban a Károlyfalui úton robbant fel. A Kriminalisztikai Hivatal kizárta a műszaki hibát, s megállapította a gépkocsiban robbanásért helyeztek el. Az ügynek köze volt az akkori köztársasági elnök, Michal Kováč fiának elrablásához, ugyanis Rémiáš volt Oskar Fegyveresnek, az emberrablási ügy külföldre menekült koronatanújának a legjobb barátja és bizalmasa. A szövényes politikai ügy az akkori kormánypárthoz és elsősorban Vladimír Mečiar akkori miniszterelnökhöz és Ivan Lexához, a szlovák titkosszolgálat főnökéhez kötődik. A tettesek és megrendelőket a mai napig nem sikerült felelősségre vonni, s a nyomozást 2006-ban lezárták. A helyszínén a Robert Rémiáš emlékére állított keresztnél évente mind a mai napig megemlékeznek a tragédia napján, köztük az ellenzéki politikusok is. Sidó Árpád: Félelem uralkodik. Megemlékezés Róbert Rémiáš haláláról. *Új Szó* 1998. április 30. 5. p.; (a-m): Négy éve gyilkolták meg Róbert Rémiáš. Szándékos baleset volt. *Új Szó* 1999. április 30. 5. p.; (sőt): Felderítetlen maradt a tíz éve történt Rémiáš-gyilkosság. *Új Szó* 2006. szeptember 20. 5. p.; (sz): A Rémiáš-ügy kronológiája. *Új Szó* 2006. szeptember 20. 5. p.
- 6 Kutatásaim során eddig csupán a medvei temetőben találkoztam azzal a megoldással, hogy az elhunyt emlékére szobrot állítottak. Ebben az esetben az 1. világháborúban, az uzsoki harcokban elesett 21 éves fiatal katona (Katona Imre) jelképes sírhelyére állították Szent Imre herceg szobrát. A katona holtteste a harctéren nyugszik. (Saját gyűjtés 2009)
- 7 Az AIR France Brazíliából Párizsba tartó repülőgép 2009. június 1-én ismeretlen okokból az Atlanti óceánba zuhant Brazília partjaitól 300 kilométerre. Összesen 228 utas utazott a fedélzeten, köztük Gergely Arnold is. Öt éve dolgozott Írországból az Aer Lingus légitársaság alkalmazottjaként.

beliek leróhatják kegyeletüket. Egyre többen jöttek, hoztak virágot, gyertyákat, vázákat. A polgármester asszony elmondta, egész éjszaka égtek a mécsesek, még éjjel tizenegykor is találkozott itt, a fénykép előtt fejet hajtó, gyertyát gyújtó fiatalokkal. (...) Az emlékhelynél összegyűlt asszonyok közösen idézték fel az 1975-ben született Gergely Arnold emlékét.”

(Új Szó 2009. június 6., 5. p.)

A fenti példa is mutatja, hogy a tragikus körülmények közt elhunytak emlékét megörökítő jelek között különbséget kell tennünk. Nem minden esetben található azon a helyen, ahol a halált okozó esemény (baleset, gyilkosság, öngyilkosság) bekövetkezett. Fontos tehát külön kategóriába sorolni a tragikus esemény helyszínét jelölő, az elhunyra emlékeztető, azonban máshol elhelyezett állandó vagy átmeneti jeleket. A **halálhelyjelek** azt a konkrét helyet jelölik, ahol egy vagy több személy életét vesztette. A **haláljel** kifejezés általánosabb, olyan jelekre is vonatkozik, amelyek bár elhunyt személy vagy személyek emlékére állítottak, azonban nem ott, ahol életüket vesztették. Ez utóbbi kategóriába tehát ugyanúgy beletartozhatnak az emlékkeresztek, emlékművek, mint a temetőben található jelképes sírok is.

A katasztrófák helyszínének megjelölése, s a halálhelyjel és haláljel közti különbség szemléltetésére nagyon jó példa a 2006. január 19-én a magyarországi Hejce közelében történt repülőgép-katasztrófa. A tragikusan elhunyt katonák emlékét ötféle haláljel is őrzi, ezek közül hármat a *halálhelyjel* kategóriájába sorolhatjuk. A koszovói békemisszióból hazatérő katonákat szállító gép a Borsó hegynék ütközött, s a fák közé csapódva 42 katona életét vesztette. A hozzátartozók a helyszín körzetében álló fatörzsekre virágcsokrokat, koszorúkat, fényképeket helyeztek el, de keresztekkel is megjelöltek egy konkrét helyet saját halottjuk emlékére. A tragikusan elhunyt katonák tiszteletére a helyszínen még a katasztrófa évében felavattak egy emlékművet: két és fél méter magas kötömböt egy háromnyelvű (szlovák–magyar–angol) emléktáblával. Később a tisztacon, ahol a repülőgép lezuhant, 42 kopjafát is állítottak a 42 áldozat emlékére. A hozzátartozók egy része azonban nem ezeknél helyezte el a koszorúkat és a virágcsokrokat, hanem azoknál a fatörzseknél, melyeket az eltelt másfél év alatt családtagjuk külön emlékhelyeként látogattak.⁸ A baleset után másfél évvel, 2007 májusában leleplezték a hivatalos emlékművet Hejce településen, ahol egy külön emlékparkot is alakítottak ki erre a célra.⁹ A katonák emlékét a helyszínen és településen tehát 4 féle emlékjel őrzi: a hozzátartozók által létrehozott külön halálhelyjelek, a 42 kopjafa, a tragédia helyszínén álló, valamint a hejcei emlékparkban felavatott emlékmű. A légi katasztrófa harmadik évfordulóján, 2009. januárjában egy ötödik emlékművet is felállítottak a Milan Rastislav Štefánik nevét viselő kuchynai katonai körzetben. Az emlékműbe beépítették a lezuhant repülő egyik légszárnyát is. Az áldozatok emlékét tehát a helyszínen háromféle *halálhelyjel* (a hozzátartozók által elhelyezett ha-

8 Leczo Zoltán: Leleplezték a hejcei emlékművet. *Új Szó* 2007. május 21., 1. p.

9 Az alkotás 4,5 millió koronába került és egy fekete márványtömbre zuhanó emberalakot ábrázol, melyet négy darab bronzba öntött, a tragédia helyszínéről származó fatörzs vesz körül. A talapzat melletti kövekre az alkotók felvésték a 42 áldozat nevét. Az emlékmű nem az eredeti tervek szerint épült meg. Az eredeti elképzelés szerint egy szárnyaszegett, zuhanó angyal alakját szerették megformálni, azonban a katolikus egyház nem egyezett bele. „Ez azért is megengedhetetlen, mert a bukkott angyal a katolikus vallásban negatív tartalmú jelkép – egyezett meg Seregély István egri érsek és František Rábek” (*Új Szó* 2007. január 19., 7. p.). Mivel módosítani kellett a terveket, az emlékmű nem készült el az évfordulóra, 2007. január 19-re, hanem csak májusban.

láljelek, a 42 kopjafa és a hivatalos emlékmű), valamint a helyszínen kívül állított 2 *haláljel* (a település által létrehozott emlékparkban felavatott, valamint a katonai körzetben állított emlékmű) őrzi.

1. Halálhelyjelek a közúti balesetek helyszínén

A halálhelyjelek egyik legelterjedtebb típusát a halálos közúti balesetekben elhunytak emlékét őrző közlekedési halálhelyjelek alkotják. Utazásaink során gyakran láthatunk fák törzsére vagy hidak és felüljárók korlátjaira, oszlopokra, erősített koszorúkat, virágcsokrokat, s az út szélén pedig keresztek, táblákat és egyéb állandó jeleket. A közúti, közlekedési balesetek helyszínének ilyen módon való megjelölésének szokása az utóbbi 4–5 évtizedekben terjedt el jelentősebb mértékben, s tájainkon az 1989-es rendszerváltás utáni időszakban még inkább teret hódított.¹⁰ Ezeket a halálhelyjeleket akár szimbolikus sírjeleknek is tekinthetjük. Megtalálhatóak Európa valamennyi országában, de vannak adataink a világ számos már pontjáról is. A jelenség elterjedését nem befolyásolta sem felekezeti, sem pedig nemzeti hovatartozás (Kovács 1989, 4). Az ázsiai Kazahsztánban például muszlimok által állított haláljelről is van tudomásunk.¹¹

Amint már fentebb említettük, a jelenség Európában elsősorban az utolsó 4–5 évtizedben terjedt el nagyobb mértékben, miközben rendelkezünk korábbi adatokkal is. A közlekedési halálhelyjelek előzményeinek tekinthetjük a német szakterminológia által a *Marterl* típusú kisemlékek kategóriájába sorolt objektumokat (Beitl–Beitl 1996, 540), amelyeket valamilyen halálos kimenetelű tragédia: gyilkosság, vagy baleset emlékére állítottak. Számos olyan halálhelyjelről van tudomásunk, amelyeket még a gépjárművek elterjedése előtti időszakban emeltek, és olyan közlekedési balesetek emlékét őrzik, amelyek okozói az állatok, elsősorban a lovak voltak. A bajorországi Passauból Csehországba vezető egykori kereskedelmi főút vonal mentén fekvő Salzwegen például ma is áll egy kőből készült halálhelyjel, amelyet 1879-ben annak a 26 éves fiatal fuvarosnak az emlékére állítottak, akit a lovak agyontapostak. A baleset körülményeit egy domborműves ábrázolással, és egy hosszú szöveggel is megörökítették.¹² Figyelemre méltó, hogy ugyanennek az útnak a szélén a szomszédos, Strasskirchenben szintén található egy, a lovak által okozott halálos kimenetelű baleset áldozatának emlékére állított kereszt.¹³ Olyan halálhelyjelekről is van tudomásunk, amelyeket az automobil közlekedés megindulásának kezdetén állítottak. Dunahidas település szélén, a Dunaszerdahely irányába vezető út mellett áll egy feszület, amelyet a helyiek elmondása szerint az ezen a helyen halálos balesetet szenvedett Vay Imre báró emlékére állítottak. A feszület első oldalán „Báró Vay emlékére”, hátul pedig „VAY IMRE BÁRÓ x 1909. JUL. 1./ „Mi Atyánk,/ ki vagy/a Mennyekben”/ felirat olvasható.¹⁴

10 Fontos megjegyezni, hogy ebben az időszakban nagyon sok nyugati gépkocsi került az országba, amelyek sokkal nagyobb sebességet értek el, mint a korábbi, szocialista gyártmányúak. A gyorsabb miatt bekövetkezett halálos balesetek száma jelentősen megnövekedett, amiben az úthálózat állapota is szerepet játszott.

11 Ezért az adatért és a halálhely-jelről készült fényképért Gabriele Oberhausernak (St. Ingbert, Németország) tartozom köszönettel.

12 Ez az útszakasz volt az ún. sódút, amelyen Passauból szállították a sót cseh területekre, tehát a forgalmas utak közé tartozott. Saját gyűjtés, 2003.

13 A kereszt talapzatán olvasható felirat szerint 1900 októberében a közeli Weissbachról származó Matthias Nussingert halálát saját lovai okozták. Saját gyűjtés, 2003.

14 Liszka József gyűjtése, 1997. Etnológiai Központ – Szakrális Kisemlék Archivum, Dunahidas dosszié.

Magyarországon a Tolna megyei Kölesd településen 1937-ben ifj. Bartal György motorkerékpár-versenyzőnek (id. Bartal György faddi földbirtokos fiának) a Tolnavármegyei autós és motoros klub egy hatalmas obeliszket állított azon a helyen, ahol 1936-ban a 23 éves fiatalember halálos balesetet szenvedett.¹⁵ Az emlékműnél 2002 óta rendszeresen megemlékeznek Tolna-megye közúti baleseteinek áldozatairól, és egy táblát is elhelyeztek mellette, amelyen feltüntetik (1963 óta) hogy a megyében évente hány személy vesztette életét közúti balesetben.¹⁶

Egy 1936-ban megjelent újságcikk arról tudósít, hogy Astrid belga királynő életét veszítette egy autóbalesetben, s a hozzátartozók a baleset helyszínén keresztet, illetve kápolnát állítottak:

„Astrid királyné emlékére. Mindenkit megdöbbentett annak idején a hír, hogy Astrid belga királynő autószerencsétlenség áldozata lett. Az egyaránt kiváló keresztény feleség és anya, a katolikus nő igazi mintaképe volt. Családja a katasztrófa helyén most egy keresztet és egy kápolnát épített a királynő emlékének.”

(Sajó-vidék. *Az Újság* 1936. január 4., 5. p.)

Egy alapos kutatás során valószínűleg sokkal több adatot tudnánk felsorakoztatni annak szemléltetésére, hogy jóval korábban és sokkal nagyobb számban állítottak halálhelyjeleket a balesetek helyszínén, mint azt eddig feltételeztük. Mivel a közlekedési halálhelyjelek tudományos kutatása aránylag új keletű, s kezdeteit gyakorlatilag az 1980-as évek végére datálhatjuk, a rendelkezésre álló aránylag hézagos kutatási eredmények alapján már csak nehezen rekonstruálható, hogy mikor, s vajon a társadalom alsóbb rétegeinél is megjelent-e ez a szokás. Az általam kutatott területen több olyan emlékjelről is van tudomásom, amelyeket szerencsés kimenetelű balesetek emlékére állítottak. A Párkányhoz közeli Béla és Ebed településről is rendelkezem erre vonatkozó adatokkal. Bélán a helyi földesúr 1939-ben egy Szent Kristófot ábrázoló emlékoszlopot állított hálából, hogy fia szerencsésen túlélte egy autóbalesetet.¹⁷ Ebeden a község ravatalozója előtt áll egy fekete márványból készült feszület, amelyen a következő felirat olvasható: *1942 junius 21./ÁLLITATTA/ JÓZSEF KIR. HERCEG TÁBORNAGY. A kereszt eredetileg a település északkeleti határ részében állt, a helyiek szerint ott szenvedett balesetet József herceg. Az adatközlők egyik része szerint a közlekedési eszköz hintó volt, mások szerint gépkocsi. Mivel sértetlenül túlélte a balesetet, hálából állíttatta a keresztet.*¹⁸ A Komárom melletti Gadócon 1936-ban kőből készült nagy méretű keresztet állítottak a szülők hálából, hogy 6 éves kisfiuk, akit elgázolt egy autó, szerencsésen felgyógyult a balesetből. A hálakeresztből később haláljel lett, ugyanis 1945-ben Komárom bevételekor egy felrobbanó gránát az említett kisfiú és testvére halálát okozta.¹⁹

¹⁵ www.geocaching.hu

¹⁶ tolnamfrk-mbb.mindenkilapja.hu/?m=829916

¹⁷ Liszka József gyűjtése, 1994. Etnológiai Központ – Szakrális Kisebbség Archivum, Béla dosszié (vö. Liszka 2000, 146).

¹⁸ Vataščin Péter gyűjtése, 2009. Etnológiai Központ – Szakrális Kisebbség Archivum, Ebed dosszié.

¹⁹ A kereszt ma is megtalálható mindkét eseményre utaló tábla, valamint a két kisfiú fényképe is.

2. Kutatástörténeti áttekintés

A magyar néprajzi szakterminológiában a közelmúltig nem szerepelt olyan kifejezés, amely valamilyen tragikus baleset, vagy az erőszakos halál által életüket vesztett áldozatok szimbolikus sírjeleit határozta volna meg. Ilyen kifejezés a *Magyar Néprajzi Lexikonban* sem található. Ezt a fogalmat a magyar néprajzi szakirodalomban elsőként Kovács Ákos használta, s ő kezdeményezte a téma kutatását is. Az eredmények a *Liget* című folyóirat különszámában jelentek meg, s nem csupán a néprajz, hanem más tudományos diszciplínák képviselőitől is olvashatunk itt írásokat (Kovács 1990). Az *Országutak népművészete* című bevezető tanulmányban a saját kutatási eredményei alapján néprajzi szempontból mutatja be és elemzi a haláljelek állításának szokását (Kovács 1990, 3–11). Magyarországon a Közlekedési Minisztérium még 1987-ben készített egy hivatalos felmérést arról, hány ilyen haláljel található az ország területén. „Összesen 434 ún. állandó (kő, műkő, vas stb.), 312 félállandó (fa) és 259 ideiglenes (virágcsokor, koszorú stb.) szimbolikus sírjel volt” ekkor (Kovács 1990, 4). A felsorolt adatok a jelenség széles körű magyarországi elterjedéséről tanúskodnak, tehát a Kovács Ákos és munkatársai által végzett kutatás már időszerű volt. A kötetben szereplő tanulmányok közül a néprajzi vonatkozásúakat emeljük ki: Voigt Vilmos *A gyász jelentése* című dolgozatában egy, Győr közelében, 1989. áprilisában halálos balesetet szenvedett szerb fiatalember halálhelyjelének, s az ott elhelyezett tárgyak elemző bemutatása kapcsán a szerb temetkezési szokáskörből ismertek párhuzamos jelenségekre mutat rá (Voigt 1990, 12–20). Hofer Tamás a haláljel egy különös formáját mutatja be *Viseletes kalap a mestergerendán* című tanulmányában. Egy Dunamenti falu lakóházának mestergerendájára andráskereszt festettek, amelynek közepébe egy szocialista munkáért adományozott kitüntetést akasztottak, mellette pedig egy ácsszöngön egy kalap tölti be a haláljel funkcióját. Ezeket az özvegy helyezte el azon a gerendán, amelyre férje akasztotta fel magát (Hofer 1990, 22–23).²⁰ Hoppál Mihály a zempléni Pusztafalu felé vezető út mentén az ott motorbalesetben elhunyt fiatalember emlékére halálhelyjelként állított fejfa kapcsán tárgyalja a halálhelyek megjelölésének szokását (Hoppál 1990, 24–26). A horvát Zora Rajković a különböző haláljelek állításának variánsait és elterjedését mutatja be az egykori Jugoszláviában (Haláljelek *az utak mentén*) több mint 10 éves kutatási eredményei alapján (Rajković 1990, 27–36). Vajda László *Kövek a síron* című tanulmányának témája az általa szukcesszív halmozásnak nevezett rítusegyüttes (Vajda 1990, 78–91). Szilágyi István az erőszakos halállal haltak emlékére állított vörösre festett keresztek problematikájával foglalkozik, európai kontextusban mutatva be a Magyarországon is elterjedt jelenséget (Szilágyi 1990, 68–74).

Eddigi ismereteink szerint a közlekedési halálhelyjelek kutatásával a szlovák néprajzkutatók nem foglalkoztak, nincs tudomásunk egyetlen, a témával kapcsolatos írásról sem, annak ellenére, hogy a mai Szlovákia területén is nagy számban fordulnak elő ezek a jelek. *Szlovákia néprajzi enciklopédiája* (Botík–Slavkovský 1995), s a közelmúltban megjelent *Cseh néprajzi lexikon* sem tartalmaz ilyen címszót (Brouček–Jeřábek 2007). Csupán a csehországi szakrális kisemlékekkel foglalkozó kutatók említik érintőlegesen a halálhelyjeleket (pl. Florianová 2002; Stein 1998). Úgy tűnik tehát, hogy a téma kutatásában Európában a délszlávoké az úttörő szerep, s a fentebb már említett horvátországi Zorica

20 Kunt Ernő egy észak-magyarországi faluban találkozott a haláljelnek ugyanezzel a változatával, ebben az esetben a mestergerendán három kalap három férfi emlékét őrzi (Kunt 2001).

Rajkovič tekinthető nem csupán a téma első délszláv, hanem európai kutatójának is. Már az 1970-es években felfigyelt a szokásra (Rajkovič 1976). Kutatási eredményeit összegző kötete 1988-ban jelent meg (Rajkovič 1988), majd később a téma újabb eredményekkel kiegészített német nyelvű összefoglalása is (Vitez [Rajkovič] 2001, 425–435). Jugoszláviában a közúti balesetek helyszínén a halálhelyjelek a 1960-as években tűntek fel, a kisebb méretű típusokon kívül több monumentális emlékművet is állítottak. Az akkori Jugoszláviában az út mentén nagy számban elterjedt halálhelyjelek ellen a sajtóban tiltakozó írások is megjelentek, s a szövetségi törvényhozás 1974-ben meg is tiltotta állításukat a közutakon, ekkor többet el is távolítottak. Mindezek ellenére továbbra is állítottak új jeleket, a hatóság nem tudott gátat szabni a jelenség terjedésének. Mivel kényes, kegyeleti kérdésről van szó, nem szankcionálta az állítókat, csupán bizonyos helyekről eltávolították ezeket a kisebb-nagyobb objektumokat. A szokás a felsőbb társadalmi rétegekben is elterjedt, több politikus emlékére is állítottak haláljeleket, ahol hivatalos ceremóniákat is tartottak (Rajkovič 1990, 29). A vallásosabb délszláv területeken a halálhelyjelek látogatásának szokásai, rítusai szinte teljesen megegyeznek a temetői sírlátogatások alkalmával gyakorolt szokásokkal, rítusokkal. A halálhelyjelek látogatása alkalmával a különböző évfordulókon ugyanúgy ételt és italt helyeznek el itt a hozzátartozók, mint ahogyan azt a temetőben is teszik. (Vitez [Rajkovič] 2001, 433).

A német nyelvterületen a halálhelyjelek tudományos kutatása a 1990-es évek elején vette kezdetét. Konrad Köstlin összefoglaló tanulmányát tekinthetjük egyfajta mérföldkőnek (Köstlin 1992). A halálhelyjelek – elsősorban a keresztek – megjelenését a 19. századi ellenreformáció korához hasonlítja, amikor a környezetben, s a tájban végbement második szakralizáció idején a szakrális kisemlékek állítása reneszánszát élte. A néhány évtizede a keresztek állításával tulajdonképpen a táj harmadik szakralizálása folyik, ezúttal egy szekularizált világban (Köstlin 1992, 306). A szóban forgó tanulmány több módszer-tani kérdést is felvet a téma kutatásával kapcsolatban, valamint számos tudományos szempontra is rávilágít. Walter Hartinger német kutató a vallás és szokás kölcsönhatásait vizsgáló kötetében a halálhelyjeleket a „Marterl” típusú kisemlékek modern változatának tekinti. (Hartinger 1992, 85). A téma kutatói közül Németország vonatkozásában Reiner Sörries (Sörries 1995) és Andrea Löwer (Löwer 1999) nevét kell megemlítenünk. Ez utóbbi szerző 1999-ben egy önálló kötetben összegezte e téren végzett kutatási eredményeit (Löwer 1999). Christine Aka Németország északnyugati részén, Westfália–Lippe régióban kutatott több éven keresztül. A témáról több tanulmányt írt (Aka 2002; Aka 2003; Aka 2004; Aka 2005), s a közelmúltban jelent meg *Unfallkreuze. Trauerorte am Strassenrand* című monográfiája, amelyben többéves projektum keretében zajló kutatás eredményét összegezte (Aka 2007). A Bambergi Egyetem Európai Etnológiai Tanszékén a Bamberg környéki szakrális kisemlékek feltérképezését célzó projektum keretében 1998 óta a halálhelyjelek kutatását és dokumentálását is végezték. Szlovákiában a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő komáromi Etnológiai Központban 1997 óta folyik a szakrális kisemlékek és a halálhelyjelek dokumentálása is.

3. Közlekedési halálhelyjelek Dél-Szlovákia közútjain

Az alábbiakban a haláljeleknek azzal a csoportjával foglalkozom, amelyet a közutakon történt közlekedési balesetek halálos áldozatainak emlékére állítottak, s közlekedési halálhelyjelek kategóriájába soroljuk. Utazásaim során tizenöt éve – 1995 óta – kísérem figyelemmel és dokumentálom ezt a jelenséget. Az elmúlt évek során elsősorban a Pozsony–

Komárom–Rozsnyó–Kassa útvonalon volt alkalmam figyelemmel kísérni ennek az aránylag új jelenségnek a változásait, azonban a Dél-Szlovákiát behálózó más közutakról, forgalmasabb és kevésbé forgalmas fő- és mellékutakról származó adatokkal is rendelkezem, valamint Szlovákia más, szlovákok által lakott vidékein is készítettem felvételeket. A kutatási eredményekről legelső alkalommal 1998-ban a Kisebbségkutatók XIV. Nemzetközi Konferenciáján, a csehországi Teplán számoltam be.²¹ A temetői fényképhasználatról írt tanulmányban a halálhelyjeleken előforduló fényképekre is kitértem (L. Juhász 2004, 116–117). Jelen dolgozatomban a Dél-Szlovákia közútjai mentén gyűjtött bőséges dokumentumanyag alapján mutatom be a jelenséget, s kísérlek meg bizonyos következtetéseket levonni. Külföldi utazásaim során (konferenciák, kirándulások stb. alkalmával) gazdag fénykép- és dokumentumanyagot sikerült összegyűjtenem ezekről a jelekről Európa különböző országaiból is: Németországból (elsősorban Bajorországból, Baden-Württemberg, valamint Hessen tartományból), Ausztriából, Olaszországból, Szlovéniából, Csehországból és Magyarországról. Ezt az anyagot az összehasonlító vizsgálatok során eredményesen tudtam hasznosítani.

3.1. A közlekedési halálhelyjelek tipológiája

Mielőtt bármiféle tipológia kialakítására tennénk kísérletet, fontosnak tartom megjegyezni, hogy ezek a jelek ritkán fordulnak elő tiszta, elkülöníthető formában. A fő típusokat általában egy sor átmeneti forma kapcsolja össze.

3.1.1. *Mécsesek, virágok a baleset helyszínén*

Több baleset helyszínén évközben egyáltalán semmi nem jelzi, hogy ott egykor tragédia történt, azonban mindenszentek vagy halottak napja alkalmával élővirág csokrot és mécseseket helyeznek el a helyszínen, amelyeket aztán – aránylag rövid időn belül – el is távolítanak. A legjobb példa e jelenség szemléltetésére a Nagykürtös közelében fekvő Éréjfalu település, ahol a falu központjában lévő buszmegálló mellett több éve ismétlődik az emlékezésnek ez a módja. Itt 1997-ben történt egy baleset, amikor az autóbusról leszálló, s a túloldalra igyekvő figyelmetlen kisfiút gázolt halálra egy teherautó. Ezt a már több mint egy évtizede ismétlődő rítust nem tekinthetjük általánosnak, erre a jelenségre inkább a rövidebb, 3–4 éves időintervallum a jellemző. Éréjfalu valószínűleg azért képez kivételt, mert a baleset a temető felé vezető úton történt, tehát a hozzátartozók mindig elhaladnak a helyszín mellett, amikor a fiuk sírjához mennek. A halálhely megjelölésének ez a módja nem túl gyakori, a haláleset után általában valamilyen egész évben látható jelet, vagy legalább egy koszorút helyeznek el. Fontos megjegyezni, hogy halottak napja környékén a díszítésnek és a világító mécseseknek köszönhetően több olyan állandóbb, kisebb méretű halálhelyjelet – elsősorban fakeresztet – is felfedeztünk, amelyet év közben elkerülték figyelmünket, mivel kevésbé voltak láthatóak a magas növényzet miatt.

21 A kisebbségkutatók nemzetközi konferenciáját a témával foglalkozó osztrák és német szakemberek és lelkes amatőrök rendezik meg kétvenként váltakozó helyszínnel Ausztriában és Németországban. Első alkalommal 1998-ban egy volt szocialista országban került sor a tanácskozásra, a helyszín a csehországi Teplá volt. Szlovákiában 2002-ben rendezték meg a konferenciát Komáromban, a szervező pedig a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi székhelyű Etnológiai Központja volt.

Halottak napján elhelyezett mécsesek a baleset helyszínén (Érútfalu 2004)

3.1.2. Koszorúk, virágok

Sok baleset helyszínét év közben koszorúk, virágok, esetleg még mécsesek is jelzik, de konkrétabb utalást az eseményre nem találunk. A koszorúkat, virágokat megtalálhatjuk a fatörzseken, kerítéseken, hidak, felüljárók korlátján, oszlopokon stb. A koszorúk általában műanyagból készülnek, a virágcsokrok, vagy virágkompozíciók nagy része ugyanúgy. A tobozkoszorúk aránylag ritkábban fordulnak elő. Bizonyos hányadukat általában halottak napja környékén, vagy a halál évfordulóján, esetleg az elhunyt születésnapján lecserélik, frissítik, de arra is van példa, hogy több éven keresztül a helyükön maradnak, s újabbak kerülnek melléjük. Nagyon elterjedt jelenségnek számít a fatörzsekre erősített különféle anyagból készült koszorúk, művirágok és más tárgyak halmozása. Több olyan fatörzset is láthatunk az utak mentén, amelyeket szinte beborítanak a koszorúk és a művirágok, s nem számítanak ritkaságnak ezek mellett különféle tárgyak sem (pl. plüssállatok, pici szobrok, vagy pedig fából készült fakeszt fémkorpusszal stb.). Az általam kutatott területen a legtöbb ilyen feldíszített fatörzset a Komáromból Pozsonyba vezető főút mindkét oldalán látni, de máshol sem számít ritka jelenségnek. Ha a balesetet követő napokban, vagy pedig a halál évfordulóján nem kerül a helyszínre kereszt vagy tábla, kicsi a valószínűsége annak, hogy később ilyen módon is megjelöljék a tragédia helyét. Aránylag elterjedt jelenség, hogy ha a baleset helyszínét egyetlen koszorú jelöli, azt évente kicserélik. Jó példa ennek a jelenségnek a prezentálására a Komárom–Dunaszerdahely közti útszakaszon, Hegyété település, ahol már majdnem 10 éve cserélgetik egy fa törzsén a műanyag koszorút, azonban más állandó jel nem utal a balesetre.

Egy kisfiú tragédiáját jelző fakereszt és koszorúk az egyik gútai hídon (2003)

Korlátra erősített koszorúk és mécsesek (Madar 2008)

Koszorúk és virágok jelzik a baleset színhelyét (Ekel 2001)

Egy fiatalember halálhelyjele a fényképével Somorja közelében (2008)

3.1.3. Maradandóbb emlékjelek

Ebbe a csoportba azokat a halálhelyjeleket soroltam, amelyek zöme már konkrétabb információkat tartalmaz a balesettel kapcsolatban (pl. az áldozat neve, születési, illetve elhalálozási dátuma, életkora, a baleset körülményeire utaló információ stb.). A halálhelyjel anyaga és formája alapján több alcsoportot különböztethetünk meg:

3.1.3.1. Fából készült kereszttek, emlékoszlopok/kopjafák és fatáblák

Fakereszttek: ez a leggyakrabban előforduló jel, elsősorban az a típus, amelyet a temetés után állítanak a sírokra, s a temetkezési vállalkozásoknál vásárolható meg. Az ácsolt keresztteken kívül láthatunk két egyszerű, összekötött faágból, vagy karókból készültet, de akadnak fatörzsből ácsolt kereszttek is. A kereszt – noha vallási jelképnek számít – a halálhelyjelként a nem vallásos emberek is használják.²² Néha a keresztet fehérre festik, ezzel utalva az elhunyt nagyon fiatal korára²³. Olyan esetekkel is találkoztam, amikor a feliratot tartalmazó keresztet nem a földbe szúrják, hanem egy fára erősítik.

Fatáblák: ebbe a csoportba soroljuk a temetkezési vállalkozások által forgalmazott fatáblákat, amelyeket a protestáns vallásúak vagy ateisták sírjára helyeznek a temetés után. Gyakoriak a kisebb és nagyobb méretű különféleképpen megmunkált, általában igénytelen kivitelezésű fatáblák, illetve kisebb deszkalapok is.

Fatábla a Komárom melletti Gadócon (2004)

22 Ezt a jelenséggel kutatásaim során a temetői sírjelként funkcionáló kereszt használata kapcsán is megfigyeltem. Jó példa erre a mátyusföldi Alsószeliből származó adat, amikor a polgári szertartással eltemetett elhunyt sírjára a temetés után – az egyébként nem vallásos család – kereszttel jelölte meg a frissen hantolt sírt, majd az állandó síremlék elkészülte után azt beásták a sírba – ahogyan azt az evangélikusok és katolikusok teszik. Saját gyűjtés, 2006.

23 Közismert, s ma is gyakorolt szokás, hogy a gyerekek és a fiatalon elhunyt, kiházásatlan fiatalok sírjele és koporsója is fehér színű.

Hármas baleset emléket őrző keresztek (Tejfalu 2004)

Faoszlopok, „kopjafák”: ez utóbbiak alkotják a halálhelyjelek legújabb típusát, s csupán néhány éve jelentek ebben a funkcióban az általam kutatott terület közútjai mellett. Kivételt képez az a kopjafa/emlékoszlop, amelyet a III. Abroncsosi Nyári Művelődési Tábor motorbalesetben elhunyt résztvevője – Horváth Mihály²⁴ – emlékére halálhelyjelként állítottak a tábor résztvevői a baleset helyszínén 1988-ban. Később a kopjafát a közeli Ragyolc településre vitték, ahol a temető bejáratánál állították fel újra. A szlovákiai magyarok által nemzeti szimbólumnak tekintett emlékmű-jellegű folklorizmus-kopjafák, emlékoszlopok állításának szokása 1977-ben vette kezdetét, s a rendszerváltás után hatványozottan megnőtt a számuk. Mára már jóval túllépik a 300-at (vö. L. Juhász 2005; L. Juhász 2007b). Magyarországon és Erdélyben az utak mentén halálhelyjelként állított „kopjafák” jóval korábban megjelentek és nagyobb mértékben elterjedtek. Méretükben is eltérnek Szlovákia magyarlakta régióiban állított halálhely-jelektől. Míg Magyarországon méretük néhány esetben megközelíti az emlékműként állított átlagos folklorizmus-kopjafa méretét is (tehát nagyjából kettő–három métert), az általam kutatott területen az egy méter magasságot sem érik el.²⁵

24 A szlovákiai magyarok körében közkedvelt művelődési táborokban a magyarországi előadókön kívül a határon túli magyarok iránt érdeklődő magyarországi magánemberek is rendszeresen részt vettek, ilyen volt a motorbalesetben elhunyt Horváth Mihály is.

25 Ilyen nagy méretű „kopjafát” állítottak pl. 1990-ben annak a magyar–román határ közelében agyonlőtt gépkocsivezetőnek az emlékére, aki a romániai forradalom idején segítségállítmányt vitt volna a romániai magyarok számára. Ugyancsak nagyobb méretű halálhelyjelként állított folklorizmus-kopjafák láthatóak a Komárom irányából Székesfehérvár felé vezető főút mentén, s Ráckeve közelében is (saját megfigyelés).

3.1.3.2. Fémről, kőből készült emlékjelek

Ebbe az alcsoportba azokat az emlékjeleket soroltam be, amelyek viszonylag időtálló anyagból készülnek. Ilyenek a fémről, illetve kőből, műkőből, márványból, betonból stb. vagy ezek kombinációjával készült jelek. Ebben az alcsoportban a következő típusokat különböztethetjük meg:

Fémkeresztek: Legegyszerűbb megoldás, a keresztformára összehesztett, vagy összekötött két fémrúd. Gyakoriak a kovácsolt vaskeresztek is, amelyek közt igényesen megmunkált, esztétikus elemekkel díszítettek is találhatunk. Egyedi példánynak számít a Pelsőcéről Rozsnyó irányába kivezető főút mellett látható öntöttvas kereszt, amelynek mérete és formája megegyezik azzal a még a 20. század első évtizedeiben is állított sírkereszt-típussal, amelyek a környéken és más vidékeken is gyakoriak. Feltételezhető, hogy valamilyen temetőből származhat a szóbanforgó példány is, mivel ilyeneket kb. a 20. század második felétől már sehol sem árusítanak. A keresztekre általában egy feliratot tartalmazó fémlemez kerül. A fémkeresztek többnyire alacsonyabbak, csak ritka esetben érik el az 1 méteres magasságot. Földbe állítva, de néha fára, vagy pedig korláthoz erősítve is láthatjuk ezeket. A földbe állított fémkereszteknek kisebb vagy nagyobb betonalapzatot készítenek.

Emlékmű típusú haláljelek: Ezeket nem kerítik körbe, és virágokat sem ültetnek mellé, s formájuk az emlékművek különböző típusaira hasonlít.

Emléktáblák: Anyagukat tekintve készülhetnek fémről és márványból vagy műkőből egyaránt. Leggyakrabban oszlopra erősítik ezeket, azonban betonalapzatra fektetett ill. állított táblákkal is találkozhatunk. Ez utóbbi típus ugyanazzal a megoldással készül, mint az urnás sírhelyek síremlékei a temetőkben, tehát akár a „kvázi sírok” csoportjába is sorolhatnánk.

3.1.3.3. Kvázi sírok

Kovács Ákos a temetői sírt, annak még magas földhantját is imitáló típust nevezi kvázi-sírnak (Kovács 1990, 9–10). Gyakran vaskerítéssel, láncsal kerítik körül. Ebbe a típusba soroljuk a temetői fedett síremlékekhez hasonló halálhelyjeleket is, valamint azokat, amely mellé élővirágokat vagy bokrokat ültetnek, s ugyanúgy gondozzák, mint a sírokat. Sokszor kővel vagy falécekkel jelölik ki a gondozott területet, esetleg kavicsot szórnak köré. A virágágyas sok esetben nem emelkedik ki a földről.

Kvázi sír Csécs közelében (1998)

3.1.3.4. Egyéb

Ebbe a csoportba az olyan egyedi formák tartoznak, amelyek egyetlen más kategóriába sem sorolhatók. Ilyen például a fémből készített kehely Losonc előtt, a füleki bekötőút bal oldalán, vagy a kereszthez erősített, fémből készült szív Pozsonyban a Somorja irányából bevezető út mentén (ez utóbbi ma már nem létezik). A fémszívben egy polcot is kialakítottak a mécsesek részére.

Fakereszt fémszívvel (Pozsony 2001)

Kovácsoltvas-kehely Losonc mellett (1999)

Képszekrény és emléktábla (Garamlők 2003)

Halálhelyjel a motorkerékpár kerekével (Gyűgy 2005)

Ide soroljuk azokat a haláljeleket is, amelyeket két vagy több forma kombinációja jelöl. Léva és Garamlök közti útszakaszon a halálhelyjelet egy földbe betonozott fehér, vésett feliratot tartalmazó tábla, s egy fémrúdon álló, ugyancsak fémből készült képszekrény alkotja, s ez utóbbiban olajnyomattal készült szentkép is található. Ebbe a kategóriába tartozhat a Gyűgy felé vezető főút jobb oldalán motorkerékpáros balesetet szenvedett fiatalember emlékére állított halálhelyjelet, amely egy – az utóbbi 1–2 évtizedben elterjedt, márványból készült – temetői sírjel, valamint a balesetet okozó jármű, a motorkerékpár egyik beépített kerekének kombinációja alkotja. Arra is van példa, amikor a halálhelyjelet a jármű gumiabroncsa képezi, amelyen sokszor felirat is olvasható.

Amint azt fentebb már említettem, a halálhelyek megjelölésének módja a balesetet követő időszakban többször is változhat, s akár több halálhelyjel típus is megtalálható egy adott helyen, tehát ezáltal több kategóriába is besorolhatók. A fakeresztet gyakran váltja fel egy állandóbb anyagból készült halálhelyjel (pl. Komárom mellett a fakereszt mellé betonalapba helyezett kovácsoltvas keresztet állítottak), de arra is van példa, hogy a fakereszt is aránylag rövid ideig állnak a haláleset helyszínén. Egyedi jelenséget tapasztalhattunk a halálhely-megjelölés módjának és formájának változásait illetően az egykori Hont megyéhez tartozó település, Palást mellett útkereszteződésben. Itt 1996-ban egy 22 éves ipolysági fiatalember vesztette életét egy motorbalesetben. A helyszínen eredetileg egy fakeresztet állítottak, majd egy álló téglalap alakú márványból készült, síremlékre emlékeztető jelet állítottak, s mellé az elhunyt felnagyított fényképe került. Ennek mérete majdnem megegyezett a feliratot tartalmazó résszel. A képet néhány év múlva eltávolították, helyette egy kisebb méretű fekete márványlapon az elhunyt gravírozási eljárással készült képmása került a halálhelyjelre. 2005-ben ezt egy „hagyományos” porcelánfotóra cserélték le. A halálhelyjel mellett egy kvázi sírhelyet is kialakítottak, ahová rendszeresen ültettek virágokat, s gondozták is. 2008-ban a halálhelyjel mellett kialakított kvázi sír teljesen besüppedt, már élő virágok sem találhatók itt, a fű is benőtte.

Kettős jelölés az eredeti fakereszttel és a kvázi sír jellegű új állandó halálhelyjel (Palást 1998)

3.2. „Mellékletek” a halálhelyjelek mellett

A balesetek helyszínén a halálhelyjelek mellett a koszorúkon és virágokon túl egyéb tárgyakat is láthatunk. Ezeket három kategóriába sorolhatjuk:

3.2.1. A balesetet okozó jármű egy-egy darabja (pl. sárvédő, rendszám, keréktárcsa, volán, lámpa stb.), de olykor a motoros védősisakját is megtalálhatjuk a halálhelyjel mellett. Van példa arra is, amikor a balesetben elhunyt járművének valamelyik darabját beépítik a haláljelbe, egyfajta kompozíciót hozva létre ezáltal. Legjellemzőbb példája ennek a jelenségnek a már fentebb említett, Gyűgy fürdőhely közelében Ernest Koháry 26 éves fiatalember emlékére állított márványból és műkőből készült halálhelyjele, amelybe motorkerékpárja egyik kerekét is beépítették. Rozsnyón egy motorbalesetet szenvedett fiatalember emlékére állított fémkeresztet a motorkerékpár alkatrészeiből készítették.

Az eredeti halálhelyjelként funkcionáló fakereszt a később állandó halálhelyjel mögött (Palást 2001)

3.2.2. Élelmiszer, ital, cigaretta. Ezek a mellékletek német nyelvterületen, valamint Magyarországon sokkal korábban jelentek meg, mint az általam megfigyelt útszakaszokon Dél-Szlovákiában. Christine Aka is nagyon sok példát hoz erre a jelenségre vonatkozóan Németország területéről (Aka 2007). Voigt Vilmos a Győr mellett halálos balesetet szenvedett szerb fiatalember emlékére állított halálhelyjel kapcsán ugyancsak bővebben ír erről a jelenségről (Voigt 1990, 19). Az általam figyelemmel kísért útszakaszon előforduló halálhelyjelek mellett 5 évvel ezelőtt találkoztam először élelmiszer, ital, illetve más mellékletekkel. Az élelmiszer általában valamilyen nápolyi, keksz vagy csokoládé, egyebet ebben a kategóriában nem találtam. A balesetben elhunyt kedvenc cigarettájának már üres,

Motorbalesetben elhunyt fiatalember halálhelyjele két kereszttel jelölve Rozsnyó közelében (2008)

vagy teli dobozát is több helyen is megfigyeltem. A halálhely mellé elhelyezett italt a kis méretű üvegben kapható valamilyen pálinkaféle jelenti. Sörösüveget vagy másféle nagyobb méretű palackot eddig még nem dokumentáltam.

3.3.3. Ajándéktárgyak. Ezek skálája nagyon széles. Megtalálhatók közöttük a plüss állatok, angyalfigurák, szívek és egyéb más kis ajándéktárgyak is. Ezeket vagy a halálhelyjel mellé helyezik, vagy pedig arra erősítik fel. A fatörzseken is gyakran látni ilyen tárgyakat. Sokszor még nagyon tönkrement állapotban sem távolítják el őket.

3.3. A halálhelyjelek feliratai

A kutatott területen dokumentált halálhelyjeleken szereplő feliratok számtalan variációjával találkozhatunk. Leggyakrabban az elhunyt nevét olvashatjuk, néha csak a kereszt-

, vagy becenevét: például *KOVI* (Somorja és Bacsfa közti útszakaszon), vagy pedig „*NONI*” (Palást mellett). A vezeték- és keresztnév első betűjét, valamint a születés és elhalálozás dátumát láthatjuk például Garamlők közelében egy fehér márványtáblán: „*M.A./8.XI.1970/9.V.1992*”. Tornalja mellett egy fatáblán csupán a baleset dátuma szerepel: „*2001. aug. 9.*”. Nemeskajal közelében egy fatáblán az elhunyt neve, s az elhalálozás dátuma volt olvasható: *Vasady János élt 21 évet.*²⁶ Gyakran csak azt tüntetik fel, hogy hány évet élt az áldozat. Bár ritkábban, de előfordulnak hosszabb szövegek is, például utalás az állítatóra/állítatókra, a haláleset körülményeire, vagy valamilyen idézet is kerülhet az emlékjelre.

A Keszegfalván 1998-ban motorbalesetben elhunyt, a közeli Csallóközarányosról származó fiatalember emlékére a barátok által készített emlékjel fekete márványtábláján egyéb információk mellett a magyarországi Edda együttes egyik dalának refrénjéből is olvasható néhány sor:

*EMLÉK
FÁJÓ HELY EZ SZÁMUNKRA,
MIVEL ITT VESZTETTÜK EL LEGJOBB
BARÁTUNKAT
IFJ. KAMOCSAI ISTVÁNT
1971.XII.20 – 1998.II.15
„ÖRÖKKÉ VELÜNK MARADSZ,
ŐRIZZÜK MOSOLYODAT.”
HÜ BARÁTAID²⁷*

²⁶ Ez a halálhelyjel 2007-ben már nem létezett.

²⁷ Az idézet az említett együttes egyik, 1993-ban tragikus motorbalesetben elhunyt tagjának – Kun Péternek – emlékére írt *Lelkükből* című dal szövegéből származik.

Halálhelyjel a vasúti átjáró előtt a gépkocsi alkatrészeivel (Bogya 1999)

Barátok által készített emléktábla az Edda együttes slágerének részletével (Keszegfalva 2001)

A Rudnáról Rozsnyóra vezető főút jobb oldalán egy 28 évesen halálra gázolt rudnai fiatalember emlékkövén elhelyezett fekete márványtáblán olvasható felirat utal a baleset körülményeire:

Juhász Zoltán
1966–1994
november 25-én
itt gázolta őt halálra
egy felelőtlen autós

A Tornalján 2001-ben halálra gázolt két testvér a 6 éves Rácز Grétike és a 2 éves Rácز Olivér emlékére állított halálhelyjelen a két gyerek közös porcelánfotója látható, valamint a következő rövid felirat: *Örökké emlékezünk.*

Két testvér halálhelyjele (Tornalja 2007)

Emlékmű-típusú halálhelyjel Rozsnyó és Rudna között (2003)

MEGEMLÉKEZÉS

*Földön maradt minden árok,
szörnyű a Ti tragédiátok.
Angyalok őrzik álmatok
és az Isten vigyáz reátok,
hisz ártatlanul haltatok.*

Fájó emlékként maradt szívünkben
2001. október 2-a, életünk legszomorúbb napja, amikor a kegyetlen halál hirtelen kiragadta körünk-
ből a legkedvesebb gyermekeinket.

**RÁCZ GRÉTIKÉT
és RÁCZ OLIVÉRT**
(Tornalja).

Akik ismerték és szerették, szenteljenek emléküknél egy csendes
percet ezen a számunkra nagyon szomorú második évfordulón.
Emléküket örökké megőrizzuk.
A gyászoló család

UJ-1301

MEGEMLÉKEZÉS

*A múltba visszanézve valami fáj,
valakiket keresünk, akik nincsenek már.
Nélkületek szomorú, üres a házunk,
még most sem hiszszük el, hogy hiába várunk.*

Fájó szívvel és soha el nem múló szeretettel emlékezünk

**RÁCZ GRÉTIKÉRE
és
RÁCZ OLIVÉRRÉ**
(Tornalja),

akik váratlanul és tragikus
körülmények között hagytak
itt bennünket.

Akik ismerték és szerették őket, szenteljenek emlékükre egy né-
ma pillanatot ezen a szomorú 6-ik évfordulón.
A gyászoló család

BR-7-14670

Megemlékezések a balesetben elhunyt Rácz-testvérekre az *Új Szó*
napilapban (2003, 2007)

A kutatott területen dokumentált halálhelyjelek feliratai olyan nyelvűek, amilyen az el-
hunyt nemzetisége. Találhatók köztük: magyar, szlovák, német, lengyel nyelvűeket is. A
felsoroltakon kívül azonban dokumentáltunk cseh és vietnami áldozatok emlékére állított
emlékjelet is, azonban ezeken csupán a név és a dátum szerepel. A csallóközi Gelle mel-
lett Pozsony irányába vezető főút jobb oldalán a két cseh áldozat emlékére állított egy-

más mellett álló két egyforma ácsolt fakereszten csupán a *FRANTIŠEK*, illetve a *KAROL* keresztnévet olvashatjuk. A csallóközi Ekel település mellett Pozsony irányába vezető főút jobb oldalán 9 éves korában életét vesztett vietnami származású szülők kisfiának emlékére állított fatáblán a név és a születés, valamint az elhalálozás dátuma szerepelt: *MARTIN VU THANH /1992.03.17./ 2001.04.16²⁸*. Kétnyelvű halálhelyjelet is találtunk a kisal-földi Kőbölkútról Szógyén felé vezető főút egyik szakaszán, a szőlőhegyi bekötőút kereszteződésében.

Jónás Dezső plébános kétnyelvű halálhelyjele Szógyén határában (1999)

Ezen a helyen 1985. december 5-én vesztette életét egy autóbalesetben a szógyéni plébános, s a katolikus hívek egy temetői sírjel mintájára készült emlékjelet állítottak számára, amelyen a plébános porcelánfényképe is látható. A síremlék fekete márványtábláján a következő felirat olvasható:

JÓNÁS DEZIDER
R. K. FARÁR SVODINA 5.12.1985 NA TOMTO
MIESTE TRAGICKY ZAHYNUL.
S LÁSKOU NAŇHO SPOMÍNAME.
SVODÍNI R. K. PLÉBÁNOS 1985. 12. 5-ÉN EZEN
A HELYEN TRAGIKUS HALÁLLAL ELHUNYT.
EMLÉKE ÖRÖKKÉ ÉL SZIVÜNKBN.

²⁸ Ez a tábla 3 éve már nincs a helyén, s a halál helyét sem jelzi ma már semmi.

A rozsnýói járásban a Kassa felé vezető főút szoroskői (Soroška) szakaszán évente nagyon sok baleset történik; az egyik legbalesetveszélyesebb útszakaszként tartják nyilván Szlovákiában.

Lengyel nyelvű halálhelyjel (Szoroskő 2000)

A Szoroskőnél a sziklafal tövében egy lengyel áldozat emlékére egy fakeresztet állítottak, amelyet azonban 2006-ban már nem találtunk a helyszínen. A kereszten fémkorpusz is volt, s alatta elhelyezett fehér táblán fekete betűkkel a következőket írták:

Š.P.
IRENEUSZ
CHRUPEK
ZYL LAT 56
ZM, TRAG. DN. 30. 07. 99n
Pokój Jego Duszy²⁹

A Komárom melletti kovácsoltvas-keresztén elhelyezett táblán az elhunyt fényképe alatt a következő német nyelvű felirat olvasható:

²⁹ Magyarul: Š. P. /IRENEUSZ CHRUPEK /élt 56 évet./ Tragikusan elhunyt 1999. 07. 30-án. /Nyugalom lelkének

Zum stillen Gedenken im Gebet
Torsten Bergmann
geboren am 8. Dezember 1969
in Seligenstadt
verunglückt am 22. September 1994
in Komorn/Slowakei³⁰

A felirat lényegében a Németországban készített gyászjelentés egyik lapja, ezért szerepel rajta a település és az ország pontos megjelölése is. Eredetileg a baleset helyszínét az a fakeszt jelölte, amely egy ideig a kovácsoltvas kereszt mellett állt, majd amikor kidőlt, az előző mellé fektették. A fakeszt felirata a következő volt:

8.12.
69
Torsten
22.09.
94

Az Érsekújvárhoz közeli Komját község felé vezető főúton egy ácsolt fakeszt feliratából tudomást szerezhetünk az állító nevééről is: *ERIKE Z LÁSKY/JURAJ/26.XII.2000.*³¹

A 2003-ban Margitmajor, csallóközi településen egy fiatal házaspár veszítette életét lakodalmuk után a hajnali órákban. A baleset helyszínén elhelyezett emléktáblán a következő felirat áll: *Tragikusan elhunyt/gyermekünk emlékére/ Szerető szüleit.*

Az esküvő után balesetben elhunyt házaspár készülő állandó halálhelyjele (Margitmajor 2003)

30 Magyarul: *Csendes imádkozó emlékezetre/Torsten Bergmann /született 1969. december 8-án/ Seligenstadt-ban. /Balesetet szenvedett 1994. szeptember 22-én / Komáromban, Szlovákiában"*

31 Magyarul: *Erikának szerelemből/ György/2000.XII.26.*

Haláluk után is örökre együtt maradnak...

Boldogok voltak, felszabadultak. És milyen is legyen egy ifjú pár, amely órákkal korábban mondta ki a boldogító igent. Virágh Csaba és Fábíán Júlia a megyercsi református templomban holtomiglan–holtodíglanra tett esküt. És talán csendben, magukban arra, hogy az asszonnyá vált lány szíve alatt hordott parányi kis lényt már együtt nevelik fel boldogságban, békességben. Nagy terveik voltak, s úgy tűnt, semmi sem állhat azok megvalósításának útjába, hiszen szorgalmuk, munkabírásuk közismert volt. A dunaradványi illetőségű Csaba az egyik őrző–védő szolgálat biztonsági embereként volt alkalmazásban, a megyercsi Júlia pedig egy komáromi bárban dolgozott szakácsnőként. A lakodalom a keszégfalvai szövetkezet nagytermében zajlott, mindenki vidáman, felszabadultan szórakozott. Reggel, amikor minden elcsendesedett, a fiatalok a nemesócsai szakácsnőt szállították haza, s egyúttal tankoltak is a 100-as Űködába. A rövidebb utat választva, Sturva felé haladtak, amikor — nagy valószínűséggel — a volánnál ülő Csaba elszundított. Mintegy 60–70 kilométeres sebességgel térték át az út másik oldalára, ahol az egyik családi ház feljárójának csapódtak. Az ütközés következtében nagy valószínűséggel a fiatalok azonnal belehaltak súlyos sérüléseikbe. A tragédiát fokozta, hogy a kocsi, amelynek eleje a felismerhetetlenségig összezúzódott, a kiömlő üzemanyagtól azonnal belobbant és a fiatalok holtteste elégett. A család a fiatalok testét hamvasztatja és porait közös urnában helyezik el.

Az esküvő utáni halálos balesetről beszámoló tudósítás a *Dunatáj* c. lapban 2003-ban

Gyakoriak az olyan balesetek, amelyek során több személy is életét veszíti. Ilyenkor általában mindegyik áldozatnak külön halálhelyjelet állítanak. Dunaszerdahely mellett a Somorja irányába vezető főút mellett 4 kereszt áll egymás mellett, s ugyanczen főúton Somorja előtt a tejfalui leágazásnál 3, ugyancsak az áldozatok számával megegyező számú keresztet állítottak. Előfordulnak olyan megoldások, amikor egy haláljelre valamennyi áldozat neve felkerül. Az Apácaszakállas irányából Dropie felé vezető útszakaszon egy vasoszlopra hegesztett fekete fémtáblára mind a négy áldozat nevét felírták:

*Emlékükre
Kelemen Sándor
és neje Kelemenné
Doktor Éva Tünde
Nagy József*

A haláljelek azonban feliratok nélkül is üzennek az arra haladónak, maga egy fára erősített koszorú is ugyanazt az üzenetet közvetíti *memento mori*-ként mint egy hosszú feliratot tartalmazó nagyobb méretű halálhelyjel: *Vigyázz, itt egy ember közlekedési baleset áldozata lett!* Az arra haladó jármű vezetői csak akkor tudnák elolvasni a feliratot, ha megállnának, azonban a szöveg ismerete nélkül is tudják, miért állították ezeket a halálhelyjeleket, így maga a jel jelenti számukra az üzenetet: a jel maga a kommunikáció eszköze.

3.4. Vallási szimbólumok a halálhelyjeleken

A halálhelyjelek egy része maga is vallási szimbólum, hiszen az állandó jelek nagy része kereszt. Ugyancsak több emléktáblán és más formájú jeleken is gyakori a festett vagy vésett kereszt. Több fakeresztben fémkorpusz is található, de a fémkorpusz néha megjelenik a feldíszített élő fák törzsére erősítve is. A katolikus vallású elhunyt emlékére állított halálhelyjeleken, vagy mellettük néha föliába csomagolt szentképeket is találhatunk. A protestáns szimbólum a kehely aránylag ritkán jelenik meg. A Losoncról Fülek felé vezető főút mellett áll egy fémből készült, nagyobb méretű, művészi kivitelezésű kehely formájú haláljel, azonban az adatközlők nem tudtak egyértelmű információt adni arra vonatkozóan, hogy az áldozat valamelyik protestáns felekezethez tartozott volna.

3.5. Temetői párhuzamok

Számos párhuzamot figyelhetünk meg a temetői síremlékek gondozásával, néhány rítussal összefüggésben a halálhelyjelek esetében. A temetőkben Európa-szerte elterjedt szokás a fák, bokrok ültetése a sírokra, vagy a sírok mellé. Ezt a jelenséget, ha ritkán is, de megfigyelhetjük a halálhelyjelek mellett is. A gömöri Rozsnyó és Rudna közti útszakaszon álló halálhelyjel mögé néhány méterre a balesetet követő évben, 1995-ben az elhunyt fiatalember édesapja a helyi evangélikus templom kertjében álló fűzfa ágát ültette el. Az ág azóta már egy nagy fűzfává terebélyesedett. Párkányban, a városi temető melletti útkereszteződésben, az 1999-ben itt 22 évesen halálos balesetet szenvedett ifj. Kurucz József részére létrehozott emlékhelyre egy tuját ültettek. Az emlékhelyet kövekkel rakták körül és egy alacsony faoszlopra egy föliába csomagolt szentképet is erősítettek, s tövében egy fekete festett fémtáblán olvasható az elhunyt neve, életkora és a halál dátuma: 1999. A tuja mára magasra és terebélyesre nőtt, s így sem a táblát, sem a szentképet tartó oszlopot nem látni. Lényegében ma már a tuja tekinthető halálhelyjelnek.

Elterjedt szokás szerint a temetőekben a sír körül lebetonoznak, vagy kiköveznek egy területet a hozzátartozók, hogy sírlátogatáskor ne kelljen sárban vagy hóban állodogálniuk, a sír köré virágokat, vagy bokrokat ültetnek, ezáltal egyre nagyobb területet hódítva el a környezettől. A temetőlátogatás kultuszának erősödése következtében a hozzátartozók, elsősorban az özvegyasszonyok viszonylag sok időt szentelnek a sírok gondozására, látogatására. A sír mellé elhelyezett pihenőpadok számának növekedése is e tendenciát mutatja. E jelenséggel kapcsolatban megjegyezzük, hogy pihenőpadot eddig csupán egy esetben találtunk, halálhellyel mellett, mégpedig Párditka Zoltán halálának helyszíne mellett, Rozsnyó közelében. A halálhellyel mellett is a temetői gyakorlatot követve, az állandóbb halálhellyel körül egyre nagyobb területet hódítanak el a természettől annak érdekében, hogy a látogatás alkalmával már ne a fűbe, a talajra kelljen helyezni a virágokat, virág-vázákat, mécsesecet. Az állandó haláljelkeket általában betonalapba, betonalapzatba helyezik, amely akár 1 négyzetméternyi is lehet. A betonalapzat egyrészt biztosítja a halálhellyel stabilitását, valamint megóvjá a korhadástól, illetve a rozsdásodástól is.

Vázák, mécsestartók. Az 1989-es rendszerváltás után kezdték forgalmazni a volt szocialista országokban is a Nyugat-Európában már elterjedt földbe szúrható műanyag vázakat, amelyeknek az előnye, hogy szeles időben nem dőlnek el. Ezek a vázak is megjelentek a halálhellyel mellett, mint ahogy gyakoriak a temetői síremlék tartozékának számító, fémből készült zárható mécsestartók is. A halálhellyel mellett általában vázaként befűtött üvegeket, s nem földbe szúrható műanyagvázakat, sőt műanyag flakonból készített vázakat is nagy számban látni. Ez utóbbiakat sokszor a kereszthez, vagy pedig a fa törzsére, esetleg oszlopra, kerítésre kötve. Olyan megoldással is találkoztunk, hogy a fa törzsére fából egy kisebb polc-szerűséget erősítettek, s erre helyezik a mécsesecet.

Koszorúk, csokrok, szalagok. A balesetek helyszínén található koszorúkról a fentiekben már szóltunk, azonban nem tértünk ki a rajtuk lévő szalagokra és azok felirataira. A halálhellyel mellett gyakran láthatunk olyan toboz- vagy műanyagkoszorúkat, amelyeket a temetkezési vállalkozásoknál és virágkereskedésekben feliratos szalagokkal együtt árúsítanak és vagy az *Emlékezünk* magyar nyelvű felirat, vagy pedig ugyancsak szlovák nyelven – *Spomínáme* – szerepel rajta. Ezen túl azonban egyre gyakrabban láthatunk a halálhellyel mellett, vagy a fa törzsére erősítve olyan koszorúkat és csokrokat, amelyeket a temetésekre szoktak vinni, s az elhunytak címzett feliratos szalagokat is tartalmaznak. Ilyeneket láthattunk például 2004-ben a 4 halálos áldozatot követelő baleset után a Csalóközaranyos és Cserhát közti útszakaszon. Az elhunyt diákok osztálytársai, illetve az egyik áldozat rokonai helyezték el itt koszorúkat és csokrokat a következő feliratokkal: „Utolsó búcsú / Jóba család Martosról”, „Posledné zbohom /3A”, „Tvoje telo odchádza, tvoja duša zostáva navždy s nami”³², „Utolsó üdvözlés /az I. E osztály diákjaitól”, „So smútkom spomína IV.B”³³. A feliratos koszorúk elhelyezése az utóbbi néhány évben terjedőben van. A halálhellyel mellett néhány éve feltűntek nemzeti színű szalaggal ellátott koszorúk is. Ez ritkaságnak számít, s az eddig dokumentált két ilyen esetre ugyanazon a helyen, a gömöri Rozsnyón volt példa. Az egyiket – magyar nemzetiszínű szalag-

32 Magyarul: *A tested távozik, de a lelked mindörökké velünk marad.*

33 Magyarul: *Szomorúan emlékezik a IV.B. A halálos áldozatok közül három diák szlovák, egy pedig magyar tanítási nyelvű iskolába járt, ezért különböző a szalagok feliratának nyelve.*

gal átkötöttet – egy motorbalesetben elhunyt rudnai (Rozsnyótól 4 kilométerre fekvő település) fiatalembernek a város területén található halálhelyjele melletti betonoszlopon, a másikat – szlovák nemzetiszínű szalaggal átkötöttet – pedig a város mellett, a Jólész–Várhosszúrét irányba vezető bekötő út melletti kereszten találtuk. Utóbbi egy várhosszúréti fiatalember halálának helyszínét jelöli. Ez utóbbi helyen a szalag a koszorúhoz volt erősítve. A két eset figyelemre méltó, ugyanis a magyar nemzeti színű szalagot magukat szlovák nemzetiségűnek valló szülők gyermekének, a szlovák nemzeti színű szalagot pedig egy vegyes házasságból származó, egyébként magát sokkal inkább magyarnak, mint szlováknak valló áldozat emlékének szánták. A nemzeti hovatartozásra utaló szimbólumokra e két eseten kívül máshol nem bukkantunk.

3.5.1. Fényképhasználat

Elterjedt jelenségnek számít temetőinkben az elhunytak különféle képi ábrázolása a síremlékeken. Az általam kutatott területen halottak fényképei a síremlékeken olasz hatásra a 19. század végén először a városi temetőkben jelentek meg, majd a 20. század első felében fokozatosan a falusi temetőkben is elterjedtek. Ezek ovális, vagy négyzet alakú porcelánfotók voltak; napjainkban is készítenek ilyeneket. Az utóbbi több mint két évtizedben elterjedt az elhunytak új, gravírozási eljárással készült ábrázolása is. A temetői fényképhasználat párhuzamait a halálhelyjelekkel kapcsolatban is megfigyelhetjük (L. Juhász 2004, 116–117, 128). Egyre gyakoribb jelenség, hogy a halálos balesetet követően a helyszínen elhelyezik az elhunyt fényképét, sokszor fóliába csomagolva, vagy pedig egy fényképketretben, hogy védve legyen az időjárás viszontagságaitól, elsősorban az esőtől. A fóliába csomagolt fényképet néha a halálhelyjelet alkotó fatörzsekre is kitűzik, s ugyanúgy megtalálhatóak a többi halálhelyjel típusokon is. Néhány esetben a fakeresztre egészen kicsi fényképet is felragasztanak. Ezek a fényképek természetesen korábban tönkremennek, mint a porcelánfotók, illetve a márvány, vagy műkölapra gravírozott képmás. Több esetben is megfigyelhettük, hogy a bizonyos idő elteltével kifakult vagy tönkrement fóliába csomagolt fényképeket újabbra cserélik. Kisebb vagy nagyobb képkeretbe foglalt fényképeket is láthatunk, s arra is van több példa, hogy egy nagyobb üveggel fedett keretben több, 2–3 elhunytat ábrázoló fényképet is elhelyeztek. A halálos motorbalesetet szenvedett áldozatokról általában egy portré, s a motorkerékpárjával együtt készített egész alakos fénykép is megtalálható a helyszínen. Találunk példát a fotomontázsra is: Tornalján két testvér – egy 6 éves kislány és 2 éves kisfiú – közös, színes porcelán képmása látható. A gravírozással készült képmások az általam kutatott terület halálhelyjelein jóval később jelentek meg, mint a temetői sírjeleken, s eddig csak kis mértékben terjedtek el. Ezzel szemben meg kell jegyeznünk, hogy az egykori Jugoszláviában állított halálhelyjeleken már jóval az 1989-es rendszerváltás előtt feltűntek, és ott sokkal elterjedtebb jelenségnek számítanak.

3.6. Az ideiglenes halálhelyjelből állandó emlékjel – kettős jelölés

Általánosan elterjedt szokás, hogy a temetés alkalmával a sírra helyezett fakeresztet az állandó sírjel elkészülte után vagy beássák a sírba, vagy pedig a síremlék mögé állítják, illetve fektetik, de arra is van példa, hogy a síremlék elé a földbe szúrják. Ez a szokás ahhoz a hiedelemhez kötődik, miszerint a temetőből nem szabad semmit hazavinni, főleg a keresztet és a fejfát, legyen az bármennyire is korhadt (vö. Liszka 1992, 122). A halálhelyjelként állított fakeresztek esetében is megfigyelhető az a gyakorlat, hogy amikor állandó

dóbb anyagból készült jelet állítanak, a keresztet is otthagyják. Általában a földbe szúrják, vagy pedig a halálhellyel mellé fektetik. A Pinc közelében 1995-ben történt motorbalesetben életét vesztett fiatalember halálának évfordulóján az eredeti alacsony ácsolt kereszt mellé egy tartósabb fából készült, a másiktól nagyjából négyszer nagyobb, masszív fakeresztet állítottak, miközben az eredetit is ott hagyták. A halálhellyel így módon történő kettős jelölése nem ritka jelenség. A csallóközi Bogya településen egy másik változattal találkozhatunk. Itt egy 29 éves fiatalember emlékének 2008-ban egy fémkorpusszal ellátott ácsolt fakeresztet állítottak, majd rövidesen egy betonalapba ágyazott sötétszürke márványtáblát is elhelyeztek itt a hozzátartozók, szintén meghagyva az eredeti keresztet is. Egy Rozsnyó melletti baleset helyszínén álló ácsolt fakereszt mellé egy év múlva nem kőből, vagy más anyagból, hanem ugyancsak fából készült, művészi kivitelezésű díszesen faragott kereszt került, amelyet az elhunyt szülőfalujában dolgozó fafaragó iparművész készített. Erre az új keresztre az elhunyt fiatalember – Parditka Zoltán – beceneve, a *Margit* került.

3.7. Lopások

Gyakran előfordul, hogy a temetőkből koszorúkat, virágokat, vázákat, mécsestartókat, sőt a fémből készült sírkreszteket is ellopják. Nem ritkaság a már hosszabb ideig nem gondozott, értékesebb anyagból (márvány, gránit) készült síremlékek eltulajdonítása sem. A zsidó temetők síremlékei különösen gyakran esnek áldozatul az erre szakosodott tolvajoknak. Mivel az út menti halálhelyjelek közt egyre gyakrabban jelennek meg a temetői síremlékekkel megegyező drágább anyagból készült emlékjelek, nem számít ritkaságnak, hogy ezek a tolvajok áldozatul esnek. Mivel a halálhelyjelek a síremlékekkel ellentétben nem egy zárt területen, hanem az országutak mentén, sokszor a településtől néhány kilométeres távolságban találhatók, sokkal egyszerűbben el lehet szállítani ezeket. Érújfalú település közelében az 1999 novemberében tragikus balesetet szenvedett 41 éves Peter Sznik emlékére egy ilyen, masszív betonalapzatra helyezett temetői síremléket állítottak a tragédia színhelyén. A fekete márványból készült síremlék egyik oldalán egy drágább fémből készült virágváza, a másik oldalon pedig egy fémből és üvegből készült, korpusszal díszített zárható mécsestartó is volt. Alig két évig állt a helyszínén.

3.8. A halálhelyjelek állítói és a kapcsolódó kultusz

A halálhelyjelek állítói általában a hozzátartozók, de gyakran barátok jelölik meg a baleset helyszínét. Fiatal párok esetében leggyakrabban a balesetet túlélő fél az állítató, mint ahogy erre egy Érsekújvár közelében 2000-ben történt baleset emlékére állított halálhellyel esetében már fentebb utaltunk. A halállal végződő közúti balesetek helyszínének megjelölési módját, valamint látogatottságát nagymértékben befolyásolja, milyen messze van az elhunyt lakhelye. Abban az esetben, ha lakhelyéhez közelre esik, a karambol után szinte azonnal megjelennek a mécsesek a helyszínen, de gyakran már a virágok, koszorúk is. Másnap, vagy pedig néhány nap elteltével pedig egy konkrét jel is kerül a helyszínre, amely általában kereszt. Gyakran van rá példa, hogy az elhunyt hozzátartozói, barátai a halálhely mellett álldogálnak, beszélgetnek, s emlékeznek az elhunyra. Terjedőben van az a szokás, hogy a temetés napján felkeresik a tragédia helyszínét is, ahol virágokat, koszorúkat, mécseseket helyeznek el. A lakóhely közelében állított halálhelyjeleket év közben gyakran felkeresik. Meglátogatják a halál évfordulóján, mindenszentek alkalmával, az elhunyt születésének napján, néha neve napján is, s hasonlóan, ahogyan azt a temetőlátoga-

tások kapcsán megfigyelhetjük, a karácsonyi vagy újévi látogatás is gyakoriak, és a húsvétkor is egyre gyakrabban keresik fel ezeket. Évről-évre mind több helyen jelennek meg karácsonykor a feldíszített fenyőágak, kis karácsonyfák, angyalfigurák, sőt adventi koszorú is előfordul.

Húsvéti díszítés (Gelle 2008)

Karácsonyi díszítés (Gelle 2008)

A Gelle közelében álló halálhelyjelek 2009 márciusában

Legújabbán már a húsvéti nyulak és csokoládétojások is feltűntek. A távolabb lakó hozzátartozók és barátok általában az év folyamán legalább egyszer – általában mindenszentek napján –, vagy a baleset évfordulóján felkeresik, feldíszítik, s rendbe teszik ezeket a helyeket. Sokszor több száz kilométeres távolságra is képesek elutazni. Ez különösen így van, ha fiatal elhunytról van szó. Mindenszentek napján, s azt megelőzően is utak mentén nagyon sok helyen égnek a mécesek, megjelennek a friss virágok, koszorúk és kisebb tárgyak is. Ebben az időszakban gyakran látni a hozzátartozókat vagy barátokat a halálhelyjelek mellett. A kiházasítatlan fiatal halálos balesetének helyszínét gyakran keresik fel a barátok, egyfajta találkozási helyet jelent számukra a balesetet követő 1–2 év folyamán. Az idő múlásával, néhány év elteltével a halálhelyjelek többsége esetében a látogatások a gyász, s a fájdalom enyhülésével párhuzamosan fokozatosan ritkulnak, majd legtöbbször végleg elmaradnak. Hogy egy halálhelyjel meddig marad a helyén, nagyon sok mindentől függ. Amennyiben látogatják a helyet, egy fakereszt is sokáig a helyén maradhat, de a fából készült jel is eltűnhet 1–2 éven belül. Sok helyet évente rendszeresen látogatnak, s kicserélik a koszorúkat, művirágokat, s gyakran friss virágot is visznek. A hozzátartozók és barátok lakhelyéhez közel eső halálhelyjeleknél gyakrabban látunk változásokat, s mécesek is többször világítanak mellettük. Megfigyeltem, hogy több állandó, tartósabb anyagból készült halálhelyjelet nem látogatnak már. Ilyen például az az emlékkő, amelyet még az 1970-es évek első felében állítottak a szülők 22 éves fiuk balesetének helyszínén, Rozsnyón, a péküzem mellett elhaladó főút vonal mellett. Az itt elhunyt magyarországi fiatalember egyike volt azoknak a magyarországi vendégmunkásoknak, akik az említett péküzem építésében vettek részt. Az emlékkövet már több mint 10 éve nem

látogatják, beborítja a sokéves száraz, kaszálatlan fű, az arra haladó gépkocsikból szinte nem is látható. A szülők hosszú ideig rendszeresen évente eljöttek az emlékkőhöz, s kicserélték a koszorút, vagy virágcsokrot. Rendelkezünk még más konkrét adatokkal is arra vonatkozóan, hogy a hozzátartozók távolibb helyekről is ellátogatnak évente egyszer a halálhellyel. Jó példa erre a Komáromból Érsekújvár felé vezető út jobb oldalán álló kovácsoltvas halálhellyel, amelyet 25 éves korában, 1994 őszén balesetet szenvedett németországi Torsten Bergman (Hessen tartományban, a Hanauhoz közeli Solingenstadtban született) halálának helyszínén áll. Néhány helyen már több mint 10 éve évente rendszeresen kicserélik a fa törzsére, vagy pedig a hídra erősített koszorút, de állandó emlékjelet nem állítottak. Általánosságban azonban elmondható, hogy a halálhelyek látogatása az évek múlásának függvényében ritkul, majd teljesen megszűnik, s az egyszerűbb halálhellyel néhány év elteltével általában az útkarbantartók távolítják el. A több áldozatot követelő, ún. tömeges balesetek helyszínét emléktáblával, vagy pedig valamilyen más módon jelölik meg. Jellemző példa erre a Kassán 1978-ban történt villamos-baleset emlékére elhelyezett fémből készült halálhellyel, amely Zbigniew Nisponsky kassai képzőművész alkotása³⁴. Halottak napján a mai napig gyűjtanak mécseket ezen a helyen, illetve virágokat is elhelyeznek. Az országutak mentén látható halálhelyjeleken kívül a városok, falvak belterületén is megfigyelhetjük a halálos baleset helyszínének megjelölését. Ezekben az esetekben már gyakoribb a közlekedés biztonságáért felelő szervek közbeavatkozása. Ha a halálhellyel zavarónak, illetve veszélyesnek ítélik meg a közlekedés biztonságára nézve, eltávolítják. Komáromban 2004-ben a Kertész és Határőr utca forgalmas és balesetveszélyes kereszteződésénél a korlátra kötött koszorúkat és a mécseket is ilyen megfontolásból távolították el. Ezen a helyen csupán alig egy hónapig maradhattak az emlékezés jelei.

A balesetek áldozatainak emlékét nem csupán a halál helyszínén állított jelek, és a temetői síremlékek őrzik, hanem számos más módon is megemlékeznek róluk. Több dal is született már a halálos kimenetelű balesetekről, melyek közül néhány közismert slágerré vált. A legismertebb a magyarországi Bergendy együttes *A 34-es körül mindig van virág* című, még 1975-ben született Demjén Ferenc által énekelt dala.³⁵ A fiatalon 26 éves korában elhunyt magyarországi autóversenyző Kejsár Csaba emlékére³⁶ Delhusa Gjon *Gyertyák a síron* címmel írt egy dalt. Az interneten a Youtube oldalán a dalhoz emlékvideo is készült.³⁷ A magyarországi Edda együttes *Lelkünkéből* című szerzeményét a zenekar gitárosának, az 1993-ban halálos motorbalesetet szenvedett Kun Péternek az emlékére írta.³⁸ Amint arról a halálhelyjelek felirataival kapcsolatban fentebb már szóltunk, a dal refrénjét egy szintén motorbalesetben elhunyt csallóközaranyosi fiatalember halálhelyjelen is olvashatjuk. A brit énekes, Elton John: *Candle in the wind /Goodbye Englands Rose* [Gyertya a szélben/Isten veled Anglia rózsája] című szerzeménye, amelyet az 1997-ben tragikus autóbalesetben

34 1978. október 30-án siklott ki egy villamos Kassán az amfiteátrum melletti Fesztivál téren a villamosvezető hibájából. A dombról lefelé haladva az enyhe kanyarban felborult, mivel a megengedettnél jóval nagyobb sebességgel haladt. A baleset következtében nyolc utas és a villamos vezetője vesztette életét.

35 A dal a Bergendy együttes az 1975-ben megjelent *Ötödik sebesség* című nagylemezén található.

36 Kejsár Csaba (1962–1988) egy nagyon sikeres és ígéretes autóversenyző volt (1985-ban abszolút magyar bajnok) egy németországi Forma3-as autóversenyen vesztette életét Nürnberg mellett.

37 Pl.: indavideo.hu., valamint youtube.

38 Kun Péter balesetének helyszínén először egy faoszlopot emlékeztetett az elhunyra, majd később egy állandóbb halálhellyelre cserélték. Egy nagyméretű kőkeresztet állítottak, amelynek közepén egy gitár látható.

életét veszett Diana hercegnő emlékére írt, szinte napokon belül világszlágerré vált. Német nyelvterületről Claudia Dechand *Kis kereszt az út szélén* című dalát említhetjük³⁹, egy romániai magyar énekesnő – Szirmai Móni – a tragikus balesetben elhunyt férje emlékére írt *Tűz és jég* címmel egy dalt.⁴⁰

3.9. A társadalom viszonyulása az út menti halálhelyjelek állításának szokáshoz

A sajtóban megjelent számos írás, valamint a világhálón található bejegyzések is arról tanúskodnak, hogy a hivatalos szerveken túl a társadalmat is foglalkoztatják a gyakori közúti balesetek, azok okai, valamint a halálhelyjelek állításának szokása is. Az utóbbi években a szlovákiai magyar nyelvű sajtóban is számos írás jelent meg a témával kapcsolatban. Az *Útmelléki keresztetek...* című cikk szerzője a következőket írja:

„Bármerre is utazunk az országban, szinte nincs olyan útszakasz, amely mellett ne tűnne szemünkbe egy fára, keresztre erősített emlékkoszorú. Apák, anyák, feleségek, férfiak helyezték oda elhunyt szeretteik emlékére, akiket a halál éppen ott, azon a helyen ragadott ki körükből. A saját vagy mások hibájából, de mindenképp emberi mulasztás, halálos tévedés miatt... Alig van nap, hogy ne állítanának újabb keresztet valamelyik út mellett. (...) Az autóvezetők pedig felelőtlenül kockáztatnak továbbra is, nem veszik figyelembe a közlekedési előírásokat, s nem értik az utak mellett memnőként álló, szaporodó keresztetek üzenetét...”⁴¹

Molnár József *Útszéli keresztetek* címmel, a *Remény* című katolikus hetilap ifjúsági mellékletében megjelent rövid, nevelő célzatú, vallási színezetű írásában a többi közt a következőket írja:

„Kedves autósok, motorosok és minden közlekedő! Ha útközben a szélvédő mögül kipillantva észrevevesszük, hogy egy-egy veszélyes útszakaszt már ilyen 'tábla' is jelöl, megérkezve úticélunk helyére, mondjunk egy rövid imát, fohászt az ismeretlen, elhunyt 'Útitársainkért', akiknek emlékét őrzik a fák törzsén lévő feszületek, és adjunk hálát a Gondviselésnek, hogy óv bennünket utainkon.”⁴²

Egy közúti balesetekről szóló riportban az újságíró említést tesz az út menti halálhelyjelekről, amelyeket egységesen *fejfának* nevez, holott ez a típus a legritkább:

„Annyi fejfát, virágcsokrot talán sehol a világon nem látni az utak mellett, mint Szlovákiában, de mintha már ezt is megszoktuk volna – százhatvannal száguldunk el mellettük, és a 80 kilométeres sebességhatárjelző tábla mellett is. Sajnos, ilyen tragédiák után is csak rövid ideig tart az általános megdöbbenés, a legtöbb járművezető úgy tekint a közlekedési balesetekre, mint olyasmire, ami őt egyáltalán nem érinti és éppúgy csak a hírekből értesül róla, mint az izraeli pokolgépes merényletekről. Csakhogy velünk is bármikor történhet baleset – még úgy is, hogy teljesen ártatlan elszenvedői leszünk, ezért kellene legalább arra ügyelnünk, hogy ne mi adjunk rá okot.”⁴³

39 www.claudia-dechand.de/

40 www.zene.ro/index2.php?option=com_content&task=view&id=3646&pop=1&... (2008.12.10.)

41 *Útmelléki keresztetek...* *Szabad Újság* 2001. augusztus 15., 4. p.

42 Molnár József: *Útszéli keresztetek. Remény, ifjúsági melléklet* 1993/10, 7. p.,

43 Vrabec Mária: *Fejfák az út mentén. Még a tragikus balesetek után is csak rövid ideig tart a döbbenet. Vasárnap* 2003. szeptember 19., 10–11. p.

A sajtóban gyakran közölnek baleseti statisztikákat, valamint számos, a balesetek okait elemző írás is olvasható. A balesetek leggyakoribb okai között a gyorsjárat, az ittas vezetés szerepel, de az 1989-es rendszerváltás óta a droghasználat is az okok közé került, mint ahogy az ugyancsak a közelmúltban elterjedt mobiltelefon is, amelyet a gépkocsivezetők – bár tilos – gyakran használnak vezetés közben. „Agresszivitás, figyelmetlenség, telefonálás vezetés közben vagy épp ittas vezetés – ezek a tényezők járulnak hozzá a leginkább súlyos kimenetelű közúti balesetekhez. Az összetört autók miatt gyakran több kilométeres kocsisorok alakulnak ki a veszélyes útszakaszokon. Szlovákiában is számos olyan út van, ahol a megszokottnál jóval több ember veszíti életét balesetek során” – olvasható egy másik újságcikkben⁴⁴.

A halálhelyjelek állításának szokását a közvélemény különbözően fogadja. Számos olyan véleményt jegyeztem fel az évek során, amelyek negatív jelenségnek ítélik ezt a szokást. Ezek szerint a jelek balesetveszélyesek, mert elvonják az autósok figyelmét, másrészt pedig giccsesnek tartják, véleményük szerint csúnya látványt nyújtanak az út mentén az elhervadt virágok, tönkrement és piszkos műanyag koszorúk és virágcsokrok. Az adatközlők egy csoportjának a rendbetartott halálhelyjelek ellen nincs kifogása, de a fentebb említett jelenség zavarja szépérzéküket. Néhányan olyan szélsőséges véleményt is megfogalmaztak, miszerint „Egyesek már nem is tudják, mit csináljanak, már a temető nem elég nekik”⁴⁵, vagy pedig „Még szerencse, hogy nem állít, mindenki keresztet az út mellett, mert akkor azt hihetnénk, hogy egy nagy temetőben utazunk!”⁴⁶ Néhányan egyenesen megtiltanák a jelek állítását, mivel elvonják a gépkocsivezetők figyelmét. „Amikor mindenszentekkor megyek az úton az autóval, úgy érzem magam, mint egy temetőben, mindenhol világos az út széle, mert még ott is égetnek, nemcsak a temetőben!”⁴⁷ Az általam megkérdezett adatközlők többsége megértéssel viszonyul ehhez a jelenséghez, különösen azok, akik szintén balesetben veszítették el hozzátartozójukat. Az adatközlők elég nagy hányada azért helyesli a halálhelyjelek állítását, mert véleményük szerint „legalább elgondolkoznak a sofőrök, hogy ők is úgy járhatnak, ha örülten száguldoznak”, vagy „hadd lássák, hogy hova juthatnak, ha azt csinálnak az úton, amit akarnak”⁴⁸. Figyelemre méltó, hogy az adatközlők életkora alapján a jelenség iránt inkább a fiatalok a toleránsabbak, mint az idősebbek. Tehát ugyanazt tapasztalhatjuk, mint más újabb keletű szokás, jelenség megítélése terén is.

Általánosságban elmondható, hogy a közlekedési balesetek helyszínén állított, elhelyezett jelekhez, mivel kegyeleti kérdésről van szó, a társadalom és főleg az illetékes szervek – néhány kivételtől eltekintve – toleránsan viszonyulnak. Természetesen ez a téma is megjelenik a sajtóban. Ezek az írások arról tanúskodnak, hogy a hivatalos szervek csak ritkán távolítják el a kegyeleti jeleket, csupán akkor, ha a közlekedés szempontjából veszélyt, vagy valami egyéb problémát jelentenek. Egy 2005-ben megjelent újságcikk részletesen taglalja ezt a kérdést:

44 (dem, s): Agresszív sofőrök miatt sok a halálszakasz. Aranyosmarót és Beladice között 2003 óta 1600 tragikus közúti baleset történt, ez az ország legveszélyesebb útja. *Új Szó - Autó-Motor melléklet* 2009. február 16., 13. évf., 7. szám, 1. p.

45 Nő (1954) Saját gyűjtés, 2005.

46 Férfi (1960) Saját gyűjtés 2003.

47 Férfi (1965) Saját gyűjtés 2003.

48 Nő (1976) Saját gyűjtés 2005.

„Egyre több kereszt és emléktábla jelenik meg az utak mentén és emlékeztet a tragikus balesetekre. A törvény nem szabályozza hasonló emlékhelyek létrehozását, de nem is tiltja. Az útkarbantartó társaság vezetősége nem tartja veszélyesnek a kereszt elhelyezését. 'A törvény alapján tilos az utak mentén olyan létesítmény felépítése, amely nem függ össze a közúti közlekedéssel. A kereszt vagy emléktábla nem számít épületnek, ezért nem gondolom, hogy szabálysértésről lenne szó' – mondta érdeklődésünkre Juraj Fürst, az útkarbantartó társaság szóvivője. Véleménye szerint legfőleg a közutak karbantartásánál merülhetnek fel kisebb gondok – a fű kaszálásánál vagy ároktisztításnál. 'Ezt mindig meg tudtuk oldani, de szükség esetén nem gond az ilyen létesítmény eltávolítása' – tette hozzá Fürst. A hasonló emlékhelyek felkeresése viszont veszélyes lehet, továbbá leköthetik a sofőrök figyelmét, hiszen általában veszélyes útszakaszon történnek az ilyen balesetek. Másrészt egy-egy kereszt éppen óvatosságra is intheti a gépkocsivezetőket – állítja a rendőrség.”⁴⁹

Zorica Vitez [Rajkovič] fentebb már idézett tanulmányában említi, hogy a volt Jugoszláviában megtiltották a halálhelyjelek állítását, azonban a rendelkezést a lakosság szinte teljesen figyelmen kívül hagyja (Vitez [Rajkovič] 2001, 425–435). A világ különböző részein, sőt még egy szövetségi állam keretein belül sem kezelik egységesen ezt a problémát. Az Amerikai Egyesült Államokban nem mindegyik szövetségi államban tolerálják ezt a szokást. Wyoming állam vezetése 2008-ban olyan határozatot hozott, amelynek értelmében a halálos közúti balesetben elhunytak emlékére állított halálhelyjeleket el kell távolítani az utak mellől. Döntésüket azzal indokolták, hogy az így elhelyezett halálhelyjelek gondozása, látogatása balesetveszélyes, zavarják a forgalmat és elvonják a gépkocsivezetők figyelmét. A szóban forgó államban már korábban, még 2003-ban betiltották a keresztet és más jeleket állítását, azonban minimális sikerrel. Már ekkor is csupán az államilag jóváhagyott egységes halálhelyjelek elhelyezését engedélyezték, amelyek egyetlen konkrét vallásra sem utalnak: összetört szívet és galambot ábrázolnak.⁵⁰ Nina Rehfeld németországi újságíró is arról tudósít, hogy az Amerikai Egyesült Államok több tagállamában is a vita tárgyát képezik az utak mentén egyre szaporodó halálhelyjelek. Huszonkét szövetségi államban különféle törvényeket fogadtak el a kérdés megoldására vonatkozóan. Minnesotában 2005 nyarán eltávolították az autópályák mellett állított objektumokat, s az újabbak állítását betiltották. Coloradoban csupán államilag jóváhagyott egységes jeleket lehet igényelni 100 dollár ellenében, azonban csupán olyan áldozatok emlékére, akik nem alkoholfogyasztás miatt szenvedtek halálos balesetet. Több más államban is hasonló alternatívákkal próbálják megoldani a kérdést. Ezzel szemben Új Mexikó és Arizona államban nem tiltják a halálhelyjelek állítását, annak ellenére, hogy ezekben valamivel nagyobb mértékben terjedtek el, és sokkal színesebbek, változatosabbak mint az USA más államaiban. Új Mexikóban folklorjelenséggként tartják számon a különösen színes és formájukban is változatos halálhelyjeleket, s úgy tekintenek a jelenségre, mint az állam kultúrájának szerves részére.⁵¹

Néhány példa a kutatott területről, Dél-Szlovákia közútjairól: Komárom határában, a Dunaszerdahely felé vezető főút jobb oldalán állt egy 2000 után történt baleset színhely-

49 (dem): Keresztet az országutak mentén. Nem törvényellenesek, de veszélyesek lehetnek. *Új Szó* 2005. január 5., 2. p.

50 US-Bundesstaat lässt Kreuze für Unfallopfer entfernen. <http://www.livenet.ch/www/index.php/D/article/191/44105> (2008.11.17)

51 Nina Rehfeld: Letzte Ruhe am Strassenrand. *Berliner Zeitung*, 2006. március 25. <http://www.berlinonline.de/berliner-zeitung/archiv/.bin/dump.fcgi/2006/0325/vermischtes...> (2008. 11.17.)

ét jelölő, koszorúkkal és virágokkal gazdagon feldíszített fa. Ezt a fát 2009-ben egy építkezés miatt ki kellett vágni. A feldíszített fatörzset azonban nem vitték el, a helyszínen hagyták, s a helységnévtáblához támasztották. Az ugyancsak Komáromból Gúta felé vezető főút jobboldalán, a közigazgatásilag Komáromhoz tartozó Gadóc településen 2002-ben egy fatáblát állítottak a hozzátartozók az 1955-ben született keszegfalvi lakos, Rigó Vilmos emlékére.⁵² Amikor az elmúlt években az úttal párhuzamosan árkot ástak egy vezeték részére, a baleset színhelyét jelölő tábla útban volt, de a munkások beljebb helyezték, s véglegesen nem távolították el. Ma ismét a helyén áll, s a hozzátartozók továbbra is látogatják. Ez a jelenség gyakorinak számít, több példát hozhatnánk arra vonatkozólag is, hogy a géppel történő útszéli fű kaszálása alkalmával is figyelnek arra, a jel ne sérüljön, illetve visszakerüljön a helyére. Természetesen akadnak negatív példák is, de ezek száma jóval alacsonyabb. Ez utóbbinak kirívó esete, amikor 2004-ben Nagylibercse határában történt autóbalesetben elhunyt két fiatal emlékére a balesetet követően egy-egy fakeresztet állítottak a hozzátartozók, a karbantartók még abban az évben eltávolították ezeket. A komáromi hídon 1982-ben egy kerékpárral közlekedő orvost gázolt halálra egy autós. A tragédia helyszínét egy híd korlátjára erősített kis téglalap alakú emléktáblával jelölték meg, amely mellett mindig volt tobozkoszorú. A híd 2008-ban végzett felújítása során az emléktáblát a munkások eltávolították, s munka befejezése után azonban már nem helyezték vissza. E negatív példák ellenére az eddigi tapasztalataink azt támasztják alá, hogy a hivatalos szervek és az útkarbantartók – ha a halálhelyjelek nem veszélyeztetik különösebben a közlekedést – aránylag toleránsan viszonyulnak ehhez a kérdéshez. A gömöri Tornalján egy részeg sofőr 2001-ben halálra elgázolt egy fiatal 28 éves anyát két gyermekével. A hatéves kislány és kétéves kisfiú életét veszítette, édesanyjukat, pedig súlyos sérülésekkel szállították a kórházba. A tragédia helyszínét szinte azonnal ellepték a mécsesek és virágok, s a helyet nagyon gyakran és sokan látogatták. Mivel a tragédia a kisváros egyik utcájában egy családi ház előtt történt, az állandó halálhelyjel állításához a hozzátartozóknak engedélyt kellett kérniük a helyi szervektől. Az engedély kiadásához szükség volt a ház tulajdonosának a beleegyezésére is, mivel a ház előtti terület is az ő birtokában van. A lakók a tragédiát követő időszakban nehezen viselték a ház előtti nagy forgalmat, ugyanis nagyon sokan hoztak mécseseket, virágokat, s állodogáltak hosszabb ideig a ház előtt, azonban nem elleneztek az állandó jel felállítását. A halálhelyjelek állításának szokása gyakori témája az elektronikus sajtónak is, több fórumot is találtunk a világhálón, amelyek kimondottan ezzel a témával foglalkoznak.⁵³ A közlekedési balesetek magas száma, s a közutak biztonsága az Európai Uniót is foglalkoztatja, az egyik Weboldalon *Zápisník z Bruselu: Pomníčky pri cestách sú aj o ekonomickom zmare* [Jegyzőkönyv Brüsszelsből: Az utak mentén állított emlékjelek a gazdasági elmaradottságot is jelzik] címmel többek közt arról olvashatunk, hogy a halálos kimenetelű közúti balesetek magas számának okát a kelet-európai tagországokban elsősorban az elavult úthálózat és az aránylag előregedett autóparkban látja.⁵⁴

52 A keszegfalvi temetőben ugyanilyen táblát, ugyancsak a felirattal helyeztek el a sírján is.

53 A szlovákiai *Sme* című hetilapban *Pomníky na diaľniciach ohrozuju bezpečnosť premávky* [Az autópályákon állított emlékművek veszélyeztetik a közlekedés biztonságát] címmel megjelent íráshoz nagyon sokan hozzászóltak http://www.sme.sk/diskusie/reaction_show.php?id_theme=1122185&page=1&id_reac... (2008.10.8.). A szlovákiai Markiza és a TA3 televízióban a halottak napjával kapcsolatban *Kríže pri cestách ohrozuju bezpečnosť dopravy* [Az út menti keresztek veszélyeztetik a közlekedés biztonságát] címmel sugároztak riportot: http://www.ta3.com/sk/reportaze/63264_krize-pri-cestach-ohrozuju-bezpecnost-dopra... (2007.11.20),

54 <http://ekonomika.etrend.sk/svet/zapisnik-z-bruselu-pomnicky-pri-cestach-su-aj-o-eko...> (2008.10.8.)

A közlekedési balesetek elkerülése, megakadályozásának, megelőzésének kérdése egyaránt foglalkoztatja mind a hivatalos szerveket és a magánembereket is. Az utak mentén elhelyezett különféle óriásplakátok figyelmeztetik a közlekedőket a gyorsajtás veszélyeire, az ilyen jellegű plakátok Európa-szerte láthatók. Némelyik a biztonsági öv használatának fontosságára, némelyik pedig a gyorsajtás, illetve az alkoholfogyasztás veszélyeire figyelmeztetik az arra haladókat. Szlovákiában is különféle módszerekkel próbálkoznak, hogy csökkentsék a közúti balesetek számát: például fekvő rendőrök elhelyezésével, valamint az ember nagyságú rendőrt ábrázoló színes táblák elhelyezésével az utak szélén. Egyedi megoldást és műfajt képvisel a közlekedés biztonsága érdekében a Komáromhoz közeli Ógyallán elhelyezett, fából faragott, *Vigyázó* nevet viselő fából faragott szoborcsoport. A települést keresztülszelő, Komáromot és Érsekújvárt összekötő forgalmas főút mellett állították fel, az út két oldalát összekötő zebra mellett. Ezen az útszakaszon gyakoriak a közlekedési balesetek, ezért határoztak a helyiek a szoboregyüttes elkészítéséről, s elhelyezéséről az út mindkét oldalán.⁵⁵

A világhálón számos Web-oldalt találhatunk, amelyek a halálos kimenetelű balesetekkel foglalkozik, több közlekedési balesetben elhunyt fiatal áldozat emlékére hoztak létre emlékező oldalakat. Mivel a közúti balesetek gyakori okozói és áldozatai is fiatalok, egyre nagyobb figyelem fordul a megelőzés kérdésére, a felvilágosító munkára. Az ún. diszkóbalesetek magas száma, valamint a fiatalok körében egyre nagyobb méreteket öltő alkohol- és drogfogyasztás cselekvésre készíti az illetékeseket: elsősorban a rendőröket és a pedagógusokat. A közúti balesetekkel és a halálhelyjelekkel foglalkozó különféle Web-oldalak közül ki kell emelnünk a 2001-ben Németországban, egy Magdeburgból indult kezdeményezésként fotókiállítás kapcsán létrehozott Web-oldalt (www.strassenkreuze.de). A fénykéпкиállítás 100 olyan – Sachsen-Anhalt tartományban készült – kereszt fotója szerepel, amelyet az út mentén a halállal végződő közúti balesetek helyszínén állítottak. A kiállításhoz megjelentett katalógus a fényképeken túl különböző szakterületek (szociológia, etnológia, teológia, filozófia, irodalom) képviselőinek írásait is tartalmazza a témáról. A kiállítás egy vándorkiállítás, amelyet az iskolák kölcsönözhetnek. A Web-oldal lényegében egy oktatási segédanyag szerepét is betölti, amelyet a németországi iskolákban is használnak, s célja a gyakori közúti balesetek megelőzése a fiatalok körében. Az oldalon a riasztó fényképeken túl különféle hírek, baleseti statisztikák, rendőrségi beszámolók stb. is található. A közelmúltban szintén Németországban Tommy Schmidt „internet-művész” kezdeményezte a *Kereszt az út szélén* című internetes projektumot, amelynek célja az utak mentén található halálhelyjelek számbavétele és helyének megjelölése egy virtuális térképen. A Web-oldal (www.kreuz-am-rand.de) interaktív, mindenki részére hozzáférhető, s bármilyen információt közzétehetnek azzal a személlyel kapcsolatban (életrajz, a halál körülményei, fényképek stb.), akinek emlékére a halálhelyjelet állították. A szóban forgó Web-oldal nem az egyetlen ilyen kezdeményezés, számos más virtuális emlékdokumentum is található a világhálón, ahol például virtuális gyertyát is lehet gyújtani az elhunyt emlékére, s több fórum is működik, ahol hozzá lehet szólni a témához.⁵⁶ A közúti baleseteket jelölő út menti keresztel kapcsolatos információk, különféle ismeretterjesztő íráso-

55 Ezen a településen a közelmúltban állítottak márványból készült és az elhunyt porcelánfotóját is tartalmazó állandó halálhelyjelet a még 2003-ban balesetet szenvedett 27 éves fiatalembernek. Évekig az elhunyt színes fényképét is tartalmazó ácsolt fakereszt állt ezen a helyen, amelyet rendszeresen látogattak.

56 Az egyik legjellemzőbb ilyen oldal a <http://de.forum-links.com/auto-motor-54/verkehrsunfall-forum-strassenkreuzcom-> (2008. augusztus 18.)

kat tartalmazó oldalak száma is egyre nő.⁵⁷ A világhálón több videofelvételt is közzétettek, amely a közúti balesetben elhunyt személy életét, a baleset helyszínén lévő keresztekhez kapcsolódó történetet mutatja be általában valamilyen, a balesetekről, egy-egy áldozat történetéről írott dal kíséretében.⁵⁸ A Magyarországon készült hasonló oldalak száma is egyre nő a világhálón, amelyek a közúti balesetekben életüket vesztett hozzátartozók, barátok emlékét őrzik. Budapesten a Flórián téren (III. kerület) a közúti balesetekben elhunytak emlékére több mint 10 évvel ezelőtt emlékművet állítottak, amelynél a halottak napja környékén tartanak megemlékezéseket. A közlekedési balesetek számának csökkenése érdekében az Országos Baleset-megelőzési Bizottság és a Nemzeti Közlekedési Hatóság felvilágosító céllal 2007 óta országos roadshowt rendez, amely során több vidéki várost is meglátogatnak. Itt elsősorban a fiatalok számára rendeznek programokat, s több helyen kopjafát is állítottak a balesetben elhunytak emlékére.⁵⁹

3.10. A gyakori balesetek helyéhez fűződő misztikus történetek

Több olyan útszakaszhoz, amelyeken az átlagosnál jóval nagyobb számban történnek halálos kimenetelű balesetek, különféle misztikus történetek, magyarázatok fűződnek. Már eleve az útszakasz is olyan elnevezést kap, amely a gyakori halálra utal. *Halálútnak* nevezik például a Budapestet elkerülő M0-ás autópályát. A Pozsonyt Prágával összekötő D1-es autópályán Brünn és Jihlava közti szakaszán is nagyon sok, megmagyarázhatatlan baleset történt. Többek közt itt, a 88-as kilométernél szenvedett autóbalesetet 1992. szeptemberében Alexander Dubček, a prágai tavasz emblematikus alakja, a prágai Szövetségi Gyűlés elnöke, aki november 7-én belehalt sérüléseibe. Ezt az útszakaszt, különösen a 88-as kilométerkő környékét geopatogén zónának tartják. Néhány misztikus feltételezés alapján a visszajáró halottak gyilkolnak ezen a helyen.⁶⁰ Talán a legtöbb misztikus történet a D1-

57 Például:

<http://www.strassenkreuze.de>, (2008. 11. 17.)

<http://www.ewig-forum.de/Komponenten/Werbung%extra/Strassenrand.html> (2008. 11.17.),

vagy <http://www.elk-vue.de/arbeitsfelder/gesellschaft/kreuz-am-strassenrand> (2008.11.17.), <http://www.unsere-verstorbenen.de/gedichte48.html> (2008.11.17.) stb.

58 Például: Kreuz am Strassenrand: <http://youtu.be.com/watch?v=3VqeHotJAEs> (2008.11.17.)

59 www.baleset-megelozes.hu, valamint www.nkh.hu (2009.8.24.)

60 A *Vasárnap* c. szlovákiai magyar hetilapban A visszajáró holtak gyilkolnak? címmel megjelent írásban például a következő „magyarázat” olvasható: „Stanislav Brázda, a pszichotronika ismert szakembere is erre a kérdésre kereste a választ, amikor műszereivel terepvizsgálatra indult. Az említett helyen a műszer a pszichoszomatikus zóna maximális fokozatát jelzi. Mindenhol máshol sokkal kisebb a kilengés. „Nem geopatogenikus, hanem egyértelműen pszichoszomatikus zóna ez. Vagy közvetlenül ezen a helyen, vagy 100 méteres körzetben nagyon sok ember erőszakos halállal halt meg” – állítja Stanislav Brázda. „Az ezüstláncan a sárgaréz henger 14–15. századot jelez. Körülbelül negyven férfiról, katonáról van szó, akik egy ütközetben lőtték halálukat. Amikor erre a helyre összpontosítok, sisakos férfiakat látok” – fűzi tovább a magyarázatot a pszichotronikus. Az inga még az 1940-es évekre is utal, ekkor körülbelül hét embert, 18 és 30 év közötti németet ölték itt meg, s az inga kilengése szerint tettüket a gyilkosok büntetlenül megúszták. (...) A pszichotronika szakemberei szerint ezen az útszakaszon három vagy ennél is több másodpercre, annyira lebélnél az agyműködés, hogy a gépkocsivezető nem tudatosítja sem a gyorsaságot, sem az útviszonyokat. Éppen ennyi idő alatt a gépkocsi (a fizika törvényei szerint) még „magától” fut néhány száz métert, míg a baleset bekövetkezik. Vagyis elér éppen arra a helyre, ahol Dubček autója és még nagyon sok gépkocsi végezte útját. (Vasárnap 1995. július 9., 13), A *Szabad Újság* c. szlovákiai hetilapban is közöltek egy írást, amely a 88. kilométerkő körzetében történt különösen gyakori halálos balesetek okát paranormális jelenségnek tulajdonítja: „A Brünn Prágával összekötő autópálya szakaszán mindegyik sofőr igyekszik a leggyorsabban áthajtani, hisz a hely tömérdék, sokszor halálos baleseteiről híresült el. Itt szenvedett halálos sérüléseket többek közt Alexander Dubček is. Sokan meg vannak róla győződve, hogy a 88. kilométerkő démoni hely. Azt beszélik, valaha kivégzőhely volt ott, s az erős patogén zóna okozza a sok balesetet.” (Szabad Újság 2004. március 24., 4)

es autópálya Brünnből Jihlava felé vezető szakaszán található *Kilenc kereszt* nevet viselő autós pihenőhöz fűződik. A sok megmagyarázhatatlan balesetet az említett hely közelében található *Kilenc kereszt* nevű, kilenc keresztből álló szakrális kismemlékcsoporthoz kapcsolódó történetben szereplő meggyilkolt menyasszony alakjához kötik. Amikor megjelenik az autópályán, a gépkocsivezetők elveszítik uralmukat a kormány fölött. Terjed az a történet is, miszerint egy denevérszerű ember jelenik meg az autópályán, majd keresztülsuhan az autón, amiben annyira lehül ilyenkor a levegő, hogy lebénítja az autó vezetőjét.⁶¹

3.11. A járművezetők patrónusa – Szent Kristóf kultusza

A hiedelem szerint, aki meglátja Szent Kristófit képét, azt minden baj, minden veszedelem elkerüli, s aznap nem halhat meg felkészületlenül.⁶² Ezért festették a kis Jézust vállán vivő Kristóf, az úton lévők védőszentjének hatalmas alakját elsősorban a templomok és középületek külső falára, hogy mindenki számára már messziről látható legyen. A középkor egyik legkedveltebb védőszentje Nyugat-Európában az autóforgalom növekedésével újra ismertté vált, a gépjárművezetők körében kultusza egyre terjed. Ám nem csupán a katolikusok, illetve vallásosak körében, hanem egyfajta ökumenikus, valláson felüli patrónussá vált. A Szent Kristófit ábrázoló, amulettként funkcionáló érmekeket, plaketteket ott láthatjuk nagyon sok gépkocsi, vagy motorkerékpár műszerfalán, vagy a kulcstartókon. Minden gépjárművezető és utas arra vágyik, hogy járművét balesetmentesen vezethesse, s ne legyen szenvedő áldozata egy másik, felelőtlenül közlekedő gépjárművezető által okozott, sokszor halálos kimenetelű balesetnek. Szent Kristóf-ábrázolások a veszélyes útszakaszokon a leggyakoribbak, nem véletlen tehát, hogy például az osztrák–olasz határon, a Brenner hágón keresztül vezető autópálya mellett épített Európa-kápolna (*Europakapelle*) külső falára 1964-ben egy nagyméretű modern Szent Kristóf-ábrázolás került. A különféle veszélyektől, rontástól megvédő amuletteknek, kabala-tárgyaknak a történelem során az emberek rangtól, kortól és nemtől függetlenül mindig is nagy jelentőséget tulajdonítottak, s így szinte természetes, hogy Szent Kristófit ábrázoló kabala-jellegű tárgyaknak, kis szentképeknek nem csupán a vallásos, hívő emberek vásárolják, hanem mások is. Kovács Ákos kutatásaiból tudjuk, hogy a magyar katolikus egyház 1945 előtt szorgalmazta a Szent Kristóf-kultusz elterjedését, de ennek ellenére az említett időszakban mégsem vált népi szentté (Szövérfy 1943; Liszka 2000, 143–148; Kovács 2006, 195–229). Az 1989-es rendszerváltás után azonban már Magyarországon is tanúi lehetünk a Szent Kristóf-kultusz ter-

61 A Kilenc kereszt történetét, valamint a hozzá kapcsolódó, az autópályán történt gyakori balesetek magyarázataként született, s a világhálón is terjedő újkeletű mondákról lásd: L. Juhász 2009a.

62 Szent Kristóf valódi létezése történetileg nincs alátámasztva, s életrajzának is több változata ismeretes. Számos történet, legenda terjedt el róla, s ezek töredéke a mesékbe is bekerült. Kultusza Bizáncból terjedt el az európai kultúrkörbe s az egyik legismertebb legenda szerint Kis-Ázsiában 250 körül Decius császár idején halt vértanúhalált. Ekkor végeztek ki egy Reprebusnak nevezett hatalmas növésű, robusztus férfit, aki a kereszttségben a Christophoros nevet kapta, melynek jelentése *Krisztus-vivő*, *Krisztus-hordozó*, s feladata a hit hordozása, terjesztése volt. Egy remete tanácsára a folyó mellett kunyhót épített, s innen hordta át az embereket vállán a túlsó partra, így akarta Jézust szolgálni. Egy alkalommal, amikor egy kis gyereket vitt a vállán, az egyre nehezebb lett, majdnem összeroskadt alatta. Kiderült, hogy a kisgyerek nem más, mint Jézus, aki a világ valamennyi terhét a vállán hordja, ezért lett ilyen nehéz Christophos terhe is. Vértanúhalála előtt azért imádkozott Istenhez, hogy mindenkit hallgasson meg, akik őhozzá könyörögnek. Innen ered a hiedelem, hogy aki meglátja Szent Kristóf képét, azt semmi baj nem érheti, aznap nem halhat meg. Az egyház július 25-re tette Szent Kristóf ünnepét. A középkorban ő volt a legközkedveltebb szent, korabeli adatok szerint mintegy háromezer kultuszhely kötődött nevéhez.

jedésének (elsősorban 2000 után), amely úgy tűnik, intenzívebb, mint Szlovákiában. Számos intézmény (szerveződés, szervezet, panzió, és étterem, gyógyszertár stb.) viseli a nevét; ezek száma évről-évre növekvő tendenciát mutat.⁶³ A Szent Kristóf napjához kötődő szokást, a járműszenteléssel egybekötött misét és ünnepséget is egyre több helyen rendezik meg Magyarországon. Napjainkban az egyik legismertebb és legtöbb embert mozgósító Szent Kristóf napjához kötődő rendezvény Szántódon, egy Somogy megyei településen zajlik, ahol Szent Kristóf tiszteletére felszentelt kápolna, s egy szabadtéri, 1939-ben állított Szent Kristóf szobor is található. Győrben 2008-ban, a már huszonegyedik alkalommal megrendezett Szent Kristóf-napi járműszentelésen a Magyar Autóklub matricákat és imádságos lapocskákat osztogatott a résztvevőknek, amelyekben a következő fohász volt olvasható:

„Add, hogy mindig körültekintő figyelemmel, kiegyensúlyozott lélekkel vezessek, és minden balesetet elkerüljek! Adj szívembe felelősségérzetet felebarátaim élete és testi épsége iránt. Kerüljek minden féltelenséget és meggondolatlanságot! Tartsd távol tőlem a hirtelen adódó, veszélyes helyzeteket és add, hogy a kritikus pillanatban is megőrizzem nyugalmamat.”

Szlovákia területén aránylag alacsony a megmaradt, vagy új keletű Szent Kristófhhoz kötődő objektum és ábrázolások száma, s amint fentebb is említettük, Magyarországhoz viszonyítva a szent kultusza is elenyésző.⁶⁴ Éppen emiatt figyelemre méltó az a 2006-ban a Szent Kristóf tiszteletére felszentelt autóskápolna, amelyet Zólyom egyik külvárosában (Stráže) adtak át rendeltetésének.⁶⁵ A kápolna építését a Szlovák Autósok Uniójának (*Slovenská únia vodičov*) zólyomi szervezete kezdeményezte azzal a céllal, hogy az útonlévők számára legyen egy hely, ahol emlékezhetnek a közúti balesetben elhunyt hozzátartozókra, s ezzel korlátozzák a balesetek helyszínén a keresztek állítását.⁶⁶ Megjegyezzük, hogy Európa-szerte a Szent Kristóf tiszteletére felszentelt autós kápolnák elterjedt objektumoknak számítanak, Szlovákiában ez a legelső ilyen építmény. Az Újbeszterce mellett átadott, a Kiszuca és Árva régiót összekötő II/520-as út 2008-ban rendezett felavatási ünnepségén egy olyan mezei oltárt (a tudósító „kápolna”-ként [*kaplnka*] említi) is felszenteltek, amelyben Szent Kristóf szobrát helyezték el.⁶⁷ Az említett objektumokon kívül egy Szent Kristóf nevét viselő vendéglőről van még tudomásunk Besztercebánya közelében, Donovalyban. A *Halálhelyjelek a közúti balesetek színhelyén* című fejezetben már említett, Béla településre vezető út mellett 1939-ben egy szerencsés kimenetelű baleset emlékére állított Szent Kristófot ábrázoló képoszlop a kutatott területen egyedi objektumnak számít (vö. Liszka 2000, 146). A kegytárgyakat árusító boltokban kapható Szent Kristófot ábrázoló kulcstartók és szentképek iránt az elárúsítók szerint egyre nő a kereslet, az említett tárgyakat amulettként vásárolják, hogy védelmet nyújtson tulajdonosaik számára a balesetekkel szemben. Szent Kristóf-napi járműszentelésről Szlovákiában csupán három helyről van tudomásunk. A Besztercebányához tartozó Olmányfalva településhez közeli

63 A rendszerváltás után a Magyar Honvédség a harcokcsizók védőszentjévé avatta Szent Kristófot, s ismertes, hogy a Budapestről kivezető M1-es autópálya mellett az Osztjapenko szobor helyére Szent Kristóf szobrát tervezik felállítani.

64 Kisalföldi emlékeihez lásd: Liszka 1995, 117–120; Liszka 2000, 143–148. p.

65 www.dialnice-info (2008.12.10.)

66 www.zoe.sk (2008. 12.10.)

67 www.novabystrica.sk (2009.5.12.). A szakrális kisemlékek tipológiájához lásd: Liszka 2000, 19–32.

Szent Kristóf nevét viselő vendéglő (*Koliba u Sv. Krištofa*) mellett 2009-ben már ötödik alkalommal áldották meg a gépjárműveket és utasaikat.⁶⁸ Pozsonyligetfalu görögkatolikus püspöke 2009-ben a szentmise után megáldotta a hívek autóit.⁶⁹ Egy autószentelésről a *Remény* című szlovákiai magyar katolikus hetilap is tudósított:

„Egyházunk július 24-én emlékezik meg Szent Kristóf vértanúról, aki az utasok és autóvezetők védőszentje. Ez alkalommal a bábindali egyházközségben Pintér Benedek Mihály OPraem atya megáldotta a hívők gépkocsijait. (...) Szent Kristóf vértanú legyen híveinek útikalauza, hogy biztonságosan közlekedjünk és utainkon tiszteletben tartsuk a magunk és embertársaink életét.”⁷⁰

3.12. Megemlékezések a baleset áldozatairól a sajtóban

A sajtóban olvasható gyászjelentések mellett egyre gyakrabban jelennek meg megemlékezések az elhunytak halálának évfordulóján, gyakran 5, 10. vagy 20, esetleg 25. évfordulóról is. A megemlékező szöveggel együtt sokszor közzéteszik az elhunyt fényképét, valamilyen versrészlettel együtt. Ez utóbbiak gyakran sírversek, illetve több sírvers, illetve sírversrészlet összevonásával készült rímek, esetleg a családtagok maguk írják ezeket. Az elhunytakra történő megemlékezések a nyomtatott sajtóban egyre nagyobb teret hódítanak. Az itt olvasható versek, szövegek már nagyon sokszor az ugyanabban az újságban megjelent szövegek variánsai, átköltései, illetve aktualizált változatai. Természetesen ezek között olyanok is vannak, amelyek a halálos közúti balesetek áldozatairól emlékeznek meg a tragikus halál évfordulóján. Hogy ilyen elhunyt személyről van szó, a halál tragikus voltára való utalásból következtethetünk, azonban arra is van példa, hogy a halál okát, körülményeit nem sejtetik a szövegben. Egy 2006-ban halálos balesetet szenvedett fiú, Kovács János (becenevén Kovi)⁷¹ halálának első évfordulóján az elhunyt fényképével együtt az *Új Szó* hasábjain a következő vers és szöveg jelent meg:

*Hozzád már csak a temetőbe mehetünk,
virágot csak a sírodra tehetünk.
Könnyecsepp gördül végig az arcunkon,
ez azért van, mert hiányzol nagyon.
Szomorú szívvel emlékezünk július 25-én, halálának 1. évfordulóján
KOVÁCS JÁNOSRA
(Kovi)
Emlékét örökké szívükben őrző szerettei.*
(*Új Szó* 2007. július 25., 17)

A halál második évfordulóján közölt vers sem utal a balesetre, hanem az elhunyt nevében szól az élőkhez:

⁶⁸ www.bystrica.sme.sk (2009.8. 1.)

⁶⁹ www.grkatba.sk (2009.8.1)

⁷⁰ Sranko Dániel: Szent Kristóf, az utasok védőszentje. *Remény* 2009. augusztus 16., 15. p.

⁷¹ Az elhunyt fiú halálhelyjelét az a fa képezi, amelynél a baleset történt, Somorja és Bacsfa közötti közút mellett. A fán egy képkeretben ma is látható a fényképe (már harmadszor cserélték ki), s a fa törzsére különféle tárgyakat, koszorúkat és virágokat is erősítettek, a tövében, pedig mécsesek találhatók.

*Gondoljak rád, akiket szerettem
Már 2 éve, hogy a sírban fekszem.
Azóta akik síromba hordjátok a virágot,
Nevetek legyen még sokáig áldott.
Fájó szívvel emlékezünk 2008. július 25-én
KOVÁCS JÁNOSRA*

(Somorja)

Emlékét örökké szívükben őrző szerettei.

(Új Szó 2008. július 25., 10)

Az elhunyt halálának 3. évfordulója alkalmából közölt megemlékezéshez mellékelt versben – ha nem is egyértelműen – de már történik jelzés a tragikus halálra:

*Akit úgy szerettünk, búcsú nélkül ment el,
Észbontó dolog ez, mit nem ért az ember.
Nélküled szomorú, üres a házunk,
Még most sem hisszük el, hogy hiába várunk.
Fájó szívünk felzokog érted,
Örökké szeretünk, nem feledünk téged.*

(Új Szó 2009. július 25., 15)

A gömöri Várhosszúrétről származó, motorbalesetben elhunyt fiatalember halálának 1. évfordulóján megjelent megemlékezés szövege, és a hozzátartozók által írott vers már nagyon sok konkrét adatot, utalást tartalmaz mind a halálos balesetre, mind az elhunyt személyére vonatkozóan, s az is kiderül, hogy az elhunyt édesapja már nem él:

*Elmentél otthonról, nem gondoltál arra,
hogy édesanyádhoz sosem térhetsz vissza.
Egy éve annak a borzalmas napnak,
amikor örökre elnémult az ajkad.
Tragikus halálod szívünknek nagyon fáj,
te voltál mindenünk, örök sebet hagytál.
Nem borítja annyi csillag fönt az eget,
ahányszor rád gondolunk, de jó is volt veled.
Nincs nagyobb fájdalom, sokan átérezték,
mint mikor édesanya sírba teszi gyermekét.
Soha el nem múló szeretettel emlékezünk a drága jó fiúra és testvérré,
ifj. KORINTUS JÁNOSRA
(Várhosszúrét),*

akit a könyörtelen halál 1998 május 20-án tragikus baleset következtében 22 évesen ragadt ki szerettei köréből. Jóságát, szeretetét, mosolygós arcát soha nem feledjük. Drága emlékét fájó szívvel őrzik: özvegy édesanyja, nővére Blanka és családja.

(Új Szó 1999. május 24., 12)

Annus Zoltán lakóhelyén, Ógyallán, 2003-ban szenvedett halálos balesetet.⁷² Halálának 3-ik évfordulóján megjelent szlovák nyelvű megemlékezés szövegében sem találunk konkrét utalást a haláleset okára vagy körülményeire:

⁷² A baleset helyszínén az elhunyt fényképével ellátott ácsolt fakeresztet állítottak, majd később egy márványból készült, alacsonyabb halálhelyjelre cserélték, amelyen ugyancsak megtalálható a fényképe.

*Celé tri roky chybaš medzi nami,
Odišiel si náhle, zostali sme sami.
Ťažko je bez Teba, smutno je nám všetkým,
Už nič nie je také, ako bolo predtým.“
Dňa 27. mája uplynuli tri smutné roky, odkedy nás navždy opustil náš milovaný syn,
brat, krstný otec a kamarát
Zoltán Annuš z Hurbanova.
Kto ste ho poznali a mali radi, venujte mu tichú spomienku.
S láskou spomínajú rodičia, sestra, švager, krstná dcéra Nikolka a celá rodina.⁷³
(Nitrianske noviny 2006. május 29., 48)*

A gömöri Tornalján 2001-ben gázolt halálra egy autós 2 testvért, egy 2 éves kisfiút és egy 6 éves kislányt. A szülők a baleset helyszínén egy márványból készült halálhelyjelet állítottak, amelyen a két kisgyereket ábrázoló fénykép is megtalálható. Haláluk óta évente megemlékeznek róluk a sajtó hasábjain is. A megemlékezés szövege és a mellékelt vers is változik, s a gyerekekről közölt fényképeket cserélgetik, variálják. Befejezésül közöljük valamennyi, a kezdetektől megjelent megemlékezés szövegét.

A halál 2. évfordulója:

*Földön maradt minden átok,
szörnyű a Ti tragédiátok.
Angyalok őrzik álmotok
és az Isten vigyáz reátok,
hisz ártatlanul haltatok.
Fájó emlékként maradt szívünkben 2001. október 2-a, életünk legszomorúbb napja, amikor a kegyetlen halál hirtelen kiragadta körünkből a legkedvesebb gyermekeinket
RÁCZ GRÉTIKÉT
és RÁCZ OLIVÉRT
(Tornalja)
A kik ismerték és szerették, szenteljenek emlékünek egy csendes percet ezen a számunkra nagyon szomorú második évfordulón. Emléküket örökké megőrizzük.
A gyászoló család
(Új Szó 2003. október 18., 14)*

A halál 3. évfordulója:

*Fájdalommal megtört szívvel és könnyes szemmel emlékezünk október 2-án, haláluk harmadik évfordulóján
RÁCZ GRÉTIKÉRE
és RÁCZ OLIVÉRRE
(Tornalja)*

⁷³ Magyarul: Három éve hiányzol körünkből/hirtelen távoztál, magunkra maradtunk./Nehéz nélkülled, mindnyájan szomorúak vagyunk/már semmi se olyan, mint régen volt./ Május 27-én, lesz három éve annak./ hogy örökre itthagyt bennünket a mi szeretett fiunk./ testvér, keresztapa és barát/Annus Zoltán Ógyalláról./ A kik ismerték és szerették, emlékezzenek rá csendesen./ Szeretettel emlékeznek rá szülei, nővére, sógora, keresztánya Nikolka és az egész család.

akik váratlanul, búcsúszó nélkül hagytak itt bennünket. Akik ismerték és szerették, szenteljenek emléküknél egy csendes percet. Emléküket örökké megőrizzük.
A gyászoló család

(Új Szó 2004. október 2., 30)

A halál 4. évfordulója:

*Nem az a fájdalom,
amelytől könnyes a szem,
hanem amelyet szívünkben
hordozunk némán,
csendesesen.*

Fájó szívvel emlékezünk október 2-án haláluk negyedik évfordulóján

RÁCZ GRÉTIKÉRE

és

RÁCZ OLIVÉRRE

(Tornalja)

akik váratlanul hagytak itt bennünket.

Emléküket örökké őrizzük.

(Új Szó 2005. október 1., 17)

A halál 5. évfordulója:

*Messze, távol vagytok már tőlünk,
de itt maradtok örökre,
szívünk mélyén vagytok bezárva,
amíg élünk, mindörökre.*

Fájdalomtól megtört szívvel és könnyes szemmel emlékezünk október 2-án, haláluknak 5. évfordulóján

RÁCZ GRÉTIKÉRE

és RÁCZ OLIVÉRRE

(Tornalja),

akik váratlanul és tragikus körülmények között hagytak itt bennünket. Akik ismerték és szerették, szenteljenek emléküknél egy néma pillanatot.

(Új Szó 2006. október 2., 19)

A halál 6. évfordulója:

*A múltba visszanézve valami fáj,
valakiket keresünk, akik nincsenek már.
Nélkületek szomorú, üres a házunk,
még most sem hisszük el, hogy hiába várunk.*

Fájó szívvel és soha el nem múló szeretettel emlékezünk

RÁCZ GRÉTIKÉRE

és

RÁCZ OLIVÉRRE

(Tornalja),

akik váratlanul és tragikus körülmények közt hagytak itt bennünket. Akik ismerték és szerették őket, szenteljenek emlékükre egy néma pillanatot ezen a szomorú 6-ik évfordulón. A gyászoló család.

(Új Szó 2007. október 2., 14)

A halál 7. évfordulója:

*Az idő múlik, feledni nem lehet,
Szívünkben tovább él a szeretet.
A csend ad Nektek nyugalmat,
De bánatunk örökre megmarad.*

Fájó szívvel emlékezünk 2008. október 2-án, haláluk 7. évfordulóján

RÁCZ GRÉTIKÉRE

és RÁCZ OLIVÉRRE

(Tornalja),

Akik ismerték és szerették őket, szenteljenek emléküknak egy néma pillanatot.

Szerető családjuk.

(Új Szó 2008. október 2., 12)

4. Epilógus

Végezetül feltehetjük a kérdést: miért van szükség ezekre a halálhelyjelekre, amikor a baleset áldozata a temetőben nyugszik, s a hozzátartozók ott maradandó síremléket állítanak az elhunytak?

A tragikus halálnak ez a módja, a közlekedési baleset okozta halál, eltér az átlagos, megszokott halálmertéktől: ez hirtelen jött, s a hozzátartozóknak nem volt idejük lelkileg felkészülni rá, sokkolja őket a váratlan halálhír. Ezért nevezhetjük a belesetekben elhunytak halálhelyjeleit, Kovács Ákost idézve: „*a fel nem dolgozott halál fájdalmas mementóinak*” (Kovács 1990, 11.). A balesetek áldozatainak zöme fiatal: 2007-ben Szlovákiában a balesetek halálos áldozatainak 40 százaléka 20 évnél fiatalabb személy volt.

Ha valaki tragikus hirtelenséggel, baleset áldozataként távozik az élők sorából, mindig jobban megrázza a közösséget, s temetésén is sokkal többen vesznek részt, mint általában. Különösen igaz ez a fiatal elhunytak esetében. A szülőknek és hozzátartozóknak jólesik, ha a barátok, rokonok, ismerősök látogatják az elhunyt sírja mellett a baleset helyszínét is. Annak a bizonyosságát látják benne, hogy hozzátartozójukat rajtuk kívül mások is szerették, másoknak is fontos volt, és fontos a halála után is. Ez különösen a gyász kezdeti szakaszában, az első hónapokban, években lelkileg nagy segítséget, támaszt jelent számukra. Különösen azt veszik jó néven, ha a halálhelyjelet az elhunyt barátai állítják. A halálhelyjellel állítását, a baleset helyszínének megjelölését abból a szempontból is fontosnak ítélik, hogy másokat is figyelmeztessen: ugyanez vele is megtörténhet, ha nem a szabályoknak megfelelően közlekedik az úton, vagy nem eléggé körültekintő. Egyfajta mementóként is funkcionálnak tehát ezek a halálhelyjelek, arra figyelmeztetve az arra közlekedőt: *Vigyázz, mert veled is ugyanúgy megtörténhet!*

Magyar–szlovák helynévjegyzék

Abroncsos – Obručná
 Bábindal – Bábindol
 Bacsfa – Báč
 Besztercebánya – Banská Bystrica
 Béla – Belá
 Bogya – Bodza
 Csallóközarányos – Zlatná na Ostrove
 Cserhát – Čerhát
 Dunahidas – Mostová pri Dunaji
 Dunaszerdahely – Dunajská Streda
 Ebed – Obid
 Ekel – Okoličná na Ostrove
 Érsekújvár – Nové Zámky
 Érújfalu – Érújfalu
 Felsőszemeréd – Horné Semerovce
 Fülek – Filakovo
 Gadóc – Hadovce
 Garamlök – Lok
 Gelle – Holice na Ostrove
 Gúta – Kolárovo
 Gyúgy – Dudince
 Hegyété – Kútniky
 Ipolyfödémés – Ipeľské Úľany
 Jólész – Jovice
 Kassa – Košice
 Keszegfalva – Kameničná
 Komárom – Komárno
 Komját – Komjatice
 Léva – Levice
 Losonc – Lučenec
 Margitmajor – Štúrová
 Martos – Martovce
 Medve – Medvedovo
 Nagylibercse – Luboreč
 Nemeskajal – Kajal
 Nyitra – Nitra
 Ógyalla – Hurbanovo
 Olmányfalva – Úľanka
 Palást – Plášťovce
 Párkány – Štúrovo
 Pelsőc – Plešivec
 Pinc – Pinciná
 Pozsony – Bratislava
 Pozsonyligetfalu – Bratislava-Petržalka
 Ragyolc – Radzovce
 Rozsnyó – Rožňava
 Rudna – Rudná
 Somorja – Šamorín
 Szógyén – Svodín
 Tallós – Tomašikovo

Tornalja – Tornala
 Újbeszterce – Nová Bystrica
 Várhosszúrét – Krásnohorská Dlhá Lúka
 Zólyom – Zvolen

Irodalom

AKA, CHRISTINE

- 2002 Unfallkreuze am Strassenrand. Orte der Trauer und der Suche nach Sinn. *Volkskunde in Rheinland-Pfalz* 17/2, 43–58. p.
- 2005 Trauer am Strassenrand. Unfallkreuze. *Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen* 37, 24–40. p.
- 2007 *Unfallkreuze. Trauerorte am Strassenrand*. Münster – New York – Berlin – München: Waxmann Verlag /Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 109/.

ALEKSANDROWIC, DARIUSZ

- 2001 Strassenkreuze und Kraftfahrerkultur. In *Strassenkreuze*. Hg. von Ludwig Schumann und Matthias Schuppe. Magdeburg, 64–65. p.

BEITL, RICHARD – BEITL, KLAUS

- 1996 *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Dritte, neu bearbeitete Auflage. Begründet von Oswald A. Erich und Richard Beitzl. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.

BOTÍK, JÁN – SLAVKOVSKÝ, PETER (RED.)

- 1995 *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1–2*. Bratislava: Veda.

BROUČEK, STANISLAV – JEŘÁBEK, RICHARD (RED.)

- 2007 *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 1–3*. Praha: Mladá fronta.

DOSS, ERIKA

- 2008 *The Emotional Life of Contemporary Public Memorials. Towards a Theory of Temporary Memorials*. Amsterdam: University Press.

EGGELING, TATJANA

- 2001 Plötzlicher Tod auf der Strasse, Trauer und Gedenken. Zur kulturellen Bedeutung von Gedenkzeichen am Strassenrand. In *Strassenkreuze*. Hg. von Ludwig Schumann und Matthias Schuppe. Magdeburg, 59–63. p.

FLORIÁNOVÁ, OĽGA

- 2002 Drobné sakrálné objekty na Strážnici. In *Kresťanské sviatky a tradičná kultura. Zborník príspevkov z odborného seminára etnológov slovenských múzeí usporiadanom v Záhorskom múzeu v Skalici v Roku kresťanskej kultúry*. Red. Mária Zajáčková. Skalica, 89–100. p.

FRANKE, ANKE U.A.

- 1994 Unfallkreuze am Schleswig-Holsteins Autostrassen. *Kieler Blätter zur Volkskunde* 26, 189–212. p.

GERDAU, ANDREA

- 2005 Kreuze am Strassenrand. Erinnerungstätten zwischen privater Trauer und politischer Instrumentalisierung. In *Nekropolis: Der Friedhof als Ort der Toten und der Lebenden*. Hg. von Norbert Fischer und Markwart Herzog. Stuttgart: Verlag Kohlhammer, 211–228. p.

HARTINGER, WALTER

- 1992 *Religion und Brauch*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

HOFER TAMÁS

- 1990 Viseletes kalap a mestergerendán. In *Haláljelek*. Összeáll.: Kovács Ákos. Budapest: Liget, 22–23. p.

HOPPÁL MIHÁLY

- 1990 A kiáltás jelei. In *Haláljelek*. Összeáll.: Kovács Ákos. Budapest: Liget, 24–26. p.

JUHÁSZ ILONA, L.

- 2001 Út menti haláljelek. *Új Szó* 2001. december 14., 11. p.
- 2002 *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Komárom–Dunaszerdahely: Fórum Társadalomtudományi Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó /Lokális és regionális monográfiák 2./
- 2004 Fényképek a dél-szlovákiai temetők síremlékein és az út menti haláljeleken. *Acta Ethnologica Danubiana* 5–6, 107–133. p.
- 2005 „Fába róva, földbe ütve...” *A kopjafák/emlékoszlopok mint a szimbolikus térfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál*. Komárom–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó /Interethnica 8./
- 2007a A háború jelei. *Acta Ethnologica Danubiana* 8–9, 79–132. p.
- 2007b Sírjelből nemzeti szimbólum. *Eruditio–Educatio* 2 (1), 45–51. p.
- 2008a Die Zeichen des Krieges. *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (1), 23–41. p.
- 2008b „És a 34-es kőnél mindig van virág...”. Közlekedési halálhelyjelek az utak mentén. *Vasárnap* 2008. október 31., 8–10. p.
- 2009a Kilenc kereszt (Devět křížů). Egy szakrális kisemlék nyomában a világhálón. Új perspektívák a néprajzkutatásban. *Tisicum, a Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve XVIII*, 555–571. p.
- 2009b Szent Kristóf arcát látva... Az utazók patrónusa Kelet-Európában. *Vasárnap* 2009. július 29., 24–25. p.

KOVÁCS ÁKOS

- 1990a (összeáll.): *Haláljelek*. Budapest: Liget.
- 1990b Országutak népművészete. In *Haláljelek*. Összeáll.: Kovács Ákos. Budapest: Liget, 3–11. p.
- 2006 Liturgia vagy néphagyomány? A magyarországi Szent Kristóf-kultuszról. In uő. *A kitárlt hagyomány*. Pozsony: Kalligram, 195–229. p.

KÖSTLIN, KONRAD

- 1992 Totengedenken am Strassenrand. Projektstrategie und Forschungsdesign. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 95, 305–320. p.
- 2001 Totengedenken am Strassenrand. Blick ins Land. *Die Agrarzeitung Österreichs*. Heft 6. 36., 5. p.

KUNT ERNŐ

- 2001 Emlékeztetés és a felejtés, avagy a halál három kalapja. In *Letakart tükör. Halál, temetkezés, gyász*. Szerk.: Angyal Eleonóra – Polcz Alaine. Budapest: Helikon, 9–29. p.

LISZKA JÓZSEF

- 1992 *Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából*. Budapest: OKTK Magyarságkutatás Program.

- 1995 „Szent képek tisztelete”. *Dolgozatok a népi vallásosság köréből*. Dunaszerdahely: Lili-um Aurum.
- 2000 *Állított keresztényi buzgóságból. Tanulmányok a szlovákiai Kisalföld szakrális kisémlékeiről*. Dunaszerdahely: Lili-um Aurum.
- LÖWER, ANDREA
- 1999 *Kreuze am Strassenrand. Verkehrstod und Erinnerungskultur*. Frankfurt am Main: Institut für Kulturanthropologie und Europäische Ethnologie der Universität Frankfurt am Main /Notizen 64/.
- PILSAK, WALTER, J.
- 2000 Alte und neue Denkmäler erinnern an Unfälle. *Beiträge zur Flur- und Kleindenkmalforschung in der Oberpfalz* 23, 171–175. p.
- RAJKOVIČ (VITEZ), ZORICA
- 1976 Spomen obilježja prometnih nesreća. *Narodna umjetnost* 13, 27–56. p.
- 1988 *Znamenje smrti*. Rijeka: Izdavački centar.
- 1990 Haláljelek az utak mentén. In *Haláljelek*. Összeáll.: Kovács Ákos. Budapest: Liget, 27–36. p.
- 1993 Memorials at Places of Death. Examples from Oral Tradition. *Narodna umjetnost* 30, 201–213. p.
- 2001 Todeszeichen. Zur populären Markierung von Todestellen. In *Kroatische Volkskunde/Ethnologie in den Neunzigern*. Hg. von Jasna Čapo Žmegač – Reinhard Johler – Sanja Kalapoš – Herbert Nikitsch. Wien: Verlag des Instituts für Europäische Ethnologie, 425–435. p. /Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Ethnologie 22./
- SCHARFE, MARTIN
- 1989 Totengedenken. Zur Historizität von Brauchtraditionen. Das Beispiel Olof Palme 1986. *Ethnologica Scandinavica* 19, 142–153. p.
- STEIN, KAREL
- 1998 Zapomenuté pomníčky Lužických hor – 14 část. Pomníčky u cest. *Jizerské a Lužické hory* IX–X/1998.
- SZILÁGYI ISTVÁN
- 1990 Vörös tetők, vörös tornyok, vörös kereszték. In *Haláljelek*. Összeáll.: Kovács Ákos. Budapest: Liget, 68–74. p.
- SZÖVÉRFY JÓZSEF
- 1943 *Szent Kristóf*. Budapest
- VAJDA LÁSZLÓ
- 1990 Kővek a síron. Egy zsidó népszokás néprajzához. In *Haláljelek*. Összeáll.: Kovács Ákos. Budapest: Liget, 78–91. p.
- VOIGT VILMOS
- 1990 A gyász jelentése. In *Haláljelek*. Összeáll.: Kovács Ákos. Budapest: Liget, 12–21. p.
- WERNER, PAUL – WERNER RICHILDE
- 1991 *Vom Marterl bis zum Gipfelkreuz. Flurdenkmale in Oberbayern*. Berchtesgaden: Verlag Plenk.

Prícestné označenia úmrtia na južnom Slovensku

(Zhrnutie)

Označenie miest rôznych smrteľných tragédií je všeobecne známy jav a jeho história siaha do veľmi dávnej minulosti. Miesta tragických udalostí – všade na svete – za okamih naplnia kytice, sviečky, a zvyčajne aj fotografie zosnulých. Na prezentovanie tohto javu mohli by sme uviesť stovky príkladov tak z dávnej, ako aj nedávnej minulosti. V širšom zmysle slova do kategórie úmrtných označení mohli by sme zaradiť pamätníky vojny takisto ako napríklad symbolické hroby nezvestných vojakov na cintoríne, alebo iné objekty postavené na ich pamiatku. Špeciálnu kategóriu úmrtných označení tvoria objekty, nachádzajúce sa priamo na mieste smrteľnej tragédie. Patria sem kytice, vence, ako aj väčšie pomníky, drevené a kovové kríže, tabule z rôzneho materiálu atď. Zvyk označiť miesta smrteľných tragédií počas posledných štyridsať rokov sa rozšíril na celom svete, v súčasnosti je už všeobecne známy. Pozornosť etnológov na skúmanie tohto moderného javu sa obrátila iba koncom osemdesiatych rokov 20. storočia. Autorka v tejto štúdii zhŕňa poznatky svojho výskumu uskutočneného za posledných 15 rokov. Tento jav pozorovala predovšetkým pri hlavnej ceste na trase Bratislava–Komárno–Rožňava–Košice, ale zbierala údaje aj z iných hlavných a vedľajších štátnych ciest južného Slovenska. Táto štúdia je prvá práca, ktorá sa zaoberá s týmto novým, moderným zvykom na Slovensku v európskom kontexte.

(Preklad: Ilona L. Juhász)

Totengedenken am Straßenrand in der Süd-Slowakei

Typologie, Funktion, Kult

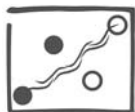
(Zusammenfassung)

Die Markierung der Orte von tödlichen Unfällen oder ähnlichen Tragödien ist ein weit verbreiteter Brauch und kann auf zahlreiche Traditionen zurückgeführt werden. Diese Orte werden – überall auf der Welt – bereits unmittelbar nach dem tragischen Ereignis mit Blumen und Lichtern überfüllt, und häufig wird hier auch ein Foto des Verstorbenen platziert. Dafür wäre es möglich eine Menge von Beispielen anzuführen. Im weiteren Sinne können auch die Kriegerdenkmäler, oder die symbolischen Gräber der in der Ferne verstorbenen Soldaten, sowie die in den Friedhöfen aufgestellten Gedenkkreuze zu ihrer Erinnerung als Totengedenken betrachtet werden.

Eine spezielle Gruppe der Totengedenken bilden die Zeichen an der Stelle der tödlichen Verkehrsunfälle, die in der Fachliteratur oft auch als Unfallkreuze bezeichnet werden. Diese Benennung ist jedoch nicht ganz korrekt, denn in diese Kategorie gehören sowohl die einzelnen Blumensträuße oder Kränze, als auch die größeren Denkmäler, oder die einfachen Holzkreuze, bzw. Gedenktafeln. Solche öffentliche Markierung der Todesunfälle breitete sich in den letzten vier bis fünf Jahrzehnten weltweit aus, und heutzutage ist es entlang unserer Straßen ein gewöhnlicher Anblick. Die Ethnologie begann sich mit diesem Problemkreis relativ spät, erst in den letzten zwei Jahrzehnten zu beschäftigen.

Die Autorin des Aufsatzes fasst ihre eigenen Forschungsergebnisse und Erfahrungen zusammen. Die Beispiele stammen hauptsächlich von ihren Reisen an der Strecke Pressburg – Komorn – Roseau – Kaschau (außerdem verfügt sie selbstverständlich auch über Angaben von anderen Straßen der Slowakei). Weil sie die erwähnte Strecke seit 1995 regelmäßig bereist hat, konnte sie hier die vorhandenen Totengedenken am Straßenrande nicht nur dokumentieren, sondern auch die ständigen Änderungen beobachten. Weil sich bis jetzt kein anderer Forscher mit dieser Thematik in der Slowakei beschäftigt hat, kann dieser Überblick als die erste Zusammenfassung der Problematik betrachtet werden.

(Übersetzt von József Liszka)

„Der Kuli arbeitet billig und willig...”

Saisonarbeiter um 1900 in Mitteleuropa zwischen wirtschaftlichem Kalkül und sozialer Diffamierung

IRA SPIEKER

Am 27. November 1906 veröffentlichte die *Neue Freie Presse* einen Artikel des National-ökonomen Dr. Max Nitzsche. Diese Zeitung, eines der zentralen Publikationsorgane der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, wurde vor allem vom liberalen Bildungsbürgertum gelesen. Der Titel des Beitrags lautete: Ein Antrag auf Einführung chinesischer Arbeiter nach Ungarn. Nitzsche berichtete über Erwägungen des landwirtschaftlichen Vereins des Komitats Békés, 15.000 bis 20.000 „Kulis“ aus China für Erntearbeiten „einzuführen“.¹ Diese auf den ersten Blick ungewöhnlich erscheinende Maßnahme sollte vordergründig dem strukturellen Mangel an Saisonarbeitern in der Erntezeit abhelfen. Gleichzeitig wollte der Verein durch seinen Vorschlag dem Druck entgegensteuern, den die dringend benötigten Erntearbeiter ausüben konnten – und dadurch womöglich bessere Konditionen in Bezug auf Arbeitsbedingungen und Vergütungen aushandeln. Sofern sich die Saisonkräfte nicht bis zum 31. Januar des Jahres bereit erklärten, Ernteverträge abzuschließen, wollte der landwirtschaftliche Verein seinen Beschluss umsetzen. Nitzsche drückte sein Erstaunen über diesen Plan aus, denn „Ungarn sperrt sich sonst sehr gern gegen alle Fremden ab“.

Die Verwaltungseinheit Békés umfasste zu Beginn des 20. Jahrhunderts eine Fläche von etwa 3.700 Quadratkilometern und zählte knapp 300.000 Einwohner. Davon galten – der umstrittenen Volkszählung von 1910 zufolge – 73 Prozent als Magyaren, 22 Prozent als Slowaken, jeweils zwei Prozent als Rumänen und Deutsche. Ein weiteres Prozent der Einwohner setzte sich aus verschiedenen Nationalitäten zusammen.² Obwohl es sich bei der Doppelmonarchie also bereits um einen Vielvölkerstaat handelte, diagnostizierte der Nationalökonom Nitzsche eine ablehnende Haltung gegenüber „Fremden“ – oder erwartete sie zumindest. Vermutlich traf er seine Einschätzung vor dem Hintergrund der inneren

1 Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden (im Folgenden: HStA DD) 10736, Ministerium des Innern, Nr. 15857 (Ausländische landwirtschaftliche Arbeiter, Bd. 3: 1904–1918), Bl. 49.

Dieser Beitrag basiert auf Quellenmaterial, das im Rahmen des DFG-Projekts „Ländlicher Alltag auf dem Weg in die Moderne. Sächsische und oberlausitzische Agrargesellschaften zwischen Rétablissement und Erstem Weltkrieg“ erhoben und in diesem Kontext sowie in dem vom Sächsischen Ministerium für Wissenschaft und Kunst geförderten Forschungsvorhaben „Machtkonstellationen und Wissenskonzepte. Ländliche Lebenswelten in Sachsen im 19. Jahrhundert zwischen Innovation und Tradition“ ausgewertet wurde (vgl. www.isgv.de).

2 Zu den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 vgl. Geographischer Atlas zur Vaterlandskunde an der österreichischen Mittelschulen. Wien 1911.

Spannungen und (Nationalitäten-)Konflikte, die vor allem durch die Magyarisierungspolitik sowie die Selbstständigkeitsbestrebungen der nichtmagyarischen Völker ausgelöst wurden.

Die Zuwanderung von 15.000 bis 20.000 „Kulis“ hätte dem Komitat Békés eine weitere Gruppe mit fünf bis sieben Prozent Anteil an der Gesamtbevölkerung hinzugefügt.

Max Nitzsche vermutete denn auch, dass die Regierung dem Plan nicht zustimmen werde. Schließlich ergebe sich daraus, bei vorsichtiger Hochrechnung, ein Bedarf von mehreren hunderttausend „Kulis“ im gesamten Land. Diese Aussicht erregte in mehrerer Hinsicht bei Politikern wie Volkswirten – gelinde ausgedrückt – Besorgnis. Dabei zählte Dr. Max Nitzsche keinesfalls zu denjenigen Ökonomen, die der „Gelben Gefahr“ das Wort redeten; er sah im Gegenteil auch Möglichkeiten wechselseitiger wirtschaftlicher Bereicherung, nicht zuletzt durch die Steigerung der Kaufkraft asiatischer Nationen durch den Import ihrer Produkte, was sie wiederum zu potenziellen Abnehmern von europäischen Exportgütern machte (Mehnert 1995, 39).

Die Idee, chinesische Arbeiter in großer Zahl für den Einsatz in der Landwirtschaft nach Ungarn zu bringen, mag zwar aus heutiger Perspektive erstaunen, war jedoch in ihrem zeitlichen Kontext so außergewöhnlich nicht. Die westpreußische Landwirtschaftskammer hatte bereits anderthalb Jahrzehnte zuvor einen Sturm der Entrüstung entfacht, als sie die „Einfuhr“ chinesischer „Kulis“ in großem Stil vorgeschlagen hatte.³ Zwischen 1890 bis zum Ausbruch des Ersten Weltkriegs wurden an das preußische Landwirtschaftsministerium immer wieder Forderungen herangetragen, chinesische Arbeiter für landwirtschaftliche Tätigkeiten anzuwerben (Conrad 2003, 82 f.). Die Vorschläge entsprangen nicht den exotischen Phantasien isolierter Gutsbesitzer, sondern orientierten sich an der Praxis anderer Staaten, die in der Tat Erfahrungen mit asiatischen Saisonarbeitern gemacht hatten. Ende des Jahre 1899 hatte zudem Kaiser Wilhelm II. einen „Bericht über die Beschäftigung chinesischer Kulis in Deutschland“ eingefordert (Nichtweiß 1959, 63).

Was aber ist ein „Kuli“ – oder genauer: Was wurde in der zeitgenössischen Diktion darunter verstanden? Unter dieser Bezeichnung wurden zunächst alle Tagelöhner ohne eigenen oder gepachteten Besitz in Vorderindien (Indien, Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka und den Malediven) subsumiert, schließlich auch diejenigen Arbeiter aus Ostasien (insbesondere aus Japan und China), die zur Auswanderung in tropische Länder angeworben wurden. Die Anwerbung geschah verstärkt ab Mitte des 19. Jahrhunderts; asiatische Arbeiter sollten die Lücke schließen und diejenigen Arbeiten verrichten, „zu welchen vor Unterdrückung des Sklavenhandels Neger angekauft wurden“.⁴ Insbesondere der rasante Bevölkerungsanstieg in China förderte die Arbeitsmigration nach Übersee, zeitgleich entwickelte die Entdeckung von Goldvorkommen in den USA (Kalifornien) und Australien eine Sogwirkung. Um 1880 wurden in den USA bereits fast 105.000 chinesische Einwohner verzeichnet; in Kanada waren es knapp 4.400. In Australien und Neuseeland hatte das Goldfieber bereits wieder der Ernüchterung Platz gemacht; zudem erschwerten wirtschaftliche Beschränkungen die Zuwanderung, sodass die Anzahl der chinesischen „Kulis“ nur noch 44.000 betrug. Neben der eher freiwilligen Migration im Zuge des Goldrauschs stellte die Anwerbungspraxis für landwirtschaftliche Arbeiten ein besonders dunkles Kapitel in der Geschichte der chinesischen „Kulis“ dar: Durch die Öffnung der chinesischen Häfen ab 1860 entwickelte sich ein regelrechter „Handel“, insbesondere über

³ Vgl. HStA DD 10736, Ministerium des Innern, Nr. 15857, Bl. 52.

⁴ Stw. „Kuli“, In: Meyers Konversations-Lexikon, Bd. 10 Leipzig 1888, S. 288 f., hier S. 288.

den portugiesischen Stützpunkt Macao. Diese Praxis wies durchaus strukturelle Übereinstimmungen mit der Sklaverei auf – zumal etliche Arbeiter gegen ihren ausdrücklichen Willen verschifft wurden. Im Jahr 1873 musste die portugiesische Regierung den Kulihandel auf Druck der britischen und chinesischen Regierung schließlich einstellen. „Kulis“ arbeiteten vor allem auf Baumwoll- und Zuckerplantagen, vor allem in Süd- und Mittelamerika; zudem wurden sie dort für den Eisenbahnbau eingesetzt (vgl. Blum 2001). Die katastrophalen Lebens- und Arbeitsbedingungen der chinesischen Arbeiter waren nicht nur menschenunwürdig, sondern gefährdeten Leib und Leben, sodass die Sterblichkeitsrate unter ihnen ausgesprochen hoch war. In den 1870er-Jahren wurden erste Verträge zwischen China und lateinamerikanischen Staaten geschlossen, die den Arbeitskräften bessere Bedingungen zusicherten.

Arbeitsmigration und „Leutenot“

Auf die (vermeintlichen) Erfahrungen der überseeischen Staaten mit den asiatischen Arbeitern beriefen sich nun die Beamten der deutschen Staaten sowie der k.u.k. Monarchie, wenn sie für oder wider den Einsatz von „Kulis“ argumentierten. Notwendig war die Beschäftigung von zusätzlichen Arbeitskräften, das stand – zumindest für potenzielle Arbeitgeber – außer Frage. Der eklatante Arbeitskräftemangel in Industrie und Landwirtschaft erforderte Phantasie und innovative Konzepte, um die Produktivität dieser Erwerbszweige weiterhin zu gewährleisten. „Landflucht“ und „Leutenot“ bildeten seit den 1850er Jahren prägende Schlagwörter im öffentlichen Diskurs. Dabei bezeichnete die so genannte „Leutenot“ nicht etwa die wirtschaftlichen oder sozialen Bedingungen, mit denen sich Arbeitende in der Landwirtschaft konfrontiert sahen. Ganz im Gegenteil spiegelte diese Bezeichnung die Mangelsituation der Arbeitgeber wider: Insbesondere in mittel- und großbäuerlichen Betrieben fehlten Arbeitskräfte in erheblichem Ausmaß. Bessere Verdienstmöglichkeiten in industriellen Betrieben sowie weniger reglementierte Lebensumstände (erinnert sei nur an die Bedingungen des Gesindedienstes) ließen diese Alternative deutlich attraktiver erscheinen. Zudem wurden hier ganzjährig Beschäftigungsmöglichkeiten geboten.

Auch die Intensivierung von Anbaumethoden in der Landwirtschaft sorgte für einen erhöhten Arbeitskräftebedarf auf dem agrarischen Sektor. Allerdings waren die Bedingungen, zumal in den Staaten des Deutschen Reiches, alles andere als optimal, sodass es sich durchaus als schwierig erwies, Arbeitskräfte für die Dauer einer Saison anzuwerben. Schon die einheimischen Arbeiterfamilien, für die vergleichsweise bessere Konditionen galten, litten unter katastrophalen Verhältnissen. Abgesehen von der geringen Entlohnung waren auch die Arbeits- und Lebensbedingungen alles andere als erstrebenswert, wie ein Artikel im „Volkswillen“ vom 27. Oktober 1901 verdeutlicht:

„Wenn man ferner bedenkt, daß die Kolonialwaaren auf dem Lande bedeutend theurer sind, wie in den Städten, so ist das Bild des Elends vollständig. Von einem behaglichen Familienleben ist natürlich keine Spur. Männer und Frauen sind abgearbeitet und ermattet, wenn sie in ihre elenden Wohnungen kommen, die Kinder schmutzig und nur mit den nothdürftigsten Kleidungsstücken versehen, das Mobiliar in den Wohnungen ärmlich, und das bischen freie Zeit, was sich noch ergattern läßt, muß ausgenutzt werden, um das gepachtete Stückchen Land, das die Kartoffeln und die nothwendigsten Früchte für die Familie liefern soll, im Stande zu erhalten. So vegetieren diese Leute dahin.“

(zit. nach Baalman 2006, 202)

Der deutsche Landwirtschaftsrat formulierte daher auf seiner 41. Plenarsitzung im Februar 1913 als eine der vordringlichsten Aufgaben der landwirtschaftlichen Vertretungen, die „wirtschaftliche und soziale Hebung der Landarbeiter“ zu betreiben, „um einen ausreichend seßhaften Landarbeiterstand, wo er verloren gegangen ist, wieder heranzuziehen“.⁵ Dahinter steckten nicht etwa altruistische Motive, sondern die Befürchtung, dass eine zunehmende Anzahl ausländischer Arbeitskräfte die so genannte Landflucht noch steigern und verstetigen würde. Diese „Verdrängungstheorie“⁶ sah nicht nur die nationale Gesinnung der Bevölkerung gefährdet, sondern auch die gesamte Volkswirtschaft, genauer: das Ideal des autarken Staates – durchaus mit Blick auf mögliche Kriegssituationen.

Der Einsatz von Wander- und Saisonarbeitern stellte jedoch bereits seit Mitte des 19. Jahrhunderts eine notwendige Maßnahme dar, um den Personalbedarf in Produktionsspitzen annähernd zu sichern. Dabei handelte es sich um ein Phänomen von gigantischem Ausmaß: Die massenhaften Wanderbewegungen erstreckten sich über ganz Mitteleuropa. Fast schon sprichwörtlich sind die so genannten „Hollandgänger“, die aus strukturschwachen Gebieten deutscher Staaten Arbeit und bessere Verdienstmöglichkeiten im niederländischen Land- und Gartenbau suchten. Bei den „Sachsengängern“ hingegen handelte es sich vor allem um Saisonarbeiter im Zuckerrübenanbau in der Provinz Sachsen – vorzugsweise aus Oberschlesien, was wiederum dringend benötigte landwirtschaftliche Arbeitskräfte aus jener Provinz abzog. Serbische Wanderarbeiter fanden vor allem in Ungarn Beschäftigung: Ganze Landstriche Serbiens lebten von der Saisonarbeit, und in bestimmten Regionen gab es kein Dorf ohne Familie, aus der kein Mitglied auf Wanderarbeit ging (Calic 1994, 180).

Für Bulgarien ließ sich eine ähnliche Entwicklung konstatieren, wie das Kaiserliche Generalkonsulat in Sofia am 5. Februar 1908 vermeldete: Alljährlich im Frühjahr zog ein großer Strom von Wanderarbeitern (sämtlich Gärtner und Gemüsebauern) nach Rumänien, Südrussland, Ungarn und bis in die Nähe von Wien. Sie kehrten jedes Jahr an denselben Ort zurück und betrieben dort Gemüsebau. Das war auch der Grund, warum diese Arbeiter nicht für die Saisonarbeit (vor allem Ackerbestellung) im Deutschen Reich zur Verfügung standen – trotz entsprechender Anwerbungsversuche. Die Landwirtschaftskammer des Königreichs Sachsen beispielsweise bemühte sich, lohnende Vorzüge aufzulisten, die eine Beschäftigung dort bieten würde: Bulgarische Arbeiter könnten in der deutschen Landwirtschaft „viel sehen und lernen, was sie zu Hause anwenden und wodurch sie in ihrer Heimat zu Pionieren der Kultur werden“⁷ Trotz dieser Versicherungen standen allenfalls diejenigen bulgarischen Saisonarbeiter, die üblicherweise nach Amerika „pendelten“, jedoch aufgrund ungünstiger Arbeitsverhältnisse im Sommer 1907 vorzeitig wieder zurückgekehrt waren, für eine Anwerbung zur Verfügung – jedenfalls zu entsprechenden Konditionen.

Geplante Anwerbungsversuche unter deutschsprachigen Ungarn für Preußen wurden nicht ausgeführt, obwohl die deutsche Botschaft in Wien auf die guten Erfahrungen mit

5 HStA DD 10736, Ministerium des Innern, Nr. 15848 (Arbeiterverhältnisse bei der Landwirtschaft, Bd. 4, 1911-1918), Bl. 34.

6 Diese Annahme geht auf Analysen von Max Weber zurück, die dieser auf der Grundlage einer Enquête des Vereins für Socialpolitik ausgeführt; vgl. Herbert 2001, 26 ff.

7 HStA DD 10736, Ministerium des Innern, Nr. 15857, Bl. 58.

jenen Arbeitern sowie die bescheidene Lohnforderungen verwies (Nichtweiß 1959, 59).⁸ Der Abzug dieser Arbeitskräfte hätte mit Sicherheit das Missfallen der ungarischen Regierung erregt. Vertreter der schlesischen Landwirtschaftskammer berichteten im Jahr 1899 dagegen von einem Überschuss an landwirtschaftlichen Arbeitern in Österreich-Ungarn, die allerdings – der Arbeitsbedingungen und Bezahlung wegen – eher in den Westen des Deutschen Reiches übersiedelten (Nichtweiß 1959, 59).⁹

Neben diesen Anwerbsstrategien, die heiß begehrte Arbeitskräfte locken sollten, bestanden heftigste Abgrenzungsbestrebungen, die Arbeitswillige unerwünschter Nationen zurück in ihre Heimat befördern sollten. Hier zeigte sich eine klare Unterscheidung zwischen „guten“ und „schlechten“ Wanderarbeitern, zwischen erwünschter Hilfe und unerwünschter Last. Während polnische Arbeiter noch in den 1880er-Jahren als genügsame Arbeitskräfte geschätzt und willkommen waren, änderte sich diese Haltung ein Jahrzehnt später. Bereits 1885 hatte Preußen einen Ausweisungsbeschluss gefasst, der 40.000 polnische Staatsangehörige betraf. Die Gutsbesitzer verloren damit ein Drittel ihrer Arbeitskräfte – eine wirtschaftlich unhaltbare Situation. Der westpreußische Zentralverein äußerte daher 1890 die dringende Bitte, die östliche Grenze während der Sommermonate für ländliche Arbeiter aus Russisch-Polen wieder zu öffnen (Herbert 2001, 21). Erst jetzt wurden erneut Sondergenehmigungen erlassen, d.h. ledige Männer aus Polen konnten für eine Saison verpflichtet werden.

Die kontrovers geführte Debatte hierzu zeigt die unterschiedlichen Interessen auf: Während die Landwirte auf der einen Seite einen konkreten wirtschaftlichen Bedarf anmeldeten, standen auf der anderen Seite politisch-nationale Vorbehalte, zumal gegen polnische Staatsangehörige. Zudem wurden auswärtige Saisonarbeiter wegen ihrer niedrigen Löhne und geringen Bedürfnisse als heftige Konkurrenz für die einheimischen Landarbeiter gesehen. Der Vorwurf von Anspruchslosigkeit und Billigkeit sowie der Zugehörigkeit zu einer vermeintlich tieferen Kulturstufe zog sich in den kommenden Jahrzehnten durch alle Abgrenzungsbestrebungen, seien sie juristischer oder publizistischer Provenienz. Ein Artikel über den Schutz der „nationalen Arbeit“ in Deutschland, der in den *Mitteilungen des Handelsvereins* am 20. Januar 1907 erschien, belegt diese Doppellargumentation:

„Man muß der deutschen Regierung Dank wissen, daß sie, wenn auch nicht aus sozialpolitischen, so doch aus nationalpolitischen Gründen den Zuzug der slawischen Arbeiter nach Kräften einzuschränken sucht, da diese zweifellos in höherem Grade als Angehörige anderer europäische Nationen eine Gefahr für das deutsche Volkstum bilden.“¹⁰

Anlass zu dieser Dankeshymne gab die Regelung, dass Arbeitskräfte bis zum 20. Dezember des Jahres das Staatsgebiet zu verlassen hatten, um der „wachsenden Slawisierung der östlichen Grenzprovinzen“ Einhalt zu gebieten. Der Rat der Ministerial-

8 Hervorgehoben wurde insbesondere ihre Rolle als Streikbrecher in ungarischen Komitaten, in der sie ein Gegengewicht zu den „reizbaren Magyaren“ bildeten (ebd.).

9 Vgl. dagegen wiederum die Stellungnahme der österreichisch-ungarischen Regierung zu den Praktiken der (preußischen) Arbeitsvermittlung für Saisonkräfte und den rechtlichen Modifikationen (Nichtweiß 1959, 187–200).

10 HStA DD 10736, Ministerium des Innern, Nr. 15857, Bl. 52.

verfügung lautete, stattdessen „politisch weniger bedenkliche Elemente“ wie beispielsweise Deutsch-Österreicher, Italiener, Niederländer oder Dänen zu beschäftigen. Dieser Vorschlag war selbstverständlich nicht ohne weiteres umsetzbar, wie – neben allen strukturellen Widrigkeiten – allein die oben geschilderten Arbeitsbedingungen vermuten lassen. Ersatz für die „slawischen Arbeiter“ zu finden, war also nicht so einfach:

„Denn alle ‚politisch weniger bedenklichen‘ Ausländer gehören, etwa mit Ausnahme der Italiener, einer höheren Kulturstufe an und stellen infolgedessen höhere Ansprüche, sie wollen menschenwürdiger untergebracht und besser behandelt sein. Aber dazu wollen sich unsere feudalen Herren nicht gerne verstehen.“¹¹

Einerseits wurden Anspruchslosigkeit und Billigkeit von den Arbeitsgebern gefordert bzw. durch die angetroffenen Strukturen diktiert, andererseits führte die Akzeptanz dieser Bedingungen zu sozialer Abwertung und Stigmatisierung durch Zurechnung zu einer minderwertigen Kulturstufe. Die Saisonkräfte sahen sich dementsprechend in einem Teufelskreis gefangen, aus dem sie nur schwer ausbrechen konnten – besonders da fehlende sprachliche Kompetenz und rechtliche Absicherung den Handlungsrahmen und die Verhandlungsoptionen deutlich einschränkten. Eine Form des „lautlosen Widerstandes“ als eine der wenigen Möglichkeiten überhaupt, sich gegen die harten Arbeitsbedingungen, niedrige Löhne, mangelhafte Verpflegung sowie katastrophale Unterbringung zur Wehr zu setzen, bildete der Kontraktbruch: Die Arbeitsstätte wurde – zumeist bei Nacht – heimlich verlassen, in der Hoffnung, auf einem anderen Hof bessere Bedingungen anzutreffen (Baalmann 2006, 236).

Wanderarbeiter aus dem (Fernen) Osten

Die Abgrenzungsbestrebungen gegen Saisonarbeiter aus den angrenzenden östlichen Regionen ließ erneut in einigen deutschen Provinzen – so beispielsweise in Westpreußen – die Idee entstehen, chinesische Arbeitskräfte in großem Stil zu „importieren“. Die öffentliche Debatte um „Einführung“ chinesischer „Kulis“ ist jedoch nicht nur vor dem Hintergrund zu verstehen, dem offensichtlichen Arbeitskräftemangel abzuhelpfen. Die Forderung nach chinesischen „Kulis“ diente vermutlich in erster Linie dazu, Druck auf die Regierung(en) auszuüben und das Zuwanderungsverbot für Polen aufzuheben. Hier standen wirtschaftliche Erwägungen patriotischen Bedenken gegenüber. Eine weitere Gruppe von Befürwortern dieser Maßnahme wollte im Gegenteil den Einsatz von Saisonarbeitern anderer „unerwünschter“ Nationen – vor allem Polen – deutlich reduziert wissen. Die chinesischen Arbeitskräfte galten in gewissen Kreisen ostelbischer Gutsbesitzer – im Gegensatz zu den vermeintlich unzuverlässigen polnischen Saisonarbeitern – als „ordentlich“ und „ehrlich“; entsprechende Informationen, die das preußische Innenministerium im Reichsmarineamt eingeholt hatten, bestätigten diese Einschätzung (Conrad 2003, 83 f.). Zudem schien von chinesischen Arbeitern, die einer so offensichtlich anderen Kultur angehörten, keine Gefahr auszugehen – in dem Sinne, dass sie sich in die Aufnahmegesellschaft integrierten. Diese Bevölkerungsgruppe wirkte offenbar dermaßen fremd, dass Kontakt und Austauschmöglichkeiten von vornherein ausgeschlossen waren. Und schließlich dienten

¹¹ Ebd.

die „Fernost-Planungen“ neben allen wirtschaftlichen Vorteilen auch dazu, Druck auf bereitstehende Landarbeiter auszuüben, wie das Beispiel aus Békés zeigt.

Den weitaus größten Teil der Diskussion prägte eindeutige Ablehnung potenziellen chinesischen Zuwanderern gegenüber. Den Diskurs dominierten die Argumentationsstrategien der niedrigeren Kulturstufe, der (ethischen) Minderwertigkeit und vor allem der Unsauberkeit, sowohl in körperlicher als auch in geistig-moralischer Hinsicht. Als Beweis wurden vermeintliche Erfahrungen mit chinesischen Arbeitern in Nordamerika und Australien, also „weißen“ und in der historischen Herleitung „europäischen“ Kontinenten angeführt.¹² Ausschließungsbestrebungen in Australien und den USA basierten diesen Selbstlegitimationen zufolge keineswegs auf „blindem Rassenhaß“, sondern auf berechtigtem Selbsterhaltungstrieb. In Kanada habe sich gezeigt, dass chinesische Proletarier „eine ständige Gefahr für die Hygiene und die öffentliche Sittlichkeit bilden“.¹³

Die enorme Bevölkerungsexplosion zwingt arbeitswillige Chinesen, außerhalb des eigenen Landes Verdienstmöglichkeiten zu suchen und bedrohe daher durch preisliche Unterbietung der „weißen“ Arbeiter die Lebenshaltung von Europäern, Amerikanern und Australiern – so warnte der Publizist und Jurist Dr. Alexander von Peez 1908 (Mehnert 1995, 49). Chinesische Arbeitskräfte galten schon allein zahlenmäßig als Bedrohung für den heimischen Arbeitsmarkt. Die Instrumentalisierung des Schlagwortes von der „Gelben Gefahr“ zielte jedoch vorwiegend auf vermeintliche soziale Ausprägungen. Ein Beispiel, das alle Argumentationsmuster aufnimmt, die zwischen 1880 und 1914 verwendet wurden, bietet ein Beitrag von Viktor Böhmert. Der Publizist und Nationalökonom äußerte sich in der von ihm seit 1877 redigierten *Sozial-Korrespondenz* folgendermaßen:

„Der Kuli arbeitet billig und willig; mit ihm kann man keine anderen Arbeiter, sondern nur ein niedrigstehendes Lasttier vergleichen; er hat auch keine anderen materiellen Bedürfnisse als dieses. Er lebt von schlechtestem Reis, und ein Stall, in dem er mit seinesgleichen zusammengepreßt liegt, genügt ihm als Wohnung. Das Niveau der westpreußischen Landarbeiter ist, an sächsischen oder westdeutschen Verhältnissen gemessen, tief, aber es ist unendlich hoch gegenüber der Lebenshaltung des Kulis, und unter den Einfluß dieser Lebenshaltung würden in Zukunft die Verhältnisse des deutschen landwirtschaftlichen Arbeiters gestellt werden. Natürlich besteht die Kuligefahr nicht nur für den deutschen Arbeiter, sie würde auf unser gesamtes Volkstum zurückwirken. *Der Chinese ist ein Pfahl im Fleisch aller nicht mongolischen Völker*; er würde es auch in Deutschland sein. Eine Chinesenfrage würde den sozialen Kampf in Deutschland ungemein verschärfen. Aber nicht nur wirtschaftlich, auch gesundheitlich bedeutet der Kuliimport eine große Gefahr für uns. Hygiene kennt der niedrig stehende Chinese nicht. Er ist vielfach mit ansteckenden Krankheiten behaftet, und es ist ihm gleich, ob er sie weiter verbreitet. Der Kuli hat den Aussatz nach Australien und Amerika verschleppt; er ist bei seiner Herdennatur und in seinen in jeder Beziehung unsauberen Lebensgewohnheiten ein ständiger Seuchenherd. Wer sich über alle diese Bedenken hinwegsetzen kann, der meint es nicht gut mit dem deutschen Volke.“¹⁴

12 Zum (antiasiatischen) Diskurs in den USA vgl. Mehnert 1995, 49–56.

13 HStA DD 10736, Ministerium des Innern, Nr. 15857, Bl. 53.

14 HStA DD 10736, Ministerium des Innern, Nr. 15857, Bl. 53. Die *Sozial-Korrespondenz* wurde vom „Centralverein für das Wohl der arbeitenden Klassen“ herausgegeben, der mit dem selbsternannten Auftrag antrat, über soziale Fragen aufzuklären, um den Einflussbereich der Sozialdemokratie zu beschneiden.

Der argumentative Schachzug dieses Textes basierte darauf, chinesische Arbeiter durch entsprechende Attributierungen in die Nähe von Tieren zu rücken, anstatt sie mit Menschen gleichzusetzen. Dadurch war auch die Berechtigung für ihre soziale Deklassierung und Abwertung gegeben. Mehr noch, die vermeintliche Gefahr, die chinesische Arbeiter durch ihre Unsauberkeit, Unberechenbarkeit und Rücksichtslosigkeit darstellen, gebot es geradezu, im Sinne hilfloser und „erhaltenswerter“ Mitglieder der Aufnahmegesellschaft entsprechende Schutzmaßnahmen zu ergreifen.

Und schließlich gab es – trotz oder wegen aller „Andersartigkeit“ – sehr wohl Befürchtungen, dass sich chinesische Arbeiter in Europa integrieren könnten. Im schlimmsten Fall wurde gar das Schreckgespenst der „Rassenvermischung“ an die Wand gemalt.¹⁵ Die Gefahr schien groß, galten doch die Chinesen als polygam und zudem „mit allen asiatischen Geschlechtstrieben und Perversitäten ausgestattet“; die deutschen Frauen hingegen waren wegen ihrer „bekannten Vorliebe der deutschen Weiblichkeit für alles Ausländische, vor allem für das Exotische“ besonders gefährdet – so die Ängste der männlichen Rufer in den Wind (Conrad 2003, 86). In diesen Argumentationskonzepten begünstigten sich die biologistisch determinierte Unterstellung von (ethnischer) Minderwertigkeit und die soziale Abwertung durch den konstruierten Makel einer ethisch-moralischen Charakterschwäche sowie kultureller Unterlegenheit gegenseitig. Einige Ökonomen plädierten dennoch dafür, sich im Interesse einer funktionierenden Landwirtschaft über nationale Bedenken und ethisch-moralische Gefahren hinweg zu setzen. Sollte die Arbeiternot fortbestehen, wird „auch zum Kuli gegriffen werden müssen“, so forderte es ein Berichterstatter vor dem Preußischen Landesökonomikollegium im Jahr 1900. „Deutschland kann seine Landwirtschaft nicht zu Grunde gehen lassen. Es muss lieber mit einem Krebschaden rechnen, den es vielleicht nie mehr ausmerzen kann, als daß das Land unbebaut bleibt“ (zit. nach Nichtweiß 1959, 63).

Das Eigene und das Fremde – zwischen Furcht und Faszination

Stereotype wie diese stellen verallgemeinernde Werturteile dar, die auf Gruppen oder Einzelne (als Mitglieder einer Gruppe) angewendet werden (Hahn – Hahn 2002, 21). Verallgemeinerungen, wie sie durch Stereotypisierungen getroffen werden, haben eine Orientierungsfunktion: Sie sind notwendig, um die Komplexität der Lebenswelt mit ihren vielfältigen Informationen auf ein Maß zu reduzieren, das der eigenen Aufnahmekapazität entspricht. Sie wirken zudem stabilisierend in Bezug auf das jeweilige politische oder soziale System. Stereotype verändern sich im gesellschaftlichen und historischen Kontext in Bezug auf Bedeutungsinhalt, Wortlaut und Funktion.

Vorurteile bilden demgegenüber soziale Urteile ab, die nicht nur vorschnell auf mangelnder Informationsbasis getroffen werden und übergeneralisierend sind, sondern darüber hinaus auch starr und dogmatisch bleiben, d.h. das Urteil wird auch bei gegenteiliger Information nicht geändert. Vorurteile entstehen beispielsweise in Konkurrenz- und Konfliktsituationen; die Stigmatisierung der Fremdgruppe verstärkt den Zusammenhalt der Eigengruppe. Die Ausgrenzung geschieht häufig über die Konstruktion von sozialer Unerwünschtheit (Erb 1995, 16 f.). Stereotype hingegen wirken in ihrer sozialen Funktion

¹⁵ Im zeitgenössischen Diskurs wurde dafür das Schlagwort der „farblosen Gefahr“ geprägt; vgl. Conrad 2003, 86 f.

entweder integrativ oder ausgrenzend; zur Verstärkung der Einteilung in „Wir“ und „die Anderen“ werden eindeutige Werthierarchien aufgestellt (Hahn – Hahn 2002, 34). Heterostereotype – Vorstellungen von den „Anderen“ – sagen immer auch etwas über Autostereotype – das Selbstbild – aus. So steht das Stereotyp von der zivilisatorischen und ökonomischen Rückständigkeit der (slawischen) Völker, das auf Armut, Schmutz und Fortschrittsunfähigkeit dieser Nationen rekurriert, in enger Verbindung mit dem Autostereotyp des deutschen Bürgertums als Träger des Fortschritts (Hahn – Hahn 2002, 32). Der Topos der moralischen bzw. körperlichen Unsauberkeit zieht sich insbesondere in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts durch den bürgerlichen Diskurs: Bestrebungen zur Hebung von Sittlichkeit und Reinlichkeit grenzten das Bürgertum nicht nur nach außen, sondern auch nach innen – genauer: gegen untere Sozialschichten – ab und sollten ihm zugleich den Nimbus von Aufgeklärtheit und Wohltätigkeit verleihen.

Fremdsein, etwas oder jemanden als fremd wahrnehmen, ist kein objektivierbarer Tatbestand, sondern charakterisiert eine spezielle Beziehung (Hahn 1998, 161). Die Definition variiert je nach ihrem zeitlichen, sozialen und kulturellen sowie politisch-rechtlichen Kontext. Die Konstruktion von Fremdheit kann dabei auf verschiedenen Ebenen stattfinden: in der Familie, einem Haushaltzusammenhang bzw. einer Wirtschaftsgröße, im Verhältnis zur Nachbarschaft, in Relation zum lokalen Siedlungszusammenhang oder im Verhältnis zu einer sprachlich-kulturell konstituierten Region. Seit dem 18. Jahrhundert wird Fremdheit zunehmend durch den Grad der Nichtzugehörigkeit zu einer Nation definiert. Traditionelle Völkerstereotype bestehen bereits seit dem Mittelalter; seit dem 18./19. Jahrhundert jedoch findet eine Übertragung in nationale politische Selbstdefinitionen statt. Diese sind wiederum mit historischen Verlaufsmustern (christlicher, geschichtsphilosophischer oder biologischer Provenienz) koppelbar (Jeismann 1991, 90). Bis ins 19. Jahrhundert überlagerten sich lokale Bürgerrechtsbestimmungen, die zu starker Abschließung neigten, mit relativ offenen Regelungen für die Aufnahme in den Untertanenverband. Mit dem „Aufstieg“ des modernen Nationalstaats bildete dann die Erlangung der Staatsbürgerschaft die maßgebliche (politisch-rechtliche) Ebene. Nation meint in diesem Zusammenhang dasjenige Sozialsystem in der Übergangsphase zur modernen Gesellschaft, das die maximale Kombinationsmöglichkeit von Vorstellungen des Sozialen innerhalb eines realisierbaren Systems verkörpert (Stichweh 2002/2003, 51).¹⁶ Dabei bedingten die Mechanismen der Inklusion eine Art Engführung der Identitätskonstruktionen: „Die fiktive Einheit der nationalen Identität stiftet jenes kompensative ‚Wir‘, das die reale Steigerung von Differenz gerade verwehrt.“ (Hahn 2002/2003, 69 ff).

Die Nation wurde somit zur bestimmenden Bezugsgröße. Der Entwicklungsschub, den Begriff und Bedeutung „Nation“ im 19. Jahrhundert erhielten, basierte vor allem auf der zunehmenden Kommunikationsverdichtung (durch Alphabetisierung und Pressewesen) und einem agonalen Verständnis der internationalen Beziehungen: Die Spaltung der „Welt“ um 1830 in konstitutionelle Westmächte und neoabsolutistische Ostmächte verstärkte die Vorstellung von einem naturgegebenem Antagonismus der Völker und beförderte die Dominanz einer nationalen Identität (Hahn – Hahn 2002, 53).

Unterhalb dieser Ebene bestanden jedoch weiterhin Zugangssysteme, die die Partizipation an sozialen Gebilden und ökonomischen Ressourcen sicherten. Das zeigt sich gerade im Bereich der Arbeitsmigration überdeutlich. Hier spielten auch die Unterscheidungs-

16 Stichweh nennt diese Entwicklung „die eigentlich moderne Konstellation“ (Stichweh 2002/2003, 51).

merkmale in „gute“ Fremde, die als willkommene Arbeiter begrüßt wurden, und „schlechte“ Fremde, die entweder faul waren oder den Einheimischen die Verdienstmöglichkeiten raubten, eine große Rolle. Je nach zeitlichem, ökonomischem und sozialem Kontext änderten sich demzufolge die Kriterien für Exklusion oder Inklusion. Die Fähigkeit und die Bereitschaft, Fremde zu integrieren, unterliegen einem System von Wechselwirkungen von politischer Struktur, ökonomischen Bedingungen, juristischen Voraussetzungen, sozialen Gegebenheiten sowie kulturellen Eigenheiten.

In Bezug auf chinesische Landarbeiter stellte sich – zumindest in Europa – die Frage der Integrationsbereitschaft nicht real; die „Gelbe Gefahr“ blieb hier im Gegensatz zu Nordamerika und Australien lediglich ein abstraktes Diskussionsthema. Dennoch spielte dieses Schlagwort auch in Mitteleuropa eine wichtige Rolle, da die vermeintliche Bedrohung im Kontext von Außenpolitik und Wirtschaftspolitik instrumentalisiert wurde und dadurch zumindest strategisch an Bedeutung gewann. Die Polarisierung der Standpunkte, innerhalb der Begründungen des Pro und Contra, spiegelt nicht nur unterschiedliche politische Standpunkte und Interessen wider, sondern gibt auch einen Einblick in (Reaktionen auf) zunehmende Vernetzungen und Globalisierungsprozesse. Die große publizistische Resonanz auf alle Vorschläge und Forderungen in Bezug auf den „Import“ und die Beschäftigung chinesischer „Kulis“ zeigt zudem, dass die Vorstellung von asiatischen Landarbeitern in Mitteleuropa für breite Bevölkerungskreise ein Thema war, das die Gemüter erhitze und die Phantasie anregte. Die Argumentationsmuster verweisen auf ein breites Spektrum zwischen Hoffnungen und Ängsten, wobei eindeutige Tendenzen von Ablehnung und Ausgrenzung überwogen. Das Bild vom Fremden basierte in diesem Fall noch jahrzehntelang auf der Macht der Imagination anstatt auf eigenen Erfahrungen.

Literatur

BAALMANN, MARIA

2006 *Zwischen Nähe und Distanz. Arbeit und Leben südniedersächsischer Gutsarbeiter im 19. Jahrhundert.* Göttingen /Beiträge zur Volkskunde in Niedersachsen 21/.

BLUM, VOLKER

2001 *Hybridisierung von unten. Nation und Gesellschaft im mittleren Andenraum.* Münster u.a. /Spektrum 79/.

CALIC, MARIE-JANINE

1994 *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung.* München /Südosteuropäische Arbeiten 92/.

CONRAD, SEBASTIAN

2003 ‚Kulis‘ nach Preußen? Mobilität, chinesische Arbeiter und das Deutsche Kaiserreich 1890–1914. *Comparativ. Leipziger Beiträge zur Universalgeschichte und vergleichenden Gesellschaftsforschung* 13, H. 4, S. 80–95.

ERB, RAINER

1995 Die Diskriminierung von Minderheiten – Wie entstehen Vorurteile? In *Entfesselte Feindbilder. Über die Ursachen und Erscheinungsformen von Fremdenfeindlichkeit.* Hg. von Holger Lengfeld. Berlin, S. 13–24 /fhw-Forschung, 27/28/.

HAHN, ALOIS

- 1998 „Partizipative’ Identitäten – Ausgrenzung aus systemtheoretischer Sicht. In *Wiederkehr des „Volksgeistes“? Ethnizität, Konflikt und politische Bewältigung*. Hg. von Roland Eckert. Opladen 1998, S. 143–181.
- 2002/2003 Theoretische Ansätze zu Inklusion und Exklusion. *Annali di sociologia – Soziologisches Jahrbuch* 16, S. 67–88.

HAHN, HANS HENNING – HAHN, EVA

- 2002 Nationale Stereotypen. Plädoyer für eine historische Stereotypenforschung. In *Stereotyp, Identität und Geschichte. Die Funktion von Stereotypen in gesellschaftlichen Diskursen*. Hg. von Hans Henning Hahn, unter Mitarb. von Stephan Scholz. Frankfurt/M. u.a., S. 17–56 /Oldenburger Beiträge zur Kultur und Geschichte Ostmitteleuropas 5/.

HERBERT, ULRICH

- 2001 *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Gastarbeiter, Zwangsarbeiter, Flüchtlinge*. München.

JEISMANN, MICHAEL

- 1991 Was bedeuten Stereotypen für nationale Identität und politisches Handeln? In *Nationale Mythen und Symbole in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Strukturen und Funktionen von Konzepten nationaler Identität*. Hg. von Jürgen Link – Wulf Wülfing. Stuttgart, S. 84–93.

MEHNERT, UTE

- 1995 *Deutschland, Amerika und die „Gelbe Gefahr“: Zur Karriere eines Schlagworts in der Großen Politik, 1905–1917*. Stuttgart /Transatlantische historische Studien 4/.

NICHTWEIB, JOHANNES

- 1959 *Die ausländischen Saisonarbeiter in der Landwirtschaft der östlichen und mittleren Gebiete des Deutschen Reiches. Ein Beitrag zur Geschichte der preußisch-deutschen Politik von 1890 bis 1914*. Berlin /Schriftenreihe des Instituts für Allgemeine Geschichte an der Humboldt-Universität Berlin 4/.

STICHWEH, RUDOLF

- 2002/2003 Inklusion/Exklusion und die Soziologie des Fremden. *Annali di sociologia – Soziologisches Jahrbuch* 16, S. 47–56.

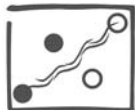
„A kuli olcsón és jól dolgozik...”

**Idénymunkások 1900 körül Közép-Európában a gazdasági kalkulációk
és a szociális rágalmak keresztüztében
(Összefoglalás)**

A 19. század végi Közép-Európa országaiban egyre gyakrabban vetődtek föl javaslatok, kínai kulik mezőgazdasági idénymunkára való alkalmazására. A magyarországi Békés megyében 1907-ből tudjuk adatolni e felvetés meglétét. E tervek háttérében általában az egyre fokozódó mezőgazdasági munkaerőhiány rejlett. Az efféle tervek fölvetése ezen túlmenően a kormányokra és a helyi munkaerőre is nyomást kívánt gyakorolni. A 19. század közepétől a mezőgazdasági idénymunkások hazájuk határain túl egyre nagyobb számban kerestek maguknak jobb kereseti lehetőséget. Ezeknek az idénymunkásoknak a megítélése a célországokban ambivalens volt: egyrészt mint hön óhajtott munkaerőt kezelték őket, másrészt (mint a nem kívánatos nemzetek képviselőire) kirekesztőleg tekintett a „befogadó” társadalom. Az egyre nyomasztóbb munkaerőhiány váltotta ki a „kulik” importálásának ötletét. A kínai idénymunkások foglalkoztatását teljesen pragmatikusan kezelték: az ötlet hangoztatói a „kulikat” kifejezetten dolgoznak és becsületesnek, miközben olyannyira exotikusnak, s a befogadó ország szempontjából olyannyira „másnak” tartották, hogy asszimilációjuk veszélyétől, illetve a helyi társadalomba történő beépülésüktől nem kellett tartani. A felvetés ellenzői viszont a „rasszok keveredésének” a veszélyeire mutattak rá, és a kínaiak etikai-erkölcsi alacsonyabrendűségével és az ázsiaiak szexuális szenvedélyességének sztereotípiáival érveltek.

Az argumentációk irányai mutatják, hogy az „idegenség” 19. századi megkonstruálása a nemzeti államok kialakulásával szorosan összefonódott, így a befogadás vagy kirekesztés kritériumait politikai, gazdasági és társadalmi összefüggésben kell elemezni.

(Liszka József ford.)

A reálszocializmus mint a néprajzkutatás tárgya

PETR LOZOVIUK

Christopher Hann brit antropológus, a kommunista rendszerek egyik legelismertebb szakértője és kutatója nemrég még úgy nyilatkozott, hogy a néprajztudomány más társadalomtudományokhoz viszonyítva (Hann 2002, 41) kevésbé foglalkozik a posztoszocializmus kérdéskörével. Ennek ellenére a 20. század 90-es éveitől kezdve annak lehetünk tanúi, hogy az etnológia területén is kialakulóban van egy, a témát érintő diskurzus. Különösen a német néprajztudományra jellemző, hogy próbál a szocialista társadalmak mindennapjainak legkülönbözőbb szempontjaira reflektálni, mégpedig nemegyszer monografikus munkák, esetenként akár nemzetközi kutatócsoportok tagjaként is¹.

A reálszocializmus néprajzi megközelítésű kutatása Csehországban lényegesen elmarad a hasonló külföldi törekvésektől, noha fiatal marxista néprajzkutatók egy csoportja már a múlt század ötvenes éveinek kezdetétől megpróbálta tematizálni az akkori csehszlovák szocialista átalakulás hétköznapijait. Természetesen egy ideológiailag behatárolt szemléletről volt szó, hiszen az akkori kutatások célja nem a tények elfogulatlan elemzése volt, hanem sokkal inkább a szocialista haza „építésének” sikereiről, valamint az „osztályharcok által feldúlt” társadalmak szocialista „újjaszületéséről” szóltak. Az ideológiai alapelvek így eleve meghatározták, előrevetítették a kutatások eredményeit is. Számos példa támasztja alá, hogy a témában megszületett munkák célja a gyakorlatban az uralkodó hatalom oktrojált politikai döntéseit volt hivatott legitimálni. Az 1989-es rendszerváltás után a szocialista társadalmak alapvető működési mechanizmusaival elsősorban szociológusok² (Konopásek 1999), történészek (Otáhal 1999, Vaněk 2002; Vaněk 2005; Vaněk 2006), valamint egyes antropológusok (I. Filipov I. és II.) kezdtek el behatóbban foglalkozni. A reálszocializmus kutatása viszont csupán a történelemtudomány részterületeként, illetve a történelmi folyamatváltozások egy sajátos szegmensként jelent meg.

1 Vö. a FOROST című nemzetközi projektummal (vö.: <http://www.forost.lmu.de/index2.html>) vagy a német szövetségi gyűlés 14. interdiszciplináris jellegű tanácskozásának anyagával: „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur (1992–1998)“.

2 A rendszer belső ellenzékeként aktív független cseh szociológusok a témának már a rendszer fennállása alatt is nagy figyelmet szenteltek.

Munkámban azt szeretném megvizsgálni, hogy az etnológia mint tudomány mennyiben képes a reálszocialista mindennapok néhány fontos aspektusának megvilágítására. A kérdéskört az európai etnológia (*Ethnologia Europaea*) eszméje felől szeretném megközelíteni, amely egy többszálú kutatói diskurzus, amennyiben a közép-európai néprajzkutatás hagyományát kultúrantropológiai és szociálintropológiai módszerekkel kapcsolja össze. Egy interdiszciplináris jellegű szociokulturális tudományterületről van szó, amelynek leghangsúlyosabb eleme a mindennapok kultúrájára, a társadalmi különbségekre, interszubjektív mozgatóerőkre, cselekvési és gondolkodási mintákra, valamint a kultúrák közti hermeneutikára való reflektálás. Egy olyan tudományág, amely a legkülönbébb európai társadalmi csoportok (múlt- és jelenbeli) interszubjektív dimenzióját vizsgálja³.

Érdeklődésem tárgyát, a reálszocializmust szakmai körökben általában ideológiai koncepcióként, politikai-gazdasági rendszerként vagy éppen (egy korhoz kötött) geopolitikai terminusként szokás meghatározni. Az alábbiakban ezzel szemben azt próbálom majd bizonyítani, hogy az etnológiai szempontból a reálszocializmust sokkal inkább érdemes kulturális jelenséggént értelmezni. A kulturális típus elméletét, mint társadalmi jelenségek elemzésére alkalmas modellt a tartui szemiotikai iskola dolgozta ki, eredetileg az irodalomtudomány kérdéseire vonatkoztatva. (vö. Lotman 1981). A reálszocializmust azért is jellemezhetjük kulturális típusként, mert megvalósulását, fokozatos kialakulását számos kulturális változás vagy változtatásra való törekvés kísérte. A vizsgált jelenséget munkánk szempontjából úgy is meghatározhatnánk, mint különleges kulturális szokások és szabályok összességét. Wolfgang Engler berlini kultúrszociológus e tekintetben okkal beszél a kelet- és nyugat-európai viselkedés, magatartás közti „civilizációs résről” (vö. Engler 1992). Jurij Lotman szerint egy adott kulturális típus jellemrajzát csak akkor tudjuk teljességgel felvázolni, ha kijelölhetők azok a legalapvetőbb elemek, amelyek az adott kulturális rendszer működéséhez elengedhetetlenek (Lotman 1981, 57). A szocialista realitás modellezését viszont differenciáltan, mindig több értelmezési szint meghatározásával kell kialakítanunk. Az etnológia számára a legalkalmasabb terepnek éppen a legalsóbb szint, vagyis az ún. hétköznapi emberek gyakorlati cselekedeteinek, reflektálatlan döntéseinek és eseményeinek vizsgálata mutatkozik.

Amikor tehát az etnológia a reálszocializmust vizsgálja, célja nem a korabeli politikai rendszer összefüggéseinek feltárása, sem pedig fejlődéstörténetének vagy átalakulási mechanizmusainak elemzése. Sokkal inkább azt szeretné feltérképezni, miként viszonyultak hozzá az emberek, és mennyiben befolyásolta vagy alakította mindennapi döntéseiket. Fontos kérdésként merülhet fel továbbá, hogy a vizsgált rendszernek milyen mai interpretációi születnek, illetve, hogy az aktuális értelmezések milyen új összefüggésekre mutatnak rá. A reálszocializmus idejére jellemző repetitív viselkedés- és szokásminták feltárása, feldolgozása fontos lehet az átalakulási periódusok, vagyis a posztoszocialista átalakulási időszakok sajátos problémáinak megértéséhez. Jellemző, hogy ezek a problémák nemegyszer a szociális interakció szereplői és meghatározói előtt is ismeretlenek. Célunk tehát a vázolt módszer tekintetében nem csupán a reálszocializmus önmagában való vizsgálata, hanem sokkal inkább a róla kialakult mai képek és interpretációk elemzése. Nem egy

3 Az európai etnológia ilyenfajta értelmezéséhez vö.: Lozoviuk 2005a.

letűnt rendszer rekonstrukciója, hanem a múltunkhoz való természetes viszonyunk, tágabb értelemben pedig az emberi emlékezet működése mozgatórugóinak vizsgálata⁴.

Nyilvánvaló, hogy a fentebb vázolt kutatási perspektívának mindenképpen figyelembe kell vennie a felelhető forrásanyagokat vagy a tudományterület módszertanát érintő specifikus problémákat. Ugyanakkor ebből a szemléletből kiindulva mindjárt több komolyabb elméleti kérdés is felmerül. Az egyik legnyilvánvalóbb probléma, hogy a reálszocializmusra ma már (Európában legalábbis⁵) csakis ex-post-perspektívából tekinthetünk, tehát egy olyan realitást, jelenséget vizsgálunk, amely de facto már nem létezik. Gondot jelenthet az is, hogy a múlt bárminemű vizsgálata mindig is a jelen folyton változó szempontjaitól, aktuális látószögeitől függően változik, alakul. A múlt interpretálása tehát mindig csupán a jelen (mint egykori realitás lecsapódása) szemléltői pozíciójából történhet.

Tanulmányunk során a reálszocializmust úgy is definiálhatjuk, mint egy sajátos társadalmi megarendszert, amelyen belül „a szocialista ideológia és kultúra a társadalmi élet minden rétegét és szeletét átítatta” (Eichhorn 1969, 407). Így tehát egy olyan, kötött berendezkedésű rendszernek tekinthetjük, amely – ellentétben a szocializmussal mint pusztán ideológiai doktrínával – közvetlen kapcsolatban olvadt eggyé a mindennapokkal. Egy olyan „átélt” vagy „megélt” szocializmusról beszélünk tehát, amelynek egyik fő célkitűzése, nyílt törekvése „egy új ember megformálása” volt, ami – a kommunista ideológusok törekvései szerint – egy alakulófélben levő „új társadalom” keretein belül valósult volna meg. A rendszer ideológusai a szocialista (vagyis új típusú) ember célként kitűzött „intellektuális és erkölcsi megújulását, valamint tökéletesítését” (Ponomarjov 1979, 73) tekintették hivatkozási alapnak utópisztikus törekvéseik legitimálására. A korabeli kommunista hatalom ezen oldalának vizsgálatával – nem kis figyelmet szentelve a témának – számtalan más társadalomtudományi diszciplína kutatója is foglalkozott már,

A kutatók figyelme kiterjedt a kommunista uralom további aspektusaira is. Leginkább azokra a területekre, amelyek összefüggnek a rendszernek azon gyakran hangoztatott törekvéseivel, miszerint a hatalom programszerűen beleszólt a közélet minden szférájába. Ez a kontroll természetesen magába foglalta a mindennapok kulturális életébe való gyakori, nagy mértékű intervenciókat is⁶. A szocializmus teljes meghonosítása és berendezése elsősorban a politika szintjén valósulhatott meg. Az egész folyamatot végigkísérte egy hosszú távú, minden szintet érintő kulturális innovációra való törekvés is⁷. E tényeket szem

4 Azok a tudományágak, amelyek az emberi emlékezettel is foglalkoznak, (legfőképp a pszichológia) már kimutatták, hogy az emlékezet nem pusztán a „múlt tükré”, hanem mindig egy rekonstruktívizáló és ezáltal törvényszerűen szelektáló folyamat. Minél távolabbi egy esemény, az emlékezet annál inkább hajlik annak formálására, alakítására. Arról, hogy egy múltbeli történést megjegyezzünk-e vagy elfelejtünk, az adott esemény érzelmi töltete, nyomatékosága, ill. annak mértéke dönt. Általában véve viszont elmondható, hogy az ember könnyebben megjegyez egy olyan dolgot, amely valamilyen módon illeszkedik egy már ismert élményhez, vagy kiegészíti azt.

5 Itt eltekintünk attól a tényről, hogy máig léteznek olyan Európán kívüli államok, amelyekben a reálszocializmus az egyedül érvényben levő és uralkodó politikai rendszer.

6 A kulturális élet, ill. a kultúra terminus itt a legtágabb antropológiai kontextusban értendő.

7 Elmondható továbbá, hogy a reálszocializmus összeomlása után némely kulturális forma kiszorult a mindennapokból. Ezek vagy teljesen eltűntek (pl. a feketemunka, az ún. „fusi” munka vagy éppen a szamizdat jelensége) vagy az ún. átalakulási időszak során fokozatosan mutálódtak. Némely jelenség viszont – mélyebb társadalmi beágyazottságának köszönhetően – változatlanul tovább él (pl. a szociális tőke felhalmozásának módjai vagy a szociális hálók működése).

előtt tartva kell tekintenünk a témára, a rendszer etnológiai elemzésekor fontos szempont, hogy a súlypontokat a reálszocializmus kulturális koncepcióira, valamint a végbemenő kulturális változások dinamikájára összpontosítsuk. A rendszer kulturális koncepciói alatt pl. a szocialista esztétikáról, erkölcsről, hőskultusról, az ideológiáról és hitről, a jövőképről és a hazafiasságról való elképzeléseket érthetjük. A fenti fogalmakból kiindulva sajátos képet rajzolhatunk az adott korszak kulturális életéről, a kommunisták által propagált „szocialista életmódról” mint társadalmi modellről.

Amennyiben a tárgyi emlékek és konkrétumok⁸ helyett figyelmünket kizárólag a kultúra eszmei vonatkozásaira összpontosítjuk, tehát a nem tárgyi kultúrának nevezett jelenséget preferáljuk, az etnológiai kutatás szemszögéből két konkrét módszer rajzolódik ki. Az első lényege a rendszert megélt korosztály korabeli, vagyis résztvevő (tehát jelen-perspektívából történő) megfigyelése, a második módszer alapja pedig a vizsgált korosztály képviselőivel, különféle, változó szempontok szerint készített interjúk lennének. Vizsgált tárgyunk jellegéből (a már említett ex-post-perspektívára gondolunk) nyilvánvaló, hogy a reálszocializmus mai szemszögéből való vizsgálatok a két említett módszer közül csupán a második jöhet szóba. Amennyiben autobiografikus szövegekről, szájhagyomány útján terjedő anyagokról van szó, a szóbeli adatközlés módszerei szerint járhatunk el. Eközben viszont mindenképpen hangsúlyoznunk kell – ellentétben az ún. „nagy történelemről”⁹ készült művekkel, amelyek kapcsán általában a politikai vagy közéleti elit tagjait kérdezik meg – az etnológia figyelmének központjában mindig a „hétköznapi” emberek kultúrája áll.

A (szóbeli) történetmesélés az ember legősbibbi adottságai, szellemi foglalatosságai közé tartozik. Az etnológusok már eleve is emiatt szentelnek nagy figyelmet a szóbeli történeteknek, híradásoknak. Általánosságban elmondható, hogy a szóbeli adatközlés a néprajztudomány egyik legalapvetőbb témája, egyszersmind forrásanyaga. A mindennapok életéről szóló történetek – Bernd Faulenbach kifejezésével élve – „a névtelen ember tapasztalatait” (Faulenbach 1999, 16) internacionalizálják, s tárják eléink elbeszélőik feltételezett tudását, elképzeléseit, eszmevilágát stb. A narratív megnyilvánulások gyakorlati használhatósága leginkább abban nyilvánul meg, hogy a mindenkor elbeszélő a tömörítés, az elvonatkoztatás és a leegyszerűsítés által azonnal a múlt érzetét kelti, s ezáltal az események egy képzeletbeli lineáris sorozatát hozza létre. De nemcsak ebben. A narráció néprajzi szempontú vizsgálata arra az alapfeltevésre épül, hogy – szellemi, lelki sajátosságai mellett – minden szóbeli megnyilvánulás egyúttal a mesélő szociális háttéréről is képet ad, vagyis egy adott kulturális kontextusba ágyazott, lényeges, releváns információról van szó. Tehát – Jan Assmann kifejezését idézve – egy „kulturálisan meghatározott Énről” van szó (Assmann 2001,

8 A reálszocializmus vizsgálatok számos specifikus forrás vehető alapul. Speciális kategóriaként említhetjük a különféle képi anyagot vagy éppen azokat a szövegeket, amelyek Csehországban a 20. század 50-es éveitől a 80-as évekig terjedő időszakban keletkeztek, elsősorban a korabeli néprajzi munkák. Témájuk általában az iparosítás és a szövetkezesítés körülményei vagy éppen az etnikai kölcsönhatások, a kisebbségek helyzete és a határmenti területek újrabetelepítése, stb. Fokozatosan alakulnak meg a szocialista rendszer mindennapjait dokumentáló múzeumok is, ezek kommercializálódására jó példa a prágai Múzeum Komünistu vagy a szászországi Pírnában található NDK Múzeum.

9 A történetírás gyakorlatában az ún. „oral history” főként a történelmi valóság és az emlékezet összefüggéseit, kölcsönhatásait vizsgálva jelenik meg, leggyakrabban a múlt rendszerek elitjének szóbeli közléseire támaszkodva. Ettől a módszertől általában azt szokás elvárni, hogy válaszokat adhat olyan kérdésekben is, amelyekről csak nagyon hiányos vagy egyáltalán semilyen dokumentum, írott forrásanyag nem áll rendelkezésünkre (pl. vezető politikusok döntéshozási folyamatairól, a titkosszolgálat eszközeiről, eljárásairól vagy minden olyan eseményről, amely dokumentumait tudatosan megsemmisítették). Vö. Vanék 2003; Vanék 2007.

122). Minden narratív megnyilvánulás több információt tartalmaz, mint amennyit megfogalmazója tudatosan elmondott. Ilyen értelemben az elbeszélésnek egyfajta interszubjektív dimenziójáról beszélhetünk. A szájhagyomány útján terjedő vagy szóbeli történetekben megnyilvánuló információanyag összesítése, rendszerezése és interpretációja ezért tekinthető a néprajztudomány legfontosabb törekvésének, feladatának.

A reálszocializmust érintő szóbeli elbeszélések elemzésénél abból az alaptételből indulhatunk ki, hogy a tipikus szocialista életmód specifikus elemei a mindennapi élet leghétköznapiabb eseményeiben is benne foglaltattak, így azok a vizsgált korszakot megélt elbeszélők történeteiben máig fellelhetők. A reálszocializmus hétköznapijaira való visszaemlékezések ezért – bizonyos mértékig – jó betekintést nyújtanak a vizsgált kulturális típus működési mechanizmusaiiba. A kutató az adatközlővel való kapcsolat során nem csupán azt tudja meg, amire érdeklődése eleve irányult, hanem időnként sajátos és váratlan információk korlátok, tabuként kezelt témák is felbukkanhatnak. Az ilyen narratív pozíciók és tabutémák pedig a későbbiekben hasznos kiindulási pontokként szolgálhatnak egy-egy további kutatás során.

A fejlett ipari társadalmakban végzett néprajzi kutatások kimutatták, hogy egy-egy szóban vagy írásban reprodukált történet nem pusztán leképezése annak a világnak, amelyben a mesélő él, hanem maga a történet egyúttal egy új világot is teremt. A szerző vagy az adatközlő akarva-akaratlanul kiragad egy-egy emléket az események végtelen sokaságából, hogy azokat elbeszélésében önálló, összefüggő történetekké fűzhesse össze (Andrle 1999, 43). Az elbeszélés így egyfajta kulturális technikaként értelmezhető, hiszen megfoghatóvá és érthetővé teszi a múltat azáltal, hogy kiemeli a számára érdekes, fontos, tehát továbbadásra érdemes eseményeket. Egy a múltba visszatekintő önéletrajzszerű elbeszélésnek különleges szerepe van: a múltbéli emlékeket a jövőbeli elvárásokkal együtt reprezentálja. Egy élettörténet így az egyén szociális helyzetéről is tudósít, tükrözi annak különféle problémamegoldó képességeit, vagy éppen csoportokhoz, szociális rétegekhez való tartozását (Andrle 1999, 44).

Christian Giordano svájci etnológus szerint a néprajz a múltnak azon szegmensét igyekszik szóra bírni, amely éppen a jelenben mobilizálódva jut kifejezésre (Giordano 2000, 37). Giordano, aki a múlt század kilencvenes éveiben egy dobrudzsai szocialista kooperáció átalakulásait kutatta, arra próbált rámutatni, hogy adatközlői a múlt eseményeit folyamatosan újrainterpretálták, nemritkán teljesen újraformálva őket. A múlt feldolgozásaikor az etnológiának ezért inkább az ember veleszületett emlékezőmódjaira, a történetekhez való aktív viszonyára kellene összpontosítania, nem pedig magára a történelemre (vagyis a világtörténelem objektív tényeire). Mivel minden egyén történelmi tapasztalata legbelsőbb, szubjektív élményeivel szerves összefüggésben alakul, az etnológia céljának ennek a belső történelmi tudatnak a kibontása, feltárása kell, hogy legyen. A néprajzkutatás számára közben nem az adott egyén saját élménye az igazán érdekes, hanem az egyes mesélők és történetek között létrejövő interszubjektív tér.

A mindennapi élményekről szóló előbeszédnek forrásként való kezelése természetesen egy sor problémát is felvet. Fontos kérdésként merülhet fel, hogy egy-egy történetben tudatos fabulálásról, öntudatlan fikcióról, vagy éppen autentikus emlékről van-e szó, továbbá lényeges befolyásoló elem lehet, ha az adatközlő túlságosan hajlik a múlt idealizálására vagy éppen önmaga túlzottan mesélővé stilizálására. Az ilyen és hasonló nehézségek általában a szóbeli közléseket jellemzik, az idevágó metodológiai szakirodalom viszont is-

mer néhány többé-kevésbé hatásos megelőző stratégiát. Az ilyen források értékelésénél azonban mindig szem előtt kell tartanunk, hogy esetükben nem objektív információk felhalmozásáról van szó, hanem úgy tükröznek különféle múltbeli eseményeket, hogy azok közben újabb és újabb kontextusokba ágyazódva jelennek meg. Ennek révén egy adott történelmi eseményről mindig több, egymástól eltérő személyes interpretáció születik, s ezek majd a néprajzkutató összegző és elemző tevékenysége során állhatnak össze tudományos igényű helyzetképpé. Az etnológiai elemzések egyik fő célja éppen az ilyen megnyilvánulásokban rejlő belső logikai összefüggések feltárása lehet, még akkor is, ha azok sok esetben homályosnak vagy ellentmondásosnak tűnhetnek.

Az etnológus munkájának magyarázatokat, értelmezési vagy megoldási lehetőségeket kell kínálnia. Egy-egy társadalmi probléma alaposabb megismerése, valamint azokon túlvezető megoldási, leküzdési stratégiák keresése is munkájának fontos része lehet. Az etnológiai kutatás nem kevésbé lényeges eleme a különféle „natív” helyzetek és álláspontok alaposabb megvilágítása, illetve ezek másokkal való megosztása, vagyis „non-natív” kulturális kóddá való transzformációja is. E szempontok mentén haladva a következőképpen összegezhethetnénk a reálszocializmus etnológiai kutatásának alapvetéseit: egy olyan területről van szó, amely a reálszocializmusban kialakult cselekvési, viselkedési és gondolkodási formákat és mintákat vizsgálja, ugyanakkor a korszakra jellemző túlélési stratégiákkal is foglalkozik, amelyek gyakran elengedhetetlenek voltak ahhoz, hogy az emberek el tudják viselni a deficités gazdaság, a totalitárius rendszer beavatkozásai, valamint a kényszerű modernizáció által okozott terheket. Az európai etnológia kontextusából vizsgálva a reálszocializmusra mint olyan rendszerre kellene reflektálnunk, amely saját kulturális világot, valószínűleg új életteret alakított ki maga köré, saját szabályrendszerrel és előírt magatartásmintákkal. A hétköznapi emberek döntő többségének nem maradt más választása, mint elfogadni a fennálló rendszert. Arra ugyanis senki sem képes, hogy egy adott társadalom mindennapjaiban mozogva – hosszú távon – teljesen izolálni tudná magát a rendszer társadalmi és kulturális normáitól (Roth 2000).

A reálszocializmusra mindamellett nem lenne szabad kizárólag mint totalitárius diktatúrára tekintenünk, még akkor sem, ha a benne fennálló politikai hatalom kétségkívül totalitárius jellegű volt. A rendszerben élő egyének élettörténetét, valamint a korabeli kulturális gépezethez való kötődésüket ugyanis nem lehet egyenlővé tenni magának a diktatúrának a történelmével. Ezt a problémakört sokkal inkább érdemes más tudományágak hatáskörében meghagyni, még akkor is, ha a reálszocializmus mindennapjainak etnológiai vizsgálata sok tekintetben hozzásegíthet a diktatórikus rendszer belső összefüggéseinek megértéséhez is. E folyamatok alatt a rendszer különféle kulturális praktikáit értjük, amelyek gyakran arra kényszerítették a szocialista társadalom tagjait, hogy mindenképpen részt vállaljanak bennük: a magán- és közélet szigorú kettéválasztását, a társadalom specifikus (újra)hierarchizálását, a mindenkire kiterjedő kollegialitás és szolidaritás modelljét, ugyanakkor az egymás iránti kölcsönös gyanakvás és a besúgóhálózat fokozatos kiépítését is.

A reálszocializmus etnológiai vizsgálatának további tárgyai az ún. „szocialista életvitel” interszubjektív kontextusban értelmezett kulturális jelenségei lehetnek, beleértve minden gondolkodásbeli vagy ideológiai sémát, szociális praktikát és ünnepkultuszt. Az előbbi szempontok alapján, mintegy összegzőként a következő kérdéseket tehetjük fel: hogyan formálta az embereket a reálszocializmus, illetve milyen mentális nyomokat hagyott

a rendszer a benne élőkben? Létezett-e a reálszocializmusban egységes kulturális-kultúra-formáló rendszer? Mennyiben volt a rendszer tartalmilag „szocialista” és formailag „nemzeti”, mint ahogyan azt annak idején hirdették? Létezett-e egyáltalán nemzetközi formája a reálszocializmusnak, vagy csak különálló nemzeti modellekről beszélhetünk? S ha létezett átfogó, internacionalista koncepció, lehet-e abból ma az egyes nemzetek sajátosságaira, jellemző vonásaira és problémáira következtetni? A cseh viszonyokat tekintve felmerülhet az a kényes kérdés is, vajon egy (a csehekre) kívülről ráerőszakolt szociális kísérletről volt-e szó (mint ahogyan azt Csehországban gyakran állítják), vagy egy olyan társadalmi és értékrendről beszélhetünk inkább, amely szervesen összefügg a nemzet kultúrájával, és akár egészen a nemzeti ébredés korszakáig vezethető vissza?¹⁰

A reálszocializmus tanulmányozásakor mindig szem előtt kell tartanunk ugyanis azt a tényt, hogy nem előzmények nélkül alakult ki, hanem szorosan kötődött korábbi társadalmi rendszerekhez, szerkezetét pedig számos történelmi, szociális, kulturális és egyéb tényező alakította és befolyásolta. Nagyrészt emiatt is alakult ki számos, egymástól eltérő kép a reálszocializmus hétköznapijairól, s ezért is lehet utólagos megítélése gyakran erősen ambivalens. Arra az elméletre, mely szerint a reálszocializmus fogadtatása, megítélése és gyakorlata helyi szinten gyakran nagyon különbözött az állami szinten tapasztaltaktól, példaként saját kutatási tapasztalataimat hozhatom fel. A morvaországi Žďár nad Sázavou városban egy nemzetközi projektum keretében végzett kutatás, amelyben magam is részt vettem, igazolta azt az elképzelést, miszerint regionális szinten a szocialista életvitel formáisan mindenekelőtt a „Gleichschaltung” eszközeivel, vagyis a helybeli szociális mikrostruktúrák és hétköznapi kulturális hagyományok agresszív szinkronizációjával, egybeolvasztásával honosodhatott meg. Mindez sok hasonlóságot mutat az imperialista agresszióval, hiszen ez is asszimilációs és akulturalizációs intézkedések által valósult meg, a folyamatot pedig szintén erőszakos iparosítás és tömeges migráció kísérte és erősítette. A fenti összefüggések némi párhuzamot mutatnak az ún. dependency theory alapvetéseivel, azzal az elmélettel, amellyel a 20. század 60-as éveitől kezdve gyakran szokás érvelni a nyugat-európai etnoregionalizmus fellendülése és az ott végbemenő vallási forradalmak vonatkozásában is. Mindezekben a diskurzusokban jellemzően központi fogalomként merül fel a centrum-periféria ellenpár, valamint a belső kolonizáció fogalma. Jó példa erre, hogy a Žďárban végbemenő változások kommunikálása során is az őshonosok és telepések ellentéte alkotta a rendszer által folytatott és elfogadott interpretáció vázát (Vö. Lozoviuk 2003; Lozoviuk 2004; Lozoviuk 2005b).

A néprajzkutató az adatközlők elbeszéléseit feldolgozva nem a történelmi tények feldolgozását tűzi ki célul. Figyelme sokkal inkább a szóbeli megnyilvánulásokban rejlő interszubjektív emlékezetre irányul: egy olyan emlékezetre, amely a múlt történéseit próbálja (újra)értelmezni, tehát nem feltétlenül a „ténylegesen megélt” valóság felidézése a célja. Különböző kulturális modellek és diskurzusok elemzésénél ezért nem elsősorban az a mérvadó szempont, hogy „pontosan mi hogyan történt”, hanem az, hogy egy személy vagy közösség miként gondolkodik egy adott történelmi eseményről, és hogy interpretációja mi-

10 Ez utóbbi kérdésfelvetés megmagyarázná azt is, hogy miért tudott a reálszocializmus Csehországban viszonylag könnyen meghonosodni.

lyen, a társadalom szempontjából is releváns összefüggéseket világít meg. Csak ekképpen mérhetjük fel egy-egy olyan értékítélet relevanciáját, amelyben a reálszocialista hétköznapiak valamely mozzanata, pl. az emberek közti kapcsolatok, szokásminták, értékrendek stb. jelennek meg.

A szóbeli visszaemlékezések gyakran tartalmaznak különféle magyarázatokat arra vonatkozóan is, hogy egy adott esemény miért vagy miért éppen abban a formában történt meg. A jelen időben zajló és múltbeli eseményekre visszaemlékező történetekben a múlt nemritkán egyes kiragadott események magyarázatává szűkül, melyeket az emlékezet – a valósághoz képest – gyakran lényegesen átrendez. E helyütt hivatkozhatunk Jurij Lotman különbségtételére „kulturális szöveg” és „nem-szöveg” között. Eszerint kétfajta szöveg létezik: az egyik típusba a társadalom számára fontos, releváns szövegek, míg a másikba a „feledésre ítélt”, vagyis a kollektív tudatból kitörlődött (vagy kitörlődő) szövegek tartoznak¹¹. Az e térre irányuló kutatások egyik legalapvetőbb kérdése tehát a kicserélt információ feldolgozási mechanizmusai, illetve az azokban rejlő logikai összefüggések, valamint az emlékezet általi szelekció mibenlétére, milyenségére irányul. A néprajzi elemzés végző konklúziója tehát egy a következő típusú kérdésfelvetésre adott válasz lehetne: A ma társadalmára nézve milyen üzenetértéke van annak, hogy a ma embere ilyen vagy amolyan módon emlékezik vissza a szocializmusra?

A múltbeli történelem minden egyes megfogalmazása csupán egyike a sok lehetséges leírásnak, ami „ténylegesen” megesett, tehát nem szükségszerűen értékítélet vagy általános érvényű igazság. Hasonlóan, mint ahogy a néprajzkutatók különböző kultúrákban a világ különböző „lehetséges verzióit” látják, a múltba való folyamatos visszaemlékezésekben is a történelem egy-egy lehetséges variánsa, interpretációja jelenik meg. Ezek természetesen nem teljesen tetszőleges tartalmúak, hiszen interszubjektív jellegüknel fogva mindig egy belső logikát rejtenek magukban. A mindenkor néprajzkutatónak pedig éppen ezt a belső rendszert kell feltárnia, kihámozni. Nyilvánvaló, hogy „a valóban megtörtént” eseményekről alkotott képek nemritkán ellentmondanak egymásnak. A múltba való viszonyunk ambivalens megközelítése tehát nem feltétlenül deviáció, hanem sokkal inkább arra a tényre hívja fel figyelmünket, hogy az adott közösség tagjai egy-egy társadalmi realitást eltérően észlelnek, alkotnak és élnek meg. Ezeknek az összefüggéseknek az ismerete pedig különösen fontos a totalitárius rendszerek reflexiójához és elemzéséhez.

(Csanda Máté ford.)

¹¹ A „kollektív emlékezet” alatt (Maurice Halbwachs terminusa után) olyan eseményeket, illetve azok interpretációit értjük, amelyek leggyakrabban csak közvetett participáció útján, vagyis a média közvetítésével vagy intrakulturális diskurzusokon belül terjednek. Vö. Halbwachs 1985.

Irodalom

ALAN, JOSEF

- 1995 Normales Leben unter anormalen Verhältnissen: die tschechische Gesellschaft in den siebziger und achtziger Jahren. In *Der Riss im Raum*. Berlin, 94–101. p.

ASSMANN, JAN

- 2001 *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha.

EICHHORN, WOLFGANG U. A. (HGG.)

- 1969 *Wörterbuch der Marxistisch-Leninistischen Soziologie*. Berlin.

ENGLER, WOLFGANG

- 1992 Die zivilisatorische Lücke. Versuche über den Staatssozialismus. Frankfurt a/M.

FAULENBACH, BERND

- 1999 Aspekte des Alltagslebens. In *Alltagsleben in der DDR und in den neuen Ländern, Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozes der deutschen Einheit“* Band V. Frankfurt a/M., 15–21. p.

FILIPOV I.

- 1998 Informatoria katedry sociologie FSV UK (Autorenkollektiv). Praha.

FILIPOV II.

- 1999 Informatoria katedry sociologie Institutu sociologických studií FSV UK (Autorenkollektiv). Praha.

GIORDANO, CHRISTIAN

- 2000 Aktualisierte und aktivierte Geschichte in mediterranen Gesellschaften. *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* Band 33, 37–50. p.

HALBWACHS, MAURICE

- 1985 *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt a/M.

HANN, CHRIS (HG.)

- 1993 *Socialism. Ideals, Ideologies and Local Practice*. London.
2002 *Postsozialismus. Transformationsprozesse in Europa und Asien aus ethnologischer Perspektive*. Frankfurt a/M./New York.

KONOPÁSEK, ZDENĚK (HG.)

- 1999 *Otevřená minulost: Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha.

LOTMAN, JURIJ

- 1981 Über das typologische Studium der Kultur. In *Kunst als Sprache*, Leipzig, 49–66. p.

LOZOVIUK, PETR

- 2003 Ethnographie des realsozialistischen Alltags. Fallbeispiel Žďár nad Sázavou (Tschechien). *Kuckuck. Notizen zur Alltagskultur* Nr. 1, Jg. 18, 16–21. p.
2004 Eine sozialistische Musterstadt. Industrialisierung, Urbanisierung und Ideologisierung des Alltags in der tschechischen Provinz. In *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen der Arbeitswelt im östlichen Europa*. Hg. von Klaus Roth. Münster, 219–238. p.

- 2005a *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*. Pardubice.
- 2005b Das Alte und das Neue in einer sozialistischen „Musterstadt“. Die Bezirksstadt Žďár nad Sázavou, In *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung. Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1948-1968*. Hg. von Brenner Ch. und P. Heumos. Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum, Band 27, München, 481–503. p.
- OTÁHAL, MILAN – VANĚK, MIROSLAV
- 1999 *Sto studentských revolucí. Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění*. Praha.
- PONOMARJOV, NIKOLAJ B.
- 1979 Reálný socialismus a jeho mezinárodní význam. In *Reálný socialismus a jeho mezinárodní význam*. Praha, 23–75. p.
- ROTH, KLAUS (HG.)
- 2005 *Sozialismus: Realitäten und Illusionen. Ethnologische Aspekte der sozialistischen Alltagskultur*. Wien.
- ROTH, KLAUS
- 1991 Erzählen im sozialistischen Alltag. Beobachtungen zu Strategien der Lebensbewältigung in Südosteuropa. *Zeitschrift für Volkskunde* 87, 181–195. p.
- 2000 From the Study of „Folk Culture“ to the Study of (Socialist) „Everyday Culture“: an Undesired Transition? *Plenary paper presented at the conference of the International Association for Southeast European Anthropology* (Sofia, September 14–17, 2000).
- VANĚK, MIROSLAV A KOL.:
- 2002 *Ostrůvky svobody. Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha.
- VANĚK MIROSLAV (VYD.)
- 2005 *Vítězové? Poražení? Politické elity a dissent v období tzv. normalizace. Životopisná interview*. Praha.
- 2006 *Mocní bezmocní a Bezmocní mocní. Politické elity a dissent v období tzv. normalizace. Interpretační studie životopisných interview*. Praha.
- VANĚK, MIROSLAV
- 2003 *Orální historie. Metodické a „technické“ postupy*. FF UP Olomouc.
- 2007 *Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha.
- VERDERY, KATHERINE
- 1996 *What was Socialism, and What Comes Next?* Princeton NJ.
- Významný mezník v životě komunistů. In *Reálný socialismus a jeho mezinárodní význam*. Praha 1979, 76–83. p.

Etnologie a studium tzv. reálného socializmu

(Shrnutí)

Príspevok sa zaoberá nad otázkou, do akej miery lze Evropskou etnológiu (Ethnologia Europaea), ktorá je zde pojímaná jako sdílený badatelský diskurz spojující středoevropskou tradici etnografického výzkumu s kulturněantropologickými a sociálněantropologickými metodami, považovat za vědu, která je schopna osvětlit některé relevantní aspekty života v tzv. reálném socialismu. Reálný socialismus (RS) je autorem vníman jako specifický kulturní typ, a sice v tom smyslu, že jeho (politické) etablování doprovázela řada kulturních změn nebo pokusů o jejich iniciování. RS tak lze pracovně tematizovat jako soubor zvláštních kulturních návyků a pravidel. Autor vyslovuje tezi, že při etnologickém studiu reálného socialismu primárně nejde o postižení fungování tehdejšího politického systému ani o rekonstrukci jeho historického vývoje a proměn, ale o to, jak byl RS vnímán aktéry a jak ovlivnil sféru jejich každodenního rozhodování. Jeho etnologické studium lze proto postavit z pozice analýzy kulturních konceptů a dynamiky kulturní změny, kterou RS přivodil. Porozumění repetitivnímu chování a návykům z období reálného socialismu se jeví být důležité i pro porozumění tzv. „transformačnímu období“, tedy postsocialistickým kontinuitám s jejich specifickými problémy.

Významný příspěvek etnologického výzkumu RS je dále spatřován v reflexi kulturních fenoménů tzv. „socialistického způsobu života“, včetně dobových myšlenkových schémat a sociálních praktik. Finální rezultat etnologické analýzy by pak mohl směřovat k zodpovězení otázky: Jakou vypovídací hodnotu pro současný stav společnosti, danou skupinu pamětníků, regionální, nacionální či jiný kontext, má skutečnost, že na socialismus je tak či onak vzpomínáno? Jakým způsobem RS kulturně formoval lidi a jaké mentální stopy v nich doposud zanechal? Evropská etnologie by se měla snažit reálsocialismus reflektovat jako systém, který vyprodukoval vlastní kulturní svět, jako životní prostor s vlastními pravidly a dramaturgií společenského chování.

Ethnologie und das Studium des so genannten Realsozialismus

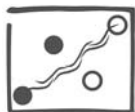
(Zusammenfassung)

Der Aufsatz thematisiert die Frage, inwieweit die Europäische Ethnologie (Ethnologia Europaea), deren spezifische Kompetenz in ihrem alltagskulturellen und mikroperspektivischen Zugang liegt, als diejenige Disziplin wahrzunehmen ist, die einige relevante Aspekte des Realsozialismus (RS) zu erhellen vermochte. Der Realsozialismus wird hier als eine nicht nur zeitlich sondern auch kulturell fern liegende Epoche bezeichnet, die kulturprägende Züge für die Gesellschaftsordnung aufwies. Da sie auf sehr unterschiedliche Weise erlebt wurde, rief sie auch verschiedenartige Wirklichkeitsauffassungen hervor. Aus diesem Grund lässt sich erklären, warum man noch heute mit ambivalenten Alltagsdiskursen über die sozialistische Wirklichkeit konfrontiert werden kann. Der Verfasser vertritt die Auffassung, dass das Ziel der ethnologischen Erforschung des Realsozialismus insbesondere darin gesehen werden kann, die intersubjektiv empfundenen Kulturphänomene der sozialistischen Lebensweise zu erschließen, um die durch verschiedenste Faktoren bedingte Andersartigkeit des realsozialistischen Lebens beschreiben und schließlich erklären zu können. Das ethnologische Studium des RS kann deshalb auf der Analyse der Kulturkonzepte und der Kulturdynamik, die er hervorrief, aufgebaut werden. Dies könnte auch für die Erforschung der so genannten Transformationsperiode, also der postsozialistischen Kontinuitäten mit ihren spezifischen Problemen, von Bedeutung sein.

Als ein wichtiger Beitrag der ethnologischen Erforschung des RS wird die Reflexion des Kulturphänomens der „sozialistischen Lebensweise“ mit allen ihren Denkschemata und Sozialpraktiken bezeichnet. Das Endergebnis der ethnologischen Erforschung des Realsozialismus könnte dann in der Beantwortung der folgenden Frage gesehen werden: Was für eine Aussagekraft über die heutige

Gesellschaft, die entsprechende Gruppe der Interviewpartner, den regionalen, nationalen oder anderen Kontext hat die Tatsache, dass an den RS auf diese oder andere Weise erinnert wird? Wie hat der Realsozialismus die Menschen kulturell geprägt und welche mentalen Spuren hat er bis heute bei ihnen hinterlassen? Die Europäische Ethnologie soll den Realsozialismus als dasjenige System reflektieren, das eine eigene Kulturwelt produzierte, als eine Lebenswelt mit eigenen alltagskulturellen Regeln.

(Übersetzt von Petr Lozoviuk)

Zwangsmigration tschechischer und slowakischer Ansiedler nach dem Ersten Wiener Schiedsspruch

ATTILA SIMON

Seit Jahrhunderten war das Karpatenbecken nicht nur eine Transitlandschaft, sondern auch das Ziel verschiedener Migrationbewegungen. Durch die Migration kamen Kelten, Gepiden, Hunnen, Slawen, Magyaren, Kumanen, deutsche Ansiedler und Vlach-Hirten hierher; eine große Gruppe Slawen und Zehntausende Juden aus Galizien siedelten sich innerhalb des Karpatenbeckens auf der Ungarischen Tiefebene an. Andererseits emigrierten Hunderttausende Ungarn, Slowaken, Ruthenen und Rumänen in die USA, um dort ihr tägliches Brot zu verdienen. Diese Migrationsbewegungen waren zwar gelegentlich von Gewalt und Zwang begleitet, gelten jedoch nach heutiger Typologie als freiwillige und friedliche. Das 20. Jahrhundert brachte jedoch eine gewaltsame oder zwangsläufige Migration, die in unserer Region mit den Jahren 1918, 1938 und 1945, mit den so genannten Imperien-Wechseln, eng verbunden ist.

Was die erzwungenen Volksbewegungen des 20. Jahrhunderts in Oberungarn/ der Slowakei betrifft, flüchteten zuerst etwa 120 000 Ungarn (Lehrer, Staatsbeamte und Intellektuelle) freiwillig oder unter Zwang aus dem neu gegründeten tschechoslowakischen Staat. Sie bildeten zusammen mit den Siebenbürgischen und aus dem Südland stammenden Flüchtlingen eine bisher nicht bekannte Kategorie: die der so genannten Waggonbewohner.

Knapp 20 Jahre später, im Herbst 1938, waren erneut Zehntausende gezwungen, sich auf den Weg zu machen. Nach der Erklärung der Autonomie der Slowakei kehrten Tausende tschechische Beamte und andere Arbeitnehmer in die tschechischen Gebiete zurück. Nach dem Ersten Wiener Schiedsspruch verließ ein Teil der tschechischen und slowakischen Bevölkerung die zurückgegliederten Gebiete. Im folgenden Aufsatz möchte ich einen besonders markanten Abschnitt dieser Zwangsmigration behandeln: das Schicksal tschechischer und slowakischer Kolonisten nach dem Ersten Wiener Schiedsspruch.

Kolonisationen – kurz gefasst

Bei den Grundbesitzreformen spielten nach dem Ersten Weltkrieg in Ost-Mittel-Europa außer sozialen und wirtschaftlichen Motiven auch ethnische Gesichtspunkte eine bedeutende Rolle. So war es in den 1920er Jahren in der Tschechoslowakei bei der Bodenreform, die in erster Linie Ungleichheiten und Ungerechtigkeiten in der Bodenverteilung ausgleichen sollte, dabei jedoch auch nationalpolitische Ziele verfolgte. Sie zählt zu den wichtigsten Bestrebungen der tschechoslowakischen Politik, die zur

Nationalisierung der Wirtschaft beim Aufbau des Nationalstaates diene. Zu diesen Zielsetzungen bekannte sich die entscheidende Mehrheit der – im ethnischen Sinne – tschechisch-slowakischen Gesellschaft bzw. die Mehrheit der tschechischen und slowakischen Parteien ohne Vorbehalt. Dieser Konsens wurde vorwiegend durch folgende Tatsache ermöglicht: die tschechische bzw. slowakische öffentliche Meinung empfand die Aristokratie (die den größten Teil an Bodeneigentum besaß) als nicht „zum Körper der Nation gehörend“. Eine Bodenbesitz-Politik auf nationalen Grundlagen verwirklichte das Staatliche Bodenamt (SBA), das über nahezu unkontrollierbare Macht verfügte. Infolge der Tätigkeit des SBA war die Bodenreform für die ungarische Minderheit außerordentlich ungünstig; sie erhielt wegen der (national) voreingenommenen Besitzpolitik des SBA in den mehrheitlich von Ungarn bewohnten südslowakischen Kreisen nur noch 19% vom verteilten Ackerboden, während der Rest in tschechischem und slowakischem Besitz verblieb.¹

Bei der Abwicklung und den Ergebnissen der Kolonisation, die einen wichtigen Teil der Bodenreform bildete, machen sich die bereits erwähnten nationalstaatlichen Absichten noch markanter bemerkbar. Während eine große Zahl ungarischer, in der Südslowakei lebender Bauern keinen Anteil an dem bei der Bodenreform beschlagnahmten Großgrundbesitz hatte, wurden Hunderte tschechischer bzw. slowakischer Familien hierher angesiedelt. Mit der Ansiedlung einer Bevölkerung, die sich dem Staat gegenüber loyal verhalten würde, wollten die Führungskräfte des tschechoslowakischen Staates einerseits die bestehenden ethnischen Verhältnisse ändern, andererseits die Sicherheit der Staatsgrenzen erhöhen. Infolge der beiden Ansiedlungsmethoden (nämlich der vom SBA geleiteten staatlichen und der so genannten privaten Kolonisation) zogen insgesamt etwa 3 300 Ansiedlerfamilien in ungarische Sprachgebiete, und erhielten 45 Tausend Hektar Boden.² Die Ansiedlungspolitik betraf insgesamt 143 Gemeinden; so hatte sie auf das Leben der Region einen wichtigen Einfluss und bedeutete eigentlich den Anfang für ethnische Veränderungen in der Südslowakei nach dem Trianon-Vertrag. In der vorliegenden Abhandlung möchte ich auf die tschechoslowakische Bodenreform, auf die Verwirklichung und die Ergebnisse der Ansiedlungspolitik nicht eingehen, da ich das anderorts bereits getan habe³; stattdessen möchte ich eher eine Antwort auf die Frage finden, wie sich das Schicksal der Ansiedler nach dem Ersten Wiener Schiedsspruch vom 2. November 1938 entwickelte.

Die Situation der Ansiedler während der tschechoslowakischen Krise 1938

Die ungarische Bevölkerung in der Südslowakei verfolgte die Ansiedlung der Kolonisten von Anfang an skeptisch und auch die oppositionellen ungarischen Parteien beschwerten sich über die Ansiedlungspolitik. So ist es kein Wunder, dass Budapest und die stärkste politische Organisation der Ungarn in der Slowakei (die Einheitliche Ungarische Partei)

1 NA ČR (Nationalarchiv ČR), f. SPU-Vš (Staatliches Bodenamt – Allgemeine Schriften), k. 118, Einschätzung des Bodeneigentums der Minderheitsnation

2 Ein ähnlich großes Bodengebiet wie die Kolonisten (etwa 40 Tausend ha) bekamen in der Südslowakei auch die gegenüber dem Staate loyale Restbesitzer, wobei die ungarischen Einwohner lediglich 30 Tausend ha. bekamen.

3 Siehe u.a. folgende Abhandlungen: Simon 2004a; Simon 2004b; Simon 2007.

darauf bestanden, dass nach einer eventuellen Grenzrevision auch eine Revision der tschechoslowakischen Bodenreform und der Ansiedlungen vollzogen werden sollte. Deswegen hatte das Landwirtschaftliche Ministerium in Budapest unmittelbar nach dem Münchner Abkommen das Schriftstück *Grundbesitzpolitische Aufgaben im befreiten Oberungarn* herausgearbeitet, in dem Möglichkeiten und Varianten für die Beseitigung der –

infolge der Bodenreform unter die ungarische Bevölkerung angesiedelten – Kolonisten skizziert wurden.⁴ Im Dokument wurden von den Regierungskreisen in Budapest in erster Linie zwar juristische Möglichkeiten aufgezeigt, es wurden jedoch neben bzw. statt umständlich erscheinenden, problematischen juristischen Lösungen direktere, nicht gewaltfreie Lösungen gleichwohl nicht ausgeschlossen. Man hoffte darauf, dass eine nach der Rückgliederung einzurichtende militärische Verwaltung eine Situation schaffen würde, die die Mehrheit der Ansiedler zum Verlassen der Region bewegt.

In dieser Hinsicht begrüßte die ungarische Regierung die Stimmung, die in der Südslowakei nach dem Münchner Abkommen aufkam und die zur Verunsicherung der Kolonisten führte. Verunsicherung bewirkte auch der Zwischenfall in Kacagópuszta⁵ im Herbst 1938 an der ungarisch-slowakischen Staatsgrenze, bei dem sich ungarische Bewaffnete zum Ziel setzten, vier tschechoslowakische Kolonien bei Rimaszécs zu besetzen, die Ansiedler zu verjagen und ihren Grundbesitz einzunehmen. Eine Verunsicherung bewirkten ferner die Flugblätter, die aus Ungarn durch verschiedene irredentistische Organisationen verbreitet wurden. Diese stellten fallweise nicht nur die Annullierung der Ergebnisse der tschechoslowakischen Bodenreform in Aussicht, sondern drängten auf eine offene Mobilisierung gegen die Ansiedler, insbesondere gegen die tschechischen Kolonisten.

Die tschechoslowakische Regierung war selbstverständlich bemüht, eine entsprechende Gegenpropaganda zu entwickeln. Nach dieser wolle man, falls die Grenzen geändert würden, die tschechischen, slowakischen und ungarischen Bodenbesitzer enteignen und den Besitz den Großgrundbesitzern zurückgeben. Diese Nachrichten lösten im Kreise der alteingesessenen Einheimischen in der Südslowakei eine so große Unruhe aus, dass der ungarische Konsul in Pressburg in seinem Bericht vom 6. Oktober darum bat, in *Radio Budapest* mehrmals vorzulesen, dass eine Bodenkonfiskation nur die „Tschechen“ betreffen werde⁶.

Trotz eines doktrinären (tschecho)slowakischen Verhaltens bei den Verhandlungen in Komorn begannen die Prager und Pressburger Regierung bereits Anfang Oktober, die südlichen Gebiete der Slowakei zu evakuieren. Diese Vorbereitungen betrafen unmittelbar auch die Kolonisten. Budapests Standpunkt bezüglich der Kolonien war den slowakischen Behörden nicht unbekannt. Unmittelbar nach den Verhandlungen in Komorn entwarf das Ansiedlungsamt Pressburg einen Plan für die Evakuierung der slowakischen Kolonien, der dem Wirtschaftsministerium am 18. Oktober vorgelegt wurde⁷. Der Evakuierungsplan betraf 1847 Familien in 49 Kolonien. Zeitweilige Unterkünfte für die Ansiedler waren in insgesamt 17 Kreisen der Slowakei vorgesehen.

4 MOL (Ungarisches Staatsarchiv) FM (Ministerium für Landbau), K-184, 1939-35-22303

5 Über Zwischenfall in Kacagópuszta siehe detailliert: Simon 2006.

6 MOL, KÜM (Außenministerium) K-64, 79. cs, 65. t. 1148/1938

7 SNA (Slowakisches Nationalarchiv), MH (Wirtschaftsministerium), k. 950, č. 14/38 taj. Evakuierung der Kolonisten vom Gebiet, das event. Ungarn übergeben wird.

Der Evakuierungsplan hätte zwar gegebenenfalls auch den Wegzug aller Kolonisten ermöglichen können, die Behörden unterstützten jedoch nur den Wegzug von staatlichen Ansiedlern, die im Grenzschutz oder nationalen Verteidigungsorganisationen engagiert waren. Die anderen, besonders die Privatkolonisten, wollte man behalten⁸. Davon zeugt ein Rundschreiben des Vorsitzenden des Provinzamtes für die südslowakischen Kreisämter, in dem er diese bat, zu bewirken, dass die Ansiedler in ihrem Ort verbleiben⁹.

Vertreibung der Kolonisten von Gebieten, die durch den Wiener Schiedsspruch Ungarn angegliedert wurden

Nachdem die Verhandlungen über die neue Staatsgrenze zwischen der Tschechoslowakei und Ungarn mittels diplomatischem Schriftverkehr erfolglos blieben, haben beide verhandelnden Seiten um ein internationales schiedsrichterliches Verfahren gebeten und gleichzeitig in einer Deklaration garantiert, die Entscheidung der Arbitr als bindend anzuerkennen. Zu diesem schiedsrichterlichen Verfahren ist es am 2. November 1938 in Wien gekommen, wo die Außenminister Ribbentrop und Ciano die neue Grenzlinie zwischen der Tschechoslowakei und Ungarn proklamiert hatten. Die in dem Ersten Wiener Schiedsspruch festgelegten Grenzen waren zu 93% identisch mit dem Vorschlag, den der tschechoslowakische „Partner“ am 22. Oktober dem ungarischen Gesandten in Prag übergab (Sallai 2002, 116). In diesem wurde größtenteils der ungarisch-slowakischen ethnischen Grenzlinie gefolgt.

Infolge des Schiedsspruchs erhielt Ungarn von der Tschechoslowakei ein Gebiet von 11 927 Quadratkilometern Größe zurück, in dem 1 027 450 Einwohner lebten. Laut der Volkszählung nach der Rückgliederung im Dezember 1938 bekannten sich auf dem betreffenden Gebiet 84,4% der Bevölkerung zur ungarischen Ethnie.¹⁰

Die Verkündung des Ersten Wiener Schiedsspruchs wurde von der slowakischen Seite von riesiger Enttäuschung und Verbitterung begleitet. Jozef Tiso, das Oberhaupt der autonomen slowakischen Regierung, ging in seiner Rede im Pressburger Rundfunk am Abend des Beschlusses auch auf die Ansiedler ein. Er bat sie, dass sie, den anderen slowakischen Einwohnern ähnlich, an ihren Wohnorten verbleiben, denn nötigenfalls bekämen sie die Möglichkeit einer Option (Wahlfreiheit). Tisos Äußerung traf eigentlich mit dem bereits Mitte Oktober verkündeten Standpunkt der slowakischen Regierungsorgane zusammen: diejenigen, die die Ansiedlungen freiwillig verlassen, sollten später mit keinem Schadenersatz rechnen können, während diejenigen, die die ungarischen Soldaten abwarten würden, eine Möglichkeit zur Option bekommen sollen.

Da es an entsprechenden Quellen fehlt, ist es zur Zeit unmöglich, zu ermessen, wie viele Ansiedler sich im Zeitraum zwischen der Verkündung des Ersten Wiener Schiedsspruchs und dem Einmarsch der ungarischen Soldaten auf den Weg machten, und wie viele Ansiedlungen dies betraf. Sicher zu sein scheint jedoch, dass die Legionäre, die Mitglieder der Staatssicherheits-Wache (Stráž obrany štátu) bzw. der größte Teil der

⁸ Ebenda.

⁹ ŠOA Rožňava (Staatliches Regionales Archiv Rosenau), f. OÚ Rožňava (Kreisamt Rosenau), k. 48, č. 2994/1938 prez.; SNA, f. MH, k. 3, č. 122/1938. Evakuierung des Gebietes mit Bevölkerung ungarischer Nationalität. Unterbringung der Kolonisten.

¹⁰ Die slowakische Fachliteratur gibt anhand der Volkszählung 1930 davon sehr abweichende Daten an.

tschechischen und mährischen Ansiedler die Südslowakei verlassen haben. Geblieben sind hingegen der entscheidende Teil der Privatansiedler, ferner ein bedeutender Teil der slowakischen Bevölkerung in den von dem SBA gegründeten Kolonien, sowie ein Teil der tschechisch-mährischen Ansiedler in vielen Kolonien. Von den Legionären-Ansiedlungen sind die Kolonien in Battyán und Gernyópuszta verlassen worden, in Bély, Csata, Bény oder Köbölkút ist ein Teil von ihnen jedoch geblieben. In diesen Tagen machten sich einige der tschechischen Ansiedler von Aradpuszta auf den Weg; eine Familie ausgenommen, haben die mährischen Kolonisten von Milleniumpuszta ihre Ansiedlung auch verlassen. Laut Quellen war es keine Ausnahme, dass die erwachsenen Männer einer Familie (sie waren Legionäre oder sie dienten in der Staatssicherheits-Wache) die Kolonie verlassen haben, die anderen Familienmitglieder aber geblieben sind – oder man hat, wenn auch die Familie weggezogen ist, jemanden beauftragt, das verlassene Immobiliengut zu bewachen (Deák 2005, Dokument Nr.39, 69; Dokument Nr. 40, 71). Die genaue Zahl derjenigen, die die Kolonien zu diesem Zeitpunkt verlassen haben, kann nur annähernd bestimmt werden.

Wenn wir annehmen, dass die entscheidende Mehrheit der Legionäre und etwa die Hälfte der tschechischen und mährischen Ansiedler sich bereits zu diesem Zeitpunkt auf den Weg gemacht hatten, kann die Anzahl der wegziehenden Familien auf etwa 300-400 geschätzt werden.

Der Weggang der Ansiedler geschah in einem äußerst chaotischen Zeitabschnitt. Die tschechoslowakische Verwaltung war mit ihrem eigenen Umzug beschäftigt, sie war sogar weiterhin der Meinung, die Ansiedler sollten an ihren Wohnorten bleiben; so konnten die Behörden den wegziehenden Kolonisten nur eine minimale Hilfe leisten. Wegen der Evakuierung von Verwaltungen, behördlichen Organen und Armee war die Bahn völlig überlastet, und so stieß der Transport des Eigentums der Ansiedler auf große Schwierigkeiten.

Die Truppen der ungarischen Armee nahmen in der Zeit vom 5.-10. November 1938 das durch den Wiener Schiedsspruch bestimmte Gebiet in Besitz. Der Prozess der Rückgliederung erfolgte nach einem für die Übergabe vereinbarten Drehbuch ohne größere Probleme. Nach dem feierlich-demonstrativen Einmarsch der ungarischen Truppen begann die Eingliederung der Ungarn zugesprochenen Gebiete in das Mutterland. In der ersten Phase der Eingliederung wurde in den wieder rückgegliederten Gebieten eine militärische Verwaltung eingeführt, die am 22. Dezember von der bürgerlichen Verwaltung ersetzt wurde. In dieser Zeit erfolgte auch die Rückführung der Gebiete in das ungarische Komitatssystem.

Da während des Ersten Wiener Schiedsspruches grundsätzlich ethnische Prinzipien zur Geltung kamen, wurde die entscheidende Mehrheit der in ungarischen Gebieten liegenden Kolonien Ungarn zugesprochen. Zu einer Diskussion kam es nur bei Bestimmung der Zugehörigkeit solcher Ansiedlungen, die direkt an der Sprachgrenze lagen. Bei diesen erschien die Anwendung des Katasterprinzips problematisch, welches die ungarische Delegation bei den Delimitations-Verhandlungen durchsetzen wollte. Die ungarische Partei hat nämlich nur die Gemeinden vor 1918 berücksichtigt, sodass manche von der Gemarkung abgetrennten Gebiete automatisch ins Kataster der Muttergemeinde aufgenommen wurden. Schließlich konnte die slowakische Delegation durch die Anwendung des „Eigentumsgrenzen“-Prinzips sowie durch Gebietstausch erreichen, dass sechs staatliche Kolonien (Mezőkeszi, Dögös, Józsefmajor és Nagyfalú, Erzsébetmajor und Annamajor) und etwa ein Dutzend Privatansiedlungen (Gessayov bei Éberhard, Szentkeresztpuszta

nördlich und östlich von Lewenz, Kamenecpuszta, Mocsárpuszta, Alsózseber, Kóhatár-major, Kálnaborfő, Tótkelecsény im Komitat Nógrád, Alsósztrégova, usw.) in der Slowakei geblieben sind.

Mehr als 70% der etwa 3 300 Ansiedler, etwa 2 400, gehörte von nun an zu Ungarn. Wie schon zuvor erwähnt, ist ein Teil der Ansiedler noch vor dem Einmarsch der ungarischen Truppen verzogen, und so gehörten faktisch etwa 2 000 Ansiedler unter die Oberhoheit des Ungarischen Königiums.

Die Einwohnerschaft der Kolonien reagierte auf den Einmarsch der ungarischen Truppen auf verschiedene Weise. Sie konnten die Entwicklungen, weder als Slowaken / Tschechen noch als Ansiedler begrüßen; da sie aber eventuelle Gegenmaßnahmen fürchteten, verheimlichten sie ihre Gefühle. Die in ungarischen Dörfern lebenden Ansiedler stellten sich an den Prachttoren auf, sie schmückten ihre Häuser mit ungarischen Fahnen und in den selbständigen Kolonien stellten Ehrenpforten auf. In der Kolonie Vitténypuszta wurden die einmarschierenden ungarischen Truppen mit einem slowakischen Begrüßungstext empfangen und am Abend wurde ihnen zu Ehren ein Ball veranstaltet (Deák 2003, Dokument Nr.123, 153). Anderorts zog man sich lieber in die Häuser zurück und versuchte, sich ruhig zu verhalten, um kein Aufsehen zu erregen. Dieser Tatsache und dem Verhalten der einmarschierenden ungarischen Truppen ist es zu verdanken, dass die ersten Tage nach der Rückgliederung im Allgemeinen ohne Zwischenfälle verliefen. Als Ausnahme gilt ein Fall in Köbölkút, wo die mit den regulären militärischen Kräften parallel einmarschierenden freien Truppen mit den verbliebenen Kolonisten in eine Auseinandersetzung gerieten und dabei vier Ansiedler getötet wurden (Kovács 1988, 72).

Das Schicksal der Ansiedler nach der Rückgliederung wurde durch die Ansicht der ungarischen Regierung bestimmt, dass die meisten Ansiedler in der Zeit der militärischen Verwaltung von ihrem Platz relativ leicht und ohne größeres Aufsehen zu entfernen seien. Im Einklang damit begann bereits einige Tage nach dem Einmarsch der ungarischen Armee die Vertreibung der Ansiedler. Die von der höheren militärischen Führung erlassenen Anordnungen besagten die sofortige Entfernung tschechischer und mährischer Ansiedler, ferner, dass die slowakischen Kolonisten bis auf weiteren Bescheid bleiben durften¹¹. Trotzdem erreichten vielerorts die slowakischen Ansiedler solche Angriffe, dass auch sie gezwungen waren, die rückgliederten Gebiete zu verlassen.

Was das Schicksal der Ansiedler betrifft, wäre es falsch, zu verallgemeinern, denn im Schicksal einzelner Kolonien können große Unterschiede festgestellt werden. Während aus einigen Gemeinden alle Ansiedler verjagt wurden (Macháza, Köbölkút), durften anderorts praktisch alle Ansiedlerfamilien bis Kriegsende bleiben (Durendapuszta und Hodospuszta; Kóroszegmajor). Anders haben sich die bewaffneten Kräfte und die Behörden gegenüber den tschechischen und mährischen Ansiedlern verhalten und wieder anders mit den Slowaken; anders war das Verhalten der Behörden in den einzelnen Regionen und es lassen sich Unterschiede feststellen, ob es um die von dem SBA gegründeten Ansiedlungen oder um Privatkolonien ging, während die Quellen meistens nur das Schicksal der vom SBA gegründeten Kolonien dokumentieren.

11 MOL, KÜM K-69, Abteilung Wirtschaftspolitik, 640. cs, 1938, Dossier VI. In Sachen tschechische Kolonisten; ŠOA Šala (Staatliches Regionales Archiv, Šala), f. Oberstuhlrichteramt in Sommerein (1938–1945), k. 10, 95/1938. Ausweisung tschechischer Staatsbürger und ihrer Verwandten.

Aus den Äußerungen der Ansiedler¹², die die ungarisch-slowakische Grenze freiwillig oder eben aus Angst vor Gewalt übertraten, können jedoch bestimmte Erfahrungen ermittelt werden, die das Verhalten der ungarischen Behörden gegenüber Ansiedlern widerspiegeln.

Für die ersten Wochen nach der Rückgliederung ist charakteristisch, dass die Ansiedler in organisierter Form entfernt wurden, dabei haben sich an der Durchführung der Maßnahmen – ortsunabhängig – sowohl reguläre militärische als auch halb-militärische Einheiten (in den Erzählungen als „Freitruppen“ bezeichnet) beteiligt. Auch die Mitwirkung von Gendarmerie und Zivilbevölkerung kann nachgewiesen werden. Eine gewaltsame Vertreibung betraf am ehesten die tschechischen und mährischen Ansiedler, aber auch slowakische Kolonisten haben darunter gelitten. In den Äußerungen der Ansiedler, die von den slowakischen Behörden aufgenommen wurden, wird zwar häufig ausgesagt, dass *„an mir keine physische Gewalt verübt worden war“*; doch waren die ersten Wochen nach der Rückgliederung nicht frei von physischer Gewalt. Die tschechischen Ansiedler, die nach dem 2. November in Bodrogköz geblieben sind, wurden von den am 6. November einmarschierenden Truppen in Frieden gelassen, davon zeugen mehrere übereinstimmende Aussagen; doch sie wurden am 11. November von Gendarmen abgeholt, die bei ihnen nach Waffen suchten, und später wurden sie auf die Gendarmerie in Királyhelmec verschleppt. Dort begann man die ausgeschiedenen Männer zu verhören, wobei diese mit Händen oder Gummiknüppeln geschlagen wurden. Nach dem Verhör setzte man die Familien in einen Bus, um sie in der Nähe von Ungwar auf der anderen Seite der Grenze abzusetzen (Deák 2005, Dokument Nr. 12., 43–47.; Dokument Nr.19., 54–55.; Dokument Nr.160., 193–195). Die Verwendung ähnlicher Mittel kann man auch in den Kolonien am Fluß Gran beobachten.

In einer anderen Form vollzog sich die Vertreibung der tschechischen und mährischen Ansiedler in Felsőcsallóköz (Obere Schüttinsel). Sie wurden von den Einheiten der Armee oder Gendarmerie aufgefordert, die Ansiedlungsorte und Ungarn zu bestimmter Frist zu verlassen, sonst könne man für ihre Sicherheit nicht garantieren. Parallel dazu entstand durch feindliches Verhalten halb-militärischer Einheiten aus dem Mutterland bzw. mancherorts seitens der örtlichen Bevölkerung eine Atmosphäre, die die meisten Ansiedler veranlasste, dem Aufruf Folge zu leisten und die Kolonien „freiwillig“ zu verlassen. Eine derartige Vertreibung der Kolonisten begann bereits wenige Tage nach der Rückgliederung des Schüttinsel-Gebietes. Die Ansiedler in Macháza wurden am 7. November und die aus Lég am 10. November vertrieben. Anhand der erhalten gebliebenen Quellen kann das Benehmen gegenüber Kolonisten in den beiden benachbarten Ansiedlungen in der Oberen Schüttinsel, Vitténypuszta und Sárrépuszta, relativ gut verfolgt werden.

In Vitténypuszta wurden die einmarschierenden ungarischen Soldaten am 8. November noch mit „Festportal“ und Tanzball begrüßt, doch zwei Tage später kamen drei Personen in Uniform, die die Kolonisten aufforderten, alles zu verkaufen, weil sie am nächsten Tag vertrieben werden würden. Am nächsten Tag kamen erneut Soldaten, die verkündeten, dass die Kolonisten (auch die slowakischen) drei Stunden Zeit hätten, ihre Sachen zu packen und die Kolonie zu verlassen. Mitnehmen dürften sie nur, was sie tragen könnten.

12 Im Brief der Staatlichen Polizeihauptmannschaft Pressburg vom 14. November 1938 wird ein protokolliertes Verhör von Personen angeordnet, die von dem Ungarn eingegliedertem Gebiet in die Slowakei geflüchtet sind. Von diesen Protokollen veröffentlicht Deák 2003 eine reiche aber subjektive Auswahl.

Inzwischen versammelte sich seit dem frühen Morgen auch die Bevölkerung aus der Umgebung, um die Mobiliare der Kolonisten für einen außerordentlich niedrigen Preis abzukaufen.

In den Nachmittagsstunden verließen die Gruppen von Ansiedlern die Kolonie; sie durften mit besonderer Erlaubnis der Offiziere ihr Hab und Gut auf Fuhrwerken bis zur Staatsgrenze mitnehmen. Dort hielt man die Fuhrwerke jedoch zurück, sodass sie die Grenze zu Fuß passieren mussten (Deák 2003, Dokument Nr. 15, 49-50; Dokument Nr. 78, 103–104; Dokument Nr. 123, 153–154). Am nächsten Tag wurden auch die Ansiedler aus Sárrépuszta mit derselben Methode vertrieben.

Infolge dieser organisierten Aktionen sind die Kolonien der Oberen Schüttinsel bis Mitte November geleert worden. Im Gegensatz zu den bereits erwähnten zentralen Befehlen wurden – wenngleich nicht auf örtliche Initiative – nicht nur die tschechischen und mährischen Ansiedler vertrieben, sondern auch ein Teil der Slowaken. In einem Brief vom 22. November berichtet der Kreiskommandant in Sommerein darüber, dass alle tschechischen und mährischen Ansiedler (214 Familien) den Kreis verlassen haben, von den Slowaken jedoch noch etwa 100 Familien geblieben sind¹³.

Die Vertreibung der slowakischen Ansiedler geschah gewöhnlich nicht auf direkte Weise, sondern mit Hilfe von indirekteren Mitteln. Davon zeugt das Schicksal der Kolonisten aus der Umgebung von Komorn, die im Gegensatz zu den Ansiedlern der Oberen Schüttinsel bis Ende 1938 am Ort geblieben sind. Das Verhalten der Behörden war hier wegen der Nationalität der Ansiedler zwar zurückhaltender, zwang allmählich auch sie, das Gebiet Ungarns zu verlassen. Davon zeugen jene Erklärungen und Ansuchen, die ab der zweiten Novemberhälfte bis Anfang Dezember dem Kreiskommando massenweise eingereicht wurden, in denen man die Behörden um die Genehmigung der Aussiedelung gebeten hatte¹⁴. In den Erklärungen betonten die Ansiedler zwar, dass sie sich freiwillig für eine Aussiedelung entschlossen hatten, es ist jedoch nicht zu bezweifeln, dass dabei sowohl die feindselige Stimmung als auch die Belästigungen seitens der Behörden eine große Rolle gespielt haben.

Trotz bereits im November eingereichter Ansuchen befanden sich die Ansiedler der größeren Kolonien in der Nähe von Komorn (Hodzsafalva, Margitmajor, Eklipusza, Újpuszta, Szilaspuszta) noch an ihren Wohnorten, als Mitte Dezember die Erfassung von Bevölkerung, Bodenbesitz und Tiere in Oberungarn erfolgte. Ihre Aussiedelung geschah in den letzten Dezembertagen bzw. im Januar und sie haben Mobiliar, Hausrat und Haustiere mitgenommen.

An der Vertreibung der Ansiedler wollte die entscheidende Mehrheit der Bevölkerung zwar aktiv nicht teilnehmen. Doch das während der Bodenreform erlebte Gefühl existentieller Verunsicherung sowie persönliches Unrecht haben dazu beigetragen, dass sie die Vertreibung der Kolonisten als gerechtfertigt ansahen. Viele konnten auch der Versuchung nicht widerstehen, das Kolonistenvermögen günstig zu erwerben. Da auf Befehl der Militärverwaltung in vielen Dörfern verkündet wurde, das Vermögen der vertriebenen Kolonisten könne gekauft werden, bemühte man sich massenweise, die Not dieser auszunutzen, um sich für paar Heller Möbel, Tiere und Gebrauchsartikel zu ergattern. Der

¹³ ŠOA Šafa, f. Oberstuhlrichteramt in Sommerein (1938-1945), k. 10, 856/1938.

¹⁴ ŠOA Komárno (Staatliches regionales Archiv, Komorn), f. MKOVV (Kreis-Militärkommando Komorn), k. 2, 262/1938.

aufgehetzte Pöbel scheute mancherorts sogar vor Plünderungen nicht zurück. Ein Beispiel dafür ist die Kolonie Hajmápuszta (in den tschechoslowakischen Zeiten Švehlovo genannt). Nach Augenzeugen kamen am 9. November etwa 50 Zivilisten aus der nahen Umgebung und plünderten die Häuser meist tschechischer Kolonisten (Deák 2003, Dokument Nr. 9, 41; Dokument Nr. 40, 70–72), ferner nahmen sie Getreide und Tiere der Kolonisten mit und haben die Fenster der Kolonistenhäuser eingeschlagen – unter stiller Zustimmung der inzwischen angekommenen Militäreinheiten.

Ein eher verbreitetes Phänomen war die Plünderung bereits verlassener Kolonistenhöfe, woran nicht unbedingt nur die ärmsten Schichten der Ortsbewohner beteiligt waren, sondern auch die Elite der Hofbesitzer. Laut Untersuchungsergebnis des Kreis-Militärkommandos in Sommerein wurden Mobiliare von den Ortsbewohnern quasi in ein paar Tagen auseinandergetragen, nachdem die Kolonisten in Macháza gezwungen worden waren, wegzugehen.¹⁵ Die Untersuchung fand bei insgesamt 13 Familien von Kolonisten stammende Wertgegenstände, wobei am Auseinandertragen des Kolonisteneigentums auch Dorfvorgesetzte beteiligt waren. Die Ausplünderung der Kolonie in Macháza war natürlich kein Einzelfall; so war eine der dringendsten Aufgaben der Militärverwaltung, die Sicherung des Eigentums in den teils bzw. ganz verlassenen Kolonien zu garantieren. Das bereits mehrmals zitierte Militärkommando in Sommerein berichtete am 13. November, es könne den Schutz des Eigentums in den Kolonien aus eigener Kraft nicht gewährleisten. Da die Bürgergarde in dieser Hinsicht nicht zuverlässig sei, bitte man um zwei Wachen.¹⁶ Zwei Tage später jedoch benachrichtigte es die Dorfbehörden, dass es die Aufgabe des Dorfvorstandes sei, die Kolonien zu bewachen.¹⁷ Der Sendbrief stellte eine strenge Strafe in Aussicht für alle, die die öffentliche Ordnung stören, Privateigentum beschädigen oder Kolonisten berauben würden. Doch brachten diese Maßnahmen nicht den erwarteten Erfolg. Die verlassenen Kolonienwirtschaften blieben Diebstählen und Plünderungen weiterhin ausgesetzt. Dabei dürfte vermutlich auch die Mitschuld der Bevölkerung und der zuständigen Behörden eine Rolle gespielt haben.

Die Ausweisung und Vertreibung der Kolonisten fand natürlich einen großen Widerhall in der slowakischen öffentlichen Meinung und dies bestimmte grundlegend auch Thema und Charakter des Dialogs zwischen den beiden Staaten. Ladislav Deák stellt zu Recht fest, dass es die meisten Probleme während der slowakisch-ungarischen Verhandlungen nach dem Wiener Schiedsspruch nicht – wie erwartet – mit der Bestimmung der neuen Staatsgrenze gab, sondern bezüglich des Schicksals der Kolonisten (Deák 2003, 19). Die tschechoslowakisch-ungarisch gemischte Kommission, die die Ausführung des Wiener Schiedsspruchs kontrollierte, hatte ihre erste Tagung am 8. November 1938 in Budapest, wo die Teilnehmer beschlossen, vier Unterkommissionen (für Delimitation, Wirtschaft, Recht und Minderheiten) zu gründen (Deák 2005, Dokument Nr. 14, 43–44). Die Unterkommission für Delimitation begann ihre Tätigkeit bereits an diesem Tage, die anderen in den darauf folgenden Tagen. Das Problem der Ausweisung der Kolonisten wurde in den nächsten Wochen zum immer wiederkehrenden Problem in den Sitzungen der juristischen Kommission, wo das Thema zum ersten Mal am 11. November von dem slowakischen stellvertretenden Vorsitzenden, Martin Mičura, aufgeworfen wurde. Der

15 ŠOA Šafa, Oberstuhlrichteramt in Sommerein (1938–1945), k. 10, 162/1938.

16 Ebenda, 118/1938.

17 Ebenda, 104/1938.

Leiter der tschechisch-slowakischen Delegation, der Botschafter Miloš Kobr, äußerte sich in seinem Brief vom 15. November an Teleki gegen „*Unmenschlichkeit, Raub und Mord*“ an den Kolonisten, wobei er auch die Ermordung der Kolonisten in Kőbölkül konkret erwähnte. Kobr verlangte von dem ungarischen Verhandlungspartner, die Maßnahmen gegen die Kolonisten abzustellen, Leben und Besitz der Kolonisten zu garantieren, die bereits vertriebenen Kolonisten auf ihren Besitz zurückkehren zu lassen und sie dort weiter leben zu lassen (Deák 2005, Dokument Nr. 26, 63–65). Der ungarische Verhandlungspartner konnte die Tatsache der Vertreibung der Kolonisten nicht leugnen, berief sich jedoch darauf, die Kolonisten seien juristisch keine Eigentümer der Kolonistenwirtschaften, überdies hätte sich der tschechisch-slowakische Partner damals gegenüber Tausenden ungarischen Juden in der Slowakei auch ähnlicher Mittel bedient.¹⁸

Während Budapest bis Mitte November eher ausweichende Antworten auf Register aus Pressburg gab, verkündete die ungarische Delegation auf der Tagung der Unterkommission für Rechte am 21. November, dass sie beabsichtigte, alle Kolonisten aus Ungarn auszuweisen, wobei sie den bereits verzogenen Kolonisten ermöglichte, zurückzukehren und ihre hinterlassenen Mobiliare mitzunehmen (Deák 2005, Dokument Nr. 42, 99–100). Nach dem von Deák dargelegten Protokoll der Verhandlung begründete ein Mitglied der ungarischen Delegation, Pál Sebestyén, die Vertreibung der Kolonisten in erster Linie damit, dass die Kolonien ein Gewalteingriff in die ethnischen Verhältnisse des betreffenden Gebietes seien und dass sie, die ja die Besatzungsmacht symbolisierenden würden, sich gegenüber einmarschierenden ungarischen Soldaten arrogant verhielten. Und falls sie bleiben würden, könnten sie zum Anlass für weitere Zwistigkeiten werden.

Auf die ungarische Mitteilung reagierte die tschechisch-slowakische Delegation pro forma und sie stellte Gegenschritte in Aussicht. Als ersten Schritt verordnete sie die sofortige Erfassung der Bodenbesitztümer der in der Slowakei lebenden ungarischen Staatsbürger. Die einseitige ungarische Ankündigung vertiefte die Spaltung zwischen den beiden Staaten noch weiter und es wurde eine Lawine von Maßnahmen gegenüber unschuldigen Bürgern ausgelöst. Die autonome slowakische Regierung beschloss schon am nächsten Tag, die auf dem Gebiet der Slowakei lebenden Ungarn, bzw. alle Ungarn aus der Slowakei, die auf rückgegliedertem Gebiet wohnhaft waren, sofort auszuweisen. Diese Anordnung bewirkte eine sofortige Ausweisung hunderter Ungarn aus der Slowakei, insbesondere aus der Karpaten-Ukraine und Pressburg. Nach einer ungarischen Liste, eingereicht am 26. November an die „Beschwerdekommission“, wurden von den tschechisch-slowakischen Behörden in kurzer Zeit etwa 700–800 Ungarn und Ruthenen aus der Tschecho-Slowakei ausgewiesen, denen bewegliches und unbewegliches Gut genommen wurde. Der tschechisch-slowakische Partner leugnete die Tatsache der Ausweisungen zwar nicht, jedoch hatte er eine Gegenmeinung über die Zahl und Methoden. Parallel dazu wurde natürlich die Ausweisung der Kolonisten intensiviert. In den Kolonien der Gegend

18 Die auch mit Adolf Eichmann konsultierende slowakische Führung ordnete auf direkten Befehl des Ministerpräsidenten Tiso bereits in den ersten Novembertagen an, die besitzlosen slowakischen Juden in abgetretene Gebiete zu deportieren; diese Anordnung wurde durch die slowakischen Behörden unter Mitwirkung der Hlinka-Garde am 4. November realisiert. Die aus ihren Wohnungen weggeschleppten Juden (sie durften nur noch 50 Kronen Bargeld mitnehmen) wurden noch in derselben Nacht in Gebiete transportiert, die ab dem nächsten Tag Ungarn zugesprochen werden sollten. Während der Aktion wurden mehr als 7 Tausend Menschen auf dieses Gebiet deportiert; die Ungarn wiesen es ab, sie zu übernehmen, und so kehrten sie wieder in die Slowakei zurück (Nižňanský–Slnková 1996, 66–184.)

von Gallandau gab die Gendarmerie bereits am 21. einen Befehl aus, nach dem die Ansiedler ihre Kolonien verlassen mussten. Szógyénmajor und Nemeskosút mussten schon am selben Tag etwa 60 Personen mit nur einem Handgepäckstück verlassen. Die Ansiedler in Gallandau bekamen auch am 21. den Befehl und am 22. die von Vágtornóc (Deák 2003, Dokument Nr. 70, 96–97; Dokument Nr. 146, 178–179).

In Wirklichkeit lag es aber im Interesse keiner der beiden Staaten, die Gegensätze unendlich zu verschärfen. Zwar aus verschiedenen Gründen, doch wollte sowohl die ungarische als auch die slowakische Partei einen schnellen Abschluss der umstrittenen Fragen. So wurden nach einigen Tagen statt Ausweisungen wieder die Verhandlungen aktuell, was durch eine Änderung der bislang starren ungarischen und slowakischen Standpunkte ermöglicht wurde. Infolge des intransigenten ungarischen Auftretens gegenüber den Kolonisten mussten die Slowaken akzeptieren, dass der Verbleib der Kolonisten in Ungarn unrealistisch wäre und es ja im Interesse der Kolonisten selbst läge, dass die Ausweisung nicht willkürlich, sondern juristisch und wirtschaftlich klar geregelt geschieht. Dafür mussten sie mit der ungarischen Partei eine Vereinbarung treffen. Diese musste andererseits damit einverstanden sein, dass die ausgewiesenen Kolonisten nicht komplett enteignet werden dürfen. Das war der Preis dafür, dass die Slowaken keine Gegenmaßnahmen gegenüber ungarischen Grundbesitzern in der Slowakei treffen würden, bzw. dass die Vertreibung der Kolonisten das ohnehin nicht beste Verhältnis zwischen den beiden Staaten nicht noch weiter verschlechtern würde.

Von dieser Zeit an war der Gegenstand der zweiseitigen Verhandlungen nicht mehr das Bleiben oder die Ausweisung der Kolonisten, sondern wie ihre Rückkehr organisiert werden könnte, damit sie ihr Vermögen mitnehmen können, bzw. die Frage, in welcher Form sie entschädigt werden könnten. Inzwischen wurden allerdings weitere gegenseitige Ausweisungen intensiviert. Nach dem Bericht des Oberstuhlrichters in Sommerein wurden von den slowakischen Behörden in der Zeit vom 20. Dezember bis 11. Januar allein aus Pressburg 300 Ungarn ausgewiesen.¹⁹ Auf den rückgegliederten Gebieten gab es zwar weiterhin Beispiele für direkte Ausweisungen²⁰, doch war für diese Zeit jedoch der „freiwillige Abzug“ von Kolonisten charakteristisch. Im Hintergrund dessen stand meistens jene Stimmung, die in einzelnen Kreisen von den ungarischen Behörden geschaffen wurde, und die die selbstbewussten slowakischen Kolonisten nur schwer ertragen konnten.²¹ In den letzten Wochen des Jahres 1938, bzw. in den ersten Wochen des Jahres 1939 zogen wegen inakzeptabler Bedingungen Kolonisten aus dem Kreis Komorn aus Szilaspuszta, Margitmajor und Hodzsafalva massenweise weg.

Trotz solcher Vorfälle führten die beiderseitigen Verhandlungen letztendlich doch zu einem Ergebnis; am 18. Februar 1939 unterschrieben Martin Mičura, der slowakische

19 ŠOA Šafa, f. Oberstuhlrichteramt in Sommerein (1938–1945), k. 14, 281/1939.

20 Auf Anordnung der Behörden verließen die Kolonisten am 12. August das Gebiet Ungarns von Ágotapuszta in der Nähe von Zselíz.

21 In dieser Hinsicht ist der Brief der slowakischen Kolonisten von Szilaspuszta lehrreich, den sie am 7. Dezember dem Zentralsekretariat der Slowakischen Volkspartei Hlinka in Pressburg geschrieben haben. In diesem Brief bitten sie um Hilfe, in die Slowakei übersiedeln zu dürfen. Sie beschwerten sich darüber, dass der Abgeordnetenrat des Dorfes von den Behörden aufgelöst wurde, und ein ungarischer Bürgermeister geschickt wurde; der neue Briefträger und der neue Gemeindediener könnten nicht slowakisch; im Dorf gibt es zwar 110 schulpflichtige slowakische Kinder, aber nur 7 ungarische; von den beiden Lehrern kann nur einer ein bisschen slowakisch. Die Kolonisten sind dabei einer andauernden Belästigung seitens der Behörden ausgesetzt.

Vorsitzende der rechtlichen Unterkommission und der Staatssekretär Kálmán Tomcsányi das bilaterale Abkommen über die Kolonisten. Im Sinne der Vereinbarung sagte die Tschecho-Slowakei zu, dass sie bis 31. Oktober 1939 alle Kolonisten, die das Gebiet Ungarns bereits verlassen haben oder von dort künftig wegziehen, aufnehmen und ihnen Staatsangehörigkeit gewähren würde.²² Im Gegenzug ermöglicht Ungarn, dass die bereits verzogenen Personen für maximal fünf Tage zurückkehren dürfen, um ihre Mobiliare mitnehmen zu können. Laut Vertrag geschieht dies in zwei Etappen und die Verladung erfolgt an bestimmten Bahnhöfen.

Sowohl die zurückkehrenden Kolonisten als auch die nach der Unterzeichnung wegziehenden Kolonisten durften alle Mobiliare (Tiere, wirtschaftliche Ausrüstungen, etc.) zoll- und gebührenfrei mitnehmen. Laut Vertrag werde die Entschädigung der Kolonisten in einem späteren Abkommen bestimmt.

Die expansiven Pläne Nazideutschlands und der radikale slowakische Separatismus veränderten jedoch bald die Umstände. Am 14. März 1939 rief die autonome slowakische Gesetzgebung auf Hitlers Nötigung die Unabhängigkeit der Slowakei aus und die deutschen Truppen okkupierten, diese Situation ausnutzend, einen Tag später Tschechien, das unter dem Namen Tschechisch-Böhmisches Protektorat ans Reich angeschlossen wurde. An demselben Tag marschierten die ungarischen Truppen in der Karpaten-Ukraine ein und das Gebiet wurde an Ungarn angeschlossen. Diese Entwicklungen veränderten die Lage der Kolonisten, denn die Angelegenheit der tschechisch-mährischen Kolonisten verlief von da an separat von der der slowakischen Ansiedler und ging in den Wirkungsbereich der Reichsregierung über. Das von der Tschecho-Slowakei unterzeichnete Abkommen wurde weder von der deutschen noch von der slowakischen Regierung als obligatorisch akzeptiert. Da bis zu diesem Zeitpunkt fast alle tschechischen und mährischen Kolonisten das Gebiet Ungarns bereits verlassen hatten, musste man nur noch den Abtransport der hinterlassenen Mobiliare organisieren und eine Entschädigung für das verlorene Vermögen finden. Die Verhandlungen unter der Leitung von Ministerialrat Pál Sebestyén und des Reichsgesandten von Schack führten trotz anfänglichen Misstrauens und unterschiedlicher Standpunkte doch zum raschen Erfolg²³; beide Staaten schlossen am 29. Mai 1940 einen Vertrag über das Vermögen der von Ungarn bereits verzogenen bzw. noch wegziehenden Reichsbürger; ferner wurde der Vertrag am 16. Oktober durch ein weiteres Abkommen zwischen den beiden Staaten ergänzt. In diesem Sinne bezahlte Ungarn für die insgesamt 36 000 Kataster umfassenden tschechisch-mährische Besitztümer (inklusive Kolonisten- und Restgrundbesitz) insgesamt 135 Millionen Kronen Entschädigung: einen Teil durch sofortige Überweisung, den Rest in Raten (Tilkovszky 1964, 113–140).

Komplizierter war jedoch die Vereinbarung mit der slowakischen Regierung, nicht nur durch die Problematik der verbliebenen Kolonisten – die Slowaken stellten sich zu der

22 MOL, K-28, 1939-L-16103

23 Laut Bericht, angefertigt von Sebestyén für den Außenminister Graf István Csáky, waren die Schwierigkeiten dadurch verursacht, dass die Deutschen zu Beginn der Verhandlungen die von früheren tschecho(slowakischen) Fachleuten zusammengestellten Materialien als Ausgangspunkt in Betracht zogen. Der ungarische Standpunkt betrachtete die Sache aber nicht als Grundlage für Entschädigung, sondern als eine Frage der Liquidierung. In diesem Sinne veränderte sich der deutsche Standpunkt, und so entstand auch von ungarischer Seite her die Möglichkeit, Kompromisse anzunehmen. Vgl.: MOL, FFÜK (Ministerium für Landbau. Regierungskommissar für Bodenbesitz im Oberungarn.) K 200, 30303.

Frage selbstverständlich viel empfindlicher als die deutsche Seite. In den Verhandlung am 13. April 1939 im Ministerpräsidentenamt vertrat die slowakische Regierung, anders als im Abkommen vom Februar 1939, den Standpunkt, dass die noch nicht weggezogenen Kolonisten bleiben müssten und dass die Vertriebenen Entschädigung bekommen sollten, und zwar vom Besitz der Ungarn aus der Slowakei (Rychlík 1989, 193). Bald ordnete man an, Ungarn (Magyaren) und Juden seien verpflichtet, ihr Besitztum anzumelden.

Aus den Forschungen von Loránd Tilkovszky ist offensichtlich, dass durch diese Politik der Reziprozität der ungarische Partner wieder in Richtung Einigung getrieben worden war. Auf der Tagung des Ministerrates in Budapest am 12. April 1940 vertrat (durch in- und außenpolitische Interessen geleitet) der Ministerpräsident, Pál Teleki, den Standpunkt, man solle sich mit den Slowaken gegenseitig einigen. Er ließ einen Plan verabschieden, der auch für den slowakischen Partner akzeptabel war. Der Vertrag über die Bodenbesitzpolitik der beiden Länder wurde schließlich am 2. August 1941 unterzeichnet. Laut dieses Vertrags behielt die ungarische Regierung weiterhin das Recht, den Rückkauf von Gütern der bereits verzogenen Kolonisten außer Kraft zu setzen (sofern dies noch nicht geschehen wäre), wobei sie sich verpflichtete, dafür dem slowakischen Partner insgesamt etwa 155 Millionen slowakische Kronen als Entschädigung zu bezahlen. Bei den slowakischen Ansiedlern in Ungarn sollte der Vertrag nur über 20 Kataster Bodenbesitz außer Kraft gesetzt werden und die Alteingesessenen durften 35 Kataster behalten.²⁴

Die Auseinandersetzungen konnte jedoch auch dieser Vertrag nicht beruhigend lösen. Die Durchführung des Abkommens verzögerte sich, und so liefen die Verhandlungen zwischen den beiden Ländern bis Herbst 1944 weiter, bis sie durch die Kriegssituation schließlich beendet wurden.

Ein bis heute noch unbeantwortetes Kapitel der Kolonisten-Frage ist die Klarstellung dessen, wie viele Ansiedler die rückgegliederten Gebiete verlassen haben, bzw. wie viele Menschen bis Kriegsende dort verblieben sind. Die oben bereits erwähnten Archivquellen lassen keinen Zweifel daran, dass die Mehrheit der staatlichen Kolonisten die rückgegliederten Gebiete verließ; ein Teil von ihnen (in erster Linie Legionäre, bzw. einige Tschechen und Mährer) bereits vor Ankunft der ungarischen Truppen, die Mehrheit jedoch erst nach dem Einmarsch der ungarischen Truppen. Es ist auch nicht zu bezweifeln, dass physische Gewalt – vor allem in Form von lokalen Übergriffen – mancherorts zu beobachten war, jedoch die Mehrheit der Kolonisten verließ nur unter Zwang ihre Ansiedlung und zog in die Slowakei. Als Zwang betrachten wir in diesem Sinne nicht nur eine Verordnung der Behörden, sondern auch jene gesellschaftliche Atmosphäre, die gegenüber den Kolonisten entstand. Wenn wir die von Pál Teleki dem Ministerialrat am 8. Juli 1941 eingereichten Angaben zu Grunde legen, waren im Sommer 1941 immer noch 28 Tausend Kataster Boden im Besitz der Kolonisten. Wenn man 23 Kataster als Durchschnittsgröße ansetzt, entspricht dies etwa 1 200 Kolonistenfamilien. So muss man annehmen, dass die Zahl der nach Einmarsch der ungarischen Soldaten weggezogenen Kolonistenfamilien die Zahl 1000 nicht erreicht haben dürfte. Obwohl diese Schätzung etwas höher ist, als die von Loránd Tilkovszky angegebenen 647 Familien, (Tilkovszky 1967, 75), zeigt sich doch kein großer Unterschied in der Größenordnung.

²⁴ MOL, K-27, Protokolle des Ministerrates, 5. August 1941.

Die Mehrheit der gebliebenen Kolonisten war sicherlich Privatkolonist, aber auch in den bedeutendsten staatlichen Kolonien sind Ansiedler geblieben: von den Kolonisten in Kóroszegmajor bei Gallandau ist beispielsweise nur eine Familie weggezogen, die verbliebenen etwa 50 Familien warteten dagegen das Kriegsende ab (Pukkai 2006, 38).

Das weitere Schicksal der Kolonisten, die die rückgegliederten Gebiete verlassen haben

Die Kolonisten haben also die Ansiedlergebiete freiwillig oder aber unter Zwang verlassen, doch ihr Leidensweg war damit noch nicht beendet, denn das Verhalten der autonomen slowakischen Regierung ihnen gegenüber war gar nicht eindeutig.

Bereits vor dem Ersten Wiener Schiedsspruch war für Pressburg klar, dass es mit der Unterbringung ernste Schwierigkeiten geben wird, wenn der Siedlerstrom einsetzt. In der zweiten Oktoberhälfte war der Evakuierungsplan für Kolonisten zwar fertig, doch haben selbst die Verfasser dieses Planes gespürt, er könne nur für eine begrenzte Flüchtlingsanzahl und nur für kurze Zeit eine Lösung sein. Die Ereignisse haben diese Befürchtung wahr werden lassen. Eine der grundlegenden Sorgen war, dass ein Teil der Kolonisten aus ärmsten Gesellschaftsschichten stammte, insbesondere gilt dies für die aus den nördlichen Bezirken stammenden Slowaken. Um in der Südslowakei einen Kolonistenbesitz zu erwerben, mussten sie zu Hause ihre Immobilien verkaufen, so gab es für sie im Herbst 1938 keine Rückzugsmöglichkeit mehr. Dies trug zusätzlich dazu bei, dass sie selbst nach der Rückgliederung – solange dies möglich war – nicht auf ihren Kolonistenbesitz verzichten wollten.

Relativ besser gestellt waren die Kolonisten, die die rückgegliederten Gebiete noch vor dem Einmarsch der ungarischen Truppen freiwillig und organisiert verlassen haben. Sie durften ihre Mobiliare mit der Bahn nach Hause oder in die ihnen zugewiesenen Zwangsunterbringungen liefern. Die Kolonisten, die im November und Dezember vertrieben wurden, durften sich jedoch nur mit Handgepäck auf den Weg machen. Sie wurden vorübergehend in Höfen nahe der Grenze untergebracht und von dort durften sie ihre Reise fortsetzen, entweder nach Hause oder in Zwangsunterkünfte, die von den Behörden bestimmt wurden.

Bezüglich des Schicksals der nach der Rückgliederung vertriebenen Kolonisten ist es unmöglich, allgemeine Aussagen zu treffen. Die Flüchtlinge haben in den ersten Tagen in Dörfern an der slowakischen Grenze Zuflucht gefunden. So wurde Erzsébetmajor zum Übergangswohrt für Dutzende Kolonistenfamilien von der Schüttinsel, wo zeitgenössischen Berichten zufolge fast jeder Hof voll von Gegenständen der Kolonisten war und alle Zimmer in den Häusern voll von Flüchtlingen waren.²⁵

Diejenigen, die etwas mehr Glück hatten, fuhren von hier in ihre ursprünglichen Wohnorte oder zu Verwandten. Die Anderen versuchte man, nach dem früher erarbeiteten Evakuierungsplan, in bestimmten Höfen unterzubringen. Die erhaltenen Quellen zeugen aber davon, dass ein Teil der Kolonistenfamilien noch im Frühjahr 1939 in Erzsébetmajor lebte, wobei sie die Grenze von Zeit zu Zeit illegal passierten um auf ihren auf der

²⁵ *Slovenský denník*, 13. November 1938.

ungarischen Seite gebliebenen Besitz zurückzukehren. Einige von ihnen haben den von dem neuen ungarischen Besitzer angesäten Boden wieder ausgepflügt oder sogar damit gedroht, den Ertrag in Brand zu setzen.²⁶ Am 22. Mai kam es zu einem bewaffneten Zwischenfall zwischen der ungarischen Grenzwache und den Slowaken, die gerade die Grenze passierten und ihren Kolonienbesitz abmähen wollten. Ein Grenzgänger kam dabei ums Leben.

In eine äußerst schwierige Lage gerieten die tschechischen und mährischen Kolonisten, die in der Slowakei statt Hilfeleistung Feindseligkeit vorfanden. Durch die Verkündung der Autonomie und die nachfolgende „Wende“ kam bei bestimmten Teilen der slowakischen Gesellschaft Intoleranz gegenüber den Tschechen auf. Die autonome Regierung begann sofort, tschechische Beamte organisiert auszuwechseln; parallel dazu begann auf Initiative der Nationalen Kommissionen (entstanden im Oktober, unter dem Einfluss der Hlinka-Radikale) unter dem Motto „Češi peši do Prahy“ [Tschechen zu Fuß nach Prag] die Vertreibung tschechischer Staatsbeamter und anderer aus der Slowakei (Rychlík 1997, 154–157). Diese tschechenfeindliche Atmosphäre äußerte sich auch gegenüber den tschechischen und mährischen Kolonisten. In der Zeitschrift *Slovák* (offizielles Sprachrohr der Hlinka-Volkspartei) erschien bereits am 6. November ein hetzerischer Artikel gegen geflohene Kolonisten²⁷. Demnach seien die tschechischen Kolonisten nicht berechtigt gewesen, als Kolonisten auf „slowakischem Boden“ anzusiedeln und somit die Slowaken um ihr eigenes Brot zu berauben. Deswegen konstatiert der Autor, dass die Slowaken nie erlauben würden, die Kolonisten in der Slowakei bleiben zu lassen und ruft sie auf, nach Mähren zu verschwinden.

Diese Atmosphäre konnten die Ansiedler selber auch wahrnehmen, als sie die Kolonien verließen. Die Zwangswohnorte waren für ihre Zwecke ungeeignet. Dazu äußern sich einstimmig die nach Végles bei Altsohl gesiedelten Kolonisten-Legionäre aus Bozitapuszta und Bottovo sowie die nach Vicsápapáti, nördlich von Neutra evakuierten Kolonisten.²⁸ Sie empörten sich nicht nur über Notunterkünfte (im Winter unerträglich), sondern auch über die Einstellung der Ortsbewohner ihnen gegenüber. In einem Brief der Kolonisten heißt es: „*In der Gegend von Gyetva, wo sich unsere Unterkunft befindet, sieht man die Tschechen nicht gern und auch das Motto 'Raus mit den Tschechen' ist ständig präsent*“.

Das Problem seien, so der Leiter der Evakuierten von Csata, nicht nur die ungeeigneten Notunterkünfte, sondern auch, dass die slowakischen Einwohner die tschechischen und mährischen Flüchtlinge plündern wollten.²⁹ Mit der Situation der tschechischen und mährischen Kolonisten musste sich auch die autonome slowakische Regierung befassen. Sie entschied auf der Tagung am 12. November, im Zeichen des immer stärker werden des slowakischen Nationalismus, die slowakischen Kolonisten vorübergehend in staatlichen und privaten Wirtschaften an der slowakischen Grenze unterzubringen, während die tschechischen Kolonisten nach Tschechien bzw. Mähren zurückkehren sollten. Die Entscheidung der Regierung wurde einige Tage später durch eine Regierungsanordnung präzisiert: die Unterbringung der tschechischen und mährischen Kolonisten in Tschechien

26 MOL, K-28, 18. cs., 59. t.

27 *Slovák*, 6. november 1938.

28 SNA, f. MH, k. 950,č.44997-Kleg.1938. Evakuierung der Kolonisten aus der Slowakei.

29 ebenda

müsste die Prager Zentralregierung sichern (Deák 2005, Dokument Nr. 20, 54). Von da an verlief das Schicksal der tschechisch-mährischen und der slowakischen Kolonisten unterschiedlich; die Tschechen und Mährer verließen das Gebiet der Slowakei, sobald sie fahren konnten. Das Schicksal der aus Ungarn geflohenen Kolonisten fand im Frühsommer 1939 eine mehr oder weniger beruhigende Lösung: alle Flüchtlingsfamilien konnten eine Unterbringung finden (die Mehrheit kehrte nach Hause zurück) und weil nicht sämtliche Kolonisten ausgewiesen worden waren, kamen keine weiteren Flüchtlinge mehr in die Slowakei.

Das Kolonistenschicksal von 1938 lehrt uns wieder einmal, dass Unrecht durch ein weiteres Unrecht nicht beseitigt werden kann, und dass Gewalt nicht durch tatsächliche oder vermeintliche Kränkungen gerechtfertigt werden kann. Andererseits erwiesen sich die Ängste, die die Kolonisten hatten, über die Einstellung der örtlichen ungarischen Gesellschaft als berechtigt. Diese Ängste wurden von den Siedlungsbehörden erst in den letzten Monaten der Ersten Republik formuliert: Da die Siedlungsaktionen einen künstlichen Eingriff in die ethnische und soziale Verhältnisse der Region bedeuteten, war es vorzuziehen, dass durch die protektionistische Staatspolitik Einwohner und Kolonisten von vornherein gegenübergestellt werden würden. Somit werde die ungarische Bevölkerung in der Südslowakei die Ansiedler nie akzeptieren und sie werde sich bei erster Gelegenheit gegen diese stellen. In einem Bericht des Ansiedlungsamtes aus dem Jahre 1938 ist diese Angst zu spüren: „*Man darf die Kolonien nicht in die Rolle von privilegierten Dörfern zwingen, aus den Kolonisten darf man keine Prätorianer schaffen und sie von den anderen Bauern und aus der Gesellschaft hervorheben. Die Kolonien müssen in das Milieu eingebaut werden, in dem sie entstanden sind; man soll ihnen ermöglichen, sich in die öffentliche, wirtschaftliche und kulturelle Umwelt einzufügen.*“ Dass diese Worte verspätet, erst in den letzten Tagen der Ersten Republik verfasst wurden, könnte eine Erklärung dafür sein, was mit den Kolonisten 1938 passierte.

(Übersetzt von Zsuzsanna Sáfi)

Publizierte Quellen

DEÁK, LADISLAV

- 2003 *Viedenská arbitráž [Wiener Arbitrage]. 2. november 1938. Dokumenty II. (2. november – 14. marec 1939).* Martin: Matica slovenská
- 2005 *Viedenská arbitráž [Wiener Arbitrage]. 2. november 1938. Dokumenty III. (3. november – 4. april 1939).* Martin: Matica slovenská

Literatur

KOVÁCS FERENC

- 1998 *Szülőfalunk Kőbölkül. A keltáktól a 3. évezredig* [Unser Geburtsdorf Kőbölkül. Von den Kelten bis 3. Jahrtausend]. Kőbölkül–Gbelce.

NIŽŇANSKÝ, EDUARD – SLNEKOVÁ, VERONIKA

- 1996 *Deportácia židov za autonómie Slovenska 4.–5.11.1938.* [Judendeportation während der slowakischen Autonomie]. *Studia Historica Nitriensia* 5, S. 66–184.

PUKKAI LADISLAV

2006 *Dejiny Javorinky*. [Geschichte von Javorinka]. Galanta: [s.n.]

RYCHLÍK, JAN

1989 Pozemková reforma z let 1919–1938 a zmeny v pozemkové držbe za druhé světové války [Bodenreform 1919–1938 und Veränderungen im Bodenbesitz während des Zweiten Weltkrieges]. *ČSČH* 37, Nr. 2., S. 187–207.

1997 *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. [Tschechen und Slowaken im 20. Jahrhundert. Tschechisch-slowakische Beziehungen]. Bratislava: AEP.

SIMON ATTILA

2004a Legionárius telepítések Dél-Szlovákiában a két háború közötti időszakban [Legionäre Ansiedlungen in der Südslowakei in der Periode zwischen den beiden Weltkriegen]. *Századok* 138, Nr. 6., S. 1361–1380.

2004b A nemzetállami szempontok érvényesülése az első csehszlovák köztársaságban lezajlott kolonizáció során [Durchbruch nationalstaatlicher Standpunkte während der Kolonisation, durchgeführt in der Ersten Tschechoslowakischen Republik]. In *Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez*. Hg. von István Jobbágy, Komárom: Pont, S. 8–40.

2007 K niektorým aspektom kolonizácie južného Slovenska v období prvej republiky. [Zu einigen Aspekten der Kolonisation der Südslowakei in der Epoche der Ersten Republik]. *Historický časopis* 55, Nr. 2., S. 289–308.

2006 Síppal, dobbal, nagybőgővel – avagy kísérlet a „Felvidék visszafoglalására” 1938. október 5-én [Mit Pfeife, Trommel und Bassgeige – oder ein Versuch zu „Zurückeroberung Oberungarns” am 5. Oktober 1938]. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 7, Nr. 4., S. 145–159.

SALLAI GERGELY

2002 *Az első bécsi döntés*. [Der Erste Wiener Beschluss]. Budapest: Osiris.

TILKOVSKÝ LÓRÁNT

1964 A csehszlovák földreform magyar revíziója az első bécsi döntéssel átszatolt területen (1938–1945) [Ungarische Revision der tschechoslowakischen Bodenreform im Gebiet, rückgliedert durch den Ersten Wiener Beschluss 1938–1945]. *Agrártörténeti Szemle* Nr. 1–2., S. 113–142.

1967 *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)* [Revision und Nationalpolitik in Ungarn 1938–1941]. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ortsnamenverzeichnis

Deutsch	Ungarisch	Slowakisch
	Alsósztrégova	Dolná Strehová
	Alsózsember	Dolný Žemberovce
Altsohl	Zólyom	Zvolen
	Annamajor	Annamejer
	Aradpuszta	Arad
	Battyán	Boťany
	Bély	Biel
	Bény	Bíňa
	Bozítapuszta	Bozita
	Budapest	Budapešť
	Csata	Čata
	Dögös	Degeš
	Durendapuszta	Durenda
	Eklipuszta	Okánikovo
	Erzsébetmajor	Alžbetinmajer
Gallandau	Galánta	Galanta
	Gernyőpuszta	Gerňov
	Gessayov	Gessayov
	Hajmáspuszta	Hajmáš
	Hodospuszta	Hodoš
	Hodzsafalva	Hodžovo
	Józsefmajor	Jozefmajer
	Kacagópuszta	Kacagó
	Kálnaborfő	Horné Brhlovce
	Kamenecpuszta	Kamenec
Komorn	Komárom	Komárno
	Kórószegmajor	Štefánikovo
	Köbölkút	Gbelce
	Kőhatármajor	Kamenný Chotár
	Lég	Lehnice
Lewenz	Léva	Levice
	Macháza	Macov
	Margitmajor	Štúrová
	Mezőkeszi	Polný Kesov
	Milleniumpuszta	Milenovice
	Mocsárpuszta	Močiar
	Nemeskosút	Košúty
Neutra	Nitra	Nitra
Pressburg	Pozsony	Bratislava
	Rimaszécs	Rimavská Seč
Rosenau	Rozsnyó	Rožňava
	Sárrétpuszta	Blahova Dedina
	Szentkeresztpuszta	Kríž Svätý
	Sziláspuszta	Šrobárová
	Szőgyénmajor	Sedín
	Tótkelecsény	Slovenské Kľačany
	Vágtornóc	Trnovec nad Váhom
	Végles	Víglaš
	Vicsápapáti	Výčapy-Opatovce
	Vitténypuszta	Bellova Ves
	Újpuszta	Mudroňovo

Nútená migrácia českých a slovenských kolonistov po viedenskej arbitráži (Zhrnutie)

Organickou súčasťou pozemkovej reformy počas prvej ČSR bola kolonizácia južných pohraničných oblastí Slovenska, počas ktorej boli do tohto priestoru osídlení slovenskí, českí a moravskí kolonisti. Budapešťianske vládne kruhy ako i opozičné strany maďarskej menšiny netajili, že kolonizáciu považujú za násilnú zmenu etnickej štruktúry daného priestoru, a preto sa budú usilovať zvrátiť tento proces.

Dôsledkom Viedenskej arbitráže územie prevažne maďarským obyvateľstvom bolo vrátené Maďarsku. Hoci slovenská propaganda vyzvala kolonistov, aby zostali na svojich miestach, časť osadníkov – približne 3-400 rodín, hlavne kolonisti z Čiech, a legionári – už pred príchodom maďarských ozbrojených síl opustili arbitrážne územie. V osudoch tých, ktorí zostali, sú veľké rozdiely. Kolonisti, ktorí bývali na kolóniách založených ŠPU museli zväčša odísť, kým súkromní kolonisti mohli zostať. Takisto musel opustiť svoje pozemky kolonista zo Žitného ostrova, kým v niektorých regiónoch až do konca vojny mohli zostať. Vyhnanie kolonistov vyvolalo za sebou okamžitú protireakciu autonómnej slovenskej vlády, ktorá vyhostila zo Slovenska stovku takých Maďarov, ktorí nemali dokladované domovské právo. Budapešť napokon opustila od plánu vyhostenia všetkých kolonistov, a vo februári 1939 podpísal dohodu s bratislavskou vládou, ktorá upravila situáciu kolonistov. Vyhlásenie samostatného slovenského štátu 14. marca však nastolila novú situáciu, a otázka kolonistov zostala nevyriešená až do konca vojny.

Celkovo sa dá povedať, že približne polovica z 2 tisíc rodín, ktorý sa príčinou viedenskej arbitráže dostali do Maďarska zostala na svojom mieste až do konca vojny. Časť tých, ktorí opustili arbitrážne územie sa po skončení vojny sa vrátila na Južné Slovensko, a pokračovala vo svojej práci.

(Preklad: Attila Simon)

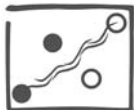
Cseh és szlovák telepések kényszerű migrációja az első bécsi döntés után (Összefoglalás)

Az első Csehszlovák Köztársaság húszas éveiben végrehajtott földreform sajátos elemét képezte, hogy a magyarok által lakott dél-szlovákiai területekre cseh, morva és szlovák telepéseket költöztettek, miközben a helyi lakosság nem jutott földhöz. A budapesti kormányzat illetve a szlovákiai magyarságot képviselő ellenzéki pártok sohasem titkolták, hogy a kolonizációt a térség etnikai struktúrájába való erőszakos beavatkozásként értékelik, s ha lehetőség teremthető rá, visszafordítják folyamatot.

Az 1938. november 2-án kihirdetett első bécsi döntés alapján bekövetkezett határváltozás következtében Szlovákia többségében magyarok által lakott területei visszakérültek Magyarországhoz, amely folyamattal egy időben megkezdődött a kolonizáció eredményeinek felszámolása. Noha a szlovák propaganda maradásra szólította a telepéseket, azok egy része (mintegy 3-400 család, főleg csehek és morvák, a határvédelemben exponált személyek) már a bécsi döntés kihirdetése után, de még a magyar honvédség megérkezése előtt eltávozott. Azok sorsában, akik maradtak meglehetősen nagy eltérések mutathatók ki. Az állami alapítású kolóniákról általában elűzték a telepéseket, míg a magánkolóniákon inkább maradhattak. A csallóközi telepések nagy része kénytelen volt távozni, míg voltak térségek, ahol a telepések jó része a helyén maradt. A magyar kormányzat egyértelmű célja a telepések eltávolítása, s ingóságai megszerzése volt. Ennek elérésére a különböző eszközöket alkalmazták, s szélsőséges esetekben fizikai erőszaktól sem riadtak vissza. A telepések elűldözése a szlovák kormányzat éles ellenreakcióját váltotta ki, a bécsi döntés végrehajtására ala-

kult szlovák-magyar vegyes bizottság ülésein pedig éles viták kiváltója volt. A szlovák ellenlépések hatására a magyar kormányzat végül elállt attól a szándékától, hogy valamennyi telepestől megszabaduljon, s 1939 februárjában a telepeseket érintő egyezményt írt alá a szlovák féllel. Az önálló Szlovákia létrejötte azonban ismét új helyzetet teremtett, így a telepések kérdése a háború végéig megoldatlan maradt.

Összességében elmondható, hogy a mintegy 2 ezer Magyarország területéhez került telepescsaládnak mintegy fele a háború végéig a helyén maradt. Az eltávozottak egy része pedig a háború után ismét visszatért, s tovább folytatta 1938-ban kényszerűen félbehagyott munkáját.

Bolgárkertészek Bejében

PUSKO GÁBOR

Bevezetés

Az alábbiakban a 20. század derekán egy gömöri faluban, Bejében tevékenykedő bolgárkertészeknek a helyi lakosság hagyományos – vagy még inkább: populáris – kultúrájára gyakorolt hatását, ennek a kulturális hatásnak néhány szegmensét kívánom felvillantani. Ugyanakkor mindjárt le kell szögezni, hogy a Bejében tevékenykedő bolgárok történeti – néprajzi, történeti vagy kultúrantropológiai vizsgálata nem végezhető el anélkül, hogy ugyanezeket a vizsgálatokat ne terjesztenénk ki a közelebbi – távolabbi településeken ebben az időszakban tevékenykedő sorstársaikra. Tekintettel arra, hogy az e témában végzett vizsgálódás inkább tekinthető állapotfelmérésnek, e kutatás során Beje mellett elsősorban a Tornalján letelepedett bolgárokról terjesztettük ki figyelmünket (A későbbiekben természetesen érdemes lenne tágitani a kört.). Ezt több tényező is indokolja: azok a kertészek, akik ebben a térségben fogtak hozzá vállalkozásukhoz, Bulgária egyetlen térségéből származtak, többen rokonságban is álltak egymással. Így joggal feltételezhető, hogy a mindkét településen élő bolgárok ugyanazon kihívásokra azonos vagy nagyon hasonló módon reagáltak.

Bőven hozhatunk példákat azt bizonyítandó, hogy az egy térségből – egyazon kulturális körzetről – való származásnak köszönhetően az idegen nyelvi, kulturális körzetre került csoport szervezett, s inkább befelé forduló közösségként éli mindennapjait, jobban ellenállva az őt ért külső kulturális hatásoknak, szemben az azonos etnikumhoz tartozó, de anyaországuk különböző területeiről származó egyénekkal vagy azok csoportjaival. Ez a jelenség – a vizsgált térségnél maradva – megfigyelhető a Szlovákia különböző térségeiből Tornaljára költözött szlovákok, vagy a lakosságcseré során Bejébe áttelepült mátrai szlovákok esetében is (Pusko 2003, 191–203). A rokonsági kapcsolatok mellett a földrajzilag tágabb területen folytatott kutatást a bolgárkertészek nagyfokú mobilitása, valamint az azonos etnikumhoz és vallási közösséghez való tartozás is indokolja. Mindezek alapján a további, akár egész Dél-Szlovákiára kiterjedő vizsgálódás során véleményem szerint érdemes az itt felsorolt szempontokat is figyelembe venni.

Történeti kitekintés

A mai Magyarország területén, illetve a szomszédos déli területeken letelepedett bolgárok néprajzával bőven foglalkozik tudományágunk, szemben a felföldi / dél-szlovákiai lakosság és az itt vállalkozó, itt élő bolgárok kapcsolatával. Pedig amint arról még a későbbiekben szó lesz, kultúrájuk egyik szegmense – a kertészkedés – szervesen beépült a térség

lakosságának populáris kultúrájába, ami aztán komoly hatást gyakorolt arra. A magyar néprajztudomány credményeit összegző munkában, a *Magyar néprajz* 2. kötetében Szilágyi Miklós a bolgárok magyarországi letelepedését a következőképpen foglalja össze:

„A bolgárok magyarországi zöldségtermesztését a 19. század közepétől emlegetik forrásaink. Pest közelében, Főtön 1865-ben vett bérbe először öt vállalkozó kertészet céljára 15 holdat, egy tíz évvel későbbi híradás szerint pedig már a Duna két partján Téténytől Dunabogdányig, Rákospalotától Vácig a bolgárkertészek bérleményei sorakoztak. (...) Ekkor már az egész országot behálózták a kisebb-nagyobb bolgárkertész telepek. Arad, Esztergom, Nagyszeben határában például az 1870-es évtized elején, Temesváron 1872-ben, Torontál-Almásán 1873-ban, Szentesen 1875-ben jelentek meg a bolgárkertészet kezdeményezői. A 19.–20. század fordulójára az országban szinte mindenütt – a Felföldön és Erdélyben, s a döntően földművesek lakta alföldi mezővárosok határában egyaránt – a bolgárok zöldségtermesztő eljárása vált meghatározóvá. (...) A bolgárok azért kényszerültek szülőhazájuktól távol bérleti vállalkozásokra, mert a török megszállás hosszú évszázadai alatt – részben a török, részben a balkáni–mediterrán kertkultúra alapjain – kialakult ugyan egy magas színvonalú kertészeti ipar, a törökök elleni felszabadító háborút ekkortájt megvívó Bulgária iparosodottságának és urbanizáltságának alacsony szintje azonban nem tette lehetővé a felvevő piac számottevő bővülését. (...) A magyar főváros és az urbanizálódó kisvárosok piacát elsősorban olcsó áráikkal tudták meghódítani a vonzó árut kínáló, az árusítást is maguk végző bolgárok, s nem egy magyar és német kertészetet tettek tönkre, illetve kényszerítettek arra, hogy más városok peremére húzódjanak. Az olcsóság nem elsősorban a magyarországinál alacsonyabb termelési költségnek volt köszönhető, hanem annak, hogy az idegenből érkezett kisvállalkozók, a jellegzetes munkaközösségek, a druzsesztvok megszervezői – különösen eleinte – a munkásaik többségét is Bulgáriában toborozták. Az egy falubeliek nem csupán munkásokként voltak érdekelték ezekben a vállalkozásokban. (...) A vállalkozók és munkásaik nem a végleges letelepedés szándékával érkeztek Bulgáriából Magyarországra. Voltak közöttük, akik minden télen, s olyanok, akik néhány év múltán, némi pénz össze gyűjtve hazautaztak. Akik véglegesen itt telepedtek le, s előbb-utóbb földet is vásároltak, napjainkig megőrizték etnikai és kulturális különállásukat. Ők azonban a tízezret közelítő legnagyobb létszámhoz képest a szerény kisebbséget jelentették, a 20. század első-második évtizedében mind jobban beszűkülő vállalkozásaik lehetősége: a balkáni háború (1912), majd az első világháború idején a bolgár állam tömegesen rendelte haza Magyarországról állampolgárait. Annak ellenére, hogy a bolgárkertészek eleinte féltékenyen őrizték „titkaikat”, amit a magyarok esetleg ha napszámosként lehettek el, sok helyütt azonnal elfoglalták helyüket. 1913-ban – egyes számítások szerint – már a magyarok kezén levő bolgárkertek száma került túlsúlyba”.

(Szilágyi 2001, 488–489)

Bolgárok Bejében

Jelen dolgozatban a „bejei bolgárok” tevékenységének időkeretét adatközlőim emlékeztetének határa szabja meg, ugyanakkor az 1950-60-as évekre vonatkozó tornaljai adatoknak köszönhetően egyes jelenségeket viszonylagos pontossággal tudunk rekonstruálni. A Bejében vállalkozó bolgárok vizsgálata esetében jogosan beszélhetünk „utolsó óráról”. Tekintettel arra, hogy a vizsgált településen ma már csak egyetlen olyan asszony él, aki napszámosként még dolgozott Illés bácsiék kertészetében, a hagyományos kikérdezéses módszer alkalmazásával nagyon beszűkülnek a lehetőségek. Bár Beje 20. századi hagyományos paraszti gazdálkodását vizsgálva a korábbi esztendőknél még sikerült néhány olyan adatköz-

lővel beszélni, akik valamilyen információval tudtak szolgálni az itteni bolgár közösségről, ezek az adatok önmagukban kevés fogódzót nyújtanak, s a helyben fellelhető írott források is igen szűkösek. A későbbi időszakra vonatkozó adatokat egy tornaljai bolgár adatközlőtől sikerült feljegyezni, aki saját élményein túl, az idősebbek elbeszéléseinek köszönhetően, néhány esetben a korábbi idősokra vonatkozó információval is tudott szolgálni.

Annak mindenesetre nyoma maradt a bejei református egyház presbitériumi jegyzőkönyvében, miszerint az 1926. október 28-án tartott presbitériumi ülésen „lelkész elnök előlegesen bejelenti, hogy a lelkész földnek az út alatti 5 kat. holdnyi részét egy bolgárnak bérbe akarja adni s kéri a presbyterium előleges hozzájárulását; ígérve hogy annak megtörténte után a szerződést is beterjeszti. Presb. midőn tudomásul veszi a bejelentést, egyben előlegesen hozzájárul a bérbeadáshoz” (A bejei ref. egyház...). Hogy a kertészet kialakításához a bérlő hozzákezdett-e még ebben az évben, arról nincs tudomásunk, de feltételezhetjük, hogy komolyabb munkát csak a következő esztendő, 1927 tavaszán végezhetett, mivel a kertészek a későbbiek során a tél beálltával mindig hazautaztak Bulgáriába. Valószínűsíthető, hogy ebben az évben is így történt. A bérleménnyel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy olyan területről van szó, amely a hagyományos paraszti gazdálkodás rendszerében szinte teljesen hasznavehetetlen volt. Erről két egyházi jegyzőkönyvi bejegyzés is tanúskodik, s az 1898-ban, illetve 1929-ben keltezett feljegyzésben részletes leírást olvashatunk az egyház tulajdonában lévő dűlő állapotáról:

„Az országút alatti sík területen levő szántóföld jobb sarkán állandó talajvíz forrás van s erre folyik el a fent említett országút feletti talajvíz forrás vize is és itt oszlik el körülbelül 300 ?ölnyi területen amiért is ez teljesen művelhetetlen, csátét termő hely. A szántóföldnek ezen a szélén kb. ” holdnyi területen állandó s árkolás által is csak részben levezethető talajvíz van. A rét melletti déli oldalán egész szélességében kb. 1 holdnyi terület a Sajó áradása idején részben víz alatt áll, részben vizes volta miatt akadályozza munkáját. Megjegyzendő még erre a területre az is, hogy a második köhíd az 5 kat. holdas parcella legmagasabb fekvésű helyére vezet az esővizet s általában a talajvíz oly magasan áll benne, hogy szántásnyi mélységre felfakad és a szántást akadályozza.”

(Pusko 2003, 66–69)

Jelenlegi ismereteink szerint a Tornalja környékén dolgozó bolgárkertészek Veliko Tarnovo vidékéről származtak. A bejei kertészek csoportja egy bizonyos Illés bácsi – Ilia – vezetése, irányítása mellett lehetett az első, mely a térségben vállalkozásba kezdett. Később az ő János nevű testvére Tornalján hozott létre egy kertészetet a Rozsnyóra (Rožňava) vezető főút mentén, a laktanyával szemben. A rendelkezésre álló adatok szerint Tornaljára 1936-ban érkezett Sztojan Christov és Atanasz Mircsev Parev, valamint 1937-ben Ivan Enev Kisev (Gaál 2001, 162). Illés testvérének keresztfia, Petko pedig a közeli Csetneken telepedett le. A későbbiek során keresztapjától, Jánostól ő vette át a tornaljai kertészetet, amit Csetnekről irányított. Hozzá érkezett 1944-ben sógora, Geno Koszticskov – Gyuri bácsi – aki tizennégy éves korában jött először Magyarországra, Zalaegerszeg környékén dolgozott rokonaival. Ő a front közeledtével hazament, majd a világháborút követően 1947-ben jött vissza Tornaljára. Két évvel később, 1949-ben vette feleségül egy Balassagyarmaton élő bolgár kertész lányát. Ezek az adatok is azt tanúsítják, hogy az ebben a térségben dolgozó bolgárok szoros kapcsolatot tartottak egymással, s lehetőség szerint segítték is egymást.

Nos, a jelenleg rendelkezésre álló adatokból valóban úgy tűnik, hogy ebben a kistérségben a Bejében letelepedettek voltak az első bolgárok, akik vállalkozásba kezdtek. Ide

kizárólag csak férfiak jöttek, s arra sem volt példa, hogy valamelyikük itt nősült volna meg. A Beje és Tornalja között létrehozott kertészet az 1970-es évekig üzemelt, igaz, az államosítást követően már mint az állami gazdaság üzemegysége, amit ekkor felszámoltak, s aminek mára teljesen nyoma veszett.

A területen az azt bérbe vevő kertészek egy házat és gazdasági épületet, istállót építettek, s itt alakították ki a palánták neveléséhez szükséges melegágyakat, valamint a zöldségtermesztésre szolgáló ágyásokat – *fiterákat* – is. A kertészek késő őszig maradtak Bejében. Többnyire a fagyok beálltával vagy az első hóval hazautaztak Bulgáriába. A következő évben rendszerint februárban érkeztek meg. Bejében vezetőjükkel együtt hatan dolgoztak, de minden évben hoztak magukkal egy-két fiatal fiút. Ekkor vásároltak lovat is, amire a trágyázáshoz, a melegágyak elkészítéséhez, illetve a fuvarozáshoz és a föld megműveléséhez volt szükség. Az állatokat hazautazásuk előtt mindig eladták. Télen a kertészház gyakorlatilag üresen állt, ezért a helyiek közül nem is kértek meg senkit sem, hogy arra vigyázzon. Adatközlőim elmondása szerint a bolgárok igénytelenek voltak, rendszerint a legfontosabb használati eszközök mellett két öltözet ruhát hoztak magukkal. Nem, vagy csak nagyon ritkán főztek maguknak, arról nem sikerült információt szerezni, hogy hová jártak étkezni. Legfontosabb munkaeszközük az árokásó kapa volt, melyet mindig a kezük ügyében tartottak. A kertészek valamennyien jól beszéltek magyarul, még az újonnan érkező fiatalok is gyorsan megtanulták a nyelvet.

Bejében – ugyanúgy, mint a magyar paraszti gazdálkodásban általában – a kertészkedés megmaradt a paraszti gazdaságok melléküzemágának. A bolgárok által alkalmazott munkamenet a falubeliek számára idegen volt. A helyiek zöldséges kiskertet rendszerint a lakótelken alakítottak ki, ahol a napi szükségletre és téli raktározásra termesztettek zöldséget. Ha a lakótelek nagysága ezt nem tette lehetővé, akkor néhány esetben a külső kertben hozták létre a zöldséges kertet. A zöldséget hidegágyakban termesztették, majd az 1920-as évektől kezdett elterjedni a melegágy, elsősorban a térségben is beinduló dohánytermesztésnek, valamint a bolgárkertészek hatásának köszönhetően. A bejei lakosság a zöldségtermesztésre nem fordított különösebb gondot, paprikát az 1940-es évekig nem is igazán termesztettek – azt megvették a bolgároktól – mivel úgy tartották, hogy annak „kapa és víz kell”, amire nekik nincs idejük (Pusko 2003, 73–76). Ez a szemlélet jellemezte a parasztgazdákat a bolgárok tevékenységével, annak megítélésével kapcsolatban is. Bár azok a gazdák, akik már korábban dohánytermesztésre engedélyt kaptak, megtapasztalták azt a feszített munkatempót és a folyamatos odafigyelést, amit ez a munka igényelt, az adatközlők elmondásaiból úgy tűnik, hogy a kertészkedést mégis alacsonyabb rangú munkának tartották.

A bolgárok rendszeresen alkalmaztak helybelieket napszámosként, akiket hetente fizettek ki. Bérük az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején 1,50 – 2 pengő volt. Kizárólag a kevés földdel vagy földdel nem rendelkező családok lányai, fiatalasszonyai szegődtek el a kertészetbe, s feltételezhetjük, hogy főleg ajánlásra lehetett bekerülni a napszámosok közé. Egyik adatközlőnk elmondása szerint őt is annak köszönhetően alkalmazták a bolgárok, hogy az akkor már férjnél lévő nővére, aki rendszeresen dolgozott a kertészetben, ajánlotta be őt Illés bácsinál. Elmondása szerint a bolgárok elvárták, hogy minden munkafázist úgy végezzenek, ahogyan azt ők is csinálják. Még a palánták kézbe fogásának a módját is el kellett sajátítaniuk. Bár a bolgárok maguk is ugyanúgy dolgoztak, mint a napszámosok, az alkalmazottak munkáját folyamatosan ellenőrizték, s ha szükséges volt, meg is szólították őket. A visszaemlékezések szerint ebben élen járt a gazda, Illés bácsi. Ha munkavégzés közben megálltak megnézni a vásárba menőket, azonnal megszólította a

báméskodókat. Ugyanakkor abban valamennyi adatközlő megegyezett, hogy barátságos, jószívú emberről volt szó, aki a fiatalabbaknak nem egyszer cukorkát vásárolt, ha jól dolgoztak. Arra sem volt soha panasz, hogy ne fizették volna ki a teljes bért.

Szombatonként egy szekérnyi zöldséggel Jolsva, Nagyróce piacára indultak, amit mindig sikerült eladniuk. Mindezek mellett a tornaljai, rimaszombati, rozsnyói piacokon is rendszeresen árusították terményeiket, valamint a tornaljai laktanyát is ők látták el friss zöldséggel. A fizetés napja a szombat volt. Miután kifizették a napszámosokat, mindenkit hazaküldtek, s bezárkóztak a kertészházba. Ilyenkor osztották el az a heti bevételt, arról azonban nincsenek információink, hogy az osztzkodás milyen kulcs szerint történt. A pénzből keveset költöttek, csak a legszükségesebbeket vásárolták meg.

A bejeiek megfigyelték, hogy bizonyos alkalmakkor a bolgárok kiöltöztek és elmentek valahová, azt azonban nem tudták megmondani, hogy hová. A Tornalján szerzett információk alapján feltételezhetjük, hogy ilyenkor rokon, baráti látogatásra indultak. Ugyanis még az 1970-es években is – ebben az időben kezdett széthullni a térségben élő bolgár közösség – együtt ünnepelték a névnapokat. Ekkor a Csetnek, Pelsőc, Tornalja és Feled környékén dolgozó és egymással kapcsolatban álló bolgárok felkeresték az ünnepeltet, s együtt köszöntötték fel. Ezen alkalmakkor hagyományos bolgár ételek kerültek terítékre, a fő fogás mindig a sült bárány volt. Mivel általában nem kedvelték a tejfeles ételeket, azok hiányoztak is az ünnepségekről. Az ünneplés mellett ilyenkor került sor a szakmai, pénzügyi kérdések megbeszélésére és a gyerekek is ilyenkor ismerkedtek egymással, illetve a felnőttekkel. A családi, baráti összejöveteleken – mindaddig, amíg azokat tartották – a társalgás bolgárul folyt, s a gyerekeknek is számot kellett adniuk arról, amit az előző időszakban tanultak: szavaltak, énekeltek, s tették mindezt bolgárul, magyarul és a későbbiek során szlovákul.

Itt jegyezzük meg, hogy a sajáttól eltérő kulturális térben élő közösségek számára nagy jelentőséggel bírnak a rokon, baráti találkozók, s azok nemcsak az általunk vizsgált időszakra illetve nemcsak a bolgárok számára voltak fontosak, hanem napjainkig minden olyan közösségre jellemzőek, amelyek valamiben különböznek a többségi lakosságtól, s ezt az etnikai, vallási, jogi különállást meg is akarják őrizni. Elég csak megemlíteni a kismesek atyafi látogatását vagy a cigányok esetében még ma is több tucát, de gyakran több száz embert is megmozgató virrasztóra utalni (Pusko 2005, 103).

Adatközlőink visszaemlékezéseiből arra következtethetünk, hogy a bolgárok igyekeztek jó viszonyt ápolni a helyiekkel, főleg a gazdákkal. A Tornalján élő idős bolgárok mindvégig nagy megbecsüléssel beszéltek a bejei gazdákról, illetve tornaljai adatközlőm idős édesapja ma is név szerint emlegeti őket. Feltételezhetjük, hogy a kölcsönös szakmai megbecsülésen túl valamilyen üzleti kapcsolatban is állhattak egymással, bár ezt a feltételezést a későbbi kutatások során kell még alátámasztani vagy cáfolni. Maguk, a Bejében dolgozó bolgárok ritkán jártak be a faluba, aminek az az oka, hogy az intenzív, árszáztásos zöldségtermesztés folyamatos munkavégzést igényel, így sok szabadidejük nem is igen maradt.

Bejében a bolgárok 1944-ig tartották fenn a kertészetet, ami – mint arról már szó volt – az 1970-es évekig üzemelt. Az említett évben – 1944-ben – nem tudni, hogy miért, de csak a hat felnőtt férfi utazott haza, a két fiatal fiú Bejében maradt. 1944 decemberében a front épp a Tornalja és Beje között húzódó Sajó folyónál merevedett meg. A két hétig tartó folyamatos harcok elől a bejeiek, s velük együtt a két bolgár fiú a Bejében birtokos Szent-Iványi család préházában keresett menedéket. December 20-án, délután egy és két óra között a tizenhét éves Kroum Stoiloff Petkoff és a tizenhét éves Dimitar

Ilieff Leovoff előjöttek a présház fedezékéből, amikor is akna robbant a közelükben, s mindketten életüket veszítették. A bejei halotti anyakönyvbe az adatokat december 27-én vezették be. A két fiataalt, mint görög keleti vallású bolgárkertészt tüntették fel születési-, illetve lakhelyük megjelölése nélkül (Beje halotti anyakönyve). A háborút követően a többiek Bejébe már soha nem tértek vissza, s a helyiekkel sem tartották a kapcsolatot. Mindenesetre amikor Illés bácsi az 1950-es évek elején Bulgáriában elhunyt, a halálhírről a helyiek értesültek. Adatközlőnk nem tudta megmondani, hogy milyen úton – módon jutott el hozzájuk az információ, feltételezhetjük, hogy a Tornalján letelepedett bolgárok tájékoztatták őket.

Amit hátrahagytak...

Amint arról szó volt, a Bejében vállalkozó bolgárok jó kapcsolatok kiépítésére törekedtek a helybéliekkel, ez azonban megmaradt bizonyos keretek között. Nem házasodtak a helyiekkel és nem is telepedtek itt le. „Tudományuk” iránt a tehetősebb gazdák nem érdeklődtek – legalább is nem nyíltan – amit maguk a bolgárok, már amennyire a helybéli napszámások előtt ez lehetséges volt, igyekeztek többé – kevésbé titokban tartani. Szorosabb emberi és szakmai kapcsolatot elsősorban a többi, ebben a térségben dolgozó bolgárral tartottak. S mivel az általuk létrehozott kertészetnek mintegy húsz éve már nyoma sincs, joggal felmerül a kérdés, hogy mit hagytak maguk mögött, mi az, amit a bejei magyarok a kulturális javak cseréje során elsajátítottak, a magukévá tettek?

Szűk két évtized akár kevés is lehet ahhoz, hogy a bolgárok bejei jelenléte bármi nyomot is hagyjon a helybéliek kultúráján, ám esetünkben mégis felsorolhatunk néhány elemet, ami szervesen beépült abba, még ha annak eredetét az érintettek nem is tudatosították, nem is tudatosítják. A bolgárok több nemesített, a bejeiek által addig termesztett zöldségeknél nagyobb és ízletesebb terméshozammal kecsegtető fajtákat honosítottak meg. A parasztgazdák családjában, különösen az idősebbek a paradicsomot nem ették meg, hanem paradicsomlét főztek belőle, s ezt használták fel főzésnél. Adatközlőim határozottan állították, hogy a paradicsom fogyasztására – amire eleinte különösen a nagy mezőgazdasági munkák idején volt példa – a bolgárok hatására kaptak rá. Az államosított egyházi földeken állami gazdaságot hoztak létre, ahol a bolgároktól tanult technológiával folyt a termelés és sok esetben elsősorban azok dolgoztak itt, akiket korábban napszámosként a bolgárok alkalmaztak. Ennek a kertészetnek a vezetője, Laboda József továbbfejlesztette a bolgároktól elcsent munkamenetet. Egy vízesgödöröt ásott, amiben összegyűjtötte a területre folyó talaj- és esővizet, az öntözéshez pedig az árokrendszer mellett öntözőcsöveket is lefektetett. A kertészetet évtizedeken keresztül sikeresen vezette, ezt tanúsítja a tulajdonosi elismerő oklevél is. Mindezek mellett ő és testvére, István is prosperáló kertészetet hoztak létre saját portájukon, amiből igen jelentős bevételre tettek szert. A munkamenet elsajátítása mellett a zöldségtermesztés által igényelt hozzáállást, munkamorált is magukévá tették. Laboda József, túl a nyolcvanadik évén, halála napján is a melegágyak körül dolgozott.

További kutatási feladatok

A jövőben – a bejei vizsgálódáson túl – érdemes lenne egy egész Dél-Szlovákiára kiterjedő felmérést lefolytatni az imént leírtak mellett azért is, mert a bolgár-, s részben a német kertészetekre mint a földiázás előképének tekinthetjük, ami pedig igen jelentősen be-

folyásolta az 1970-es, 1980-as, s részben napjaink kultúráját tájainkon is (Szilágyi 2001, 490–492). Érdeemes lenne számba venni azokat a térségeket, ahol bolgár kertészek tevékenykedtek, és utánanézni, hogy ezek az emberek az egyes dél-szlovákiai kistérségekbe Bulgária mely régióiból érkeztek. Meg kellene vizsgálni, hogy a különböző térségekből érkező, s különböző földrajzi – éghajlati viszonyok között kertészkedő, élő, kereskedő bolgár közösségek munkamódszerein illetve mindennapi tevékenységén felfedezhető-e valamilyen eltérés. Az sem lenne minden tanulság nélkül való, ha alkalomadtán fény derülne arra is, hogy maguk a bolgárok a pénzen kívül mit vittek haza, illetve az itt megkeresett pénzt otthon mire költötték? Ugyancsak hasznos lenne megvizsgálni, hogy a dél-szlovákiai (észak-magyarországi) magyarok kultúrájából bármit is meghonosítottak-e otthon, valamint hogy létezik-e még olyan kapcsolat, mely ebben a vizsgált időszakban gyökerezik. A kérdéseket pedig tovább lehetne folytatni...

Kétségtelen, hogy ha látható nyoma nem is, de a felsoroltak alapján szellemi – kulturális hozománya mindenképp van a bolgárok bejei megtelepedésének, s valószínűleg így van ez tájainkon mindenhol, ahol bolgárkertészek tevékenykedtek. Amennyiben hiteles képet kívánunk rajzolni a szlovákiai magyarság populáris kultúrájáról, úgy a velünk együtt élő népek számbavételéből nem hagyhatjuk ki a bolgárokat sem. Sajnos, hazai magyar viszonylatban tudományszakunknak e téren mindenképp komoly adósságai vannak, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy az L. Juhász Ilona által nagy gonddal összeállított *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia* köteteiben egyetlen egy alkalommal sem fordul elő a *bolgár, bulgár* szó.

Irodalom

A Beje-i ref. ev. egyház jegyzőkönyve az 1926 évtől.

Bejei anyakönyvi kerület halotti anyakönyve 1939–1946. Tornaljai Városi Hivatal anyakönyvi hivatala.

GAÁL IMRE

2001 *Száz év Tornalja történetéből (1848–1948)*. Somorja: Méry Ratio.

JUHÁSZ ILONA, L.

1998 *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia (1987–1988)*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.

1999 *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia (1989–1990)*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.

2000a *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia (1991–1992)*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.

2000b *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia (1993–1994)*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.

2003 *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia (1995–1998)*. Komárom – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum.

2004 *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia (1999–2002)*. Komárom – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum.

PUSKO GÁBOR

2003 *Beje hagyományos gazdálkodása a 20. század első felében*. Tornalja: Kulturális Antropológiai Műhely.

2003 Szlovákok, csehek, magyarok Tornalján. In *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. Szerk.: Bakó Boglárka. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.

2005 Cigányok és parasztok. Néhány alapvetés a cigány – nem cigány egymás mellett élés kérdésköréhez Tornalján az ezredforduló környékén. In *Lokális cigány közösségek*

Gömörben. Identitásváltozatok marginalitásban. Szerk.: Prónai Csaba. Budapest: MTA Etnikai – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

SZILÁGYI MIKLÓS

2001 Kerti növénytermesztés – kertészkedés. In *Magyar néprajz nyolc kötetben. II. Gazdálkodás.* Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. Budapest: Akadémiai Kiadó, 462–492. p.

Magyar–szlovák helynévjegyzék

Beje – Behynce

Csetnek – Štítník

Feled – Jesenské

Jolsva – Jelšava

Nagyróce – Revúca

Pelsőc – Plešivec

Rimaszombat – Rimavská Sobota

Rozsnyó – Rožňava

Tornalja – Tornaľa

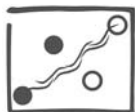
Bulharskí záhradníci v Behynciach

(Zhrnutie)

Rôzne príklady dokazujú, že členovia danej skupiny, so spoločným kultúrno-historickým zázemím v cudzom jazykovom alebo kultúrnom prostredí predstavujú vysoko organizovanú, ale uzavretú spoločnosť, ktorá úspešnejšie odoláva vonkajším jazykovým a kultúrnym vplyvom. Ide teda o takú skupinu, v ktorej členov spája iba spoločný jazyk. Tým je väčšia šanca na to, že spomínaná skupina si zachová svoju kultúru, dokonca jednotlivé elementy sa objavia aj v kultúre pôvodného obyvateľstva. V práci sme zhrnuli výsledky výskumu Bulharov v gemerskej obci Behynce, v ktorom sme sa sústredili predovšetkým na objasnenie tých vplyvov, ktoré umožnili „výmenu kultúrnych statkov“. Časový rámec výskumu tvorí z jednej strany príchod prvých Bulharov do regiónu (v roku 1926 si prenajímali takú pôdu od cirkvi, ktorú kvôli vysokej koncentrácii vody ani majiteľ, ani miestni sediaci nevedeli využiť vo svoj prospech) a z druhej strany zánik záhradníctva, ktoré vlastnilo najprv roľnícke družstvo, neskôr štátny majetok (začiatok 70. rokov minulého storočia). Okrem prezentovania pracovných technológií snažili sme sa objasniť aj príbuzenské vzťahy Bulharov pôsobiacich v tomto regióne. Nakoľko podľa našich poznatkov na Južnom Slovensku zatiaľ sa neuskutočnili podrobné a rozsiahle výskumy, týkajúce sa bulharských kolónií, môžeme konštatovať, že máme iba čiastočné informácie o pôsobení Bulharov v tomto regióne, napriek tomu, že ich pôsobenie ponechalo dodnes viditeľné stopy v kultúre pôvodných obyvateľov.

(Preklad: Gábor Pusko)

**KÖZLEMÉNYEK
MATERIÁL
MITTEILUNGEN**

„...ha megyek az utcán, és itt a nevem, ott nevem...érted, nem?”

Egy párkányi graffitis csoport kultúrájának vizsgálata

BARANYOVICS BORISZ

Bevezetés

Napjainkban a graffitivel nagyon sokat és sokan foglalkoznak. Több tudományos munka, népszerűsítő és szakkiadvány, televíziós és rádiós műsor, újságcikk próbálja bemutatni ezt a fajta tevékenységet, illetve megvilágítani jó és rossz oldalát egyaránt. Közép-Európában a rendszerváltás hozta magával az akkor már Amerikában és Nyugat-Európában is elterjedt graffitit. Mint szubkultúra, az 1990-es években vert gyökeret Európa közepén.

A graffitivel kapcsolatos szakszavak használatával igen körültekintően kell bánnunk, hiszen némelyek nem fedik pontosan a valóságot, némelyeket pedig a graffiti művelői nem fogadnak el. Mivel a szubkultúra angol nyelvterületről származik, így a terminus technicusokat is gyakran az angol nyelvből veszi át mind a német, mind a cseh, vaalaminta magyar szakirodalom, illetve maguk a kultúrákövetők is¹. Mit értünk graffiti alatt? A graffiti a hip–hop kultúra öt elemének² egyike. Ezek az elemek, megnyilvánulások szoros kölcsönhatásban állnak egymással, összetartoznak. A hip–hop kultúra képviselői sok esetben egyszerre több megnyilvánulás aktív résztvevői, egyfajta életstílust, szubkultúrát, vagy antikultúrát képviselve ezáltal. Nem minden falra festett jelet tekinthetünk graffitinek, hiszen festéket bárki vásárolhat az üzletekben és bárki bármit felfújhat vele a falra. Mi most az ún. ortodox graffitit szeretnénk bemutatni, amelynek különféle szabályai vannak. Az ortodox graffiti tartalmaz ugyan értelmes szavakat, illetve betűösszetételeket is, melyek hosszabb szóösszetételeket takarnak, de nem az átlagember, hanem csakis a szubkultúrához tartozók számára értelmezhetően. Sokkal nagyobb jelentőséggel bír az elhelyezkedés, a rajz kidolgozottsága és nagysága, vagy a készítő aláírásának folytonossága, mint az üzenet tartalma, amelyet ezek a rajzok (legtöbbször) nélkülöznek is. (Gönczö–Téglás é. n.)

„A graffiti jelentéssel bíró szimbólum, amit az adott csoport tagjai egyaránt elfogadnak, önkifejező, területiális, jelhagyó, olykor tabutörő funkciója van. Esztétikai igényességgel készül” (Nagy–Rác 2001).

¹ Lásd a Függelékben található szójegyzéket!

² Ezek a következők: rap (zene, a rímbe szedett szövegnek ritmusra való előadása), break tánc (utcai tánc, amely a test bármely felületén folytatott pörgést, akrobatikus mozdulatokat is magába foglal), skreccselés (a dj, a lemezlovas végzi, a lemezek lemezejátszón való húzogatása), graffiti és a lélek (a soul, vagyis a lélek az, ami az egész hip–hop kultúrát összefogja, egyfajta ideológia keretét alkot, például elítéli a rasszizmust).

Vizsgálatunk tárgya egy dél-szlovákiai, kisvárosban élő, négytagú kétnyelvű közösség, melynek neve: BMD (Boom Master Dynasty). Azért fontos hangsúlyozni, hogy kétnyelvű csoportról van szó, mert az inspiráció és a szubkultúra elsősorban cseh, szlovák és magyar forrásokból került hozzájuk. A retrospektív vizsgálat 2006 nyarán kezdődött, viszont már korábban is kapcsolatba kerültem ezekkel a *writerekkel*. Nagyjából 6–7 éven keresztül figyeltem alkotásaikat és tevékenységüket, valamint alkalmaztam a részvevő megfigyelés módszerét is. Az interjúk során sikerült megismernem a graffitisek életfilozófiáját is.

A graffiti története

A felirat, a megjelölés ősi, kultikus szerepe közismert. Funkciója mindig a terület egyfajta kijelölése volt. Jelen írásomban elsősorban az ortodox graffitivel szeretnék foglalkozni, azonban fontosnak tartom a falfirkák történetét is felvázolni. Kísérletet teszek annak megválaszolására is, miért „muszáj” a falra írni?

A „legősibb” spontán falfeliratot a Biblia őrizte meg számunkra. Dániel könyvében olvasható, hogy Baltázár király lakomáján valaki a következőket írta a falra: *Mene, Mene, Tekel, Úfarszin*³. Az ókori Egyiptomban, a Kheopsz piramis falán is találtak falfeliratokat (Pethő 2003). Az ókori kutatók olyan pompeji falfirkákra is rábukkantak, melyek i. e. 79-ből maradtak ránk. A firkálást akárcsak napjainkban, akkor is megpróbálták tiltani, azonban eredménytelenül. A szóban forgó firkák témái a szexualitásra és a bor élvezetére utalnak. A középkori Oroszországban a „graffiti-írók” a templomok falait részesítették előnyben (Bushnell 1990, 4–5). A huszadik században a firkálásoknak gyakran politikai, ideológia háttere van, például: az 1968-as francia diáklázadás, Portugáliában az 1974-es diktatúra idején, de napjainkban is számos, a politikai helyzetre reflektáló feliratokat olvashatunk. Németországban létezett egy olyan fal, amely egy várost osztott ketté. Ezen a falon fokozatosan graffitik kezdtek el sorakozni, míg végül annyi nem lett rajta, hogy a falat lebontották. Természetesen a *Berlini falról* van szó. Kizárólag ennek a falnak feliratait és rajzait bemutató elemző kötet is napvilágot látott. (Ausfelder 1990)

A graffitis csoportok (*crew*) közötti tudásanyag áramlásának van egy sajátos módja, ami lényegében egy sajátos szóbeliség, különféle hallás útján terjedő történeteken alapuló tudás. Az alábbiakban ezek közül mutatunk be néhányat.

A leghíresebb falfirkálóként ismert személy egy bizonyos *Kilroy*. 1945 júliusában Nagy Britannia, a Szovjetunió és az Egyesült Államok vezetői csúcstalálkozóra gyűltek össze Potsdamban. Egyik nap Sztálin generalisszimusz a kizárólag vezetők számára fenntartott luxuscéliből kijövet kérdezett valamit a tolmácsoktól. Azok elképedve fordultak az amerikai küldöttséghez, tolmácsolva Sztálin kérdését: „Ki az a Kilroy?” (Jokinen 1995, 11).

A New York-i graffiti az 50–60-as években tűnt fel, amikor is egyes bandák ezzel a módszerrel jelölték ki a territóriumukat. Majd az 1970-es években jelentkezett az ún. robbanás, amikor egy 17 éves, görög származású, Manhattanben a 183. utcában lakó fiú utazásai során elkezdte felirogatni a becenevét, illetve az utcájának a számát a metróra. Ő volt TAKI 183, a graffiti „nem hivatalos” elindítója. Egyre több fiatal kezdte megirigyelni ezt a fajta hírnevet és százával kezdtek el *tagelni*. A többiek szemében ezáltal megnőtt a presztízsük. Miután kezdtek betelni a falak és a metrókocsik, új utakat kerestek. Hogy kitűnjenek a nevek, a *writerek* sajátos stílusokat kezdtek el alkalmazni. Ezek a stílusok idővel kifinomultabbá váltak és a betűk mérete is megnőtt. Ettől az időszaktól indult meg az ún. minőségi és mennyiségi termelés (Csillag 1997).

3 „Meszámálaltatott, megmértetett, könnyűnek találtatott” (Dán 5).

A graffiti fokozatosan egyre kifinomultabbá vált, új lehetőségeket keresett, egyes galériák is nyitottak az utcai festmények felé. Graffitis művészként indultak például: Jean-Michel Basquiat, Lee, vagy Fab Five Freddie. Ők azonban már nem falakra, hanem vászonra és papírra festettek. A művészi világba való betörés a sokak által áhított kitörést jelentette, másfelől a vászonra festett, megrendelők igényei szerint készített munkákra egyesek az eredeti graffiti gondolatának, értelmének megcsúfolásaként tekintettek. Komoly ellenségeskedés alakult ki a festőművészek és a *writerek* között (Csillag 1997).

A graffiti szempontjából - bár nem meghatározó-, de egyik fontos jellemző a készítő sajátos anonimitása, illetve a készítési folyamat illegalitása (Kresalek 2000, 316). A graffiti műfajába tartozó alkotásokat általában két nagy csoportba sorolják: a szöveges falfirkák típusa, és a „New York-i graffitinek” nevezett műfajcsoport, amit én ortodox graffiti-nek nevezek. Ortodox graffitinek számítanak azok az alkotások, amelyek eredetileg csak New York-ra és Philadelphiára voltak jellemzőek, majd később Kaliforniában fejlődött tovább, majd átjutott Európába, s szinte a világ valamennyi pontján megjelent. A vizuális kultúra részévé válva sajátos, új stílusok alakultak ki.

„A graffiti segít meglátnunk a szubkultúra születését és fejlődését. A graffiti nyelve összeköti a szubkultúra különböző elemeit és definiálja szembenállását a normatív kultúrával. A *graffiti crew*-k szavak és szimbólumok kombinációján keresztül kommunikálnak, ezáltal egyfajta specifikus kifejezési módot, nyelvet hoznak létre. Az argó úgy viszonyul a helyi standard nyelvhez, mint az argót használó csoport a társadalom nagy részéhez: antagoniztikusan és gúnyosan. A graffitik aránylag könnyen dekódolhatóak, ha alaposan megvizsgáljuk őket, és ugyanez igaz bármely látszólag érthetetlen argóra is” (Bushnell 1990, 45, 55, 57). „Csupán azzal, hogy egy törvényen kívüli, hivatalosan illegális szervezet létezését hirdeti, a graffiti egy olyan szubkultúrát népszerűsít, amely bizonyos deviáns viselkedést szentesít” (Bushnell 1990, 59).

A graffitivel kapcsolatos fenti megállapításokat, meghatározásokat azzal a céllal mutattam be, hogy az általam vizsgált párkányi csoport szubkultúrája érthetőbb és értelmezhetőbb legyen számunkra.

A kutatási módszer bemutatása

Párkány (Štúrovo) Dél-Szlovákiában, a Duna északi partján terül el, szemben a magyarországi Esztergommal. Budapesttől 50, Pozsonytól pedig 150 km-es távolságban fekszik. Lakossága 11 100 fő, ebből 80% magyar anyanyelvű 20% pedig szlovák (www.sturovo.sk).

Ebben a kétnyelvű kisvárosban fogtam hozzá a kutatáshoz azzal a céllal, hogy feltérképezzem a BMD (Boom Master Dynasty) nevű négytagú (DIOK, NISK, KID16, BROK) graffitis csoport tevékenységét. Mint fentebb már említettem, tevékenységüket, 6–7 évig kísérem figyelemmel, miközben személyes kapcsolatba kerültem velük. A *graffiti jameken* résztvevő megfigyelést is folytathattam. A konkrét gyűjtést megelőzően igyekeztem megismerkedni a témával kapcsolatos szakirodalommal is, a magyar, angol, német, cseh és szlovák nyelvűvel egyaránt. Az interjúkat 2006 októberében készítettem, ami részben nehézségekbe ütközött, mivel a csoport tagjai közül egyikük sem csupán Párkányban él. Ketten Pozsonyban tanulnak, illetve dolgoznak, a harmadik Csehországban tanul, a negyedik pedig Hollandiában él. Feltehetjük a kérdést, hogy akkor miért is tekintjük őket párkányi *writerek*-nek? A későbbiekben erre is fény derül.

Az interjúkat diktafon segítségével, valamint internetes levelezések útján készítettem. A kötetlen beszélgetéseket a konkrét, életútra vonatkozó kérdések követték. A *writerek* fo-

lyamatosan dokumentálták munkáikat, valamint az általuk igényesnek tartott más graffitiket is. A saját graffitikről készült fényképeket, illetve a skicceket, (amelyek a *black book*-ot helyettesítették), valamint azokat az újságcikkeket és képeket, amelyekből inspirálódtak, megmutatták nekem. Az egyik *writertől* tárgyakat is kaptam (festékszórók és tartozékaik). Az interjúalanyoknak a graffitis életúttal, életmóddal, a motivációval és stílusjegyekkel, valamint a szubkulturális közösséggel kapcsolatos kérdéseket tettem fel. Megpróbáltam kideríteni, hogy graffitis szemmel hogyan használják a várost, mint teret.

A nevek és a stílus

A *writerek* az illegalitás miatt különböző csoportokba tömörülnek, illetve több álnéven is tevékenykedhetnek. A BMD-s *writerekre* ugyanez vonatkozik, ők is több álnevet használnak. Az egyik nevet a legális rajzokhoz, *hip-hop rendezvényekhez* illetve ruhakészítéshez adják, a másik névnek, a 2B-nek, vagyis a „lenni”, szónak külön története van. A *writerek* nevei is változatosak: lehetnek becenevek, vagy saját maguk által választott művésznevek. A lényeg az, hogy a név a *writer* számára jól rajzolható betűkből álljon.

DIOK pszeudoálnevei: SMOG, SCAT, KEFA (*legál név*), EGO (csak egyszer volt használatban)

NISK pszeudoálnevei: WRESK, WISK, SOCK, NYSK, NO, RAK. A csoport többi tagjai azt mondták róla, hogy „minden héten más neve volt.”

BROK pszeudoálnevei: WERK, SCUT, YÖRK

KID16 pszeudoálnevei: KIDone6, DROP

A stílus szó meglehetősen sok jelentéssel bír és központi helyet foglal el a graffitikultúrában. A különböző betűtípusok stílusonkénti besorolása New York-ból ered. Alapját a betűk eltérő formáján kívül azok összekapcsolási módjai képezi. Ilyen stílusok például:

– *Bubble Style*: az 1970-es évek közepére datálhatunk és PHASE 2 nevű *writer*hez kapcsolnak.

– *Blockbuster*: szögletes, szabályos betűk

– *Broadway Elegant*: összeszorított betűk

– *Wild Style*: absztrakt módon átformált, kitekért betűk jellemzik, amelyek szinte lehetetlenné teszik az olvasást

Az amerikai betűdivatok mellett Európában is kialakult néhány új irányzat. Beszélnek például berlini, prágai, vagy lengyel stílusról (Kresalek 2000, 320).

Az interjúk

1. Hogyan kerültél kapcsolatba a graffitivel?

NISK: „Az alapiskolában (t.i. általános iskola) hetedikes koromban, ez körülbelül 1993-ban lehetett, rajzolgattunk a padra, papírra.”

BROK: „A *gimi* alatt a *Pop Life* magazinban, volt egy sorozat a graffitiről. Ez egy cseh újság volt, de bemutatott más nemzetiségű *writereket* is. Innét kaptuk a kezdeti tudást. Aztán utazásaink során. Egyszer Pestre utaztunk DIOKkal és Szentendre felé brutál falakat láttunk. Majd kiestünk az ablakból! Aztán Párkányban is megjelent a graffiti. A Lala (BSC–Bloody Skaters Crew) unokatestvére lejött New Yorkból és bombáztak a városban. Azt írták, hogy BLUR, ez egy amerikai zenekar neve volt. Még meg is megvannak ezek a bombák a Rego (üzlet) mellett, és egy autószerveznél a telefonszolgáltatókkal szemben. Volt még egy srác, a FISH (más néven BON, szintén a BSC-ből), aki az akkori Pokolpincénél csinált egy legált. Kocsmareklám volt, az volt rajta, hogy Noise Club, körülbelül 95–96-

ban történhetek ezek a dolgok. Felutaztam Pozsonyba is, ahol a Lafranconi hidnál volt a Hall of Fame (a legjobb graffitik fala), amit lefényképeztem. Nagyobb hip-hop koncertek előtt itt voltak jamek, de soha nem volt legális, itt mindig igazoltattak a zsaruk.

Hát próbálkoztam. Együttesneveket irkáltam papírra. Itt-ott megvastagítottam őket, egymás mellé, mögé helyeztem a betűket. Kialakult. Meg persze figyeltem minden apró taget, jelet, hogy ki mit ír Párkányban.”

DIOK: „Pop Life magazin, legál fal Szentendrén, meg talán a környezet. Mindenki máshogy jutott hozzá. Prága volt a fő dolog, azt figyeltük, meg a csehszlovák szcénát. FISH pedig elküldte a graffiti szabályait és egy pár cikket. Aztán minden jött magától, 1999-ben részt vettünk Break Cup-on Krupinában (Korpona), ismerkedtünk pozsonyi writerekkel. De akkor már festettünk.”

KID16: „Pop Lifeből, utazások alkalmával a látottakból merítettem és a suliban, amikor csak időm volt, vagy ha valami éppen nem érdekelt, akkor skeccseltem.”

2. Kitől tanultál festeni?

KID16: „Konkrét ember sajnos nem volt, bár jó lett volna. Festeni magam tanulok, még mindig. Egy-két tanácssal azért ellátott az idősebb generáció... de ők már abbahagyták... mi lettünk a nextgeneration. És szerencsére most is akad utánpótlás.”

BROK: „Nem volt senki, aki megmutatta volna hogy csináljam.”

DIOK: „Nem volt senki. Mi egymástól tanultunk. Leültünk a szoba közepére NISKkel és órákig rajzoltunk, másoltunk, gyakoroltunk. Majd megmutattuk egymásnak.”

3. Ki az abszolút writer a szemedben?

BROK: „Akik azt írják fel a falra egy festéssel, hogy SZERETLEK JULI, na azok nem writerek. Ki kell színezni a dolgokat. Aki csak egy hányást csinál oda, az nem graffitis.”

DIOK: „Nehéz kérdés, sok mindenkit, akinek van stílusa, nem tudom elmagyarázni. Lát-ni a tagból, pieceből, stb., hogy az a valaki toy vagy nem... de akiket igazán elismerek, azok például azok az emberek, akik akkor kezdtek mikor mi, és mindig nyomják, globálban gondolom, például a MUTANTS Pozsonyban. Akkor kezdték, amikor mi, ők most több éve itt főnökösködnek... és mostandig tudom figyelni az útjukat... de ez tényleg nehéz kérdés... Kit ismersz el? Tudom, hogy ha konkrétan Párkányra szabom a választ, akkor a KOKSot ismerem el, de nem mint writert, hanem mint ügyes gyereket, aki brut graffitis lenne, ha foglalkozna vele... és ha ebbe investálná a pénzt...ha az új generációt nézzük...”

Amúgy tetszik a pozsonyi style meg a prágai style 2000-ig, most már nagyon nem...”

KID16: „Úgy érzem nincs jogom megítélni, de egyébként is, ezt mindenki döntse el maga. Az tuti, hogyha valaki fest egy szépet, azt örömmel megcsodálom, legyen az bárki.”

4. Kit tekintesz a munkád közösségének, kiknek szánod a műveidet?

DIOK + NISK: „Ha pozitívan néző közönséget vesszük, akkor Párkány fiatalabb generációját vettem akkor, amikor festettem, meg főleg azokat az embereket akik tudják mi van kiírva, meg belelátnak, de amúgy meg talán igazság szerint jobban örültem ha felb...m valami okoskodó intoleráns embert a művemmel (nem magánterületen, házon, hanem állami tulajdonú épületekre gondolok) ...és elgondolkodott rajta, hogy mi a szar ez itt, eltörném a kezét annak, aki csinálta. Szóval az volt a jó érzés, hogy csináltam valamit, amire az emberek reagáltak, mindegy hogyan, és diktáltunk a házak sztereotipikus falain...”

Abban az időben eléggé fel voltak háborodva az emberek, nem is a felháborítás volt a cél, hanem érdekes volt figyelni a reakciókat, és jó volt tudni, hogy nem csinálnak ve-

le semmit, és mi újra futunk valahol és kész. Komolyan, ez marha jó volt, hogy csak néztek: ki ez, mi ez ????“

KID16: „Mivel, hogy nem egy zártkörű akcióról beszélünk, mindenkit, akinek tetszik, mindenkit, aki meglekint. Szerintem az emberek nem úgy állnak a graffitihöz, hogy az most jó, vagy rossz. Még aki maximálisan ellene is van, annak is némelyik graffiti tetszik. Legál falak festése közben az idősebb generációk felől is pozitív visszajelzéseket kaptunk.“

BROK: „Saját magunknak csináltuk. Mások meg nézik, tudnak rólam, de nem tudják ki az, aki alkotta. Ez ilyen jó.“

5. Mitől jó egy graffiti?

DIOK: „Színek, style, jön belőle az energia.“

KID16: „Látod ez egy személyre szabott kérdés, mert hát mindenkinek más számít jónak, például betűforma, színkombináció, van-e karakter... Én személy szerint szeretem, ha valami szépen, precízen ki van dolgozva, ami a vonalakat és a kifestést illeti. De természetesen nem nézek le senkit, mármint a kezdő writereket, sőt, ha tudom segítem őket, mert örülök neki, hogyha van aki színesebbé teszi kis városunkat...“

BROK: „Attól függ, hogyan van megcsinálva. Hogy mit adsz bele, mit fejezel ki vele, ki érti meg. Fontos a pontos kihúzás. Akik csak másolnak, azokat elítélem. A saját stílus a fontos. A stíluson múlik minden.“

6. Milyen szabályok határozzák meg nálad a festést?

KID16: „Nálam kizárólag csak egy dolog, az pedig az idő. Nem szeretem elsielni a dolgokat, talán ezért is festek inkább legált.“

DIOK: „Nálam? Ha lehet nem festek magántulajdonra, meg hát templomokra, műemlékekre logikus, hogy nem festek, nem vagyok hülye... én főleg olyan helyekre koncentráltam, amiknek nem konkrét személy a tulajdonosuk (nem akartam kapni), legjobb állami házak, épületek, stb. Ami a tagelést illeti, itt annyira nem határozom meg, mert azt le lehet mosni...“

Ja, és egy nagyon fontos szabály: Nem festek bele valakinek a cuccába, ha nem akarom őt ezzel diszrespektálni. Én ezt annak veszem, főleg ha a köcsögök, akik vesznek egy színt, szeretnék ilyesmit csinálni. Szerintem azt hiszik, hogyha oda írnak valamit egy jó cucchoz, akkor észreveszik őt az emberek, ami igaz is, de leköpném, szóval klasszikus respekt szabályok.“

BROK: „Egy writernek nem léteznek szabályok. Persze a műemlékeket, templomokat nem festi le egyik writer sem. Elvileg minden mást miért ne?“

7. Milyennek látod és láttad a párkányi helyzetet graffiti terén?

BROK: „Most valami mocorog, de olyan, mint a mi időnkben volt. Akkor is csak egy-két crew volt. Ez kevés. Kisváros, tízezer ember, vagy tizenegy és ha nagyon aktívan csinálod, mutogatod a dolgaidat, akkor az előbb-utóbb kiderül. Mivel akkor csak mi csináltuk, kivétel egy-két csoport, de az szinte semmi nem volt, így nem volt kihívás, versenyzet. A rajzainkra nem válaszolt senki soha. Csak úgy, magunknak festegettünk. Szerintem , ami most van, tagelés, meg bombák, az még mindig hozzánk köthető. “

DIOK: „Párkányban volt graffiti szcena 1997-től körülbelül 2001-ig, vagy nem tudom mikor lett pontosan vége. Akkor, amikor a BMD-t már nem négy ember írta. Az nem grafiti helyzet, ami most van. Ha valaki lemegy, nem tudom öt-hét ember is egy évben valamit festeni, azt nem veszem nagyon komolyan. Annyit csinálok én is egy év alatt, pedig nem festek aktívan.“

Valamikor marha jó volt, igaz hogy hiányzott egy erős crew, akivel lehetett volna aktívan harcolni, mert akkor biztos mi is tovább húztuk volna. Kár, hogy a BSC (Bloody Skaters Clan: Lala, Fish\Bon, és egy lévő srác, akinek nem lehet tudni a nevét), PSD (Pro Sect Da Clan\ Crew, papíron voltak hárman-négyen, de csak a WAM2 fűjt és fűj ma is) nem vették olyan komolyan. Minden esetre mi azokban az aktív BMD időkben tényleg ezzel éltünk. Azt nyugodtan graffiti időszaknak nevezném.“

KID16: *„Egyre jobbnak, bár mostanában nem igazán követem az otthoni helyzetet, mert elköltöztem. De örülök neki, hogy a fiatalabbak között is vannak páran, akik flakont ragadnak és viszik tovább ezt a fajta művészeti irányzatot.“*

8. Más szemszögből figyeled a várost, mint az átlagember?

DIOK: *„Perszehogy, mindenki, aki festett valamikor máshogy nézi a várost. Figyelem, ha van valami új cucc, ez ritka öröm, vagy hát az ember talál mindig valami jó helyet, ahová nagyon jól el tudná képzelni a bombáját. Figyelem és szívesen figyelném, ha lenne megint valami érdekes a városunkban...“*

KID16: *„Az tuti, de nem csak a graffitinek köszönhetően. Egyébként nem tartom magam átlagembernek.“*

BROK: *„Amikor egy-két új taget észreveszek, mindig megvan bennem, hogy hátha elindul valami. Minden újat észreveszek. Próbálok figyelni a Duna partot is (itt található a párkányi legál fal), ha megjelenik valami új, hogy festeget-e valaki magának. Most nincs semmi komoly. Kezdeti próbálkozások. Nincs egy összefogott csoport, akik igenis valamit akarnak csinálni. Kisebb próbálkozások azért vannak. De hát kisváros, meg a rendőrök is mostanában beindultak.“*

9. A városnak melyik területe fontos a számodra?

DIOK: *„Szeretek menni olyan helyeken, ahol régebbi cuccunk van, vagy éjjelenként valami érdekes történt, de hát mi van annál jobb, ha megyek az utcán, és itt a nevem, ott nevem... érted, nem?“*

10. Tagelők, festők között létezik-e valamilyen elkülönülés?

DIOK: *„Tagból lett a graffiti. A tagek nagyon szépek tudnak lenni, de az a szó, hogy style nagyon fontos. Most erre mit válaszoljak, valaki tud tagelni, valaki nem. A tag az a festéshez tartozik. Őszintén szólva utálok azokat, akik csak tagelnek, mi érdekes van benne, ha valaki tagel, ez olyan alibizmus “hé, én graffitis vagyok, összetageltem az egész várost“. Igaz hogy ez hatásos lehet, ha jó a tag, de szerintem, ha festesz, tagelsz, bombázol, az tisztára más, nem tudom elmagyarázni. Te dolgozol rajta, hogy jól nézzen ki az, amit bombázol, és mellette ott az aláírásod, a tag, ami alapján hozzád lehet kapcsolni. De most ha valaki aki csak tagel és nem festett semmit, mit akar azzal a taggel mondani? Most őszintén, akárki képes lenne összetagezni az egész várost, ha körbe megy rajta. Mi extra van benne?“*

BROK: *„Vonal, meg kép. A tag csupán két másodperc, amíg kiírod a saját, vagy a csapatod nevét. A festés tovább tart, igényesebb. A „Juli szeretlek“ is tag, de nem olyan.“*

KID 16: *„Naná, hogy van, de ezt a helyedben nem így kategorizálnám. A tagelés hozzá tartozik a graffitihez. Van aki csak a műve alá, vagy mellé tagel, van aki az üres falakat támadja meg szerte a városban. Még ha nem is olyan szép ez az emberek szemében, a writerek így reklámozzák magukat és a csapatukat.“*

11. Az átlagos városi életmódtól a te életed mennyiben tér el?

KID16: „Nem tudom mi számít átlagos városi életmódnak, de ha bele tartozik egy szép új fal megtekintése az út mellett, az esti császkálás a városban, esetleg egy kis adrenalinossal festéssel összekombinálva, akkor igen, eltér. De persze én is ugyanolyan dolgozó ember vagyok, mint a többi.”

DIOK: „Nem tudom, de nem sokban szerintem, habár ha visszagondolok, akkor mi régen komolyan a graffal éltünk. Szerinted ki kel fel neked reggel fél négykor, hogy elmenjen a többiekkel egy konkrét kiválasztott helyre, konkrét színekkel, konkrét tervvel, mit hogyan, merre lehet elszökní, és utána hazamegy aludni tovább, miközben nem tud elaludni örömeiben, hogy k...a jól sikerült az akció? Vagy ki képes elmenni az esti iskolabálba, hogy lássák őt az osztálytársai, és fél óra múlva haza menni, átöltözni, kimenni, festeni, visszaöltözni és a bálban folytatni, mintha mi sem történt volna?”

12. Mesélj a crewról, aminek tagja vagy, mond el a történetét!

DIOK: „Akkor lássuk címszavakban: 1997 augusztusa, NISK, BROK, DIOK Nyárázáró koncertek a kompnál. Mi pedig egy fehér kondenzátort a škrobáren [keményítőgyár] mellett három színű BMD-t fújtunk. Ez volt az első dolog, amit festettünk. Ócska festékek, originál capek. Utazás Pozsonyba rendes festékeket venni, hétvége Prágában, hogy fényképezzük le a legál falakat, hogy legyen inspirációnk, első graff magazin, első graff trikó, breakdance versenyen összeismerkedés a pozsonyi writerekkel, láttuk őket élőben festeni. Párkányban aktív festés, éjjeli akciók, új csapatok beindulása NSW, MSC (Master Security Clan, Memphis Security Club: MIKI+ KID16), majd az NSW megszűnik. KID16 a BMD tagja lett, új energia, és senki nem állíthat meg. Busz, vonat csinálás, problémák, legál fal Párkányban, hip-hop partik, új kontaktusok, és így tovább... Nagyon sokat túl éltünk együtt ennek köszönhetően a többi taggal, és most már nem igazán festünk. De ugyanúgy jó barátok vagyunk... Talán így...”

KID16: „Szóval az úgy volt, hogy... áááá..., sajnos a leg-leg kezdetektől nem tudok neked infóval szolgálni, mivel én csak úgy csöppentem bele ebbe a levesbe...”

Én, vagyis mi egy másik sráccal (Bugi) kezdtünk el festeni olyan 1997 körül. Abban az időben még mint NSW (New Skool Writers) csapat léteztünk. Persze mint kezdők, tele energiával és ambícióval festettünk mindenhová. Mikor csak egy szép téli napon megcsináltunk egy eléggé csak városközpontban lévő falat még világosan. Ami azért csak nem volt rossz teljesítmény a részünkről. Szerintem az akkori királyok, a BMD is felkapták a fejüket. Ha jól emlékszem ők szólítottak le bennünket. Attól az estétől fogva életre szóló barátság szövődött köztünk. Az elején mi jártunk őrizni nekik, ha festettek, és fordítva. Közös bulik, piálás, csajozás. Egy napon a társam kijelentette, hogy ő befejezi a festést. Mivel egyedül nincsen crew, maradtam csak KID16, de ez persze nem tartott sokáig és már jött is a felkérés, nem szeretnék-e a BMD crew tagja lenni. Mivel magamra maradtam és láttak bennem fantáziát. Számomra akkor kezdődött el igazán a festés időszaka. Sok szép közös akción volt azóta, s remélem még lesz is. Bár már felnőttünk, egy kicsit talán az eszünk is megjött, de egy jó festésnek a haverokkal, szép napos időben, egypár sörrel sose tudnék ellenállni.”

BROK: „DIOKkal elhatároztuk, hogy kellene valami ütős név. Épp az egyik Wu-Tang Clan albumot hallgattuk, közben a szöveget olvastuk és innét választottunk ki három szót: BOOM MASTER DYNASTY. NISK is velünk tartott. Megalakultunk 1997-ben, nyár elején. Olyan 16 évesek lehettünk. ”

DIOK: „Aztán 2000 környékén 2B-t fújtunk. A 2B azért lett csinálva, hogy legyen kvázi valami álkonkurencia, mert semmi más nem történt a városban csak a BMD festett. En-

nek az volt a célja, hogy hátha valaki elkezd aktívan festeni, mivel hogy van „harc” a BMD és a 2B között. Igazság szerint nem nagyon működött a 2B, volt talán kétszer-háromszor tagezés, nem emlékszek semmi bombingra, habár lehet, hogy volt valami. Ami a 2B tagokat illeti, ugyanaz, mint a BMD. Lehet, hogyha valaki reagált volna erre a dologra, akkor ment volna a 2B tovább, de nem volt semmi effektje. Meg mondjuk nekem nem nagyon passzolt a 2-est írni.”

NISK: „Aztán, mikor 2000-ben vonatot festettünk, nem akartuk, hogy könnyen be tudjanak azonosítani, akkor mindenki más nevet fűjt és a csapat neve is STU lett, mint Štúrovo, azaz Párkány.”

13. A csoportra jellemző stílus

DIOK: „Előre átgondolt festés, jellemző stílus nincs, mindenkit Pozsony, Prága, az elején pedig New York, Berlin inspirált, de mindenkinek meg volt a saját stílusa mondanám....

Legjobb szkeccsek – KID16

Legjobb legálok – BROK

Legügyesebb a new york cappel tagelő – NISK

Mindenki másban volt jobb, ebben volt az erőnk.”

KID16: „Nincs. A csoportnak nem volt sose saját stílusa, de a csoporton belül meg van mindenkinek a sajátja.”

BROK: „Próbálkoztunk. Az elején még nem volt senkinek kialakult stílusa. Most már leginkább DIOK rajzain figyelhető meg a stílus. A betűk ugyanazok, de mégis máshogy néz ki minden egyes rajza.”

14. A kapcsolatok milyenek voltak a csoporton belül?

BROK: „Jó. Nem csak így kötődünk össze, hanem együtt mászkáltunk, együtt buliztunk a hétvégeken. Mindig együtt mentünk ki. Minden hétvégén. Egy suliba is jártunk a négyünk-ből hárman.”

KID16: „Mivel hogy én vagyok a legfiatalabb tag, az én családom bővült három bátyival és szerintem a többiek is így vannak vele. A kezdetek óta olyanok vagyunk, mint a tesók.”

DIOK: „A csoporton belül szuperek voltak a kapcsolatok és most is azok szerintem. Másik dolog hogy a négy tagból kettő nem Szlovákiában tartózkodik, vagy ha igen akkor ritkán. Én mindenkivel aktívan tartom a kapcsolatot... Igazi testvérek vagyunk!!!”

NISK: „Nagyon jók. Minden szombat este tízkor találkoztunk és mentünk a Royalba (kocsma), ez volt a bázis, a telep. Volt itt billiárd asztal, darts és bőrkanapék. Majd miután ez bezárt, átmertünk az Atlasba (szórakozóhely). Aztán innét hazamentünk a kannákért, olyan három óra tájban, hiszen éjfélkor még nem lehetett festeni, mert sokan voltak kinn az utcán. Volt még egy hely, ahol gyülekeztünk, a pincénkben. Itt próbáltuk ki a kánákat, tageztünk, tervezgettünk.”

15. A hip-hop kultúra nálad mennyire meghatározó?

DIOK: „Nálam eléggé, továbbra is próbálok valamilyen módon életben tartani Párkányban, meg hát figyelem merre halad, szerintem nagyon sokat adhat egy embernek, úgy, mint más kultúra is...”

KID16: „Nem meghatározó, ugyanis nem tartom magam egy real hip-hop-os csávónak. Szeretem a b-boyingot a graffitit és a jó kis zenét, de nem kimondottan a hip-hopot. Sőt, inkább hallgatok reggae-t, ska-t, jazz-t, vagy jó kis punk speedrock-ot.”

16. Mik számítanak veszélyes területnek?

DIOK: „Ez megint nagyon szubjektív válasz lesz. Vagyis én, már ha most vesszük inkább nem nagyon veszélyes területeket választok, ha megyek festeni. De mi veszélyes? Nekem az, ahol nagy a forgalom, sok az ember, centrum, mostanában sosem tudod ki min pörög, és hogy mire képes. Nincs kedvem valami hülyével veszekedni, vagy verekedni. Régen máshogy vettem a veszélyes helyeket, most nem keresem a felesleges problémákat, már nyugdíjas vagyok. Van elég hely még ami jó, és nem annyira veszélyes.”

17. Voltak-e konfliktusok a rendőrökkel?

BROK: „A szülőkkel több volt. Miután szerveztük egy legál jamet, amihez a nevünket kellett adni, másnap váratlanul megjelentek nálam a rendőrök. Kiderült ugyanis, hogy miután elbúcsúztunk a korponai writerektől, azok összebombázták a várost. Szóval a zsaruk DIOKra és rám akarták kenni a balhét. A szüleim miatt is, meg más dolgok miatt is abba kellett hagynom a festést.

Egyszer el is kaptak a zsaruk. Reggel fél négykor mentünk festeni a Teraszira, DIOK kezdte és én folytattam volna, KID16 örködött, NISK pedig kimaradt a buliból, mert lusta volt felkelni. Mialatt mi a KIDdel örködtünk, bekanyarodott egy rendőrkocsi. A helyet körbe tömbházak kerítették. Az egyik épület hetedik emeletéről valaki kihívta a zsarukat. Elkaptak mindhármyunkat és bevittek a rendőrségre. Mindenkit lefektettek a földre, DIOKkal szemben erőszakot is alkalmaztak. A balkonon meg elkezdtek tapsolni. Útközben alig tudtuk visszafogni magunkat, hogy ne röhögjünk. Majd a városi rendőrök átadtak minket a zöldeknek (t.i. állami rendőrök), azok pedig kihallgattak. Két-három óra múlva hazaengedtek. DIOK vitte el a balhét, mert őt kapták el. Ki kellett fizetnie az újrafestés árát. Majd ezután felkerestük a polgármestert és sikerült kieszközölni nála, hogy kapjunk egy legál falat. Ez lett a színtere a most működő graffiti jameknek.”

DIOK: „Igen volt már valami, de mi szeressük egymást a zsarukkal szopatni... Tipelhetsz ki vezet...”

KID16: „Ja. Egyszer (klop, klop) hál' istennek és a gyors lábainknak.”

18. Van-e olyan, hogy territórium, és ez mit jelent, hol van?

KID16: „Szerintem nagyobb városokban ahol több a crew, biztos megvannak a külön csoportok territóriumai, ahol festenek, de ez baromság. A graffiti free, oda festesz, ahová akarsz. Ha van egy kis eszed, akkor nem fújsz emlékműre stb.”

DIOK: „Van, nálunk nem azt jelentette, mint pl. Berlinben vagy más nagyvárosokban, hogy más nem mehet oda festeni, mert kap a szájára a jobbik esetben. Mi így neveztük el a leggyakrabban festett városrészt, ami magától alakult ki, mivel könnyű volt ott festeni, azaz, majdnem soha sem volt ott semmi gond. Habár ez hülyeség. Egyszerűen nem volt könnyű kocsival ott kergetőcskézni, és könnyen el lehetett onnan szökni, ha gond lett volna. Ezt BMD territóriumnak neveztük el, mert kellemes színes cuccok mosolyogtak rád, ha arra mentél, és ez a kínai fal melletti garázsok melletti terület...”

19. Rivalizálás más csapatokkal?

BROK: „A BSC-vel volt ilyesmi, de az csak heccelés volt, hogy mi lesz már, mi van?! Ők 1997 nyarán fújtak egy nagyon szépen kidolgozott BSC-t aztán azóta szinte semmi. Még bombáztak egy párat, de azoknak nem volt annyira igényesen kidolgozott stílusuk. Rengeg taguk volt. Az egész város BSC-ből állt. Erre mi reagáltunk. Mi is adtunk nekik. Ahol addig BSC volt, oda mindenhova került BMD is. Mi voltunk magasabban. Hecceltük egymást, de nem lett belőle semmi. Ez a crew befellegzett.”

20. Milyen kapcsolatokra sikerült szert tenni a graffitik által?

DIOK: „2000-ben sikerült megszervezni az első graffiti jamet Párkányban. Azóta megfordultak nálunk writerek Korponáról, Pestről (TILOS crew), Szentendréről (DIWAT 26), Komáromból, Érsekújvárból, Köbölkútról, Pozsonyból, Zsolnáról és Besztercebányáról is.”

21. Milyen ma a graffitis csoport helyzete?

NISK és BROK már egyáltalán nem festenek, DIOK készített *throw up*okat Pozsonyban, és Párkányban is, KID16 pedig mostani lakóhelyén, Hollandiában fest. Úgy néz ki a BMD szétesett, mint *graffitis crew*, de a baráti szálak megmaradtak.

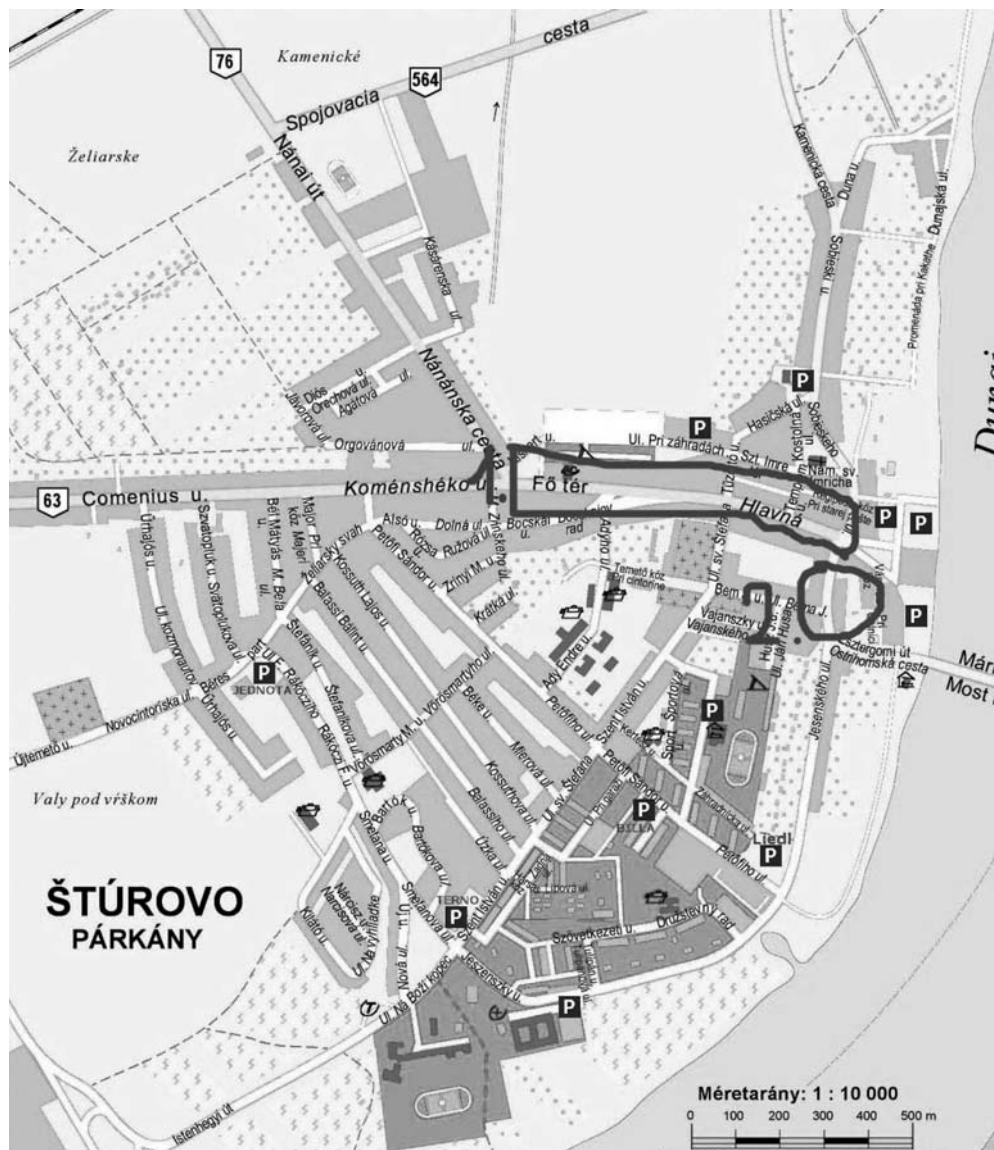
Amint az a következő térképen megfigyelhető a BMD festményei 5 nagyobb körzetben helyezkednek el:

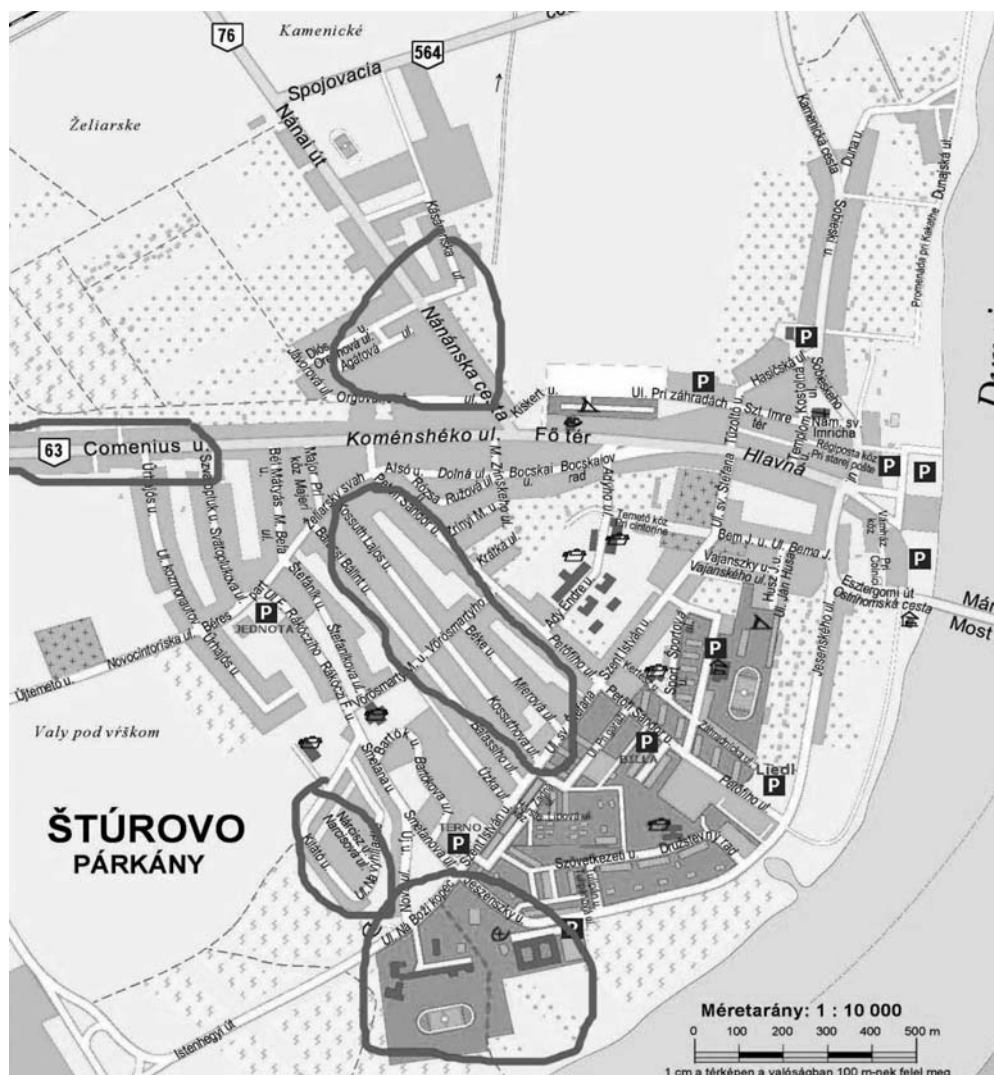
1. Teraszi lakótelep 2., mert interjúalanyaim szerint itt könnyebb a menekülés
2. Teraszi lakótelep 1., itt is könnyű a menekülés és sok ember láthatja
3. A volt Atlasz szórakozóhely és környéke, szintén a fent említett okból.
4. Az Ady utca és környéke, itt találhatóak az iskolák, tehát így próbáltak hatni a fiatalabb generációkra.
5. Legál fal a Duna partján

A következő térképen a város azon területeit mutatom be, ahol nehéz graffitit készíteni, mivel forgalmas részről van szó, így nagyobb a lebukás veszélye. Ezek a következők:

1. A Fő utca és a Sétáló utca, amit kamerarendszer is véd
2. A rendőrség és a határátkelő környete

A fenti térkép Párkány kevésbé frekvenciált körzeteit mutatja be, ami magába foglalja a családi házak körzetét, valamint olyan helyeket, ahol kevésbé feltűnőek a rajzok, illetve nincs megfelelő felület.

Összegzés

Írásom célja egy kisváros graffitis kultúrájának bemutatása volt. Figyelemmel kísértem, hogyan alakulnak át ebben a környezetben a nagyvárosi graffiti szabályai. Megpróbáltam választ kapni arra is, hogyan enyhülnek az ellentétek egyes csoportok között, milyen módon szövődtek barátságok, milyen cél vezérelti a *writereket*, mik és kik kapcsolódhatnak még a graffitihez, illetve kíváncsi voltam a *writerek* gondolkodásmódjára, világfelfogására is. Fontos hangsúlyozni, hogy kétnyelvű közösségről van szó, s annak ellenére, hogy ilyen közel van a szlovák-magyar határ, a *writerek* mégis inkább a „szecsizlovák szcénát” követték figyelemmel, mindemellett természetesen magyar *underground hip-hop* áramla-

tok is eljutottak hozzájuk. Az általános graffiti tevékenység bemutatása mellett kitértem a csoportokhoz kapcsolódó specifikumokra is.

Társadalmi megítélés. Mivel a graffiti illegális, törvénytörő tevékenységnek számít, a *writerek* megpróbálják titkolni. Egy nagyvárosban ez nem jelent akkora problémát, mint egy olyan kisváros esetében mint Párkány, hiszen ha bárhol megjelenik a falon egy festmény, arra azonnal felfigyelnek az emberek és meg szeretnék tudni ki, vagy kik készítették azokat. A csoport tagjairól többen is tudták, mivel foglalkoznak: a középiskolában a tanáraik, szüleik, rokonok mind tisztában voltak ezzel, és a rendőröknek is a tudomására jutott. A gimnázium diákújságjában, a *Kréta*porban is megjelent egy riport a BMD-vel. Mégis folytatták és bizonyos körökben elismerést vívtak ki maguknak, elsősorban a fiatalabb generáció körében. A mindennapokban „idegenekkel” nem beszélgettek erről a témáról. Az akciókat a csoporton belül precízen megtervezték, kiszámították, így csökkentve minimálisra a lebukás veszélyét. A BMD-t tehát olyan csoportosulásként jellemezhetnénk, amely az ún. „szegmentális mikrotársadalom” egyik formáját képviselte a városban. A csoportot nem csupán a rendőrökkel állt szemben, hanem létezését mások előtt is titkolnia kellett, ennek ellenére azonban rajzaik száma mégis növekvő tendenciát mutatott.

Bekerülés a csoportba. Ezzel a témával kapcsolatban ugyancsak hivatkoznom kell a város méreteire, hiszen a csoport tagjai már gyermekkoruk óta ismerték egymást (általános iskola), így a csoportba való bekerülés függött az azonos érdeklődési körtől. A *writerek* a kitűnésnek, a kitörésnek nem hétköznapi módját keresték, s ezt a graffitiben meg is találták. A videóklippekben, a zenében és más városok falain találták meg a követendő példát, s ezt próbálta megvalósítani ez a közösség egy adott térben. A példa megtalálása után a tanulási folyamat, a gyakorlás, fényképezés, információgyűjtés (például az internetről) következett, majd ezek után került sor a gyakorlati megvalósításra. A csoportba való bekerülés feltételei: tehetség, valamilyen szintű anyagi háttér (aki nem vásárolt festékeket, az nem válhatott a csoport tagjává, csupán szimpatizáns lehetett), illetve a kitartás. A csoport tagjait nem csupán a graffiti-életstílus tartotta össze, hanem igen szoros barátság is. Ebből a szempontból figyelemre méltó KID16, aki a tehetségének és az adott szituációnak köszönhetően egy másik *crew*ből került a BMD-be. A kiválás a csoportból az árulással lett volna egyenlő, s a rendőröknek való „feldobást” jelentette volna. Erre nem került sor, tehát a bizalom a csoportban egy nagyon fontos szempontnak számított. Párkány többi *writere* nem szándékozott bekerülni ebbe a csoportba, inkább más *crew*kat hoztak létre, hasonló kapcsolatok mentén. Abban az esetben, ha ezek a *crew*k is elérték volna a BMD szintjét, megvalósult volna a csoport által kitűzött cél, azaz versenyre, vagyis a „háború”-ra került volna sor.

A rajzok presztízse és esztétikája. A rajzok presztízse függ a kidolgozottságtól, a festmény helyétől, a színek használatától, a rajz méretétől, illetve, hogy csupán betűk szerepelnek-e a graffitiben, vagy karakter is található mellette. A *writerek* kerültek a rikító színek használatát, inkább a „krémszíneket” részesítették előnyben, vagy egymással harmonizáló színeket választottak. Mivel a graffiti olyan alkotási forma, amit az utcán sétáló ember készen kap, akaratán kívül kerül szeme elé, így a rajzok presztízse a szemlélő nézőpontjának függvénye. Az idősebb generáció legtöbbször elítéli, fel van háborodva, míg a fiatalabbak egy részének tetszik, esetleg követendő példának tartják. Abban az esetben, ha egy rajz legális helyen van, és alaposan ki van dolgozva, az adott kultúrán kívüli szem-

lélő is felfigyel az esetleges esztétikumra. Az évente szervezett *graffiti jamen* korosztálytól függetlenül jelennek meg nézelődők, akik több órán keresztül is figyelemmel kísérik az alkotás folyamatát, tehát akár az esztétikumot is felfedezhetik benne. Mivel azonban ők nem rendelkeznek a szubkulturális tudással, így ezeket az alkotásokat nem tudják értelmezni. Azt viszont többször megjegyezték, hogy szépek, érdeklődnek a rajzok iránt, és kiválasztják a nekik legjobban tetsző festményeket is. A rajzok „presztízsét” illetően nagy szerepet játszik a karakterek ábrázolása. Ezek legtöbbször arcok, amelyek lehetnek torzítottak, rajzfilmfigurákra hasonlíthatnak, de érzéseket is kifejezhetnek (pl. agressziót, vidámságot, vagy ábrázolhatják az alkohol, marihuána hatását). Ezen kívül megjelennek növény- és állatábrázolások, tárgyak ábrázolása (mint pl. festékszóró), valamint nonfiguratív ábrák. A graffiti argójában az esztétika szinonimájának a stílust, a style-t tekinthetjük.

Illegalitás és legalitás. Fontos ilyen aspektusból is figyelni a munkájukat, hiszen festenek „legális” és „illegális” képeket is, azonban ilyenkor más-más betűket használnak. Megítélesem szerint a párkányi graffiti a legalitás és az illegalitás mezsgyéjén egyensúlyozik. Léteznek a tevékenységre vonatkozó törvények, amelyek egyértelműen kimondják a graffiti illegális jellegét, viszont az alkotók ezeket a törvényeket nem fogadják el. Véleményem szerint ez még sokáig nyitott kérdés marad, hiszen a graffiti egy olyan jelenség, amely ellen és mellett is több érvet lehet felsorakoztatni. A lakosság és a hivatalos szervek részéről leghangsúlyosabb kifogásként a károkozás, rongálás szerepel. Nem volt – és nem is lehetett – célom ennek a kérdésnek az eldöntése, vagy valamiféle állásfoglalás sem, az viszont tény, hogy a graffitik ott vannak a falon és számuk egyre növekszik. Addig, amíg a rendőrök nem kapják el a *writereket* festés közben, nem tehetnek semmit ellenük. Ezzel a *writerek* is tisztában vannak. A graffitit nem lehet megegyezés alapján végezni, azaz az állammal, a városvédőkkel, vagy a rendőrökkel és a lakossággal egyetértésben, hiszen célja és lényege éppen a tabuk megdöntése, azaz a társadalom, illetve a város törvényes rendjének, az általánosan elfogadott normáknak megkérdőjelezése és megszegése.

Tér- és idő. A graffiti a pénz mellett rengeteg időt is igényel. A *writerek* a legtöbb graffitit tinédzser korukban alkotják, tehát ez a tevékenység a felnőtté válás előtti időszakra jellemző leginkább. Miután felnőnek, még részben akkor is ezt egyfajta életstílusnak tekintik, azonban ekkor már nem vesznek részt benne olyan aktívan, mint korábban. A csoport tagjai általában a hétvégi szórakozások után, legtöbbször szombat éjjel, illetve vasárnap hajnali három-négy óra tájban alkotják illegális műveiket. Az akciók pontosan ki voltak számítva, meg voltak tervezve, előre felmérték a terepet és a menekülési útvonalakat is, illetve mindig voltak beosztott őrszemek. A kép minősége általában az idő függvényében változott, ha kevesebb idő állt rendelkezésükre, vagy veszélyesebbnek számító helyen rajzoltak, nem kezdtek bele egy többszínű, igényesebb rajz elkészítésébe, akkor inkább csak *bombáztak* (*bombing*).

Függelék

A graffitis szómagyarázatok

Az alábbiakban a graffitis argót mutatom be, milyen szavakat tartalmaz és ezek mit is jelentenek. A definíciók mellett igyekeztem az általam fontosnak ítélt egyes csehországi writerek meghatározásait is leírni, mivel interjúalanyaim elsősorban tőlük inspirálódtak, s egyben őket tekintették követendő példának is.

Adrenalin: WICKE, Prága: „Az akció vezetője, pótolhatatlan érzés. Nem olyan, mint mikor bungee jumpingot ugrasz, vagy bringázol, vagy mit tudom én. Ez olyan adrenalin, ami az illegalitással van összekötve.” (Overstreet 2006, 97)

Bite: valaki stílusának a másolása.

Black book: az a könyv vagy füzet, amibe a writer gyakorolni szokott. Ebben végigkövethető stílusának fejlődése. A writer féltve őrzött kincse, amiben vázlatai, tervei, próbálkozásai láthatóak.

Bombing: kevésbé kidolgozott, illegális, gyors festés, álatában éjszaka végzik bármely üres felületre. Lehet ez akár vonat, tűzlétra, metrókocsi, vagy bármilyen fal. Általában 1–2 szín használatával készül, mint pl. krómmal, aztán ezt húzzák ki valamilyen kontrasztos színnel. Lényege az illegalitás, illetve a gyorsaság.

Buff: A graffitik hatósági eltávolítása.

Burn: Legyőzni a vetélytársakat.

Burner: Minimum három, vagy több szín felhasználásával készített rajz, ami szinte „lemászik a falról”.

Cap (sapka): Festékszóró fej, amely meghatározza a vele festett vonalak jellegét. Létezik: *Skinny cap* (Vékony vonalak húzására használják, kb. 0,5cm. Általában ezzel festik meg a graffiti körvonalait.), *Fat cap* (Vastag, 4–5 centis vonalak húzására használják. Ezzel lehet a legegyszerűbben kiszínezni a graffitit). *Standard cap* (a festékespalackon eredetileg található festékszóró fej.), *Fading cap* (Ez a szórófej a színek keverésére alkalmas.), *New York skinny* (Nagyon vékony vonalakat húz.).

Crew: A writerek bandája, csoportja. Ez általában azt a három betűt jelenti, amelyet a csoport összes tagja fest. POIS, Prága: „Család. Emberek, akikre számíthatsz, még akkor is, ha nem mindig pontosak a találkozók. Emberek, akik azt jelentik te, és te azt jelented ők. Emberek, akik nem hugyoznak le és te nem hugyozod le őket.” (Overstreet 2006, 23) RICH, Prága: „Az emberek a crewban ellenálnak, forranak és újratöltnek. Kialakítják a törzs alapját. És számomra ezt jelenti a graffiti, ez ugyanaz, mint a technokultúra, a punk együttesek kultúrája, ahol az emberek szeretnek összegyűlni, mert... szóval az emberek szeretnek összegyűlni. Ez a crew képződik, mert az embernek szociálisan szüksége van rá, hogy úszhasson rajta és hogy mozoghasson körülötte. Addig, amíg az ember valamilyen lendülethez nem jut, lehet ez anyagi, pszichikai, esetleg egy nő, vagy ilyesmi...” (Overstreet 2006, 26)

Distroy (filc, vagy *fix*): Vastag hegyű filc. Létezik vékony, XL (vastag) és XXL (legvastagabb).

End to end: a vasúti kocsi teljes hosszát borító graffiti.

Fame: A hírnév, melynek elérése inspirálja a writert az egyre több és jobb minőségű kép elkészítésére.

Graffiti: PASTA, Prága: „A graffiti nem dialógus, a graffiti nem művészet, a graffiti egy istentelen örvény.” (Overstreet 2006, 221)

Graffiti jam: Legális festés, amikor több writer találkozik. SCARF, Prága: „Ünnepély, az élet ünneplése. Közös istentisztelet. A pozitív energiák gejzire. A béke manifesztumának formája. Másképp söröcske, parti, napsütés, festékek... szóval egy bájos nyári koktél.” (Overstreet 2006, 48) SCUM, Prága: „Nagyon szerettem, mert éreztem, hogy tartozom valahová. Nagyon büszke voltam, mikor az én művecském mellett láttam POIS, RAKE, SCARF dolgait, mindezt egy akción.” (Overstreet 2006, 49)

In line: Alapvető díszítési módszer. A betűk formájának a körülhúzása a képen belül egy új szín felhasználásával.

Kanna (*spray, szórófesték, can*): úrtartalom szerint lehet 100 ml (mini), 150 ml (Neolux), 300 ml (Maestro), 400 ml (Belton, Montana, Montana Black, Montana Hardcore, Montana Gold stb.), 500 ml és 600 milliliteres (Montana Platinum). Márkák szerint: Prevent, Maesto, Neolux, Multona. Európában a Belton, illetve a Montana a legelterjedtebbek.

Karakter (*face*): A figurális ábrázolásokat karakternek hívják. Azonnal kitűnnek a betűk tengeréből. Legtöbbször képregényszerű figurák. A karaktereknek a tehetség megmérettetésében van szerepe, sok festéket és időt igényel, ezért általában csak legál falakon találkozhatunk velük.

King: A legtöbbek szemében a legjobb writer. BIOR, Prága: „A king egy erős, tehetséges writer, aki az egész lényével fest. Legtöbbször egy névhez tartja magát. Saját példájával lesodorja a többieket és mítosszá, legendává válik. Megvalósítja a többiek vágyait, kitolja a hétköznapiság határait az abszolút porára. A király beszél, de egyedül egy senki. Nincs fontosságérzete – csak azt tartja fontosnak, ami átáramlik rajta, ami erőt ad neki a festéshez, ami formálja a műveit. A királynak talán olyannak kellene lennie, mint egy hullámverés, mint egy szélvész és mint egy gyönyörű, forró nap, vagy mint a féktelen természet. Természetesen nem tudom ki a király. Talán úgy lehetne megszemélyesíteni, mint egy érzés, amit valaki mélyen a szívében hordoz, ami hozzáér, mikor graffitit készít. Nem tudom...” (Overstreet 2006, 105)

Krosszolás: Más graffitis alkotásának elcsúfítása, összefirkálása.

Lefedés: Már kész alkotásra ráfestett újabb kép, amely eltakarja az előzőleg oda került rajzot.

Legál: graffitis szubkultúrán belül azokat a legálisan használható felületeket jelenti, ahol a graffiti hatóságilag engedélyezett.

Married couple: Két teljesen lefestett, egymás mellett levő vonatkocsi.

Mural: Egész estés és falas nagy festmény, amit általában többen hoznak létre.

Név: BLOET, Prága: „One name, one fame.” Tehát: „Egy név, egy hírnév.” (Overstreet 2006, 221)

Oldschool: Régi iskola, a kezdeti stílust jelenti. SCARF, Prága: „De facto üres fogalom. Ki az? TAKI 183? Dubbuffet? Mucha? Az Altamira-rajzok szerzője?” (Overstreet 2006, 60)

Out line: A betűk formáját kívülről követő vonal, egy új szín felhasználásával.

Panel piece: a vonaton az ablakok alatt és az ajtók között lévő festmény

Piece (*masterpiece*): minimum három színből készített mű (mestermű). SPLASH, Prága: „Az én piecem, az én napom, az én nevem, az önbizalmam. Mindegyik más, de mégis egyforma. Néha sikerül, néha nem, olyan mintha minden villamos épp az orrod előtt menne el, máskor meg egész nap vezetsz, a szemafor meg mindig zöldet mutat. Nem tudod miért, de minden reggel felkelsz és mész.” (Overstreet 2006, 221)

Quick piece: több színnel, jobban kivitelezett rajz, ami gyorsan készül el.

Tag: a writer neve, esetleg a banda neve, festékes, vagy filctollas aláírás, szignó. BIOR, Prága: „a tag az utcai nevek szakadatlan drámája, a gyönyörű betűk gonosz megszállása. A városi utcák kompozíciójának része, az utcák érzelmi mozaika. A tag egyfajta vágy a tökéletesség felé, a tökéletes írás felé. Tagek eltűnnek és létrejönnek, átfestik őket, majd megújulnak. Egyre jobbak és jobbak. Az eredet folytatása, folyamatos változása.” (Overstreet 2006, 221) „Az angolban a tag szónak többféle jelentése létezik. Jelenthet független, etikett, névtáblát, címkét, ott álló szólásmódot, számcímkét, de elfogatóparancsot és cédulát is. A graffitivel kapcsolatban úgy lehetne definiálni, mint egy egyszínű, grafikai kialakított aláírás-graffitit. A szabályok szerint a tag a writer neve (álneve).” (van Treeck 1998, 264–266)

Throw up: általában két színnel készített, térhatású elemekkel gazdagított vázlatzerű felirat, rajz. Szórófestékekkel készül és a writer, illetve a crew nevét tartalmazza. Mellette megtalálható a készítőjének a tagja. POIS, Prága: „110 % graffiti. A graffiti legigazabb és egyben a legnehezebb formája. A throw up elmondja, hogy hazudsz-e vagy sem.” (Overstreet 2006, 221)

Top to bottom: A vonatkocsi teljes felületét „tetőtől talpig” beborító rajz.

Toy: kezdő, vagy ügyetlen festő gúnyneve. A rosszabbnak tartott rajzra fűjják a „toy” feliratot.

Város: SWEB, Prága: „Megérteni a graffitit, azt jelenteni, hogy városban élsz, érzed a ritmusát, szimbiozisban vagy vele. Vitetted magad vele és egyben alá vagy rendelve. A városnak megvannak a maga szabályai, kódexei, normái, amit a graffiti megkérdőjelez. Azért ennyire ellentét, vitás a kérdés.” (Overstreet 2006, 93)

Writer: A graffiti festésével foglalkozó személy.

Yard: Pályaudvar, vasúti rendező.

3D: Háromdimenziós rajz.

Irodalom

AUSFELDER, KURT

1990 *Kunst oder Chaos*. Darmstadt.

BAGÓ LILLA

1993 *A falak „mágiája”, a graffitiról*. ELTE-TÁTK, kézirat.

BALÁZS GÉZA

1993 *Beszélő falak. Ötszáz különféle magyar graffiti, 1980–1990*. Budapest.

BUSHNELL, JOHN

1990 *Moscow Graffiti, Language and Subculture*. Boston.

CSILLAG GÁBOR

1997 *Graffiti (adatok a „klasszikus” New York-i graffiti-művészethez)* Budapest, ELTE-TÁTK, kézirat.

FERRELL, JEFF

1993 *Crimes of style, Urban graffiti and the politics of criminality*. Boston.

GÖNCZŐ VIKTOR – TÉGLÁS ATTILA

é.n. „Mindehová kell fújni, én úgy mondom.”, Egy szegedi graffitis csoport kultúrájának vizsgálata. <http://mek.oszk.hu/01100/01145/html/>

JOKINEN, HEIKI

1995 *Finn falfirkák*. Budapest.

KOLOZSI MÁRIA

é.n. *A vizualitás nyelve, a festészet nyelvi viselkedése, avagy szavak a festészetben*. Budapest, ELTE-TÁTK, kézirat

KRESALEK DÁVID

2000 A város mint kiállítóterem, avagy a legpublikusabb tárlatokról. A graffiti Magyarországon. *Tabula* 3 (2), 316–327. p.

LACHMANN, RICHARD

1998 Graffiti – karrier és ideológia. In *Deviációk: válogatott tanulmányok*. Szerk.: Bíró Judit. Budapest, 232–252. p.

MOLNÁR KAROLINA

2000 *Budapesti graffiti*. ELTE-TÁTK, kézirat

NAGY TERÉZIA

2000 *A hip-hop, mint globális szubkultúra megjelenése egy nagyvárosi (szegedi) kulturális térben*. ELTE-TÁTK, kézirat

NAGY TERÉZIA – RÁCZ ATTILA

2001 Falfirka vagy graffiti. Kommunikáció, deviancia, avagy művészet. Szegedi Tudományegyetem.

OVERSTREET, MARTINA

2006 *In graffiti we trust*. Praha.

PETHŐ ZOLTÁN

2003 A graffiti előfordulási formái. In *Napjaink folklórja/Folclorul azi*. Szerk: Zsigmond Győző. Bukarest, 195–203. p.

SALAMON GÁBOR – ZALOTAY MELINDA

2000 *A falra írni muszáj!, Your graffiti handbook*. Debrecen.

TÓTH GÁBOR

1998 *Graffiti*. Budapest – ELTE-TÁTK, kézirat

VAN TREECK, BERNHARD

1998 Graffiti. In *Lexikon, legale und illegale Malerei im Stadtbild*. Berlin, 264–266. p.

1. BEBOP. piece (www.artattack.sk 2007)

2. BMD. piece (Fotó: Baranyovics B., 2006)

3. BROK. piece, face (www.artattack.sk 2007)

4. DIOK, BROK. throw up (Fotó: Baranyovics B., 2006)

5. DROP. piece (www.artattack.sk 2007)

6. DROP. piece (www.artattack.sk 2007)

7. KID16 és COSE (pozsonyi writer) alkotás közben (Fotó: Baranyovics B., 2007)

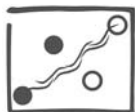
8. NYSK. piece. face DIVAT 26 (Fotó: Baranyovics B., 2006)

9. SMOG. piece (Fotó: Baranyovics B., 2006)

10. YÖRK. piece (Fotó: Baranyovics B., 2006)

„Gyermekkori mulatságok”

Gyermekvilág Komáromban a 19. század közepén

CSISZÁR ATTILA

A gyermekvilág egy köztünk élő kis társadalmi réteg, amelynek közösségi életét a játék törvényei szabályozzák. A játék mozgató ereje a felnőtt életre való készülődés a testi és szellemi adottságok folytonos gyakorlásával. A gyermekjátékok szervezett gyűjtése Magyarországon a 19. század végén kezdődött el. 1883-ban Kiss Áron pedagógiai munkásságáról ismert tanítóképző intézeti tanár indítványozta, hogy a tanítók közreműködésével az egész ország területéről gyűjtsék össze a népi játékokat. Az 1885-ben megindult munka eredményeképpen két év alatt 200 tanító tetemes anyagot gyűjtött össze, amelyből Kiss Áron összeállította magyar népi játékgyűjteményét (Kiss 1891). Későbbi követői, Lajos Árpád és Gönczi Ferenc szintén pedagógusok voltak, akik a népi játékok pedagógiai, gyakorlati hasznosságát tartották szem előtt. Nem célom, hogy e helyen kutatástörténeti áttekintést adjak, de meg kell említenem Bakos József főiskolai tanár nevét, aki a Komáromtól északra elterülő néprajzi tájunk, a Mátyusföld gyermekjátékait gyűjtötte össze (Bakos 1953). Ez a gyűjtemény szomorú sorsra jutott. Megjelenése után (politikai okokból) nyomban bezúzták, mindössze néhány példány maradt belőle (Ujváry 1995, 7–9).

A néprajzi gyűjtések mellett talán kisebb számú, ám nem kevésbé becses anyagot tartalmaznak a parasztemberek, és a paraszti sorban élő kisnemesek önéletírásai, memoárjai. E krónikák, írásba foglalt önvallomások keletkezésének többféle indítéka lehet. Sokszor a példaadás, a tanítás a vezérfonaluk, hogy az újabb generációk számára tanulsággal szolgáljanak, máskor a panasz vezérli a szerző tollát, esetleg – és ez a legritkább – az írás gyönyörűsége serkenti arra a szerzőt, hogy ily módon örökítse meg élete arra érdemesnek tartott eseményeit (Küllös 1988, 259).

Dávidházy István, a Soproni Helytörténészek Baráti Körének tagja hívta fel figyelmemet dédapja, Kacz Lajos, néhai komáromi főjegyző emlékiratára.¹ A kézirat születéséről írója a bevezetőben a következőképpen vall: „Többször gondoltam rá, hogy megírom visszaemlékezéseimet azokról a dolgokról, a melyeket az idő még nem törölt le emlékezetem táblájáról. Bele kezdeni azonban egyre késlekedtem. Úgy gondoltam, hogy talán nem is érdemes leírni visszaemlékezéseimet, hiszen az én életem folyása olyan szürke, olyan sima és egyenletes volt, melynek alig volt egy-két kiemelkedő mozzanata, talán nem is lesz semmi abban, a mit papírra vetni érdemes. (...) Csak a magam számára idézem fel a múltat, hogy abba vissza tekintve mintegy újból átéljem a lefolyt eseményeket.” A kéz-

1 Dávidházy István a család tulajdonában levő kézirat egy másolati példányát volt szíves rendelkezésemre bocsátani, amiért ez úton fejezem ki köszönetemet.

irat szövegébe ágyazott élménytörténetek, anekdoták, visszaemlékezések nagyjából gyermek- és fiatalkori emlékeiből táplálkoznak. „Gyermekkori mulatságok” címet viselő fejezete a komáromi gyerekek 19. század közepi világába enged bepillantást.

A szerző 1844-ben született Komáromban, Kacz István és Tassy Teréz házasságából. „Minthogy ez idő tájban Kossuth Lajos hire-neve betöltötte az egész országot, a fiu gyermekeket szélteben többnyire Lajosra keresztelték. Így nyertem én is a keresztségben Lajos nevet.” – írja emlékiratában. Gyermekkorát a reformkori Komáromban, anyai nagypapja, nemes Tassy Sándor házában töltötte. „A ház akkor még mint a legtöbb ház a városban, nádfedelű volt. A tágas konyhából nyílt a két szoba, balra az első, jobbra a hátulsó. (Akkor még úgy mondták: első ház, hátulsó ház) A konyhában a nyitott kémény alatt volt a nagy tűzhely, alatta a kenyérsütésre berendezett kemencze. A konyha előterében volt a polcz, melyen a konyha-edények voltak elhelyezve, a falakat színesre festett tányérok és tálak ékesítették. A polczról a fazekakat úgynevezett fazékszedő bottal emelték le, a mely szintén hozzá tartozott a konyha felszereléshez és rendszerint a konyhaszekrény mellett a sarokban állt. A konyha előtt volt az úgynevezett gádor melynek födele felfogta az esőt és arra szolgált, hogy mikor kilép az ember a konyhából, ne jusson mindjárt a szabad ég alá. A gádor mellett jobbra állt egy kőasztal, egy vastag tönkre helyezett malomkő.”

A Kacz család az 1890-es években. Középen Kacz Lajos és felesége, született Kiss Jozefa, balra Kacz Endre, jobbra Dávidházy Jánosné, született Kacz Ilona.

A hagyományos paraszti, és az ahhoz sokban hasonló kismemesi életrendben ismeretlen volt a gyermek számára készen, boltban vett játék. „Kis gyermekkoromban – írja első emlékei közt – nem volt játékszerem, csak egy játékszerre emlékszem, egy nádparipára, de ezt se úgy vették nekem, hanem valaki állítólag a kertünkbe bedobta, így került én hozzám; bőrrel volt behúzva és serénye és farka fehér szőrből volt. Szinte félve nyultam e drágalátos paripához és nagy kevélyen lovagoltam rajta.” Játékszerait a többi gyerekhez hasonlóan maga készítette, vagy szerezte be. 1849. tavaszán az osztrák seregek körülzárták, és ostrom alá fogták a várost. „Tera néném, akkor már 9 éves lány talyigát tolt a Gulyácsi öregszületől haza mi hozzánk, én is vele jöttem és a talyiga nyelét fogtam. Mikor a Rozáliatéri mézsárszék előtt, a hol most a Mészáros Pál vendéglője van, haladtunk, valaki ránk kiáltott: »Kis gyerekek szaladjatok, mert a bomba mindjárt lecsap«! Abban a szempillantásban – mielőtt nekünk eszünkbe juthatott volna szaladni – le is csapott tőlünk néhány lépésre, reánk szórva a feltúrt földet. Többre aztán nem emlékszem, csak azt tudom, hogy később a lehullott és szétpattant bombadaraboknak nagy hasznát vettem, mert ezek a bombadarabok kitűnő tárgyai voltak a Herschli bácsival folytatott csere forgalomnak, adott érték fahuszárt, a lófark helyén fütyülővel, csigát, szép fényes rézgyűrűt, krumplicukrot, szentjános kenyeret stb.”

1851–1861-ig a komáromi elemi iskola padjait koptatta, majd szülei német szót tanulni cseregyerekként Pozsonyba küldték. Tanulmányait ez idő alatt az evangélikus líceumban folytatta. 1861-ben került a pápai református gimnáziumba. A gondtalan középiskolai diákok után a pesti teológia, aztán a jogtudományi stúdiumok következtek, majd tanulmányait Prágában, Utrechtben és Londonban folytatta. Édesanyja hívására, ígéretesen induló teológiai pályáját elhagyva, hazatért Komáromba. A több nyelven beszélő ifjút a város elhalmozta tisztségekkel. 1875-től egy évig aljegyzőként tevékenykedett, majd 1876. május 23-i részleges tisztújítás alkalmával a város főjegyzőjévé választották. „Kacz Lajos neve díszre volt a városnak...” – írta róla a helyi sajtó 1921-ben bekövetkezett halálakor. „A haláleset hírére a város középületeire, iskoláira, a ref. templomra, a Népbank, a Komáromvidéki Hitelbank épületére, a kulturpalotára, a Kaszinó Egylet helyiségeinek ormára kitűzték a gyászlobogót és városszerte mély megilletődéssel fogadták a gyászeseményt” (Komáromi *Lapok* 1921. december 17).

A helytörténetírás és a néprajztudomány számára egyaránt becses emlékiratát 1914-ben fejezte be. A több száz oldalnyi kézirat gyermekjátékokról szóló fejezetét az alábbiakban betűhíven közlöm. Az eredeti szövegben aláhúzással kiemelt szavakat, kifejezéseket dőlt betűvel jelöltem.

Gyermekkori mulatságok

Fentebb már említettem, hogy testi fejlődésemben visszamaradt gyenge fiú voltam. Ezt sajnos éreztem mindig valahányszor erőpróbáról volt szó. Én nem vettem részt soha semmiféle virtuskodásban, nem birkóztam soha senkivel. Gyengeségem érzetében gondosan kerültem minden összeütközést és inkább én engedtem és kitértem a mikor dulakodásra kerülhetett volna a sor. Ugy emlékszem, hogy senkivel sem pajtáskodtam, de azért engem nem bántott senki, és visszahuzódásomért sem gunyolt senki. Hiszen az én gyermekkorom olyan örömtelen volt, a küzdelemteljes életet olyan korán meg kellett ismer-nem. Mikor mások játszottak, nekem nehéz munkát kellett végeznem: mikor más gyermek még jó izüen aludt, nekem már talpon kellett lennem, hogy édes anyám intésére nővéremmel együtt kerti munkára menjünk. De azért soha sem panaszkodtam, mert néha-

néha a gyerekseregbe én is elvegyülhettem és megismerhettem azon kornak gyerekjátékait és azokban többször, leginkább az iskola udvaron és vasárnap délután a mi utcánkban részt is vehettem. Mindazon játékokban, a hol csupán az ügyesség döntött, ha vezérszerpet nem játszottam is, de kiváló voltam és sokszor győztem.

Legkedvesebb multságunk volt a *lapdajáték*. Sokféle nevei közül legkiválóbb volt a *langa*. (longa meta) Két párt játszott. Először *elegáltak*,² vagyis mind a két párt megválasztotta a maga embereit, azután a szerencse döntötte el, hogy melyik párt üti a lapdát, a másik párt pedig a lapda fogásra felállította a maga embereit, egyet az első métára (ennek ügyes dobónak kellett lenni) egyet az utolsó métára, a többiek pedig oldalt álltak; egy közülük a lapdát feladta. (ez volt az adogató) Azután kimérték a métát, a melyen végig kellett futni. A játék úgy kezdődött, hogy a bent lévő párt emberei az adogató által feladott lapdát egymásutáni sorban elütötték. Ha a lapda elütése úgy sikerült, hogy a messze repült lapdát az oldalt állók nem tudták elég gyorsan felkapni és az első métásnak kezére adni, akkor azok, a kik már ütöttek, gyors iramlással kifutottak a méta végéig; ha pedig már előzőleg itt voltak, az alatt befutottak az ütő helyre. Ha már minden ütő elfogyott, a legutolsóra került a sor. Ez volt a *variátor*, ennek már háromszori ütés dukált, erre a legjobb lapdaütőt szokták mindig kiszemelni. A három ütés közül egy rendesen szokott úgy sikerülni, hogy a messze ütött lapda megkerülése alatt a méta végén állók befuthattak. Ha azonban az oldalt állók ügyeskedtek és a lapdát gyorsan az első métás kezéhez adták, ez a futó fiuk közül egyet megdobott. Mihelyt ez megtörtént és mindenki elismerte a sikerült dobást, a pártok helyet cseréltek, a kik eddig bent voltak és ütöttek, azok most már kimennek és amazoknak a helyét el foglalják. Persze a kit megdobtak, azt ügyetlenségeért a saját pártja korholta, a miért ez le akarta tagadni, hogy a lapda őt érintette volna. Sokszor heves összeszólalkozás lett belőle, a mi néha – mikor egyik fél sem akart engedni – a játéknak is véget vetett. Ez a játék kiválóan hasznos volt, mert az ügyességet nagyon fejlesztette, a futásban való gyakorlás pedig a mellizmokat és a tüdőt erősítette.

Egy másik fajtája volt a lapdajátéknak a *sugós róta*.³ Ennél a játéknál szintén két párt volt. Meghúztak egy nagy kört és pénzfeldobással (fej-e vagy fül) döntötték el, melyik párt megy be a körbe. A másik párt félre ment és súgva megegyezett abban, kinek adják át a lapdát. Mikor ez megtörtént, a sugó fél emberei megjelentek a kör előtt, ezek tudták, hogy kinél van a lapda, s mialatt a kört körül táncolták, mindig arra figyelték, a kinél a lapda volt, mert ez a kedvező pillanatban egyet a körben állók közül megdobott. Ez hirtelen felkapta a lapdát és a futásnak eredt gyerekek felé dobta. Ha sikerült neki valakit eltalálni, akkor az az egy kidült, de kidült akkor is ha a kezébe adott lapdával a körben állók közül senkit nem talált. Ennek a játéknak az ingere abban állt, hogy a körben állók soha nem tudhatták kinél van a lapda, és hogy kitől kell óvakodni; némelyek olyan mozdulatokat tettek, mintha a lapda náluk lett volna, ettől tartva, a kör másik felére futottak, talán éppen annak a közelébe, a kinél a lapda volt, úgy hogy ez igen kényelmesen vehette célba azt, a kit akart. Ez igen multságos játék volt.

De nem volt kevésbé multságos az ugynevezett *lukba gurítás* sem. Ez úgy ment, hogy annyi kerek lukat vájtak egy vonalba egymásután, a hány játékos volt. Akkor befogták egynek a szemét és kérdezték tőle: „kié mié legyen ez a lik, lik, luk”? Az utolsó szónál

2 A latin eligo (kiválaszt) szóból.

3 A latin rota (kerék, körforgás) szóból.

a kérdező a lába hegyével rámutatott egy lyukra. Mire a kérdezett a játsszó társak közül megnevezett egyet. A jelzett lyuk tehát azé lett. Így osztották ki a többi lyukat is. Mikor az elosztás megtörtént, az, akinek az első lyuk jutott, a lapdát meghatározott távolságról a lyukak felé gurította. A kinek a lyukába a lapda begurult, az hirtelen oda ugrott, míg a többiek futásnak eredtek, felkapta a lyukból a lapdát és az iramodók felé hajította. Ha talált, annak a lyukába a kit eltalált, egy kavicsot tettek. Minden fiu egymás után háromszor gurított és így mindenkire rákerült a sor. Az lett persze a nyertes, a kinek a lyukában legkevesebb kavics volt.

Legegyszerűbb fajtája volt a lapdajátéknak a *kapós*. Valaki a lapdát felütötte magasra, a kint állók az elütött lapda felé szaladtak, a kinek sikerült a levegőben elkapni, az ment be ütni, és így tovább.

Ma már ezen test edző játékok jó formán kimentek a divatból, csak elvétve lehet még lapdázó gyerekeket látni. Nekünk pedig ez volt a főmulatság. A lapdát magunk csináltuk posztóból vagy bőrből, a belsejét kitömtük kócczal. Egy lapda 8 gerezdből állt. Én czirklevel⁴ kirajzoltam a szabályos gerezdet, így azok a lapdák, a miket én csináltam, tökéletes gömb alakúak voltak. Az elkészített lapdát rendszerint bekötöttük spárgával, hogy tartósabb legyen; de még azért is, hogy jó kemény legyen, hogy a kit meg dobna vele, el ne tagadhassa.

A *pilinczk*. A gyerekek ezt ma is játsszák, de nem egészen úgy mint mi. Nálunk a fődolog volt a két első ütésre a pilinczket minél messzebb ütni, mikor harmadszor ugrattuk, az volt a viccz, hogy kettőztessük, vagy hármaztassuk a levegőben a pilinczket, mert így hatványozottan számlálhattuk a lépéseket. A ki hamarabb kicsinálta az ezeret, annak joga volt a másikat sántikáltatni olyan messziről, a milyen messzire a pilinczket elütötte.

A *csülök*. Egy körül belül 20 czm magas és 10 czm átmérőjű henger alakú fadarab volt a csülök. Ezt egy meg vont kis körbe felállították, és kimért távolságból lapda ütő fával feldönteni próbálták. A kire a sors esett, az lett a pásztor, ennek a tiszte abból állt, hogy a felborított csülköt a meghatározott helyén felállítsa, ha ez megtörtént, igyekezett a kezében levő hosszabb pásztor pálczával az elhajított bot után szaladó fiút megbökní. Ha ez a böknés az alatt történt, mielőtt a fiu az elhajított botját kezébe ragadhatta volna, a megböknött fiu lett a pásztor. Ez a játék rég kiment a divatból.

Erőpróbák. Ezek közé tartozott a *kalapra huzóska*. A gyerekek egymás fölé rakták kalapjaikat a földre. Most egymás kezét fogva körbe állták a kalaprákást, és elkezdtek egymást a kalapok felé rángatni. A gyöngébb gyereknek, a kit a kalaprákás felé rántottak, néha sikerült azon átugrani, de valamelyik lábával rendszerint felrugta azt. Büntetése az lett, hogy le kellett négykézlábra állni és az alfelét kitarítani. Két markos gyerek kezénél lábánál fogva felemelt egy másik fiut és ennek alfelét az elítéltnak alfeléhez lendítette, néha oly erővel, hogy a delinquens⁵ az orrával turta a földet. Egyszer én is voltam ilyen páczban, s mivel az executionál⁶ az orrom betört, ebben a játékban többé nem vettem részt. Hasonló erőpróba volt a *kukoriku*. Ezt így játsszották: egy gyerek a fal mellé állt háttal oszlopnak, ehhez támaszkodott négy-vagy öt fiu egymásután úgy lehajolva, és egymásba erősen kapaszkodva, hogy együttesen egy nyercget képeznek. Ugyan annyi fiu, mint a hány bakot állt, most egymásután ebbe a nyercgbe ugrott; ezt kiáltva: »*kukoriku*«, de az elsőnek

4 Körző.

5 A latin delinquo (vétkezik) szóból.

6 A latin exsecutio (végrehajtás) szóból.

jó ugrónak kellett lennie és annyira az oszlop közelébe ugrania, hogy az utána ugróknak is hely maradjon. Ha az ugrás nem sikerült és az utolsónak épen nem, vagy csak annyi hely jutott hogy a nyeregről leesett, az ugró csoport a partit elveszítette és most már ennek kellett bakot állni. Ez a játék erős próbára tette a derekat és a lábizmokat és gyakran megtörtént, hogy valamelyik fiu az erős ugrás alatt összeroskadt. Ez se nekem való játék volt, mert a hol a nyers erő kellett, ott én mindig az utolsó sorban kullogtam.

Tavaszi mulatság volt a *csigázás*, *golyózás* és *gombozás*. A két elsőről nem szólok, mert ez most is úgy megy, mint régenten. A csigázásnál csak azt tartom említésre méltónak, hogy ma már nem látni bűgó csigát. Ezzel a nagyobb fiuk mulattak. Belül üres gömb volt, vékony szurok réteggel kiöntve, közepén egy négy szegletű nyílás, olyan hosszú lábbal, mely a csiga gömbjének megfelelt, fent bőbitája volt. A csiga lábára spárgát sodortak és bele illesztették egy rámába, az egyik fiu a rámát tartotta, a másik a spárga végén levő fogantyút erőteljesen elrántotta, mire a csiga kiugrott a keretből és a földön pörögve hatalmas bűgó hangot adott, mely messzire elhallatszott s mindig egy csoport gyereket vonzott publikumnak. A *gombozás* egészen más volt mint a mai; úgy a forgalmat képező gombok értéke, mint a kerítéshez vagy falhoz ütött pénznek ügyes kipecskelése tekintetében. Csak füles csont- és rézgombok kerültek forgalomba és pedig kizárólag csakis nagyobb, ugynevezett kabátgombok; a csontgombokat *kettesnek*, a rézgombokat *hármastnak* neveztük, mindegyikből voltak különleges specialitások, melyeknek értékét esetenként egyezségileg állapítottuk meg. Különleges értéket képviseltek a szarvas vagy lófejjel ellátott vadász gombok, az ágyus tüérgombok. Nagyon értékes rézgomb volt a *szalamda*, ettől a tulajdonosa csak végszükség esetén vált meg. A játékosok kikerestek egy egyenletes fekvésű sima kaput és azon *ütöttek*; azaz nem egyszerűen csapták hozzá az ütő pénzt, nem úgy pecskelték, hanem az ütőpénzt élével úgy ütötték a kapuhoz, hogy az onnét visszarugodó pénzdarab tengelye körül körben forogva és félkört képezve csapódott le a földre a játékos társak pénzinek közelébe. Ha oly közel esett, hogy a távolság araszszal megmérhető volt, akkor az a kinek a pénzét *megütötte*, fizetett egy *kettőst*, ha pedig épen rá esett a földön fekvő pénzre, úgy, hogy az kocczant, a nyeremény egy *hármast* volt. Ütő pénz gyanánt használtunk forgalomból kiment régi pénzeket: régi két- és három pengőkraiczáros darabokat. Nem kevés ügyesség kellett ahhoz, kiszámítani, hogy a távolsághoz képest, a hova az ütő pénznek esni kell, milyen erővel kell hozzá ütni és merre kell irányítani, hogy a pénz a kellő helyre essék, hogy meg lehessen araszolni. No hát ebben a tisztán ügyességen alapuló játékban már kozák voltam. Akárhányszor kipusztítottam a játszó társaimat, s mikor a gomb nálam gyűlt össze, megvették tőlem pénzen, 4-5 hármast adtam egy kraiczárért, ez volt a tőzsdei árfolyama a gombnak, melyet ha már sok gyűlt egybe, felfűztünk egy spárgára. Némely fiunak volt akkora fűzér gombja, hogy a derekát át érte; büszke is volt rá, mint valami drágaságra.

A *jégsport*. Akkoriban, mikor én gyerekeskedtem, a korcsolya még gyermekkorát élte. Halifaxot csak a későbbi évtizedek szülték meg. A mi korcsolyánk még nagyon kezdetleges volt: egy darab talpfa, abba ütve egy kés, vagy csipővas, a talpfát a fűrt lyukakon átfűzött erős spárgával kötöttük a csizmához. Az így felkötött korcsolya érthetőleg nem állt valami szilárdan, a kötő engedett, az összetartás meglazult és épen akkor mondta fel a szolgáltatást, mikor a gyerek tűzbe jövéen – nagyobb iramodással akart neki lendülni. Ennek a vállalkozásnak akárhányszor kemény elvágódással adta meg az árát. Két korcsolyája csak a tehetősebb gyerekeknek volt. Ezek madzag helyett már szíjat alkalmaztak s így a korcsolyát szilárdabban tudták a lábhoz erősíteni. A többi gyerek csak a jobb lábára kötött korcsolyát, a másik lábával pedig adta a lökést. Hát biz’ ez nyomorúságos ver-

gódés volt, de jobbnak hiányában ezt is kitűnő mulattnak tartották s csüggedetlen kintartással rugdalták félábbal a jeget. A kinek még ilyen primitív korcsolyája se volt, az is megtalálta a maga mulattnát; kerített két darab lábszár csontot, arra rá állt, és szeges bottal lökdöste magát tovább a jégen. Eleinte nekem is csak kezdetleges, magam alkotta korcsolyám volt. Később azonban Lelkes Károly iskolapajtásom az atyja bognár-műhelyében faragott két formás korcsolyafát; Kiss Pál keresztapám lakatos műhelyében pedig ütöttek bele két élű, szépen felkanyarított korcsója-vasat, valahonnan szíjat is kerítettem bele, s így azon szerencsések közé tartoztam, a kik az akkori korcsolyázás művészetének magasabb iskoláját járták. Mikor szép nagy hó esett, előkerültek a kézi szánkók és nagyban megindult az *ereszkeés*, - a ródliázásnak az előfutárja. Három domb volt erre a célra alkalmas, a kis dunaparti, a kiséri és a rozália téri. Az utóbbi volt a legkiválóbb, hosszú lejtője elég eséssel birt és rajta a megindított szánkó vigan futott alá. Egy ilyen alá ereszkeés gyönyörűsége bőven megérte azt a fáradságot, melylyel a szánkót minden ereszkeés után fölfelé kellett vontatni. A rosszul kormányzott szánkó megfaralt és akárhányszor felborult, a hempergő és bukdácsoló gyerekek látványa homéri⁷ mulattn volt. Ezzel a gyönyörűséggel, mely rendszerint vasárnap délután volt, alig győztünk betelni, csak a sötét este vetett bennünket haza, ilyenkor persze egy pár nyájas hátba ütést sem kerültünk el, de az átélt élvezetért ez nem nagy kockázat volt.

Venis nunc ad fortissimam laetitiam,⁸ a *sárkányozás* volt ez. A *sárkányozás*, mely engem a legerősebben vonzott, a melynek reminiscenciáit⁹ megőriztem mind e mai napig. Valami csudálatosnak, elragadónak tartottam mindig, hogy egy test, bizonyos körülmények közt felemelkedik a levegőbe és ott megmarad, sőt mindig feljebb emelkedik a szerint a mint zsineget eresztünk neki. S mikor ott fent lebegett a magasban és a legyezőjét lengette a szél, azt képzeltem, hogy a sárkány a mozgásokat öntudatosan végzi, hogy az nem is csupán anyag, hanem valamely rejtelmes erő élteti. A sárkány alakítás technikáját hamar elsajátítottam és saját tapasztalatom alapján olyan fokra fejlesztettem, hogy ezen a téren elismert tekintély voltam. Értettem hozzá, hogyan kell és lehet megbízható szilárdság mellett a legnagyobb könnyűséget elérni és ezzel elértem azt, hogy az én kezem alól kikerült sárkány minimális légmozgás mellett is felszállt és megállt, azt mondták rá, hogy úgy áll „mint a gertya”. Ez volt a legnagyobb dicséret, a mit egy sárkányra mondhattak. Ragasztó anyag gyanánt kovász helyett én alkalmaztam először gummi arabicumot. Keretül a gyenge szitakéreg helyett hordó abroncsot használtam és néha több pintér-műhelyt is összejártam, míg az alkalmas abroncsot feltaláltam, melyet nagy szakértelemmel magam faragtam meg.¹⁰ Az abroncs egyenletes kifaragása és a sárkány vázának a megszerkesztése volt a főmunka, a ragasztás már könnyen és gyorsan ment. A sárkányozás örömei közben egy komoly incidens is merült fel, a mit nem hagyhatok felemlítés nélkül, mert ez az incidens erkölcsi fejlődésemre elhatározó befolyással volt. Mindig az bántott, hogy én a sárkányomat nem ereszhettem olyan magasra, mint mások, mert nem volt elég hosszú spárgám; az volt tehát a vágyódásom, hogy bár csak még egy gombolyag

7 Homéroszi.

8 Valószínűleg a Cornelius Nepos Datames életrajzából származó latin „Venio nunc ad fortissimum virum” (Most térek rá a legerősebb férfúra) szállóigét alkalmazza a laetitia (öröm, szórakozás) szó behelyettesítésével. Lásd: Tóth 1906, 317.

9 Emlék. A latin reminiscor (emlékezetébe idéz) szóból.

10 A hordóabroncs régebben hasított, gyalult mogyoróágból készült.

spárgát szerezhetnék; ennek az ára pedig egy hatos volt. Meg se kíséreltem, hogy én ezt a pénzt kérjem, mert úgy is tudtam, hogy ezt én meg nem kapom. Gyarló eszemmel azt gondoltam hát ki, hogy én más uton szerzem meg ezt a pénzt. Nagyapám erős dohányos levén, mindig engem küldött dohányért a Ziegler-boltba, rendesen egy negyed fontot hozatott, melynek egy hatos volt az ára. Volt neki egy feketére festett négyszögű fadoboza, ebben szokta a dohányát tartani és úrmértéke akkora volt, hogy egy hatos ára dohánnyal megtelt. Mikor a legközelebbi alkalommal ismét dohányért küldött, én azt eszeltem ki, hogy nem egy hatos áru dohányt kértem mint rendesen, hanem 8 krajczár árut, a hatosból viszsamaradt 2 krajczárt pedig a zsebembe csusztattam. Mikor a dohányt átadtam és nagyapám a papiros göngyölegből az említett ládikába kiöntötte, mindjárt észre vette a hibát, és azt kérdezte tőlem, mennyiért hoztad a dohányt? Én egész szemtelenül feleltem, hogy egy hatosért. Nagyapám rám nézett s még egyszer szigorú hangon ismételte előbbi kérdését, én hogy következetes maradjak, ugyanazt a választ adtam. Nagyapám többet nem szólt, eleresztett. Azt hittem, a dolog abba maradt, azonban nagyot csalódtam, mert a turpisságom nyomban kiderült. Nagyapám ugyanis azt tette, hogy a vallatás után elment a Ziegler boltba, hogy személyesen derítse ki a tényállást. Ott persze a valóság azonnal kiderült. Maga a boltos magyarázatképpen hozzá tette, hogy neki mindjárt gyanusnak tűnt fel a dolog, mert az a kis fiú mindig egy hatosért szokott dohányt vinni, de ezuttal csak 8 krajczárért kért. Tisztázva levén a tényállás, nagyapám behívott a kis kamrába, s miután ennek ajtaját utánunk betette, mindjárt rosszat sejtettem, amikor pedig a nadrágszíját kihuzta, akkor már láttam a katasztrófát. Mindez az előkészület minden szó nélkül történt, csak az én szívem dobogott hangosan; mert most már a legroszszabbra voltam elkészülve. A kiszabadult nadrágszík aztán el kezdett a nyakam körül csattogni oly hevesességgel, hogy az éles fájdalom miatt nagyokat sikoltva könyörögtem pardonért, erősen fogadkozva, hogy nem teszem többet. „Na, hát tudod, hogy mért kaptál ki?” – szólt hozzám az executio után a nagyapám. Sűrű könnyhullatások közt vallottam meg, hogy tudom. Kikérdezett azután, hogy mi vitt rá engem a rosra? Én töredelmesen elmondtam, hogy mi volt a célom, hogy mi módon akartam egybegyűjteni az egy gombolyag spárga árát. Megmagyarázta aztán nekem nagyapám, hogy kettős bünt követtem el, először sikkasztottam, másodszor hazudtam. Azért büntetett meg ily szigorúan, hogy erre mindig rá emlékezzem, és soha ne nyuljak ahhoz a mi a másé és ha megbíznak valamivel azt híven teljesítem, hogy bennem soha senki ne csalatkozzék. Drága jó nagyapám áldom még haló porodat is, áldott kezedenek a keménységét csak egyszer éreztem, de ez a keménység ez a komoly lecke egész életemre kihatót, ennek köszönhetem, hogy életem további folyamán minden kísértés közt szilárdan megálltam azon erkölcsi alapon, melyre a te kemény kezed egykor állított engem.

Ezen kitérés után folytatom a sárkányalakítás technikája körül elért sikereimet. Alakítottam egy madáralaku sárkányt bóbítás fejjel, kiterjesztett szárnyakkal; mikor ez a sárkány fönt lebegett, senki se volt tisztában, hogy mi lehet az, mert a szélben kanyarogva olyan mozgásokat tett, mintha igazi madár lett volna. Ezt a *sas-sárkányt* aztán jó pénzen eladtam és vettem a meglevő spárgámhoz még három gombolyagot. Miután most már elegendő spárgám volt, hozzá láttam régi tervem megvalósításához. Volt egy nagyobb nemzeti sárkányom, nálamnál jóval magasabb. Ehhez csináltam egy jóval kisebb, szintén nemzeti sárkányt. Mindkettőt együtt kivittem a Rozália térre és kedvező szélben föleresztettem először a kisebbet, és mikor ez már jól állt, ennek a zsinégjét hozzá kötöttem a nagy sárkány nádjához hátul a kengyel közepének megfelelő helyen, s mikor ez megtörtént, akkor a nagy sárkányt eresztettem fel, a mely annyival könnyebben szállt fel, mert az utána kötött kisebb sárkány is huzta fölfelé. Mikor aztán a nagy sárkánynak minden spárgát

neki eresztettem, ezen uton a hozzá kötött kisebbik sárkány az előtt soha el nem ért magasságba emelkedett, a honnét már csak egy madár nagyságúnak látszott. Ezt a csudát aztán nagyon megbámulták a gyerekek, a kik nem voltak jelen a feleresztésen és váltig azt kutatták, hogy azt a magasan lebegő sárkányt ki eresztette fel és hol és ki tartja? Ezek voltak az én élményeim a sárkányozás körül és előszerettem ezen szép multság iránt oly soká megmaradt, hogy nemcsak a fiamnak, de még az unokámnak is csináltam sárkányt és velük együtt sárkányoztam.

A harangozás. Ezt a mesterséget is nagyon kedveltem és ha hozzá juthattam, örömet mentem fel a kálvinista toronyba, kivált ha halottra kellett harangozni, mikor egymásután három verset huztunk. Ilyenkor kedvemre kiharangoztam magam. Azonban a főgyönyörűség nem a harangkötél rángatása volt, hanem a harang elkezdése, vagy elhagyása, de ezt avatatlan kezekre nem lehetett bízni, mert a harangot kondulás nélkül kellett elkezdni és elhagyni. Már jócskán be voltam iskolázva a haranghuzásba, mikor egyszer a Mohai Jancsit, a harangozónak legény fiát, a ki az öreg helyett legtöbbször maga ment harangozni, részint nagy kérésekkel, részint egy pár baraczkkal meg tudtam vesztegetni és rábírtam arra, hogy reggel, mikor a nyolczat harangoztuk, engedje meg, hogy a nagy harangot én hagyhassam el. Ez az első kísérletem azonban balul ütött ki, mert mikor a mind lassabban lendülő harang nyelvébe a kötelet bele akartam vetni, ez alatt a haranghoz oly közel léptem, hogy a vissza lendülő harang pereme a homlokomhoz ütdött és engem hanyatt vágott. A Mohai Jancsi tán még jobban megijedt, mint jó magam, az ő zsebkendője is, az enyém is tele lett vérrel, mire annyira tudtuk állítani a vérzést, hogy a toronyból lejöhetünk. Az iskola udvaron levő kutnál aztán ki áztattam a sebet, kiöblítettem a zsebkendőmet, melyet a sebre tartva nyitottam be az osztályba, a hol Szűcs Sándor tanító úr már megkezdte a tanítást. Minden figyelem persze felém irányult és a tanító úr mindjárt tudakolta is a baleset okát. Azt nem mondhattam, hogy a harang ütött el, hanem azt hazudtam, hogy nagyon szaladtam, – nehogy elkésssem és itt az iskola udvaron egy kiálló kőben megbotolva hasra estem és homlokomat kemény kőbe vágtam. No de ez a balsiker azért nem vette el a kedvemet a harangozástól harangoztam én azután is és pedig ezután már kellő szakértelemmel. Sőt nem elégtel meg a toronyban való harangozást, oda haza a nagyszámu virágcserépekből kiválasztottam három olyan darabot, melyek a kis-, közép- és nagy haragnak megfelelnek, a hátulsó udvarban aztán felállítottam az előre kitervezett haranglábakat, csináltam a harangoknak koronát és keményfából ütő nyelveket. Miután ügyes faragó voltam, a kivitel oly nagyszerűen sikerült, hogy a pajtások azután hozzám jártak harangozni. Persze nem egyszer vetett véget a multságnak édes anyám megjelenése, a ki a pajtásokat elzavarta, engem pedig a kertbe dirigált. A sárkányozás örömeit is ez a vaskényszer szakította meg, és én akárhányszor a kertből fájó szívvel néztem, hogyan szállnak fel egymásután a sárkányok, nekem meg ez alatt gyomlálni, vagy zöltséget kellett tisztítani.

A földés. A mi vidékünkön lakó gyerekek mind a Vágdunára jártak fürdeni. Abban az időben, mikor én uszni tanultam a Vágduna kisebb ágának is rendes folyása volt, melyen a fakereskedelmet közvetítő tutajok az év minden részében, tehát az őszi kis vizállás idején is rendszeren közlekedtek. A meder elég mély és elég széles volt, úgy hogy a tutajok ebbe bármikor bejuthattak és állandóan itt is kötöttek ki. Azon a helyen, a hol most a sánczok elvonulnak, egész hosszban álltak a fakereskedők bódéjái, gazdagon megrakva faanyaggal. Minden fakereskedés – épen úgy mint a fűszerkereskedések – valamely czimet viselt. Ilyen czimzések voltak: „A fehér galambhoz”, „Az arany koronához”, „A szarvas-hoz” stb. A fakereskedők egytől-egyig tősgyökeres magyar emberek voltak és a város leg-

előkelőbb vagyonos osztályához tartoztak. A kis Vágduna igen alkalmas fürdőhely volt, mert szeliden lejtő partjai mellett a vízben az uszni nem tudók is veszély nélkül fürödhettek; beljebb pedig az uszni tudók részére a meder elég mély és széles volt és a ki már át tudta uszni a kis Vágdunát, azt már a derék úszókhoz számítottuk. Uszni természetesen mindnyájan uszómester nélkül tanultunk, még pedig először nem rendes tempóval, hanem *kutya módjára*, azaz mindkét kezünkkel magunk alá hajtva a vizet. Én is, mint a többiek a kis vízben – a hol feneket értem – kezdtem el lubiczkolni és próbálgattam a felszínen maradni, de nem sikerült. Egyszer azt vettem észre, hogy egyik pajtásom: Mészáros Zsiga, a kivel a kis vízben együtt szoktam eviczkelni, a mély vízre ment, és ott el kezdett uszni. Nagyon irigykedve néztem, hogy ennek már sikerült szabad úszóvá lenni; henczegett is a gyerek vele. Én azt találtam mondani, hogy no bizony nagy sor is az, a kis vízben már én is tudok uszni. „Akkor bátran jöhetsz a nagy vízre” – mondták a pajtások, mert a víz itt magától visz, úgy hogy itt jóformán semmit sem kell csinálni. Nem akartam szégyenben maradni, no meg nagy biztatásnak vettem azt a kijelentést, hogy a víz magától visz és fenntart, habár kissé bátortalanul, de bele ugrottam a mélybe. Nagyon végzetessé válhatott volna ez a kísérletem, ha szerencsémre Kiss Zsiga, – a Palinak és Péternek a bátyja nincs jelen, mert én bizony szépen alá merültem, s rendesen ott is vesztettem volna; és már eszméletemet kezdtem elveszteni, mikor az utolsó pillanatban egy kéz hajamnál fogva megragad és felszínre hoz, és a többiek segítségével a tutajra emel. A kéz Kiss Zsiga keze volt, a kit bátran mondhatok életmentőmnak, mert nála nélkül most alig róhatnám ezeket a sorokat. Ez a különös kezdet azonban nem törte meg a bátorságomat, sőt, mivel a mély vizet már megkóstoltam, nem akartam többé a kis vízre visszamenni. Jól megfigyeltem a többieket uszás közben és két jó uszó között újra bele ereszkedtem a vízbe, s ezuttal sikerrel; habár ügyetlenül kapáltam is kezdetben, denique¹¹ elértem azt, hogy a vízszínen fenmaradtam, másodszor már önállóan usztam néhány méternyire; mire megállapították, hogy most már szabad úszó vagyok. A nyár végén már rendes tempóval usztam. Az uszást minden vágmelléki gyerek ilyen uton tanulta meg. És épen mivel a gyerekek akárhányszor minden felügyelet nélkül fürödtek, közülök bizony egy-kettő évenként örökre eluszott. Hogy hasonló szerencsétlenségnek elejét vegye és a felelősséget magáról elhárítsa, Szűcs Sándor kemény büntetés terhe mellett megtiltotta tanítványainak a szabadban való fürdést; hozzá tette azonban, hogy ha valaki a szüleitől olyan tartalmu nyilatkozatot hoz, hogy ők a fiuknak megengedik a fürdést, az ilyen fiut a tilalom alól felmenti. – Ez a tilalom nagyon lesújtott engem, mert tisztában voltam azzal, hogy édes anyám a kívánt nyilatkozatot ki nem állítja, hiszen ő is akárhányszor mondta: meg ne tudjam, hogy fürdeni jársz! A fürdés élvezetéről lemondani, vagy magamat a kilátásba helyezett büntetésnek kitenni azonban nem akartam és így más megoldási mód nem volt lehetséges, mint írást hamisítani. Én bizony minden teketória nélkül – édes anyám írását utánozva – kiállítottam egy czédulára írva a következő nyilatkozatot: „Én fiamnak a szabadban való fürdést megengedem, Kacz Istvánné”. Ez a hamisítás nagy kockázattal járó vakmerőség volt egyrészt, másrészt annak volt a bizonyossága, hogy én az írásban már ekkor oly gyakorlott voltam, hogy már hamisításra is vállalkoztam. Nem voltam ugyan még tudatában annak, hogy erkölcsi szempontból milyen súlyos kihágás volt ez, gyermek észszel megengedhetőnek tartottam a nehéz probléma illetően megoldását. Nem vittem el azonban szá-

¹¹ Latin szó, jelentése: végre.

¹² Nemesis. A megtorlás görög istennője.

razon még sem, mert habár ez a turpisság nem tudódott is ki, de a nemesis¹² mégis megboszlott. Egy vasárnap reggel a gyönyörűen ragyogó nap megbizsergette a véretem és azt gondoltam, hogy templom előtt még meg fürdöm. Nosza hirtelen neki iramodtam a Vágdunának és gyorsan neki vetkőzve megfürödtem. Már épen a másodikát harangozták, mikor megelégtelve a fürdést, öltözködni akartam. A mint egy deszkás talpról a mellette álló üres talpra, melyet előzőleg ugrálás és kikapás közben bevizeztem, le ugrottam a vizet talpon megcsuszva hasra vágódtam. Mikor felakartam kelni, akkor láttam, hogy az egyik karom két fenyő közti nyílás közé becsuszott és odaszorult. Próbálgattam mindenféle képp mozgatni, de csak nem akart kijönni. Segítségért se kiálthattam, mert egy teremtetett lélek sem volt a Dunán, a templom ideje meg már rohamosan közeledett. Nem volt más mód mint összeszedni minden erőmet és egy erőszakos nagy rántással csakugyan meg is szabadultam az önkéntelen fogságból, de nem olcsón. A fenyő szálon levő csomó belevágódott a hasba és azt mélyen és hosszan felhasította. A seb helye még ma is látható. A templomba menésből természetesen nem lett semmi, mert a sebet sokáig kellett mosogatnom míg a vérzést sikerült annyira elállítanom, hogy a zsebkendővel átkötve felöltözhettem. Fürdés közben ezen kívül aztán több baleset nem ért, jóllehet a többi uszóval együtt minden virtuskodásban – a talpak átbukását kivéve – részt vettem. A mint erősebb és gyakorlottabb uszó lettem, én is a nagy Vágdunára jártam, és mindenféle ugrási figurákat eltanultam. Sarat hoztunk fel a mély mederből, a jégtörőkhöz uszva, arra felkapaszkodtunk és tetejéről ugráltunk a vízbe, nem gondolva meg, hogy a mederben lehetnek bentört karók és egyéb akadályok, melyek halálos veszedelmet rejthetnek magukban. Némelyek a vakmerőséget annyira vitték, hogy a híd karfájáról ugrottak be, de én ezt a vakmerőséget soha meg se kíséreltem.

Ne mondja senki azt, hogy a szegény gyerek élete örömtelen. Igaz, hogy ritkán jut valamihez, a minék örülhessen, de ha épen neki is van része valami jóban, ennek aztán hatványozott mértékben tud örülni, épen azért mivel ritka. Ilyen ritka örömben volt részem minden évben ötször, az országos vásárok alkalmával. Nem hozott ugyan nekem soha vásárfiát mint más gyerekek, de hozott nekem annál sokkal becsesebbet, hozott igazi nagy gyönyörűséget, a mit semmiféle más vásárfiával fel nem cseréltem volna.

Minden vásárra ugyanis eljött Bécsből, vagy mit tudom én honnét egy német és hozott magával temérdek képet, többnyire színeset és kiaggatta azokat a Sieglerház (most a helyén az I. takarékpénztár két emeletes bérháza áll) tágas kapuja alatt. Ezeket a képeket néztem én nagy gyönyörűséggel, igazi drágaságoknak tartottam mindegyiket. Minthogy vásárkor mindig iskolai szünidőt kaptunk, én ebből legtöbb időt ez alatt a kapu alatt töltöttem, még azzal sem törődve, ha otthon azzal a barátságtalan megszólítással fogadnak: »hol csavarogtál ilyen sokáig«?

Pedig dehogy csavarogtam, oda csalt oda vonzott engem az alá a kapu alá valami megmagyarázhatatlan vágyódás. A képek mind német jelzéssel voltak ellátva, a mit én nem értettem, de nem is törődtem vele, mert láttam szép tájakat, gyönyörű női alakokat jelképezve a tél, tavasz, nyár és őszi évszakait; vadászjeleneteket, háborus képeket, vágató lovakat, az osztrák hadsereg nagy generalisait. Legjobban tetszett nekem Ferencz József akkor még nagyon is ifjú arcképe. Gyönyörű színek pompáztak a kosztümjén. A fehér kabátban volt a sok ragyogó érdemjel, a válltól a csípőig érő piros-fehér-piros színekből öszszetett vállszalag; a vállra vetett sötét köpeny belül vörös béléssel, aztán a tábornoki süveg lebegő zöld tollal. Ezek a színek engem annyira érdekelték, hogy egyedüli vágyam volt, vajha én is ilyet tudnék csinálni. Hiu ábránd! hol vennék én ahhoz festéket! Különös, de úgy van, nem arra gondoltam, hogy le tudnám-e ezeket rajzolni, én a ki soha nem

rajzoltam, hanem azon töprengtem, hogy hol és mimódon juthatok én festékhez. Erősen bíztam, hogy én tudnék pingálni, ha festékem volna. (...) Minden kép, akármilyen gyarló fametszet, vagy színes másolás volt, érdekelt. A Bucsánszky-féle kalendáriumot senki a családban annyiszor nem vette kézbe, mint én, persze nem az időjóslatok, hanem a képek miatt. Különösen hosszasan nézegettem a hónapok címkepeit. Most is élénken emlékszem ezen képeknek még egyes alakjaira is. (...) Most már nem emlékszem, hogyan jutottam egyszer két hatoshoz; azonnal mentem a »Vörös rákba« (a legelső fűszerkereskedés volt Komáromban). Czimtábláján nagy betűkkel ki volt írva: fűszer, anyag és festékkereskedés. Szívszorongva léptem be és kértem egy iskátula festéket. Mindjárt azt kérdezték mennyi pénzed van fiam? Hogy aztán tisztában voltak gyenge vásárló crómmal, elém tettek egy vékony kis iskátulát, s azt mondták, hogy ennek különben 25 kr. lenne az ára, – no a többit majd meghozod. Örömmel kaptam fel a pultról a festékes dobozt és csak az utcán mertem felnyitni. Volt benne 12 darab festék és két ecset. Még az nap ki akartam próbálni a színhatást és a falról leakasztottam az »őszte«. A lehető legkomiszabb fametszet volt színezve. Elkezdtem rajzolni közönséges írópapírra. Ugy emlékszem, hogy könnyen ment, csak hogy mindent szolgálilag utánóztam, azt hittem, mind az hozzátartozik a lényeghez. Alig vártam, hogy a festésre kerüljön a sor; a kezdet azonban nem volt biztató, mert a festék nehezen oldódott és halovány volt. Mindegy megcsináltam az első festett képet. Utána a többi évszakot is. (...) Persze nagyon gyarló kísérletek voltak mindezek, hiszen maga a minta is csak gyenge diletáns munka volt, de hát jobbat én addig az én ismeretségem körében nem kaphattam.

Ez volt az egyedüli, igaz és erős szenvedélyem, mely elkísért egy életen át. És ha Magyarországon lett volna egy mester – úgy mint hajdan Olaszországban elég – bizonyára beálltam volna hozzá festéktörő inasnak, csak hogy meg legyen a reménységem, hogy egykor én is testestől-lelkestől ennek a mesterségnek élek.

Irodalom

BAKOS JÓZSEF

1953 *Mátyusföldi gyermekjátékok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KISS ÁRON

1891 *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Budapest.

KÜLLÖS IMOLA

1988 Igaz történet, élettörténet, önéletrajz. In *Magyar Néprajz V*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 251–266. p.

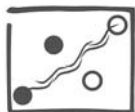
TÓTH BÉLA

1906 *Szálló igék lexikona*. Budapest.

UJVÁRY ZOLTÁN

1995 A gyermekjáték kutatásról. In *Gyermekvilág a régi magyar falun. I–II*. A Jász-Nagykunszolnok Megyei Múzeumok Közleményei 50. Szerk.: T. Bereczki Ibolya. Szolnok, 7–14. p.

**KÖNYVISMERTETÉSEK, ANNOTÁCIÓK
RECENZIE, ANOTÁCIE
BESPRECHUNGEN, ANNOTATIONEN**

AKA, CHRISTINE: *Unfallkreuze. Trauerorte am Straßenrand*. Münster – New York – München – Berlin: Waxmann 2007, 299 p., ill. /Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland. Band 109/ ISBN 978-3-8309-1790-8

L. Juhász Ilona

A közúti balesetek helyszínén az országutak szélén, oszlopokon, fákön, hidak vagy felüljárók korlátján stb. elhelyezett különböző halálhelyjelek néprajzi szempontú kutatása aránylag rövid múltra tekinthet vissza tájainkon. Európai viszonylatban Zorica Rajković horvát kutató foglalta össze elsőként a témát (1988-ban) egy kötetben, saját terepkutatási eredményeire támaszkodva. Később a német nyelvterületen is megjelentek tanulmányok, majd kötetek is ebben a témakörben. Elsősorban Konrad Köstlin, Reiner Sörries, illetve Andrea Löwer nevét emelhetjük ki. Magyarországon Kovács Ákos szervezte meg elsőként a jelenség kutatását, az eredmények 1990-ben a *Liget* különszámában jelentek meg más, a haláljelek témájához kapcsolós írásokkal együtt.

Christiane Aka münsteri kutató egy konkrét régió (Westfalia-Lippe) közútjai mellett (autópályák, főutak és mellékutak mentén egyaránt) egy kisebb kutató csoport – elsősorban diákok – segítségével térképezte fel, és dokumentálta több éven keresztül folyamatosan a jelenséget nagyjából 10 000 kilométeres szakaszon. Az eredményeket *Unfallkreuze. Trauerorte am Straßenrand* című kötetében publikálta. Amint az a címből is kitűnik, csupán egy halálhelyjel-típust, a keresztet, s az azokhoz kapcsolódó rítusokat, és más megnyilvánulási formákat vizsgálta a 18 fejezetre tagolódó kötetben. A szerző által irányított kutatócsoport tagjainak több esetben az újságcikkek és a rendőrség segítségével sikerült kideríteni, kinek az emlékére állítottak egy adott keresztet, így több hozzátartozóval, barátokkal, ismerősökkel is készítették interjúkat. A szerző a kötetben hat, balesetben elhunyt személy esetében az emlékükre állított kereszthez kapcsolódó komplex dokumentáció alapján elemzi a jelenséget, bemutatva egyben a beleset körülményeit, és az áldozat családi háttérét is. Vizsgálta a gyász különböző fázisait, annak időtartamát, s ezzel összefüggésben a tragikus baleseti helyszín látogatásának gyakoriságát, a kapcsolódó kultuszt: a kereszt gondozását, s az ott elhelyezett virágokat, mécsesek és más mellékleteket is bemutatja. Külön foglalkozik a baleset helyszínén elhelyezett papírra írt különféle üzenetekkel, rajzokkal és szimbólumokkal, kitérve a fényképhasználatra is. Megtudhatjuk például azt is, hogyan viszonyul az elhunyt fiatal baráti köre a balesethez, hogyan dolgozzák fel társuk elvesztését, s ezzel kapcsolatban milyen modern rítusokat alakítottak ki a balesetek helyszínének látogatása alkalmával. Sokszor éppen a barátok azok, akik a baleset után szinte azonnal keresztet állítanak, mécsesek gyűjtanak, és virágokat hoznak, de gyakran odateszik a kereszt mellé az elhunyt kedvenc cigarettáját, italát, vagy valamilyen kedves tárgyát, s általában a fényképét is. Gyakoriak a helyszínen a papírra írt üzenetek, amelyek általában arról szólnak, hogy mennyire hiányzik az elhunyt, és hogy sohasem felejtik el. A baleset helyszíne bizonyos ideig a barátok találkozó helyévé válik, ahol elsősorban az elhunyttal kapcsolatos élményeiket osztják meg egymással. A szerző kitér a jelenség minden vetületére és a halálhoz, valamint a gyászhoz kapcsolódó szakirodalomra támaszkodva az út menti kereszt állításának egyfajta szociológiai és pszichológiai bemutatását is megkísérli. A kötetben gazdag, „beszédese” képanyag is található, amely más országok kutatói számára nagyon sokrétű és alapos összehasonlítási alapot jelenthet.

A kötet kapcsán szólnunk kell a szerző kissé elhamarkodott megállapításáról, a kelet-európai országokra vonatkozó általánosításáról. A lengyel, szlovákiai és délszláv út menti keresztek állítását mindenhol a vallásosság megnyilvánulásainak tekinti, és keresztény emlékhelyeknek nevezi („christliche Gedenkstätten“), s a térségre vonatkozóan mindenhol a keresztek jellemző mellékleteként tünteti fel a kis szentszobrok meglétét (21. o.). Az eddigi kutatások nem ezt támasztják alá: egyáltalán nem beszélhetünk egységről ebben a tekintetben. Az adatok a különbözőségek mellett azt is mutatják, hogy nem vallásos emberek is állítanak keresztet, az ő esetükben nem a vallási jelentés az indok, sokkal inkább a temetéshez és halálhoz kötődő jelnek tekintik. A mellékletek jellege és a helyhez kötődő rítusok is eltérnek, ez különösen szembetűnő például a szlovákiai és magyarországi gyakorlat és a balkáni rítusok, szokások összehasonlításánál. A szerző részéről véleményünk szerint nem volt szerencsés a halálhelyjelek kutatását csupán a keresztekre leszűkíteni, hiszen más objektumok, (emléktábla, egy csokor virág, félig megmunkált kövek stb.) és egy sor átmeneti forma is megtalálható az utak mentén. Ezek figyelembe vételével talán realisabb, átfogóbb képet kaphattunk volna a halálhelyek megjelölésének gyakorlatáról, folyamatáról.

Ein Aufklärer des Alltags. Der Kulturwissenschaftler Hermann Bausinger im Gespräch mit Wolfgang Kaschuba, Gudrun M. König, Dieter Langewiesche und Bernhard Tschöfen. Mit einem Vorwort von Bernd Jürgen Warneken. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag 2006, 227 p.

Liszka József

A második világháború utáni német néprajz, a korábbi, nemzetiszocializmussal való (finoman szólva) szoros kapcsolatai következményeként súlyos válságba került¹. Az ideológiai krízisből két kivezető út látszott járhatónak: az egyik a Hans Moser és Karl-Sigismund Kramer nevével fémjelzett ún. müncheni iskola megoldási kísérlete, a történeti irányultságú elmozdulás; a másik a tübingeni modell, amely a néprajzból egy szociológiailag erősen megtermékenyített empirikus kultúratudományt alakított ki. Ez utóbbi létrehozásában és elfogadtatásában meghatározó szerepe volt Hermann Bausingernek, akinek 1961-ben elhangzott (és első alkalommal megjelent) habilitációs előadása e tübingeni irányvonal kezdetét jelzi². Bausinger 2006-ban töltötte be nyolcvanadik születésnapját. Ebből az alkalomból három egykori, különböző korosztályokhoz tartozó tanítványa (Wolfgang Kaschuba, Bernhard Tschöfen és Gudrun M. König), valamint a néprajzi történeteket többé-kevésbé kívülről szemlélő történész, Dieter Langewiesche beszélgetett vele alapvetően az őt (és persze a kérdezőket is) izgató kérdésekről, egyszersmind áttekintve a jubiláns pályafutását is. Az interjúk készítésének körülményeiről nincs tájékoztató a kötetben (annyit tudunk meg mindössze, hogy nyomtatásban egy erősen rövidített szöveg jelent meg), de a beszélgetéssorozat hét részre tagolt, címeiben szójátékokat is hordozó, meglehetősen nehezen lefordítható³ textusa alapján kiderül, hogy általában hatszemközt zajlottak ezek a találgo-

- 1 Vö. Hoffmann Tamás: Barna vagy fekete? Néprajzi elmélete német nyelven. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 19 (1998), 9–26. p.
- 2 Noha csaknem három és fél évtizedes késéssel, de magyarul is napvilágot látott a munka (*Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest: Osiris–Századvég 1995), s némileg rosszul is eshet a magyar olvasónak, hogy Bausinger, könyve fordításait emlegetve, a magyar változatról megelégedezik (136. o.).
- 3 Zugänge (Kezdetek); Tradition (Hagyomány); Unauffälliges (Rejtettség); Umbruch (Áttörés); Provinz (Vidék); Grenzüberschreitung (Határátlépés); Standort (Álláspont).

sok (a Wolfgang Kaschuba, Dieter Langewiesche páros fölváltva faggatta Bausingert a Gudrun M. König, Bernhard Tschofen párossal). Szemmel láthatóan jó hangulatban, partneri viszonyban, olykor a kérdezők egymással is vitázva vallatták a Mestert. A kötetet a beszélgetésekhez kapcsolódó magyarázó jegyzetek (művekre, személyekre vonatkozó, tájékoztató információk), Hermann Bausinger rövid eszmefuttatása az emlékezet-émlékezés természetrajzáról, valamint személyi bibliográfiája teszi teljessé.

Hermann Bausinger egyrészt a korábbi néprajzi kánon részeként is számon tartott jelenségeket (hiedelmek, farsang, mesék stb.) közelítette meg nagyobb részt újszerű módon, friss szemlélettel; másrészt új jelenségeket emelt be a néprajzi érdeklődés középpontjába (a kisemberek mindennapjai, köszönési módok, a sétálás szokása stb.). A hagyományos kérdések újrakérdése és új kutatási kérdések felvetése jellemzi tehát a bausingeri módszert. A kötet olvasása közben maga az olvasó is aktív részesévé válik a diskurzusnak, én legalább így voltam vele, amit a többi között gyakori széljegyzeteim is bizonyítanak. A könyv margóján sűrűn sorakoznak a felkiáltójelek (az egyetértés, a mondandó fontosságára való utalás jelei), a kérdőjelek (a kétely, a más vélemény jelei), a rövid megjegyzések, jelszavak (az inspiráció, az asszociáció jelei). Most, hogy a kötetről összefoglalóan kell írnom, kissé bajban is vagyok: hiszen már a műfajból, a recenzió műfajából adódóan is, sajnos nem mehetek bele részletkérdésekbe, így végezetül mindössze két szempontra szeretnék kitérni.

Egyetemista koromban a kötelező nyári múzeumi gyakorlat keretében a ceglédi kollégákkal Tápióságon végeztünk terepmunkát. Már csak halványan emlékszem a falura, de vélhetően egy jellegzetes halmazos település lehetett, tele zsákutcákkal, a gyakorlatlan szem számára (amilyen az enyém is volt akkor) utcának tűnő hosszúudvarokkal. Nos, betévedtem egy ilyen hosszúudvarba, ahol néhány férfi éppen valamit betonozott, s (nyilván a munka hatékonyságát növelendő) közben sűrűn poharazgathatott is. Hirtelen elém toppant egy bizalmatlan, klottgatás úriember (?), s minden tekintő nélkül a személyigazolványomat kérte, mondván, hogy ő rendőr, én meg magánterületre „hatoltam be”. Erre persze – hiányos öltözképre utalva – azt válaszoltam, hogy ezt bárki mondhatja. Mármint, hogy rendőr. „A rendőr, kérem, gatyában is rendőr” – intézte el nagyvonalúan és (kissé ugyan dülöngélve, de) önérzetesen az identitás kérdését. Az eset végkifejlete esetünkben indifferens. Mindezt azért mondtam el, hogy utaljak rá: ugyanez vonatkozik a néprajzosra is (mármint „a néprajzos, gatyában is néprajzos”-mentalitás), különösen a Bausinger típusú néprajzosra, aki azt is megfigyeli, hogy a vele szembeni lakás lakói este milyen későn kapcsolják le a villanyt, reggel (szombaton és vasárnap is!), mikor kelnek, tehát milyen az életritmusuk. Aztán az sem kerüli el éberségét, hogy a másik szomszédasszony milyen rendszerességgel szellőzteti az ágyneműjét és így tovább. Apró jelenségeket tehát, amelyek berögződött életvitelről tanúskodnak, s a bausingeri felfogású kultúra értelmezéséhez nyújtanak segítséget.

Végezetül nem lehet szó nélkül hagyni a kötet nyelvezetét. Annál is inkább, mivel Bausinger gördülékeny, közértető stílusára a beszélgetés is kitér. Maga azt vallja, hogy a tudományosság látszatát nem egy tolvajnyelven megírt, idegen szavak garmadájaival megtűzdelt szövegekkel kívánja elérni, hanem a mondanivaló megalapozottságával. Udvariisan megjegyzi, hogy tübingeni tanítványaira általában is jellemző ez. Ezzel szemben halanként hozzászem, a kötet sok, a végtelenségig nyakatekert kérdésért csak Bausinger kristálytisztá logikájú, jól strukturált válaszából lehet maradéktalanul megérteni.

BEŇUŠKOVÁ, ZUZANA: *Religioziata a medzikonfesionalne vzťahy v lokálnom spoločenstve*. Bratislava: Ústav etnológie SAV 2004, 198 p. /Etnologické štúdie 11./ ISBN 80-969163-5-1

I-j-

A szlovák néprajzi gyakorlatban (ahogy a magyarban sem) a vallási jelenségek vizsgálata nem rendelkezik különösebben mély gyökerekkel. A második világháború előtti, önkényesen most egynek tekintett korszakban az érdeklődés inkább a kereszténység előtti, „pogány” jelenségek felé mutatott, a tételes vallások népi gyakorlatát nemigen regisztrálta. A második világháború utáni kommunista berendezkedés aztán ideológiai szempontból nem kedvezett az efféle (legalábbis ideológiamentes, tárgyilagos) vizsgálódásoknak, így a népi vallásosság etnológiai szempontú vizsgálata csak 1989 után indulhatott meg Szlovákiában. Zuzana Beňušková az egyike azon szlovák néprajzkutatóknak, akik a rendszerváltás után azonnal a vallási jelenségek, azoknak is inkább társadalmi vetületei felé fordultak. A most bemutatandó kötetében a szerző a helyi közösségek vallásosságát és vallások közti kapcsolatait vizsgálta az elmúlt jó másfél évtized alatt (az 1990–2003 közti időszakban) a Kárpát-medence több, alapvetően szlovákok lakta településén. Négy kutatópont Szlovákia területén (Csataj, Radosna, Ladomérvágása és Nagysalló), három pedig Magyarországon található (Csömör, Alsó Regméc és Rudabányácska). Ezekről a különböző időpontokban végzett kutatásairól időről-időre külön tanulmányok, anyagközlése formájában is beszámolt. Mostani könyvében ezeket kovácsolta egy egységgé, elméleti igényű bevezető- illetve zárótanulmányokkal is keretet adva nekik. A szerző kiindulási hipotézise, hogy a vallás többvallású lokális közösségekben integráló és dezintegráló szereppel is bír, miközben mindkettő, mint a közösségi identitás megnyilvánulásai a politikai változások vagy társadalmi konfliktusok időszakaiban aktivizálódnak. Kutatásai alátámasztani látszanak ezt az előfeltevést, noha a vizsgálódások szerteágazó és sokrétű eredményei mégis némi képtelre is hangolták a szerzőt. A munka zárszavában meg is fogalmazza ezeket a további kérdéseket: Milyenek az etnológia lehetőségei ennek a sokszínűségnek a megragadásában és megfelelő végkövetkeztetések leszűrésében? Elegendő-e hat kutatópont általános érvényű tanulságok leszűrésére? Más kutatópontok kiválasztása más eredményt hozott volna? A vallási identitás, mint társadalmi jelenség más-e etnikai kisebbségi környezetben? Végezetül megállapítja, hogy a hipotézisként felvetett aktivizáló erőkon túlmenően a vizsgált településeken egyértelműen kiderült, mily jelentős szerepük van az egyéniségeknek, a hangadóknak a vallás integráló és dezintegráló ereje mozgósítása során.

BÓDI ZSUZSANNA: *A magyarországi cigányság*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság 2006. 113 p. /Cigány néprajzi tanulmányok 14./ ISSN 1217-8853

Baranyovics Borisz

Bódi Zsuzsanna a Magyar Néprajzi Társaság Cigány Tagozatának megalapítója és 2007-ben bekövetkezett haláláig titkára volt. Több sikeres nemzetközi konferenciát rendezett Budapesten a roma kultúra és folklór témáiban, valamint gyönyörű kiállítást hozott létre a korai cigány ábrázolásokról, metszetekről. Gyűjtőmunkája eredményeként jelentős cigány kézműves anyagot mutatott be. Fontos bibliográfiai munkát is végzett a cigányság témakörében.

A most bemutatásra kerülő kötet írásait két nagyobb, *A cigányok Európában* és *A magyarországi cigányság* című egységbe csoportosítva adta közre.

A cigányok Európában című fejezetben rövid történeti áttekintést ad a cigányság származásától, egészen európai letelepedéséig, valamint az európai cigánysággal foglalkozó nemzetközi szakirodalom válogatását közli. Feltüntet néhány jelentős bibliográfiát, összefoglaló művet, tanulmánykötetet az egyes európai országok cigányságáról, szótárakat, illetve magyarországi cigány nyelvkönyveket.

A következő egységben a magyarországi cigánysággal foglalkozik. Elsőként a cigányság hagyományos mesterségeit mutatja be a fémművesektől kezdve, a zenészeken át, egész a faárukészítőkig, illetve a foglalkozásváltás lehetőségeit vizsgálja a 18. századtól a 20. század végéig. Majd a cigányság településviszonyait kutatja történelmi korszakokként. A táplálkozási szokások változását is közléteszi, sajnos pontos receptet nem közöl sem a *bokolyiról*, sem az egyéb étkekről, mindemellett ínycsiklandó illusztrációkat hoz. Ezután a cigányság viselettörténetét írja le egy rövid tanulmányban a korai viseletábrázolásoktól (15. század) a 20. századdal bezárólag, majd még egy válogatott bibliográfiát is közlétesz a magyarországi cigánysággal kapcsolatban. A kötetet igényes fotók, metszetek, festmények, rajzok és térképek teszik még élvezetesebbé.

Bódi Zsuzsanna a kötetet oktatási és tudománynépszerűsítő szándékkal állította össze, és éppen ezért az érdeklődőknek jól használható bibliográfiákkal is kiegészítette. Egy újabb, értékes kötetel igyekezett tehát hatni az előítéletes gondolkodás változására, amire ma égető szüksége lenne nemcsak a gyakorló pedagógusoknak, hanem a magyar társadalom egészenek is.

BRAHAM, RANDOLPH L. (szerk.) Tibori Szabó Zoltán közreműködésével: *A magyarországi Holokauszt földrajzi enciklopédiája I–III. kötet*. Budapest: Park Könyvkiadó 2007, 1590 p. ISBN 978-963-530-738-8-Ö

L. Juhász Ilona

A tudományos kutatók és érdeklődők számára egy bizonyos témakör kutatásakor nagy segítséget jelentenek a lexikonok, enciklopédiák. Egy-egy ilyen kiadvány megjelenése egyben azt is jelzi, hogy az adott tudományterület egy-egy területe mennyire kutatott. A magyarországi Holokauszt-kutatás jelentős eredményeket mondhat magáénak, különösen nagy érdeme van ebben romániai születésű Randolph L. Braham politológusnak, nyugalmazott egyetemi tanárnak, a Holokauszt-kutatás világszerte elismert szaktekintélyének. Az 1922-ben Bukarestben született Randolph L. Braham számos alapvető mű szerzője, a magyar és román Holokausztról több mint hetven könyvet írt, illetve szerkesztett. Ő maga munkaszolgálatosként élte túl a második világháborút, majd sikerült megszöknie a szovjet hadifogságból is. Tizenöt közvetlen hozzátartozója közül csak ketten éltek túl a Holokausztot. Az 1997-ben magyarul is megjelent, eredetileg a Columbiá University Press által 1981-ben kiadott *A népiirtás politikája. A Holokauszt Magyarországon* címmel megjelent kétkötetes munkáját világszerte alpműként tartják számon. Érdemei elismeréséül Braham professzort 1995-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend Tiszti Keresztjével tüntették ki.

Az ő kiváló szervezői tehetségének, valamint a kötetben szereplő 23 társszerzőknek köszönhető, hogy a közelmúltban megjelenhetett a három kötetből álló „*A magyarországi Holokauszt földrajzi enciklopédiája*”. A népes szerzőgárdában a magyarországiakon túl ott találhatjuk az Izraelben, Romániában és az Amerikai Egyesült Államokban élő szakembereket is. Az eddig megjelent Holokauszt-enciklopédiák a náci uralom alá került európai országok fontosabb gettóközpontjait mutatták be. E szóban forgó munka azonban

— ez eddigi gyakorlattól eltérően – egyetlen országgal, Magyarországgal foglalkozik, ami azt jelenti, hogy megtalálható benne az 1944-ben létező valamennyi zsidó közösségre vonatkozó adat, függetlenül attól, hogy ezek a közösségek milyen lélekszámúak voltak. Földrajzi szempontból tehát azt jelenti, hogy az összeállítók az 1941–1944 közötti ún. trianoni Magyarországot értik, valamint az 1938 és 1941 között Csehszlovákiától, Romániától és Jugoszláviától visszaszerzett területeket is.

Az enciklopédia első kötetét egy hosszabb – majdnem 100 oldalas – bevezető nyitja, amelyben Randolph L. Braham a magyarországi zsidóság általános történetét mutatja be, természetesen a fő hangsúlyt a Holokauszt időszakára helyezve.

Az enciklopédia első két kötetében a szerzők alfabetikus sorrendben mutatják be a trianoni Magyarország vármegyéinek valamennyi települését, ahol zsidó hitközség működött, valamint azokat is, amelyeknek csupán néhány zsidó lakosa volt. Az enciklopédiában többek közt gazdag képanyagot találhatunk mind a Holokauszt időszakából, mind az egykori népes hitközségek zsinagógáiról. Sajnos ez utóbbiak közül sok épület ma már nem létezik, zömüket lerombolták. A Nagy Béla térképész által készített kiválóan szemléltető térképek kiváló segítséget jelentenek a tájékozódásban.

A harmadik kötet (Függelék) tulajdonképpen abban segít bennünket, hogy eligazodhassunk a hatalmas anyagban, itt találhatjuk többek közt a bibliográfiai rövidítéseket, valamint az 1867-től 2006-ig terjedő időszak eseményeinek részletes kronológiáját. Az 1944-es történetek több oldalt is betöltenek, lépésről lépésre tájékozódhatunk a zsidókat ért diszkriminatív lépésekről, a deportálásokról és tömeggyilkosságokról. Ebben a kötetben található a névmutató, a földrajzi nevek mutatója, valamint tájékoztatás az enciklopédia 24 szerzőjéről, azok tudományos munkásságáról.

Az enciklopédia tartalmaz minden fontos információt, amit a vészkorszakról tudni lehet, s nagyvonalakban bemutatja (olyan terjedelemben, amit egy ilyen enciklopédiában megengedhető) az egykor létezett s a még ma is meglévő hitközségek történetét. Mint minden hasonló jellegű összegző kiadványnál (pl. bibliográfiáknál is) itt is előfordulnak apróbb pontatlanságok (pl. Vámbéry Ármin születési helyeként Pozsonyszentgyörgy helyett Dunaszerdahely szerepel), azonban ilyen hatalmas anyagmennyiségnél ez elkerülhetetlen.

GECESE ANNABELLA: *Az etnikai és társadalmi átrendeződés folyamata egy gömöri falu 20. századi életében*. Komárom – Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet 2007, 191 p. /Interethnica 10./ ISBN 978-80-80249-13-8

Pusko Gábor

Gecse Annabella: *Az etnikai és társadalmi átrendeződés folyamata egy gömöri falu 20. századi életében* c. munkáját olvasva már az első néhány oldalt követően több, elsősorban kutatás-módszertani kérdés is felmerül az olvasóban. Az olvasás előrehaladtával – és persze ismerve Gecse Annabella eddigi munkásságát, hitvallását a néprajzról és a rokon tudományokról – egyértelművé válik, hogy a problémát azon az optikán keresztül vizsgálta, s vonta le következtetéseit, mely főleg a néprajzkutatók (és kultúranropológusok) fiatalabb generációjára jellemző. (Jelen recenzió keretei között nem áll sem módomban, sem szándékomban bővebben kifejteni az alábbi kérdést, ami megfogalmazódott bennem mindezek kapcsán: elérkezett a magyar néprajz paradigmaváltása vagy csak egyszerűen arról van szó, hogy a hagyományos paraszti közösségek végleges eltűnésével a kutatók új témákat, új kutatási területeket keresnének maguknak?) Ennek az interdiszciplináris szemléletmódnak –

mely megfelelő arányban ötvözi a néprajzzal a kulturális-, történeti- és szociálintropológia, alkalmanként a szociológia és a szociolingvisztika módszereit és eredményeit – nagyszerű képviselőit találjuk a magyarországiak mellett elsősorban az erdélyi kutatók között, de (amennyire ismereteim helytállóak térségünk kutatás-módszertani fejlődését illetően) a fiatal szlovák és cseh etnológusok szemléletmódja is ebbe az irányba fókuszál, s ez a szemléletmód markánsan jelen van a szlovákiai magyar néprajztudományban is. Jó példája ennek épp ez a kötet. Mindezzel együtt Gecse Annabella jelen munkája az egyébként Magyarországon magas színvonalon művelt társadalomnéprajz egyik remek példája is.

Már a dolgozat elején – a falu bemutatása, a történeti-néprajzi-demográfiai előképek felvázolása során – egyértelművé válik, hogy a szerző igencsak „otthon van” az általa vizsgált településen. Ez pedig csak úgy lehetséges, hogy vizsgálódásának tárgyát szülőfaluja és annak társadalomnéprajza képezi. Ilyenkor merül fel a kérdés, hogy ennyire mély ismereteket lehet-e szerezni egyetlen kutatási módszerrel, esetleg a fellelhető korabeli írásos emlékek, személyes feljegyzések, fényképalbumok tanulmányozásával? Külön-külön aligha! Még ha a kutató a kutatási módszerek mindegyikét ötvözi is, a tökéletes „láthatatlansághoz” mindenképp szüksége van arra, hogy születésétől fogva része legyen az adott településnek, közösségnek. Az „idegen” kutató ugyanis nem tud annyi időt eltölteni egy településen, hogy „helybélivé” váljon. Vissza-visszatérhet egy közösségbe éveken keresztül, s alkalmanként heteket, hónapokat is eltölthet ott, ő akkor is csak „az az idegen lesz, aki gyakran eljön közénk, aki olyan akar lenni, mint mi, aki titokban vagy kevésbé titkolva folyton lefényképez, lefilmez bennünket és mindenféle buta kérdéseket tesz fel nekünk”. Ahhoz ugyanis, hogy az idegenből érkezett helybéliként kezelje a hagyományos közösség, kevés egy emberi élet. A Szabó László által leírt hajdúböszörményi parasztember találó megfogalmazása szerint (miután az 1950-es évek elején a településre helyezett párttitkár azzal kezdte egy nagygyűlésén a mondandóját, hogy tudja azt, hogy őrá csak mint „jött-mentre” tekintenek a helybeliek) ugyanis a kívülről jött idegen „egy senki, jöttment majd csak a gyereke lesz”.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a résztvevő megfigyelés csak bizonyos esetekben – ha a kutató történetesen a saját közösségén belül vizsgálódik – kecsegtet azokkal az eredményekkel / eredményességgel, amit a módszer megnevezése első hallás után előre vetít. Természetesen nem kívánom vitatni eme kutatási módszer létjogosultságát, azonban bizonyos fenntartásokkal kell kezelni, s az ezt az eljárást egyedüli üdvöztítőként beállító vélekedéseket is alkalmanként talán érdemes a helyükre tenni. Mivel minden embernek – bizony, még a kutatónak is! – értelemszerűen egy szülőfaluja, városa van, illetve élete során legfeljebb 2-3 lokális közösségnek lehet többé-kevésbé elfogadott/befogadott tagja, s mivel térségünk minden egyes településének nem lehetnek „saját” kutatói, így a különféle történeti- és társadalomtudományokban ismert és alkalmazott módszerek ötvözetével kénytelenek a jövőben is tovább dolgozni a néprajzkutatók. Ezt a feladatot pedig Gecse Annabella igazán jól oldotta meg!

Kétségünk nem férhet hozzá, hogy Baraca – a vizsgált település – bemutatása során a szerző az összes fellelhető történeti adatot elének tárja, melyek szinte már-már egymást igazolják. A könyv másodszori elolvasása után véleményem szerint ez az egyetlen bírálható pontja a dolgozatnak (habár ez is csak szemléletmód kérdése, ízlések és pofonok...): készséggel elhisszük a szerzőnek, hogy a bőséges történeti forrásanyag minden egyes pontja hiteles és nincs arra szüksége, hogy a történeti adatokat újabbakkal igazolja. A mintegy 190 oldalon keresztül bemutatott település, annak közössége és az ott folytatott kutatás eredményei, annak összegzése Gecse Annabella tökéletes helyismeretéről tanúskodnak.

A kutatás és az eredmények összefoglalásának céljáról Gecse Annabella a bevezetőben a következőket írja: „*Dolgozatom célja egy mind ez ideig kevésbé kutatott falu, Baraca társadalmának, belső életének bemutatása. A ma Szlovákiához tartozó település paraszti lakossága az 1970-es évek óta rohamosan fogy, cigány népessége pedig napjainkra elérte a 80 %-os többséget. (...) Dolgozatom célja ezért nem egyéb, mint az eltűnőben lévő faluközösség életének – több szempontból is erősen korlátok közé szorított – jellemzése.*” A kérdést a szerző három nagy fejezetre bontva vizsgálja. Az elsőben a 20. század első évtizedeit tárgyalja, a második fejezetben az 1920 utáni külső politikai beavatkozásokat és azok következményeit mutatja be, míg a harmadik fejezetet a település mai etnikai képe alakulásának szenteli. Bár a szerző a bevezetőben azt írja, hogy a magyar – cigány együtt / egymás mellett élés kérdésével csak érintőlegesen, néhány részterületet megvizsgálva foglalkozik, a leírtak alapján e kérdéskörben is plasztikus képet alakíthat ki magában az olvasó.

Az első fejezetben részletesen megismerkedhetünk Baraca kialakulásával, történeti múltjával. A település általános jellemzése mellett mintegy ellentétpár, bemutatásra kerül a falu lakosságának önjellemzése és a kialakított külső kapcsolatok is. Ezt követően a szerző sorra tárgyalja azokat a témaköröket, melyeken keresztül részletes képet kapunk a falu társadalmáról, kezdve a belső tagoltságon, családszervezeten, nem és kor szerinti csoportokon, a lokális kapcsolatokon, munka- és üzemszervezeten keresztül egész a faluszervezetig és a helyi jogviszonyok bemutatásáig.

A második fejezetben mindazon külső politikai eseményeket – háborúk, impériumváltások, ki- és betelepítések stb. – és azoknak a helyi közösségre gyakorolt hatását tárgyalja nagyon részletesen Gecse Annabella, amelyek mintegy megalapozták Baraca jelenlegi helyzetét.

S hogy milyen is a környezetében is különlegesnek, „más”-nak tartott falu mai helyzete, arról a harmadik fejezetben tájékozódhatunk. Mondhatjuk azt is, hogy a könyvnek ez a legizgalmasabb fejezete (ahhoz, hogy többé-kevésbé megértsük az itt leírtakat, természetesen szükséges megismerkedni az előző két fejezet tartalmával is). Ez az a rész, mely a legtöbb kérdést, pontosabban továbbgondolásra érdemes megállapítást, gondolatot (melyek visszakanyarodhatnak akár az első két fejezethez is) váltja ki az olvasóból. Különösen érdekes ez a fejezet annak tükrében, hogy B. Kovács István többször és több helyen megállapította: a gömöri (és ezen belül a baracai) cigányság kettős identitású, pontosabban „magyar cigány” identitású, így ezeknek az embereknek a megnyilvánulásait, tetteit nem lehet pusztán úgy kezelni, mint a cigányok cselekedeteit! Az egész könyvet hitelesítik azok az adatközlőktől származó idézetek, amelyeket a kutatás során rögzített Gecse Annabella, ugyanakkor a harmadik rész témájához kapcsolódó interjú-részleteknek köszönhetően nagyon pontos képet kapunk a falu „légköréről”, a kilátásokról és a kilátástalanságról.

Gecse Annabella: *Az etnikai és társadalmi átrendeződés folyamata* ... c. munkája minden tudományos igényt kielégítve vizsgálja Baraca társadalmát, annak szerkezetében végbement változásokat, egyúttal megpróbálja megkeresni azokat a törvényszerűségeket, melyek ezeket a mozgásokat eredményezik. Az sem elhanyagolható érdeme ennek a könyvnek, hogy a témát nem zárja le, s így az nyitva áll mindenki más előtt is úgy, hogy több ponton is lehet csatlakozni a Gecse Annabella által felvetett problémavizsgálathoz.

Mintegy folytatás gyanánt érdemes lenne megkeresni a „virtuális Baraca” lakóit, a faluból a környező városokba, településekre költözötteket, hogy mi okból döntöttek az elköltözés mellett, tartják-e egymással a kapcsolatot, mint *baraciak*, s ha találkoznak, milyen alkalmakból. (Jó példa erre az a 2008 szeptemberi felhívás, melynek alapján a Rimaszombatban lakó korlátiak szerveztek találkozót. A Rimaszombatban, Tornalján élő

baraciak vajon olykor-olykor találkoznak-e ezekben a városokban akár „felülről szervezett”, akár spontán találkozókon?) Aztán: a parasztok elköltözése mellett érdemes lenne megvizsgálni a cigányok elköltözését is, mivel ilyen jelenség is tapasztalható. Ismereteim szerint több, mint húsz éve folyamatos – ha nem is olyan intenzív, mint a nem romák esetében – elköltözésnek lehetünk tanúi. (Az egyik céltelepülés Rimaszécs, mely falu jelenleg többé – kevésbé szintén azt az utat járja be, mint Baraca. És mi lesz akkor, ha a mostani 60%-ról ott is 80% fölé emelkedik a cigányság számaránya? Onnan is tovább költöznek?) Gecse Annabella könyvében felteszi azt a kérdést is, mi lehet az oka annak, hogy a legutóbbi népszámláláson már 39-en romának vallották magukat? Nagyon helyesen jut arra a megállapításra, hogy ez elsősorban (az időközben lemondott) polgármester, az őt indító párt (és főleg e párt egyik „harcos” rimaszombati vezetőjének; aki egyébként a különféle kampányok során retorikáját illetően gyakran esik át a ló túlsó oldalára) tevékenységének köszönhető. Tehát: milyen szerepet töltenek be az etnikai alapon szerveződött politikai pártok és civil szervezetek a cigányság életében, mennyire befolyásolják őket döntéseikben stb? A térhasználat etnikai alapú eltéréseit tárgyalva a szerző rámutat arra, hogy „*az életmódbeli különbségek-ből adódóan azonban első látásra megkülönböztethetők a faluba érkező idegen számára is a cigányok házai.*” Felmerül a kérdés – és nem csak Baraca esetében – hogy van-e valamilyen visszajelzés a nem cigányok részéről abban az esetben, ha a „cigányok háza” semmilyen „etnikus jegyet” nem visel magán? Ez lenne az első lépés a megfelelni akarás, vagy ha úgy tetszik: az asszimiláció útján? És hogyan vélekednek erről a romák? Végezetül egy utolsó példa: Gecse Annabella a falu határában letelepedett feketebalogi szlovákok névjegyzékét is közli. A könyv olvasása idején részt vettem Tornalján egy iskolai rendezvényen, ahol felbukkant az egyik szlovák telepese család neve – a magyar iskola tanulói között! Így adja magát a kérdés, hogy érdemes lenne talán megvizsgálni azt is, hogy a baracai magyar és magyar cigány lakosok mellett mi lett a „baracai” szlovákokkal?

Összességében elmondható tehát, hogy Gecse Annabella, illetve első önálló kötete pontosan azt nyújtja, amit a szerzőtől szakmai körökben elvárhatunk. Részletes és precíz leírását egy dinamikus (vissza, előre, le, át) fejlődő / alakuló falunak, az ottani közösségi és erőviszonyok átrendeződésének, az értéktolódásnak. A munkája során alkalmazott eljárások pedig (a kutatás módszerei, az összehasonlítás térben, időben, néprajzon és rokon tudományokon belül) nagyon is megfelelnek a mai – vagy ha úgy tetszik: modern – tudományos szemléletnek, melyek azonban nincsenek híján a komoly múlttal rendelkező magyar társadalomnéprajzi kutatásokkal való kapcsolatoknak sem. Ugyanakkor a kötet nem csak a szakmai körök érdeklődésére, de az érdeklődő nagyközönség és az egyetemek, főiskolák hallgatóinak figyelmére is méltán tarthat számítot.

HENGARTNER, THOMAS – MOSER, JOHANNES (Hg.): *Grenzen & Differenzen. Zur Macht sozialer und kultureller Grenzziehungen*. 35. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde, Dresden 2005. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GmbH 2006, 895 p. /Schriften zur Sächsischen Geschichte und Volkskunde. Band 17/ ISSN 1439-782X. ISBN 3-86583-088-9

Liszka József

A Német Néprajzi Társaság kétévenkénti rendszerességgel megrendezésre kerülő kongresszusainak utolsó előtti állomása Drezdában volt 2005. szeptember 25-e és 28-a között a Drezdai Műszaki Egyetem és a drezdai Higiéniái Múzeum épületeiben. Vendéglátó a drezdai székhelyű Szász Történeti és Néprajzi Intézet volt. A több mint ötszáz résztvevő (a németek mellett magyar, cseh, osztrák, lengyel, norvég résztvevője-előadója is volt a

rendezvénynek), s a kongresszusi kötet vastagságán is megmutatkozó nagyszámú előadás jelzi a téma (*Határok és különbségek. A szociális és kulturális határvonások erejéhez*) kimeríthetetlenlenségét és időszerűségét. A határok problematikája voltaképpen a kezdetektől a néprajztudomány érdeklődési homlokterébe került, noha először inkább csak a térben is jelentkező, térképen is ábrázolható (vagy annak vélt) határok foglalkoztatták, valamint az időbeli határok, a kultúra korszakolhatóságának a kérdései. Ha belelapozunk ebbe a hatalmas gyűjteménybe, láthatjuk, hogy mára már a határok kérdéskörének vizsgálata jóval szerteágazóbb, kezdve az imaginárius határokkal, a fejekben leledző határokkal, a nyilvánosság és a magánszféra, az elrejtettség határain, az informatikai társadalmak, a digitális világ kialakította újfajta határokon és „határtalanságokon” át, egészen a biomedicinát is segítségül hívó problémafölvetésekkel bezárólag (a társadalmi és biológiai halál kettéválásának a kérdése, a gyógyulást a hit és a gyógyszeres kezelés határain keresők helyzete, hol húzódnak ezek a határok stb.). Kilátástalan, s egy recenzió terjedelmi kereteit messze meghaladó lenne a kötet összes tanulmányát akár csak felsorolásszerűen is bemutatni. Elégedjünk meg most a kongresszus, s hát a most szóban forgó kötet fontosabb egységeinek, szerkezeti elemeinek a prezentálásával.

Magának a kongresszusnak (és a kötetnek) az anyaga kilenc plenáris előadás formájában, majd ezeket követően négy panelbe, azonfelül összesen tíz szekcióba, valamint további, nem számozott szekciókba (Kutatási szekció, Magiszter szekció, Diák szekció, Muzeológiai kérdések) rendeződve zajlott (illetve került kiadásra). Összesen hatvannyolc előadás szövege olvasható a kötetben. Amíg a plenáris előadások átfogó témákat, egy-egy problémakör alapvetéseit adják, addig a szekció-előadások egy-egy résztema, kutatási eredmény, problémafelvetés prezentációi voltak. A témaköröket illetően az európai határrezsimek kontúrjaival, azok kultúrantropológiai vizsgálatával foglalkozó tanulmányok nyitják a sort. A *Határmeghúzások a szocializálódási folyamatban* című szekcióban a többi között a családon belüli generációs határok szerepével, azok változásaival foglalkozó eszmefuttatást olvashatunk. *Élet a határrégióban* című blokk után következnek a már említett diák és magiszter szekciók, majd *Az európai határtérsegek tapasztalatai és praxisa* című szekció anyaga. A Felső-Rajna vidék határproblémáival külön szekció foglalkozott. Ez itteni előadások közül problémaérzékenysége, mindenképpen továbbgondolásra érdemes felvetései miatt kiemelném a *Zsidók a Rajna két oldalán* címűt, amely az *Egységes kultúra, különböző nemzetek* alcímet viseli. A további szekciók a transznacionális hálózatokkal, a már említett biomedicina és kultúratudomány mezsgyéjén mozgó kérdésekkel, az ön- és idegenség-kép problematikájával, a digitális világ generálta újfajta határproblémákkal, továbbá a határok etnicizálásának kérdéskörével foglalkoztak. Noha az eddigiekben tudatosan nem írtam le neveket (nem akarván senkit kiemelni, s ugyanúgy senkit elhallgatni), ebben az esetben engedtessek meg a recenzensnek annyi szubjektivitás, hogy a szóban forgó szekció két előadóját (témaik szűkebb tájainkat is érintő problematikája okán) név szerint is megemlítsék. Petr Lozoviuk az *Etnikai indifferencia a mai Kelet-Közép-Európában* című dolgozatában olyan lokális-regionális közösségek (a szlovákiai ruszinok, a lengyelországi kasubok, a csehországi morvák) példáját hozza, amelyek kettő vagy több nemzethez való tartozás közt ingadoznak, nem rendelkeznek „anyanemzettel”, éppen a nemzetté válás útjának (mondjuk) a felénél tartanak. Ezt az állapotot, a nemzetté válás folyamatának ezt a fázisát nevezi Lozoviuk etnikai indifferenciának, ezeket a közösségeket nevezi etnikailag indifferens csoportoknak. Keményfi Róbert az *„Etnikai terek, etnikai határok konstituálása”* című dolgozatában a demográfiai, statisztikai eredmények, azoknak térképre vetíthetőségének problematikája, a mégoly „tudományos precizitással és elfogu-

latlansággal” készült etnikai térképek politikai kihasználhatósága kapcsán a magyar etnikai tér és etnikai határok mítoszáról, a térképeknek a „lélektani hadjáratokban” betöltött szerepéről értekezik. Bosszantó, noha leleplezhető a tanulmányhoz csatolt két térkép felcserélése. A következő szekciók tárgya a *Határok stabilizálása és destabilizálása, a Határmegvonások a mindennapi élet világában*, valamint (a kötetben az utolsó) blokk az ember, emberi testtel való különféle eljárások kínálta norma- és értékhatárokat vizsgálja.

A határok problematikájának mára, hogy közhellyel éljek, könyvtárnyi az irodalma: geográfiai, etnológiai, dialektológiai, szociológiai, történeti, lélektani stb. aspektusból, egyre gyakrabban (átlépve a tudományágak közti *határokat*) inkább interdiszciplináris szempontból megközelítve foglalkoznak a problematikával. A fentebb tárgyalt kötet kétségtelenül fontos kézikönyve lesz a (bármilyen) határral, mint kutatási problémával foglalkozó, bármely tudományszak irányából közelítő kutatók számára.

HIDASI JÓZSEF: *Losonctól – Losoncig. Egy város, egy család és egy fiatal túlélő története*. Budapest: Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó 2008, 278 p., ill. /Múlt és Jövő Könyvek/ ISBN 978-963-9512-37-5

L. Juhász Ilona

A 2008-as budapesti Könyvfesztiválra jelent meg a losonci születésű, ma a németországi Freiburgban élő építész Hidasi (eredetileg Heksch) József visszaemlékezése. Egy 14 éves fiatal túlélő, aki családjával együtt zsidó származása miatt járja meg a poklot. A kötetet kilencéves kisöccse emlékének ajánlja, „*aki nem tudta, miért történik ez vele*”. A kisöccs az auschwitzi haláltáborban pusztult el édesanyjával együtt, édesapja pedig Kópházán fejezte be életét embertelen és méltatlan körülmények között. Arról, hogy majdnem hatvan év múltán mi készítette a kötet megírására, a következőképpen vall a szerző: „*Nem hagyhatjuk cserben az eddig legésszerűtlenebb örület egyetlen áldozatát sem, aki a huszadik század hatalmas temetőjében találta meg örök békéjét, és aki csak akkor élhet tovább, ha nevét újra visszaadjuk. Ők nem békében haltak meg, szeretteik között, nem váratlan szerencsétlenség, hanem a beteg lelkű társadalom irigysége, kapzsisága oltotta ki tervszerűen az életüket.*”

Hidasi József 1929-ben Losoncon, egy „vidékiek hangulatú, nagypolgári miliőben” látta meg a napvilágot. A tizenötezres város lakosságának a zsidóság körülbelül a 20 százalékat alkotta. A szerző apai ükapja, Heks Lipót szücsmester valószínűleg Balassagyarmatról költözött egykor Losoncra, 1854-ben kapott végleges letelepedési engedélyt. A dédnagypapa, akitől a szerző keresztnévét örökölte, már a tehetős és befolyásos városi polgárság körébe tartozott, épületfaraktárt alapított, a „fadepót”, amely 1941-ig működött. Az anyai nagyszülők szintén tehetős losonci polgárok voltak, a nagypapa alapította meg az „Első Losonci Likőr- és Rumkülönösségek Gyárát”. Mindkét család jelentősen hozzájárult tehát a város gazdasági fejlődéséhez. A szerző szülei emancipált zsidók voltak, a származás kérdése nem volt téma a családban. 1935-ben még nem volt hatéves, amikor iskolába került: „*Zsidó elemi iskolában ültem, ahol magyar nyelven tanítottak. Először álltam szemben 'zsidó eredetem' tényével, s erre otthon nem készítettek fel a szüleim (...) Először vált világossá, hogy azok közé az emberek közé tartozom, akiket a köznyelv 'zsidónak' nevez, illetve minősít.*” Az 1939/40-es tanévben lett a református gimnázium diákja, éppen a tanévnyitó napján tört ki a második világháború. Az antiszemitizmussal ekkor már egyre gyakrabban szembesül az akkori kisdíák. 1943-as év nyugtalan légkörében konfirmált a reformátusoknál. A sárga csillag viselése 1944. április 5-től vált kötelezővé. A lo-

sonci református egyház azonban megtiltotta ennek viselését, a templomban, az iskolában és egyéb papi és közösségi épületekben is. *„Amikor megkezdődtek a városban a magyar csendőrök és magánszemélyek által kezdeményezett fosztogatások, zsarolások, tiltakozások csak intellektuális körökből és a református egyház részéről hangzottak el”* – idézi fel a szerző. A nehéz időkben Kövy Árpád és Böszörményi László volt a helyi református lelkes, akik emberiségükről adtak tanúbizonyságot. *„Ma, hat évtized után, ha fiaikkal találkozom, feléled bennem a régi illúziókkal átitatott világ, amelyben valamikor mindnyájan együtt éltünk”* – írja a szerző. Anyai nagyapja, a nehéz vészjósló napokban naivan azt mondogatta: *„Nekünk nem történhet semmi bajunk, elég bizonyítékunk van arra, hogy mindig hű magyarok voltunk”*. 1944. május 20-án költöztek a gettóba, ahol fültanúja volt édesapja kínvallatásának, amelyet egy Perlaky nevű magyar csendőrtiszt vezetett: az áldozatok talpát szöges botokkal verték, hogy megtudják tőlük, hová rejtették el értéktárgyaikat. *„Egy óra múltán hozták haza apámat egy négykerekű, nem éppen erre a célra szolgáló taligán”* – emlékezik. A még sebesült, járni alig tudó apjával indítják őket többedmagukkal munkaszolgálatba Jolsva felé, ahonnan majd rövidesen a Kárpátokba szállítják őket.

A zsidóüldözés során a nácik lehetővé tették, hogy a helyi lakosságnak módjában álljon a zsidók kifosztására, így ezáltal az anyagi haszon reményében nagyon sokan készek voltak az együttműködésre, sőt a kegyetlenkedésre is. Nagyon sok zsidó túlélő említi visszaemlékezésében, hogy a magyar csendőrök és a katonák valamint a polgári lakosság is nagy mértékben igyekeztek kihasználni ezt a lehetőséget. A tizennégy éves Hidasi Józsefnek is bőven kijutott mindebből. Az egyik tisztviselő a „besorozáskor” észrevette a karóráját és visszarendelte őt. *„Magának órája van a karján, vegye le és mutassa meg! – mondta parancsoló hangnemen és elkobozta a karórámat (...) mélyen megrázott ez az eset. Egy tisztviselőtől nem vártam ilyen nyílt rablást egy fiattal szemben.”* A tizennégy éves gyerek nem is sejtette, hogy már kilenc nappal távozásunk után édesanyja és kisöccse Auschwitz gázkamráiban lették szörnyű halálukat. Később édesapjától is el kell válnia, kalandos körülmények, halálos veszélyek között jut el Budapestre. Különböző helyeken bujkálva itt éri meg a háború végét is rokonaival. Reménykedve várja vissza édesapját, mindhiába. Elvesztését a mai napig nem tudta kiheverni: *„Hiányzott, mit láncszem a folytatatlanságban, hiányoztak ismeretei a múltból, hiányzott egyénisége, jövőbe látása, elhatározottsága. Hiányzott mindenkinek, mind Losoncon, mind Budapesten, Bécsben és Buenos Airesben és még ma is nekem, Freiburgban. Hiányzik mindenhol, ahová megyek.”*

Hidasi József könyve hű krónikája egy adott korszaknak, az első olyan visszaemlékezés, amely egy magyar zsidó szemszögéből írja le egy szlovákiai magyar város magyar zsidóságának tragédiáját, s egy polgár város fokozatos hanyatlását. Részletes képet kaphatunk az egykor virágzó polgár város társadalmi életéről, politikai és vallási viszonyairól, az impériumváltás időszakáról, s a szerző „városképi barangolásainak” köszönhetően a város akkori építészeti sajátosságairól is. *„Én más szemmel jártam az utcán, sokszor kerülőutakat tettem, hogy egy új épület megnézzek. Ébredett bennem a várostervező”* – emlékezik.

Ember Mária 1974-ben megjelent *Hajtűkanyar* című, a vész korszakról szóló önéletrajzi ihletésű regényének első oldalán a következőket olvashatjuk: *„Ennek a könyvnek a tárgya nem 'a' zsidó sors. Amit ez a könyv elbeszél az a magyar történelem.”* Ezek a sorok ugyanúgy érvényesek Hidasi József könyvére is, azzal a módosítással, hogy az ő visszaemlékezésének tárgya a (cseh)szlovákiai magyar történelem, a (cseh)szlovákiai magyar sors. Ő és családja is ehhez a közösséghez tartozott, ha ez a közösség meg is tagadta őket. *„Engem, aki a magyar társadalomba szívesen beilleszkedtem volna, aki ebben a városban a család ötödik generációjaként születtem, és még több generációval ehhez a kultúrához*

kapcsolódtam, ahol a családom generációról-generációra anyagi alapokat teremtett, hogy ennek az országnak hű és lelkes lakója legyek, most 14 éves koromban halálra ítélték, mert egy saját hibáiból tanulni nem akaró, vesztés nemzedék bosszút lehel, elégtételt követelt egy téves ideológia alapján. A hazaárulók nem mi voltunk, a haza árult el minket, kiárusított idegen érdekekért idegen követelésekre ” – írja az egyik fejezetben.

A bemutatott kötetet német nyelven is kiadták (*Der weite Weg zum Überleben*). Tudomásunk van róla, hogy Hidasi József már megírta élettörténetének második részét, amelyben a második világháború befejezése utáni időszak történéseit dolgozta fel napjainkig. Kíváncsian várjuk megjelenését.

Jahrbuch für Europäische Ethnologie. Im Auftrag der Görres-Gesellschaft herausgegeben von: Heidrun Alzheimer, Sabine Doering-Manteuffel, Daniel Drascek, Angela Treiber. Dritte Folge 1 (2006), 232 p.; 2 (2007), 221 p. ISSN 0 171-9904

Liszka József

A német néprajz egyik nagymúltú periodikuma, a *Jahrbuch für Volkskunde* első folyama 1936–1938 között látott napvilágot, Georg Schreiber szerkesztésében. Az akkori nemzeti-szocialista ideológiával szembehelyezkedő periodikum hagyományait követve 1978-tól a Görres Társaság (alapítva: 1876) hasonló címen indította útjára az évkönyv második folyamát, amelyet kezdetben az innsbrucki Nikolaus Grass és a würzburgi Wolfgang Brückner jegyzett. Grass 1999-ben bekövetkezett halálát követően 2005-ig Wolfgang Brückner szerkesztette. Az újraindított *Jahrbuch für Volkskunde* profilját alapvetően a történeti-néprajzi kutatások, a nemzetközi tájékozódás és a vallási néprajz interkonfesszionális felfogása jellemezte. Rögtön az első kötetben (1978) a kifejezetten német témák mellett olvashatunk tanulmányokat a dán búcsújárásról, valamint a svéd és az olasz vallási néprajz legfrissebb kutatási eredményeiről. Ez a nemzetközi tájékozódási igény mindvégig (2005-ig) jellemezte az évkönyvet. A magyar néprajzot például Czövek Judit, Csilléry Klára, Gulyás Éva, Hofer Tamás, Knapp Éva és Tüskés Gábor képviseli a *Jahrbuch für Volkskunde* második folyamának 28 kötetében. Sajnos a szlovák néprajz képviselői nincsenek jelen, s a csehek közül is mindössze Richard Jeřábek és Petr Lozoviuk szerepel egy-egy tanulmánnyal. Tematikailag is rendkívül sokrétű a periodikum. Olvashatunk benne heves polémia miatt a német néprajz egyik alapító nagy egyénisége, Wilhelm Heinrich Riehl megítéléséről, a nemzetiszocialista időszak német néprajzának értékeléséről, tanulmányblokkokat a farsang-kutatás módszertanáról és elméletéről, a búcsújárás néprajzáról és így tovább. Aki a 20. század végi német néprajzban tájékozódni akar, számára a *Jahrbuch für Volkskunde* vaskos kötetei megkerülhetetlenek.

A Görres Társaság 2005-ös aacheni közgyűlése Heidrun Alzheimer (Bamberg), Sabine Doering-Manteuffelt (Augsburg), Daniel Drascekot (Regensburg) és Angela Treibert (Eichstätt-Ingolstadt) bízta meg az évkönyv további szerkesztésével. Az újabb, fiatalabb szerkesztőgárda színrelépésével egyszersmind nevet, s részben profilt is változtatott a periodikum. A harmadik folyam immár *Jahrbuch für Europäische Ethnologie* címen még nagyobb hangsúlyt kíván fektetni az európai népek összehasonító néprajzi vizsgálatára, nyomtatékosabban kíván a „régiónk Európájával”, valamint a komparatív vallási néprajzzal, az interreligiozitás kérdéseivel foglalkozni.

Az új folyam első számát Angela Treiber, a másodikat Heidrun Alzheimer állította össze. Mindkét kötet tematikus blokkokat tartalmaz a vallás és szokásvilág, az elbeszélés-

és a képkutatás, a nemzeti szocializmus időszakának néprajza, valamint a német „nemzeti specifikumok” vizsgálatának témaköreiből. A továbbiakban a gazdag választékból szegezve néhány tanulmányra tudom csak felhívni a figyelmet.

Christine Aka a halálos kimenetelű közúti balesetek helyszínén felállított emlékjelekhez, haláljelekhez kapcsolódó újkeletű rítus megnyilvánulási formáit elemzi (*Heilige Orte am Straßenrand. Sinnsuche, Krisenritual und neue Spiritualität*; 1–2006). A témára (és ezt a német néprajzban kevesen tudják), ismereteim szerint először a horvát Zorica Rajković hívta föl először a figyelmet 1976-ban, majd tőle nyilván függetlenül a magyar Kovács Ákos 1990-ben. A német kutatás Konrad Köstlin 1992-es tanulmányától számítja a problémakör ismeretét⁴. Michael Prosser a Szent Orbán napjához kapcsolódó szokásokat a kutatás újabb, elsősorban magyarországi eredményeinek a tükrében vizsgálja (*Das Fest Sancti Urbani. Neue Befunde unter besonderer Berücksichtigung Ungarns*; 1–2006)⁵. Ugyancsak Michael Prosser nevéhez fűződik az a mikrokutatás, amelyet a freiburgi Johannes-Künzig Institutban található Karasek-gyűjtemény egy darabja inspirált (*Zum Wandel der Funktion und des Traditionswertes von Sagen-Texten. Ein exemplarischer Problemaufriss aus der 'Sammlung Karasek'*; 2–2007). Magának a szóban forgó gyűjteménynek a létrehozása Alfred Karasek nevéhez kapcsolódik. Karasek a 20. század első felében (főleg a két világháború között, illetve a második világháború alatt) végzett (és szervezett) gyűjtéseket, elsősorban a Közép-Lengyelországban, Galíciában, Szlovákiában és Magyarországon élő németek körében. Ezeket a kutatásokat munkatársaival aztán a második világháború után a Kelet-Európából Németországba telepített németek körében is folytatta. Jelenleg az archívumban mintegy 20.000 „mondaszerű” szöveg található (csak Magyarországról 6200 textus!). Prosser ebből a mérhetetlenül nagy gyűjteményből egy, 1939-ben Vétesbogláron lejegyzett, német nyelvű szöveget ad közre (a keresztleletlenül elhalt gyerekek lelkeiről szóló típust), majd ennek először tartalmi interpretációjára tesz kísérletet, közép-európai kontextusba helyezve a mondaszöveget, illetve a hiedelemképzetet; végül pedig az elemzett elbeszélés lejegyzésének okait firtatja a szerző. Megállapítja, a szöveg rögzítésére, dokumentálására nem azért került sor, hogy az elmulasztott keresztelés szörnyű következményeire figyelmeztesse a későbbi olvasót, még csak azért sem, hogy a babonáság egy formájára rámutasson. A lejegyzés, archiválás üzenete a nyelv, a német nyelv létének a demonstrálása volt kisebbségi környezetben. Ne feledjük, a nemzetiszocializmus tomboló időszakában járunk, amikor a többi között a német nyelvszigetkutatás, de maga a német néprajz is egyértelműen a rasszista ideológia szolgálatává szegődött. Michael Prosser a lejegyzésnek ehhez az aspektusához is gazdagon adatolt kommentárt fűz.

Végezetül Matthias Hamann dolgozatát szeretném megemlíteni, aki a „mi a német?”, a korrekt válasz lehetősége szempontjából kilátástalannak tűnő kérdésköréhez⁶ hoz mai adalékokat (*Friedrich Schiller und der Baumarkt. Von deutschen Dingen*). A dolgozat egy,

4 Christine Aka időközben megjelent, az út menti haláljelek problematikáját tárgyaló könyvéről lásd L. Juhasz Ilona recenzióját jelen kötetünkben.

5 A szerzőnek azóta megjelent az Orbán-kultusszal kapcsolatos monográfiája. Michael Prosser-Schell: *Vom „dies sancti Urbani” zum „Orbán-napi Borünnep” in Hajós. Geschichte und Transformation des Urbanfestes aus volkskundlicher Perspektive*. Freiburg: Johannes-Künzig-Institut für ostdeutsche Volkskunde 2009. Részletes ismertetésére évkönyvünk következő számában még visszatérünk.

6 A magyar olvasót talán fölösleges is figyelmeztetni a „mi a magyar?” kérdésfelvetés már-már periodikusan ismétlődő, s vajmi kevés megnyugtató eredményt hozó fölbukkanására (vö.: Szekfű Gyula szerk.: *Mi a magyar?* Budapest 1939; Romsics Ignác – Szegedi-Maszák Mihály szerk.: *Mi a magyar?* Budapest 2005 stb.).

a nürnbergi Germán Nemzeti Múzeumban megrendezett, „*Mi a német?*” című kiállítás megvalósítása közben, mintegy annak melléktermékeként keletkezett. A szerző először a „tipikus német” hétvégi szabadidő tevékenységeket tekinti át, amelyek, mint (várható módon) kiderült, történetileg változnak: az 1960-as évek németjeinek szombati foglalatossága az utca felsöprése és a kádfürdő volt, ami az 190-es évekre autósosásra változott. Az 1980-as évek németjei szombat esténként egy televíziós szórakoztató kvízműsor előtt ültek, míg viszont ma szombatonként a bevásárlás jelenti a fő elfoglaltságot. Igen: szórakozást. A szerző azt követi nyomon, miként nyilvánulnak meg a németeknél azok az elfoglaltságok (IKEA, Baumarkt, Hornbach stb.), amelyek a világ bármely részén realizálódhatnak. Ennek a kis esettanulmánynak a tükrében végezetül magának a kiállításnak a koncepcióját is bemutatja. Az öt tematikus egység (Vágyakozás; Szellem; Hit; Karakter; Haza) köré vélt vagy valós német (véltén vagy valósan német) etnikus specifikumokat sorakoztattak föl a rendezők. A *Vágyakozás* témakört például további három speciális egységre bontották: *Vágyakozás a mélység iránt* (ezt a mély és sötét német erdőkkel illusztrálták); *Vágyakozás a messziség iránt* (itt elsősorban a németek közismert Itália utáni vágyakozásának lenyomatait láthatta a közönség); *Vágyakozás a nagyság iránt* (a többi között Hitler mellszobra jelképezte ezt a tulajdonságot). Noha nem vagyok benne biztos, hogy az elméleti szintű definíciókon túlmenően valóban, a valóságban is létezik-e etnikus specifikus, Matthias Hamann írása, s főleg az általa bemutatott kiállítás, nyilván hozzájárult (hozzájárulhat) a problémafölvetéssel egyidejűleg feltörő kérdések megválaszolására is. De legalábbis szabatos megfogalmazásunkra...

KOVÁCS ÉVA – VAJDA JÚLIA: *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó 2002, 311 p. /Múlt és Jövő Könyvek/ ISBN 963 9171 83 2

L. Juhász Ilona

Kovács Éva és Vajda Júlia az identitáskutatás elismert szaktekinetélyének számítanak, számos külföldi tudományos lapban jelentek meg írásaik. Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)* című kötete a Fórum Kisebbségkutató Intézet kiadásában jelent meg 2004-ben. A két szerző többéves közös kutatásának eredményeként született meg *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek* című kötet 2002-ben.

A kötetben a magyarországi zsidó identitást, illetve annak a rendszerváltozás utáni változását, azaz „átstrukturálódását” vizsgálta a két szerző Gabriele Rosenthal és Wolfram Fischer-Rosenthal által kidolgozott módszer segítségével. A módszer lényege, hogy segítségével az interjú során tudattalan tartalmakat tárhatja fel a kutató. A kutatást kiterjesztették a Magyarországot egykor elhagyó zsidókra, illetve azok leszármazottaira is. Fontos kiemelni, hogy a kötet nem egy-egy szerző által megírt külön-külön fejezetekből áll, hanem közösen megírt fejezetekről van szó, egy zsidóból és nemzsidóból álló szerzőpáros közös gondolatairól.

A rendszerváltozás olyan sorseseeménynek számít, amely nagy mértékben képes volt átstrukturálni az 1989 előtti múltat. Az egykor jelentésnélkülüként megélt események a megváltozott jelenben már új struktúrába szerveződnek, s ettől megváltozott jelentésük is. Jelent formáló és jövőt meghatározó jelentést kaptak, ahogyan a szerzők is megfogalmazták: „A sorseseemény olyan jelenre utal, amely soha nem volt jövő. Értelmezésünkben e soha-nem-volt-jövő jelenből tekintünk vissza e soha-nem-lesz-jelen, illetve soha-nem-lesz-múlt jövőre.”

A kötetet két fő részből áll: a Bevezetés, valamint a Történetek c. fejezetekből. A Bevezetés két alfejezetre tagolódik: *Elbeszélés, identitás és értelmezés*, valamint *Magyaror-*

szági zsidóság, magyar zsidóság. Az első elfejezet lényegében egy alapos, minden szempontra kiterjedő kutatástörténeti összefoglalás az egyes fogalmak és fogalomkapcsolatok tisztázása, alapos kifejtése (Identitás és narratíva, Identitás arcai, Idő és narratíva, Narratíva, egyén és közösség, Narratíva és értelmezési technika, Narratíva és értelmezés).

Magyarországi zsidóság, magyar zsidóság c. alfejezetben a szerzők kifejtik, hogy az esszencialista etnicitás fogalommal szemben (amely a származást teszi meg az etnikai identitás alapjául), a szerzők a konstrukcionista felfogást fogadják el, azonban a zsidó identitásról valló nézeteikben kritikusan viszonyulnak azon konstrukcionista és funkcionista szociológiai pszichoanalitikus iskolákhoz is, melyek ugyan megkérdőjelezzik az esszencializmust, mégis különbséget tesznek a normális és deviáns, egészséges és patológus identitások között. A szerzők nem ítélik meg sem egyéni zsidó identitásokról, sem pedig kollektív megformálásokról. „*Magyar zsidónak lenni önmagában nem szükségképpen teher és konfliktusforrás – a megbélyegző külvilágban válik azzá*” – vallják a szerzők.

A *Társadalmi zsidó létélmények* című alfejezetben jellemzik a „Társadalmi zsidót” – ebbe a kategóriába azok tartoznak, akik származásukat tekintve nem zsidók, mégis bizonyos kulturális jegyekkel életmóddal, világgéppel, tipikus társadalmi cselekvésekkel, melyeket a zsidóságnak tulajdonítanak, maguk is azonosulnak, az antiszemita megnyilvánulásokra pedig zsidóként reagálnak.

A könyv gerincét alkotó második részben az interjúalanyok által elmondott élettörténeteket illetve azok elemzését olvashatjuk. A kutatást két csoport körében végezték az erre a célra kidolgozott interjú-készítési módszerrel, a „narratív interjú technika” alkalmazásával – vizsgálataikat a kilencvenes évek elején alakuló zsidó iskolákba beíratott gyermekekkel és szüleikkel – akik részben vallásos, részben vallásukat már elhagyott zsidók, de ugyanúgy van köztük katolikus, vagy éppen vegyes felekezeti család is. A velük folytatott beszélgetések szociológiai, szociálpszichológiai elemzése a választások indítékait, az identitásuk hátterét tárják fel. A beszélgetések alanyainak másik csoportját olyan személyek képezik, akik valamilyen szállal kötődnek Magyarországhoz, vagy ők maguk hagyták el az elmúlt rendszerben 1989 előtt az országot, vagy pedig valamelyik családtagjuk (családtagjaik) – szüleik, nagyszüleik voltak az egykori elszármazottak. Lássunk néhány példát az interjúk közül:

1990 után egy új jelenségre figyeltek fel a szerzők, hogy több nem zsidó szülő is zsidó iskolába járatja gyermekeit. A „*Leigazoltam a zsidókhoz*” és a *Mi történt a tenderlivel* című alfejezetek egy ilyen háromtagú nem zsidó család tagjaival készült interjúkat olvashatjuk, ahol az apa kezdeményezésére írárták zsidó iskolába a lányukat. A beszélgetés végére – bár az apa nem mondja ki – fény derül a döntés okára, az interjúalany édesapja által a háború alatt a zsidók ellen elkövetett bűnök miatt kívánt úgymond „vezekelni”.

„Folyamatosan tisztázom, mióta élek” című alfejezetben megszólaltatott házaspár, a katolikus férj, és a soát fiatalon átért szülő lánya. Annak ellenére, hogy a férj szülei ragaszkodtak volna unokájuk megkereszteléséhez, mégsem ezt teszik, hanem körülmetéltetik majd zsidó iskolába járatják, tehát egyértelművé teszik hovatartozását. A vegyes házasság révén a zsidó feleség az üldözöktől származó (a férj nagyapja százados rendőrtiszt-rangban részt vett a zsidók gettóba zárásában, üldözésében) férj mellett megszabadulhat a stigmától, a férj viszont tanúbizonyságot adja, hogy már semmi köze az üldözökhöz, s a házasságban nem csupán a büntudattól sikerül megszabadulnia, hanem a nagyapja által üldözött zsidó kultúrából is részesülhet.

Mit keres a Dávid-csillag a falon? címmel közölt interjú alanya egy katolikus feleség és a zsidóságtól szabadulni akaró férj. A feleség kapcsolata a házasságot erősen el-

lenző antiszemita apa miatt teljesen megszakad a szülőkkal. A gyermekük egy alkalommal Dávid-csillagot rajzol a sufnira, amellyel lényegében egy kérdést fogalmaz meg a szülők felé: kicsoda is ő valójában? A választ nem a zsidó apa, hanem az anya adja meg a gyerekeknek, a férj egy nagy pofonnal jutalmazza. A kérdés az – fogalmazzák meg a szerzők – milyen identitást tud felépíteni a gyerek két olyan szülő között, akik kitépték gyökereiket és felcserélték származásaikat?

Az Emlékmécses című élettörténetben a soát felnőttként átélt vallásos zsidó szülők gyermeke, felesége is zsidó, s egyfajta „emlékmécses gyermeknek” érzi magát, akinek kötelessége vállalnia zsidóságát, mert árulásnak érezné a soát átélt szüleivel, az elpusztított rokonaival és a többi áldozattal szemben, s egyben hozzájárulna az „Endlösung sikeréhez” azzal, ha nem ragaszkodik a zsidósághoz. Nem adhatja fel eszencialista alapú zsidó származástudatát, ugyanakkor sem az asszimilációt, sem az ortodoxiát nem ellenezheti.

Mivel több interjú elemzése közben feltűnt a szerzőknek, hogy sok beszélgetőtárs élettörténetében milyen hangsúlyos szerepet kapott a körülmetélés (berit *mila*, *bar micva*, *brisz*) ezért úgy döntöttek, hogy a témát több történeten keresztül mutatják be, azonban a történetekhez kötődő interjúalanyok elbeszélését is elemezték ugyanolyan módon, mint a többi alfejezetben bemutatottakat.

KRAVANJA, BOŠTJAN: *Sveti svet. Topografija religioznega prostora na primeru Breginjskega kota*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo 2007, 277 p. /Zupaničeva knjižnica 23./ ISBN 978-961-237-224-8

Halász Albert

A bemutatásra kerülő kötet átdolgozott magiszteri munka, amellyel a szerző ifjú kutatóként [mladi raziskovalec, mint kutatói státusz – a recensens megj.] 2000 és 2002 között foglalkozott a ljubljanoi egyetem Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszékén. Témájával, a szent helyek problematikájának kutatásával mentora, Zmago Šmitek professzor javaslatára kezdett el foglalkozni. Magáévá téve mestere megállapítását, miszerint a vallástudomány interdiszciplináris kihívásnak tekinthető, a *szent tér* meghatározásához inkább fenomenológiai szempontból, mintsem kimondottan antropológiailag közelített. A Breginjski kot (Nyugat Szlovéniában található) térségének vizsgálata során a mitológiai és vallásos momentumok helyi beilleszkedéseit vizsgálta. Az előszót követően a bevezetőben találhatók a vallás és a szent, a szimbólumok rendszere és a tér, a szent tér megtérítése alfejezetek. A következőkben a vizsgált terület kulturális sajátosságait, és a katolikus közösséget a „bent–kint” viszony transzformációját tárgyalja a szerző, ezt a vallás eredete, a rokoni szálak és a szent kapcsolata, a vallás fenomenológiája, a szent viszonya a profánhoz és a szakrálishoz, valamint a szent tér témák követik. Bemutatja a szent teret, amit a lakók a világ közepének tekintenek és a hozzá vezető, valamint az onnan kivezető utat, a megtérés labirintusait. A szerző külön fejezetben próbálja rekonstruálni a szlávok itteni letelepedésének vallásos vonatkozásait. A szent tér példáit több szemszögből világítja meg. Ezekhez sorolja a templomokat, barlangokat, hegyeket, dombokat, amelyeket külön-külön is részletesen ismertet, a keresztény mivoltukat, patrónusait, a kereszténység előtti jellemzőiket. Ezeknél sorra veszi a szájhagyományból is megismerhető hiedelmeket, mitológiai vonatkozásokat, mint istenségeket, természetfeletti lényeket stb. A szakrális helyek elemzésénél abból indul ki, hogy ezek, főleg a templomok, a kereszténység hozzájárulásai a tér megkonstruálásához. Bemutatja a szent tér keresztény koncepcióját, a keresztény szentélyt. A vidéken zajló hittérítést, egyházi szer-

vezetet, temetkezési helyszíneket és a liturgiát, továbbá a húsvéti szenteléseket ismerteti részletesen. A keresztény szimbólumok közül is néhányat göröső alá vesz. Megkülönböztetve a szent tértől vizsgálja a vallásos teret, külön fejezetben a zárandoklatokat.

A zárszóban a szerző megállapítja, hogy munkája kimutatta a két különböző, mégis hasonló vallásos világ összefonódásának módjait és egy időben való létezését. A „pogány” szent tér rekonstrukciója a szláv hármas struktúrának felel meg (Perun, a szent, mely nehezen hozzáférhető tér; Veles, a gonosz erők tere, ahová a föld és a földművelés is tartozik; Mokoš, az imádás és Mária, az ember és isten közti közvetítő tere), ebből kifolyólag szerinte a Világ és az Univerzum felépítését a keresztény vallás a kereszténység előtti időszakból vette át – ezt bizonyítja a Breginjki kot vizsgálata is. Ezért, föltételezi, a szláv fölfogás szerinti világstruktúrának (Perun, Veles, Mokoš) megfelel a keresztény hármas szimbólumrendszer (Apa, Fiú, Szentlélek), mindkettőnek pedig e vidék struktúrája (szent, szakrális és vallásos tér). A szerző munkáját mintának szánta, mely alapján egyrészt folytatni lehet e vidék kutatását, illetve más vidékeken lehet hasonló alapokon vizsgálni, használni, mint a rekonstrukció módszerét.

LANCZENDORFER ZSUZSANNA: *„Mindent apámról...” Egy sokoróalji iparos emlékei*. Budapest: Akadémiai Kiadó 2007, 375 p. ISBN 978 963 05 8500 2

Gecse Annabella

87 mese, 27 monda, 52 proverbium, 8 találós, 8 nyelvtörő, 19 csúfoló, 42 tréfás szófordulat, 70 vice, 86 történet, 9 ballada, 8 szokásköltészeti szöveg, illetve dallam, 47 gyermekjáték, 4 ráolvasás, 14 felirat, 163 dal, 79 populáris zenés szöveg, illetve 12 interjú a könyv „főszereplőjétől”. Mindez 29 órányi hangzó anyagot, 132 oldalnyi kézírást – és 5 éves gyűjtőmunkát jelent. Valóban ennyit jelenthet egy teljes repertoárvizsgálatra törekvő munka?

A szerző Albrecht Lehmann-t idézve tudatosítja az olvasóban is vállalkozásának alapvető fontosságát (amely kidolgozottságában ennek ellenére szinte mai napig egyedi kutatási eredmény a magyar folklórkutatásban), miszerint: „az összes kultúratudomány alapkérdése: a kultúra és a személyiség egymáshoz való viszonya.” Lanczendorfer Károlyé tipikus esete annak az életpályának, amely helyzeténél fogva – bizonyos szempontokból – közvetítő: iparosként, „svábként”, több, egyenként sajátos kultúrával, folklórtudással jellemezhető réteg életével, az ő kultúrájukkal volt kapcsolata – a 20. században –, és ezek mind befolyásolták tudását. Nincs semmi magyaráznivalóan meglepő – az ún. hagyományos folklórműfajok mellett – a populáris műfajok erős jelenlétén. Ugyanakkor minden műfaji csoportra igaz, hogy mégis „hagyományos” folklór alkotás, ugyanis annak legfontosabb törvényszerűségei – a variációkban élés, a szájhagyomány útján terjedés – jellemzik. Egyéni alkotói adottsággal magyarázható, hogy Lanczendorfer Károly leginkább a rövid tréfás műfajok mestere. A műfajok teljes anyagon belüli megoszlása azonban emellett az életút sajátosságait, a történeti korszakot, a felgyorsult, sok változást hozó századvéget is tükrözi.

Amennyire változatosak a folklórkincs műfaji adottságai, annyira sokrétű módszertani megközelítésre volt szükség a szerző részéről, amelyek közül vezérfonalnak leginkább mégis az életrajzi módszer tekinthető. Ennek két oka is van. Egyik a szerző – munkájával igazolt – feltételezése, miszerint a folklórtudás egyik legerősebb meghatározója mindig az életút. Másik a kutató és – ebben az esetben valóban csak idézőjelben használható kifejezéssel élve – „adatközlője” helyzeti adottsága. Lanczendorfer Zsuzsanna abban a tekintetben, hogy egyetlen ember folklórtudásának vizsgálatát tűzte ki céljául, nem előzmények nélküli úton jár, hiszen az egyéniségvizsgáló budapesti iskola jelentős eredmé-

nyekkel dicsekedhet, ám abban, hogy vizsgálata tárgyául édesapja tudását választotta, munkája mind ez ideig egyedülálló. Ennek nem a kötet rendkívüli alapossága az egyetlen hozadéka. Igen tanulságos – amint azt Voigt Vilmos is hangsúlyozza bevezetőjében –, hogy az értelmiségiek, a folkloristák is „jöttek valahonnan”, szakmai hozzáállásuk is, de tudásuk is családi „örökség”, előző generációk életének folytatása lehet.

A hiedelemmondáktól a rövid műfajokon át a népdalok, egyéb zenei műfajok kottaképeig mindent értőn rendszerező Lanczendorfer Zsuzsanna különösen jó példája ennek. Nem nehéz kapcsolatot találni a sokoldalú repertoárral jellemezhető édesapa, és a mind-ett kivétel nélkül feldolgozni képes, módszertanilag imponálóan felkészült folklórkutató leánya között.

PROPP, VLAGYIMIR JAKOVLEVICS: *A varázsmese történeti gyökerei*. Fordította: Istvánovits Márton. Szerkesztette, a mellékleteket készítette és az utószót írta: Hermann Zoltán. Budapest: L'Harmattan 2005, 401 p. ISBN 963 7343 30 X, ISSN 1586-8303

Balogh Csilla

V. J. Propp neve nem ismeretlen a magyar és szlovák olvasók körében sem. Az orosz formalista irodalomelméleti iskolához tartozó folklórkutató *A mese morfológiája* című műve magyar (1975, 1995) és szlovák nyelven (1971) is már többször megjelent. Propp ebben a méltán híres kötetében az orosz varázsmesével kapcsolatos kutatási eredményeit publikálta. Tulajdonképpen ezzel a kötettel vált világhírűvé. Az orosz varázsmese felépítéséről, vagy ahogy ő nevezte, „morfológiájáról” szóló könyve 1928-ban jelent meg először. Az orosz formalizmus néven ismert irányzat keretein belül nagy sikert aratott.

A varázsmese történeti gyökerei című könyv a proppi morfológia folytatásának tekinthető. Propp a meséket nem csupán összehasonlította egymással. Nem reked meg a komparativizmus keretei között, hanem kiszélesíti a megértés kereteit, feltárja azt a történeti háttérrel, amely a varázsmese megértéséhez vezet. Első pillantásra ebben a vizsgálatban nincs semmi újszerű, hiszen már korábban is megpróbálták történeti szempontból vizsgálni a folklórt. Propp számára ez a kérdés azonban másként vetődik fel. Könyvében azt vizsgálja, hogy a történeti múlt mely jelenségeinek felel meg az orosz mese. Továbbá keresi a választ arra a kérdésre, hogy ezek a jelenségek milyen mértékben alapozzák meg és hozzák létre a mesét. Következtetései nem alkalmazhatóak a teljes mesekincsre, csak a varázsmesékre. Vizsgálatuk során viszont nem lehet teljesen elkülöníteni a meséket egymástól. A varázsmese egyetlen szűzségét és motívumát sem lehet úgy vizsgálni, hogy ne vennénk figyelembe az egészhez való viszonyát.

A kötet nagy előnye, hogy Propp időbeli sorrendben vizsgálta a meséket. A szerző az archaikus törzsi rítusok, majd az időben ezeket felváltó mítoszok részletes elemzésével tárja fel a mesei cselekményvilág elemeinek eredetét. Több példával támasztja alá azt az állítását, miszerint a mese nagyon sok szokás, rítus, szertartás nyomát őrzi. Propp művében kitért arra is, amikor a mese megőrzi a szertartás minden formáját, de ellentétes értelemmel vagy jelentéssel ruhazza fel, vagyis „kicsavarva” adja elő. Ezt a szerző a rítusok megfordításának nevezi.

Propp a könyv második fejezetétől a varázsmesét egymást követő alkotóelemeinek sorrendjében vizsgálja. A mesei bonyodalommal kezdi, ahol kitér az eltávolítás, a távolléttel kapcsolatos tilalmak, bezárás, károkozás és az útnak indítás funkcióira és motívumaira. Majd következik a titokzatos erdő és egyéb varázseszközök, ajándékok, csodás tárgyak megszerzése. Külön kitér a mesei helyszínek elemzésére, a sárkány motívumára. A mesé-

ben szereplő személyeket és a köztük levő kapcsolatokat (családi, szerelmi, baráti stb.) külön fejezetben tárgyalja. Majd az utolsó mesei funkció a bonyodalom megoldása és a hős trónra lépése, vagy a házasság. Azzal, hogy meghatározott sorrend szerint vizsgálja a mesei eseményeket, egyik a másiból következik, így valamiféle egység bontakozik ki.

Propp tehát ebben a könyvében tisztázza az egyes mesei motívumok forrásait. Arra a következtetésre jut, hogy a motívumok kapcsolata és sorrendje a mesében nem véletlen jelenség. A mítoszok és mesék kompozíciója egybeesik a beavatási szertartások eseményeinek sorrendjével. A varázsmesék „keletkezési idejüket” tekintve korántsem alkotnak homogén csoportot. A kutató rámutat arra a tényre is, hogy a mesék egyes elemeiről pontosan eldönthető, hogy archaikus, a mítoszokhoz és a rítusokhoz még közelebb álló vagy későbbi, modernebb fejlemények-e.

A magyar nyelvű kötet szerkesztője így fogalmaz a könyvről: „tudománytörténeti legendává” vált, bár tudtak róla külföldön, egészében szinte alig ismerték.

A magyar kiadást aprólékos bibliográfia, jegyzetanyag és utószó kíséri.

QUIETZSCH, HARALD: *La Passione nel paesaggio. Bibliografia dei Sacri Monti, Calvari e Complessi devozionali. Bibliografia tedesca. Passion in der Landschaft. Bibliographie der Sacri Monti, Kalvarienberge und Andachtsstätten. Deutschsprachige Bibliographie.* Monferrato: Dokumentationszentrum für Sacri Monti, Kalvarienberge und europäische Andachtsstätten 2007, 157 p. ISBN 978-88-89081-09-9

Liszka József

Mielőtt magáról a kötetről szólnék, az előállításából aktív részt vállaló két fél bemutatása látszik szükségesnek. Az 1934-ben született Harald Quietzsch eredeti szakmáját tekintve ősrégész, a Lipcséhez közeli Grimma múzeumának vezetője, jelenleg Drezdában él. Szakrális kismélekkel inkább hobby-szerűen (ám magas szakmai színvonalon!) foglalkozik, hosszú évtizedek óta. Állandó és elmaradhatatlan résztvevője a két évente megrendezésre kerülő nemzetközi kismélekkutató konferenciáknak, illetve – s ez jóval lényegesebb – megszállott gyűjtője az európai kismélek irodalmának. Nemcsak tárgyszerűen gyűjti a (bármilyen nyelven!) megjelent publikációkat, hanem egy alapos bibliográfiát is készít, ami a számára hozzáférhető mindennemű szakrális kismélek-irodalmat tartalmazza. Hagyományos írógéppel készített, megbecsülve jóval több mint tízezer katalóguscéduláinak egy sorozatát a komáromi Etnológiai Központ Szakrális Kismélek Archivumába is leadta (most folyik a cédulák rendszerezése és a gyakorlati munkában is hasznosíthatóvá tétele). Jelen kötet számára a kálváriákkal, keresztutakkal, szent lépcsőkkel kapcsolatos német nyelvű szakirodalmat tartalmazó céduláit „dolgozták fel” a piemonti illetőségű „Szent Hegyek, Kálváriák és Európai Kegyhelyek Dokumentációs Központjának” (Centro di Documentazione dei Sacri Monti, Calvari e Complessi devozionali europei)⁷ munkatársai a Dél-tiroli Könyvtárosok Egyesületével és a turini Goethe Intézettel karöltve. Az említett dokumentációs központ tevékenységéről, hatalmas, az európai kálváriákat feltérképező, egy pompás publikációban be is mutató vállalkozásáról évkönyvünkben már beszámoltunk (Szilágyi István: Kalvarien-

⁷ Az intézmény internetes honlapján (www.sacrimonti.net) jó és kevésbé jó keresőprogramok segítségével rengeteg információhoz juthat hozzá öt nyelven (angolul, olaszul, németül, franciául, spanyolul) az érdeklődő (konferenciák, publikációk, képgalériák stb.). A témával foglalkozóknak feltétlenül ajánlom figyelmébe!

Inventare. *Acta Ethnologica Danubiana* 5–6, 137–140). Most mindezt csak annyiban egészíteném ki, hogy az intézmény ezzel a bibliográfiával sorozatot kíván elindítani. A német nyelven megjelent publikációk jegyzékét (és nem a „német nyelvű országok” bibliográfiáját, ahogy az a kötet egyik előszavában – a sok között – helytelenül szerepel: 9. o.) Európa más nyelvein megjelent bibliográfia-kötetek követik majd (Szlovákia már rendelkezik egy ilyen, megjelenésre váró könyvészettel, ami a Marián Čičo, Michaela Kalinová és Silvia Paulusová nevével fémjelzett, *Kalvárie a Krížové cesty na Slovensku* című kötet melléktermékeként keletkezett⁸. A figyelmes olvasónak talán feltűnt, hogy a fentiekben, amikor Quietzsch és a dokumentációs központ együttműködését említettem, akkor azt a munkafázist, hogy „feldolgozták”, macskakörmek közé raktam. Tettem ezt azért, mivel ez a „feldolgozás” annyiból állott mindössze, hogy a katalóguscédulák adatait egy könyvtáros-program segédelmével számítógépbe vitték, az egyik előszó alapján bibliográfiailag ellenőrizték, „utánakutattak” (31. o.), kihagyták (!) a szerző szögletes zárójelben szereplő rövid (ám rendkívül fontos és útmutató!) annotációit, majd egy ABC-sorba rendezés parancsal, tehát egy gombnyomással „rendszerítették” azt. Így jött létre ez az egyébként értékes, gyakorlati szempontból viszont használhatatlan jegyzék. Használhatatlan azért, mert csak azt találja meg benne az érdeklődő (hacsak nem hajlandó minden esetben végigolvasni a csaknem 2000 tételt), amit konkrétan keres. Tudja tehát a szerzőt, s megnézi, hogy szerepel-e valamilyen publikációjával a szóban forgó jegyzékben. Világossá szeretném tenni, hogy a jegyzék szubjektív: egy ember, minden intézményes háttérrel nélkülöző, több évtizedes munkájának, megszállottságának, szorgalmának az eredménye. Nem „teljes” tehát, ahogy teljes bibliográfia nem is létezik. Mindennek tudatában azonban mégis jól kiaknázható kincsebánya lehetett volna. Az ember szíve szakad meg, ha rágondol, hogy viszonylag kevés erőbevetéssel milyen jó, gyakorlatilag is hasznosítható bibliográfia-kiadvány születhetett volna, ha készül hozzá egy tárgy- és egy helynévmutató. Azt kell, hogy mondjam, sajnos, Harald Quietzsch több évtizedes munkája, a dokumentációs központ egy alkalmazottjának tevékenysége, a drága merített papír, mind kárba vészett, hiszen egy használhatatlan könyv birtokosa lehet az a szerencsés (vagy szerencsétlen?), akihez eljutott a publikáció.

Review of Scottish Culture 16 (2002–2003). Szerkesztette: Fenton, Alexander – Veitch, Kenneth. Edinburgh: The European Ethnological Research Centre and The National Museums of Scotland 2002, 193 p. ISBN: 86232 213 9

Balogh Csilla

A *Review of Scottish Culture*, az edinburghi Európai Etnológiai Kutatóközpont és a Skót Nemzeti Múzeum, 1984 óta, évente egyszer, rendszerint tavasszal megjelenő évkönyve, elsősorban a skót etnológia, kultúra és történelem témakörében közöl hosszabb-rövidebb tanulmányokat, értekezéseket, könyvismertetéseket, recenziókat. Ezen túlmenően az évkönyv rendszeresen tájékoztat az éppen folyamatban lévő skót kutatási projektumokról is.

A 16. számnak is hasonló a felépítése. James Potter tanulmányában a hagyományos skót arisztokrata zenéről olvashatunk (a 18. századi Edinburgh-i zenei ízlésről, ami a 18. századi Skócia társadalmi osztályai közti sajtósági kölcsönhatást mutat). John Burnett dolgozatában a skót és európai ünnepek, ünnepi alkalmakat vizsgálja. Kitér az ünnepi

⁸ Lásd recenziómat: *Acta Ethnologica Danubiana* 8–9 (2007), 241–242.

viseletre, és az ünnepekhez szorosan kötődő tárgyak jellemzésére is. Végkövetkeztetése, hogy az ünneplés, ünnepi alkalmak viselete, használati tárgyai a legszembetűnőbben akkor változtak, amikor elkezdett beözönlöni Skóciába a külföldi áru Európa más országaiból. Áru alatt a szerző a ruházatot, használati és díszítő funkciót betöltő tárgyakat érti (ünnepi alkalmakkor, például búcsúk alkalmával megvásárolható szentek szobrai) stb. Ezen idegen hatások beáramlásának következtében Skóciában nagyon gyors ütemben ment végbe a már említett változás. Szintén szokásokat vizsgál Malcolm MacCallum *Az úszás története Skóciában a 20. század első felében* című tanulmányában. Rövid, de tartalmas összefoglalása ez a skót úszás történetének. Tulajdonképpen két nagyobb egységre bontható a szokásvizsgálat. Az első az úszást, mint szabadidős tevékenységet mutatja be. A cikk írója megállapítja, hogy a második világháború után fellendülő turizmus hatására egyre népszerűbbé vált az úszás. Társadalmi osztályokra bontva vizsgálja az egyes rétegek úszással kapcsolatos szokásait. A másik része az úszást a verseny, versenyzés szempontjából közelíti meg. Mark A. Hall írásában a középkori piacok és vásárok életéről, szerveződéséről ír. Egy Perthshire nevű skót város és környéke középkori piacait kutatja a régészet segítségével. Állításait a környéken talált gazdag régészeti anyag segítségével támasztja alá. A tanulmányhoz gazdag képmelléklet is tartozik. Szintén a tárgyi kultúra alkotja Hugh Cheape tanulmányának alapját. A 17. századi hegyvidéki életet jellemzi az ottani tárgyi világon keresztül. Geoffrey N Swinney a Skót Nemzeti Múzeum mindennapi életét egy nagyon sajátos aspektusból közelíti meg. Rávilágít olyan morális és társadalmi problémákra, mint a fiatakorúak, gyermekek illetlen viselkedése a múzeumlátogatások alkalmával.

Összegezve elmondható, hogy a kötet nagyon sok hasznos és számunkra is értékesíthető információval szolgál a skót kultúra, néprajz, történelem és régészet iránt érdeklődők számára.

ROZKOŠNÁ, BLANKA – JAKUBEC, PAVEL: *Židovské památky Čech. Historie a památky židovského osídlení Čech. Jewish Monuments in Bohemia. History and Monuments of the Jewish Settlement in Bohemia*. Brno: ERA group spol. s r. o. 2004, 480 p., ill. ISBN 80-86517-64-0

L. Juhász Ilona

A pozsonyi Vesna Kiadó gondozásában 1991-ben jelent meg egy hiánypótló kötet, amely a mai Szlovákia területén található zsidósághoz kapcsolódó emlékeket vette számba (Bárkány–Dojč: *Židovské náboženské obce na Slovensku*). Sajnos, a kiadvány már régóta nem kapható, egy újabb kiadás már nagyon időszerű lenne. Az említett kötet, s a hozzá hasonló munkák nélkülözhetetlen alapinformációkat tartalmaznak mind a kutatók, mind az érdeklődők számára. A közelmúltban egy nagyon fontos, szép kivitelezésű és gazdag képanyagot tartalmazó, az alábbiakban ismertetésre kerülő összegző kötet jelent meg *Csehország zsidó emlékei. A zsidó települések története és emlékei* címmel.

A szóban forgó kiadvány előzményének Jan Heřman (*Židovské hřbitovy v Čechách a na Moravě* – 1980 [Zsidó temetők Cseh- és Morvaországban]) és Jiří Fiedler (*Židovské památky v Čechách a na Moravě* – 1992 [Zsidó emlékek Csehországban és Morvaországban]) kötetait tekintik a szerzők, s lényegében ezeket a bővítették ki saját újabb kutatási eredményeikkel.

A Rozkošná-Jakubec szerzőpáros a bevezetőben hangsúlyozza, hogy a kiadványban szereplő képanyag 2002 és 2004 között készült (összesen 12 000 felvételtől válogattak),

tehát nagyon sok, a zsidósághoz kötődő korábban romos, tönkrement emléket, objektumot már felújított állapotában mutatják be. Természetesen olyanok is akadnak köztük, amelyeknek az állapota azóta romlott, viszont újabbakkal, eddig ismeretlen objektumról készült felvétellel is bővült az adattár. Feltétlenül ki kell hangsúlyoznunk a tényt (sajnos a szerzők erre nem hívják fel kellőképpen a figyelmet), hogy Morvaország és Szilézia területén található zsidósággal kapcsolatos emlékek nem szerepelnek a szóban forgó kötetben, az ezen a területen található objektumokat egy másik még 2001-ben megjelent kiadvány tartalmazza (Klenovský, J.: *Židovské památky Moravy a Slezska Brno* [Zsidó emlékek Morvaországban és Sziléziában] 2001.)

Az első fejezetben a szerzők néhány oldalon felvázolják a zsidók európai és csehországi megtelepedésének történetét, majd egy-egy fejezetben összefoglalják azokat az ismereteket, amelyeket a csehországi gettókról, zsinagógákról és temetőkről tudni kell. A kötet legfontosabb és egyben legterjedelmesebb részét a majdnem négyszáz oldalt kitevő adattár képezi. Itt alfabetikus sorrendben követik egymást azok a csehországi települések, ahol zsidósággal kapcsolatos emlékek találhatók. A számos és kitűnő színes és fekete-fehér felvétel kíséretében a lexikonok szócikkeihez hasonlóan alapinformációkat közölnek az adott település zsidóságáról (megtelepedésük, valamint a zsidó vonatkozású emlékeiről stb.). A fényképek mellett több helyen is közlik zsinagógák alaprajzát, vagy pedig a temető és az egykori gettó térképét. Nagyon sok felvételt találhatók a temető síremlékeiről, illetve a temetők egy-egy részletéről. A nagy mennyiségű fényképanyagnak köszönhetően egy gazdag, átfogó képet kaphatunk a csehországi zsidó temetőkultúráról. Külön figyelmet érdemelnek a fényképes síremlékek, amelyek a zsidóság körében nem számítanak megszokott dolognak. Számos felvételt találunk emlékművekről, emléktáblákról is, amelyek az 1. világháborúban elesettek, valamint a holocaust áldozatainak emlékét őrzik. A kötet végén található a szövegben előforduló zsidósághoz kötődő kifejezések magyarázatát. Több oldalt tesz ki az a melléklet, amely jelentősebb csehországi zsidó személyek névsorát és rövid életrajzát tartalmazza, néhány esetben az illető fényképével együtt.

Amint arra a könyv címe is utal, kétnyelvű, azaz cseh-angol nyelvű kiadványról van szó, ami nagyon fontos szempont, hiszen ezáltal egy nagyon széles olvasóréteg számára válik érthetővé. E kötetnek köszönhetően a szöveghez kapcsolódó már említett rendkívül gazdag fényképanyag segítségével egy valóban alapos áttekintést kaphatunk a csehországi zsidóságról. A tájékozottabb kutató figyelmét bizonyára nem kerülik el a pontatlanságok és néhány szerkesztési következtetlenség, s a kötethez mellékelte térkép sem a legpontosabb, de bízunk benne, hogy a következő kiadásban a kötet összeállítói orvosolják ezeket.

SHELL, CSILLA – PROSSER, MICHAEL (Hg.): *Fest, Brauch, Identität – Ünnepek, szokások, identitás. Ungarisch-deutsche Kontaktfelder. Beiträge zur Tagung des Johannes-Künzig-Instituts 8.–10. Juni 2005*. Freiburg: Johannes-Künzig Institut für ostdeutsche Volkskunde 2008, 288 p. ill. /Schriftenreihe des Johannes-Künzig-Institut. Band 9./ ISBN 3-931905-47-0

L. Juhász Ilona

A freiburgi székhelyű, az egykori alapító nevét viselő Johannes-Künzig-Institut, a kelet-európai németek néprajzának, kultúrájának kutatására jött létre. Fennállása óta számos kiadványt jelentetett meg, egyrészt az 1945 után Kelet-Európából Németországba telepített németek körében végzett kutatások eredményeiből, másrészt pedig a Kelet-Európában élő német kisebbség néprajzáról. Magyarország és az említett intézet szakemberei között az 1989-es rendszerváltás után mélyült el a kapcsolat és a szakmai együttműködés, elsősor-

ban a magyarországi németek kultúrájának kutatása terén. Ennek az együttműködésnek a jegyében szerveztek 2005-ben egy háromnapos konferenciát, amelynek témája elsősorban az újabb keletű ünnepek, és az ún. Ungarndeutsch kisebbségi népcsoport kultúrája volt. A konferencián elhangzott előadások bővített változatai az intézet könyvsorozatának 9. kötetében láttak napvilágot.

Bindorffer Györgyi már több mint tíz éve kutatja a magyarországi németek identitását, kulturális megnyilvánulásait. Tanulmányában (*„Mit der Schrammelmusik aufgewachsen” – Volkskultur als Răpresentationform der ethnischen Identität bei der Ungarndeutschen*) bemutatja, milyen fontos szerepet tölt be identitásuk megőrzésében az ún. népi kultúra, elsősorban a néptánc és különösen a sramlizene.

Schell Csilla (*Das Fest des St. Stephan als überdachendes Identitätsangebot. Mythen, Fakten, Bilder zur Historie des Festes am 20. August*) egyfajta történeti áttekintés nyújtva tárja elénk a Szent István király tiszteletét a magyarországi németeknél. Első királyunk kultusza, s a személyéhez kapcsolódó ünnepek fontos szerepet játszottak, s játszanak mind a mai napig körükben. Több példán keresztül prezentálja ezt a jelenséget, különös tekintettel a rendszerváltást követő években megvalósult rendezvényekre.

Domokos Mariann egy újonnan konstruált ünnepet, a legelső alkalommal 1992-ben megrendezett veszprémi Gizella-napokat elemzi tartalmi és formai szempontból a kezdetektől 2001-ig (*Die „Gisela-Tage” in Veszprém. Eine Untersuchung der inhaltlichen und formalen Festelemente*).

Az 1989-es rendszerváltás után számos németországi és ausztriai település létesített partnerkapcsolatot magyarországi településekkel. Hans-Werner Retterath a Baden-Württemberg tartomány és a magyarországi – elsősorban német kisebbség által lakott – települések között létesített partneri kapcsolatok rítusait vizsgáló projektum eddigi eredményeit foglalja össze tanulmányában. Részletesebben tárgyalja a faültetést, mint a településeket összekötő szimbólumot (*Rituale der Gemeindepartnerschaften zwischen Baden-Württemberg und Ungarn am Beispiel von Baumpflanzungen*).

Max Matter tanulmányában (*Tourismus und Stereotypen: Ungarnreisen – Ungarnbilder*) a németek Magyarországra irányuló nyaralási és utazásai szokásait elemzi, bemutatva a szocializmus idejében kialakított sztereotip Magyarország-képet, s elemzi a nyugati turisták számára szervezett ún. autentikus, „népies”, a folklorizmus-jelenségek kategóriájába tartozó programokat. A rendszerváltás előtti időszakban, a németek számára a Magyarország-képhez elsősorban a Balaton, a *gulasch*, *Piroschka*, *paprika*, *puszta* stb. fogalmak társultak. A Balaton 1989 előtt fontos találkozóhely szerepét töltötte be, itt volt lehetőségük találkozni a nyugat és kelet-németországi szétszakadt családoknak és rokonoknak. A szerző bemutatja a rendszerváltás utáni változásokat is, az új tendenciákat, mint pl. a faluturizmus fellendülését, a kultúrturizmus, a fürdő- és az ún. wellnesturizmus fejlesztése terén elért eredmények.

Napjaikban Kelet-Európa-szerte reneszánszát élik a Szent Orbánhoz kapcsolódó különféle szőlőhegyi ünnepségek, a rendszerváltás után több új Szent Orbán szobrot is állítottak ebben a térségben a borkultúra kedvelői. Lukács László tanulmányában (*Weinbergfeste des Heiligen Urban im Ungarn der Jahrtausendwende*) saját kutatási eredményeit összegzi a magyarországi Szent Orbán tiszteletére rendezett borünnepekről.

Werner Mezger és Michael Prosser (*Europäische Festforschung, Europäische Ethnologie und die Online-Databank „Folklore-Europea” – eine Projektskizze*) a freiburgi Johannes-Künzig-Institut és az Albert Ludwig Egyetem Néprajzi Intézet együttműködése eredményeként megszületett olyan európai internetes adatbázis létrehozásának tervét mu-

tatják be, amely tartalmazná az Európa valamennyi országában előforduló régebbi és újabb keletű ünnepek és szokások leírását, fontosabb adatait. A „Folklore Europea” néven megvalósítandó projektum segítségével a kutatók számára olyan anyag állhatna rendelkezésére, amelyhez egyébként nem, vagy csak nehezen férhetnének hozzá, vagy tudomásuk sem lenne ezekről. A tervezett adatbázis hatalmas távlatokat nyithat a szokáskutatás számára.

Verebélyi Kincső tanulmányában (*Fest*) az *ünnepek* kutatásának és értelmezésének új perspektíváiról és megközelítési módjairól osztotta meg elképzeléseit az olvasókkal.

Christoph Daxelmüller (*Leichenwagen und Minhagim-Entscheidungen. Brauchwelten ungarischer Juden und der Beginn der jüdischen Volkskunde*) tanulmányában a magyarországi zsidó szokáskutatás eredményeit veszi sorra, különös tekintettel az egyes szokásokhoz kapcsolódó elemekre. Felhívja a figyelmet, hogy az eredetileg egy konkrét földrajzi terület éghajlati és társadalmi viszonyai keretében kialakult zsidó szokások változásaira bár hatással volt az a kulturális közeg és éghajlati viszonyok is, ahová a zsidók a szétszórás után kerültek, azonban a zsidó törvények aránylag szigorú betartásából eredően, néhány ünnep szokáselemei bizonyos esetekben anakronisztikusan hatnak. Példának a sátoros ünnepet hozza fel, amely alkalmával gyakran havazik még Észak-Európában. Rámutat arra is, hogy Afrikában, Kínában, vagy Japánban egészen másképpen alakultak a szokások, mint például Európában.

Michael Prosser (*Ritualforschung und Erzählforschung. Ein methodisches Beispiel mit Texten aus dem Bestand „Ungarn” der Sagen-Sammlung-Karasek.*) az 1930-as években a magyarországi németek körében gyűjtött anyag, a Karasek-féle mondagyűjtemény, valamint a Johannes-Künzig-Institut adattárában (Lutz-Röhrich-Archiv) található hasonló forrásanyag elemzése, és összehasonlítása alapján európai kontextusba helyezve mutatja be egyes rítusok európai elterjedését.

A kötetben szereplő írások számos új szempontot, ötletet vetnek fel, amelyekre érdemes odafigyelni, a jövőt illetően nagyon jól hasznosíthatóak a szokáskutatás terén.

SCHÖNER ALFRÉD: *A pokol traktátusa képekben*. H. n.: Gabiano-Print KFT. 2008/5769, 85 p., ill., angol nyelvű összefoglalás. ISBN 978-963-87804-3-0

L. Juhász Ilona

2008 novemberében mutatták be Schöner Alfréd rabbi *A pokol traktátusa képekben* című kötetét a budapesti Zsidó Múzeumban. A szerző a Nagykanizsai Hevra Kadisa (ennek a kifejezésnek különféle írásmódja ismert, én most a bemutatott kötetben szereplő formát használom) könyvének művészettörténeti szempontú feldolgozásával úttörő munkára vállalkozott, hiszen ez ideig ezzel senki sem próbálkozott ilyen jellegű megközelítéssel. A kötet előzménye több mint 20 éve készült, a szerző doktori értekezéséként védte meg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékén, 1984-ben. Az 1990-re tervezett kiadásra előkészített kéziratot még 1989-ben lezárta, de különböző okokból sajnos mégsem láthatott napvilágot.

A Hevra Kadisa, azaz a Szent Egylet a zsidóság legősibb intézménye, amelynek feladata a halállal és temetkezéssel kapcsolatos mindenféle teendők elvégzése, valamint a betegek és szegények támogatása, s a temető is az egylet tulajdonát képezi. Közép-Európában a legelső ilyen egyletet Prágában alapították 1564-ben. Az alapító, Elizer Askenázi az intézmény feladatát a következőképpen határozta meg: „Gondoskodjék a gyászoló étkeztetéséről a temetést követő lakomán. Gondoskodjék jól képzett orvosról a súlyos betegségben szenvedő ember részére, aki legyen jelen, amikor a lélek eltávozik a földi porhüvely-

ből. *Gondoskodjék méltó temetésről. Gondoskodjék a gyászoló megvigasztalásáról és az árván maradtokról.*” Schöner Alfréd a szóban forgó kötetben időrendi sorrendben mutatja be a művészettörténetben ismert alkotásokat, amelyek komplex módon foglalkoztak a halállal, a túlvilág képzetével, a halotti szertartásokkal és a végtisztesség különböző fázisaival. A legrégebbi ilyen jellegű emlékek a XXI. dinasztia idejében Egyiptomban készült papiruszgyűjtemény, a Halottak Könyve tekinthető. A párhuzamok a II–III. században Edessában készített halotti jeleneteket ábrázoló képeket. A katolikus és protestáns gyülekezetek anyakönyveiben és historia domusaiban a középkortól szintén megtalálhatók a halálhoz kötődő lokális jellegű alkotások. Ugyancsak közismertek az 1782-ben készült Prágai Hevrá Kadisá faliképei, valamint az 1800-ból származó egykori óbudai illusztrált hevrá-lap is. Magyarországon a XVIII. század közepétől kezdve adtak ki nyomtatott hevrá-lapokat. Ezek közül a művészi igénnyel készült Miskolci Hevrá Kadisá különféle jeleneteket ábrázoló okmánya emelkedik ki.

A ma a budapesti Zsidó Múzeum tulajdonában lévő Nagykanizsai Hevrá Kadisá könyvet 1792-ben kezdték írni, s még a 20. század első felében is használták. A Pokol traktátusát ábrázoló képsorozat feltehetőleg 1815 előtt készülhetett, amire a jelenetekben szereplő személyek viseletéből következtethetünk. Az illusztrátor a burgenlandi Kaboldon született Jichák Eisik volt. Schöner Alfréd sorra elemzi a kötetben szereplő 15 kompozíciót (1. Kötéstábla, 2. Címlap, 3. A tisztító tűz, 4. A pokol állatai, 5. A hatfejű szörny, 6. A pokol belseje, 7. Agónia, 8. A halottórzés, 9. A halott mosdatás, 10. A halott kikísérése, 11. Bocsnatkérés a halottól, 12. Ruhabevágás, sírás, 13. Gyászor, 14. A temetés utáni első étkezés, 15. A büntető angyalok). Minden esetben megrajzolja a néprajzi hátteret, valamint bemutatja az ikonográfiai és szépirodalmi párhuzamokat is. A baldachin formájú hermelin palásttal keretezett címlapon a Hevrá Kadisá könyv szerzője a következő mondatokkal határozza meg a könyv célját. „*A Temetkezési Könyv megnyitattik. Az írás megindul. Mindaz, aki óhajtja, kövesse. Jöjjön és csatlakozzék. Az elöljárók gyakran, szinte mindennap jönnek. Számon kérik az emberektől bűneiket, akár tudatosan, akár véletlenül követték is el. Mégis lesz nekik mire támaszkodni. A törvény igaz törvény és minden előkészített a lakomára. Ezért tudd meg, fiam, hogy a világ hasonlít az örök élet előszobájához, amelyet te készítesz elő. Csak így léphetsz be a terembe. Igaz az, hogy Cselekedeteid Ura megfizeti neked munkád bérét, s tudd meg, hogy az igazak jutalma az örök élet.*”

Schöner Alfréd tudományos alapossággal, de a laikusok számára is közérthető élvezetes stílusban megírt kötetének elolvasása után olyan gazdag ismeretanyaghoz juthatunk, s nem „csak” a zsidó temetkezési kultúra, és a művészet berkeiben segít eligazodni, hanem a zsidó kultúra számos más szegmensébe is bepillantást nyerhetünk. A szóban forgó kötet könyvészetileg is magas színvonalat képvisel, ami Kerényi János grafikusművésznak (könyvterv és nyomdai előkészítés), valamint Schäffer László fotóművésznak és Schäffer Ádám Dávid asszisztensnek (reprodukciók és képszerkesztés) köszönhető.

SCHRIEFER, ANDREAS: *Deutsche, Slowaken und Magyaren im Spiegel deutschsprachiger historischer Zeitungen und Zeitschriften in der Slowakei*. Komárno: Forum institute 2007, 264 p. /Interethnica 9./ ISBN 978-80-89249-11-4

Báth Dániel

A komáromi Etnológiai Központ *Interethnica* sorozatának immár kilencedik kötete Andreas Schriefer német történész doktori disszertációját adja közre, amelynek tematikája szerencsésen illeszkedik a sorozat célkitűzéseire: szlovákok, magyarok és néme-

tek együttélésének képét vizsgálja a mai Szlovákia területén a 18–19. századi német nyelvű sajtó tükrében. A jelenleg Ulmban élő, középiskolai tanárként dolgozó fiatal kutató a passai egyetemen tanult történelmet és német irodalmat. 1998-ban a nyitrai egyetem német tanszékére sodorta az élet, ahol egy ideig tútorként tevékenykedett. Ekkor került szorosabb (és saját bevallása szerint életre szóló) kapcsolatba Szlovákiával. Történészként rabul ejtette a nemzetek, nemzetiségek együttélésének kiváló regionális vizsgálati lehetősége. Az elmúlt közel egy évtizedben szerencsésen túltette magát a kívülálló rácsodálkozó hozzáállásán, amelynek pozitív hozadéka viszont továbbra is jellemzi: a jelenségek elfogulatlan értelmezése számára evidencia. Törekvéseinek komolyságát jelzi, hogy szlovákul és magyarul is elkezdett tanulni. Kutatásaihoz a legtöbb segítséget Elena Mannovától kapta, amely körülmény a kérdésfeltevések egy részében ténylegesen tükröződik.

Mint minden jó doktori értekezés, Schriefer munkája is alaposan körülhatárolja az anyagát. Kizárólag az említett három legnépesebb etnikummal foglalkozik (például a ruszinokkal és a cigányokkal egyáltalán nem, a zsidókkal csak érintőlegesen). Vizsgálatának időhatárát az 1780 és 1867 közötti időszakban szabta meg (előbbi terminusnak sajtótörténeti, utóbbinak politikatörténeti indoka van), amelyen belül kizárólag német nyelvű sajtóanyaggal dolgozott. A korszakban szóba jöhető 16 lapból és három melléklapból utóbbiak mellett féltucat újságot választott ki, amelyek egyben a legfontosabb német központokat (Pozsony, Lőcse, Kassa) is reprezentálják. A források elemzését előre meghatározott szempontok alapján végezte el. Ezek egy vérbeli történész hozzáállását tükrözik, más tudományágak (pl. néprajz, folklorisztika) lehetséges (és a források jellegéből vélhetően adódó) aspektusaira csak ritkán tér ki. Munkájában a korszak és a régió alapvető problematikáját, a nemzet, nemzetiség, nemzetállam, nacionalizmus, nemzeti identitás stb. kérdéseit feszegeti. Elemzésének elméleti kontextusát elsősorban Eric Hobsbawm, John Breuilly és Anthony Smith vonatkozó könyvei jelentik.

Szintén a jól megírt disszertációk jellemzője, hogy a mű első fejezete a téma körülhatárolása és az általános, teoretikus háttér bemutatása mellett az alkalmazott módszertan részletezését is magában foglalja. A szerző legjellemzőbben a tartalomelemzés módszerét használja. Ennek keretében a kulcsfogalmakat keresi a vizsgálat tárgyát képező forrásanyagban. Koselleck után vallja ugyanis, hogy ezek egy adott korszak társadalmi valóságának, illetve azok változásainak jellemző jegyei. Schriefer számára elemzésében a következő kulcsfogalmak kerültek előtérbe: lojalitás/szolidaritás; nép/nemzet/nemzetiség; nacionalizmus; identitás; sztereotipizáció. Analízise elvégzése során kiemelt helyen kezeli a korszak uralkodó diskurzustípusait: a magyar nyelvkérdés, a szlovák autonómiatörekvések, valamint a nemzetiségek egyenjogúsításának ügyét. Ezek tárgyalásakor nagy hangsúlyt fektet a vezető személyiségek (főként a szlovák Štúr, Hodža és Hurban) sajtóbeli szereplésére és megítélésére.

Az elméleti és módszertani megalapozás után Holger Fischer könyve alapján áttekinti Magyarország történetét a kezdetektől a 19. század végéig, majd bemutatja a németek és a szlovákok helyzetét az országban. Ezt követően egy forráskritikai fejezet következik, amely az általános magyarországi sajtótörténet keretében igyekszik pozicionálni a szerző által használt történeti dokumentumokat. (Nyilván nyelvi akadályai voltak, hogy ehhez a fejezethez nem használta fel a téma kiváló magyar összefoglalásait, például az 1985-ben *A magyar sajtó története* címmel megjelentetett többkötetes művet, amelynek a korszakra vonatkozó fejezeteit jeles irodalom- és művelődéstörténészeink írták.) Legfőbb forrása, a több mint másfél évszázadon át kiadott *Pressburger Zeitung* (és annak melléklapjai) mellett a szintén pozsonyi kiadású *Ungarisches Magazin*, a lőcsei *Zipser Anzeiger*, valamint

a kassai *Kaschauer Kundschaftsblatt* és a rövid életű, szintén kassai *Der Bote von und für Ungarn* állt kutatásai középpontjában.

A könyv törzsét a felsorolt források rendkívül alapos és nagy mennyiségű adatot felvonultató tartalomelemzése jelenti. Érthető és praktikus okai vannak annak, hogy az analízist a korszakon belül jelentkező makrotörténeti periódusok (18. század utolsó évtizedei; restauráció és reformkor; a forradalom előtti évek; az 1848-as forradalom; neoabszolutizmus; az Októberi Diplomától a kiegyezésig terjedő hét éves időszak) keretébe ágyazza a szerző. Mindezekben belül fejezetenként vizsgálja a kulcsfogalmak használatát, a lojalitás vonatkozásait, a karakterizáció és a sztereotipizáció, a nyelvkérdés, valamint – főként az utolsó időszakban – a pánszlávizmus vádja és a szlovák autonómiatörekvések problematikáját. Elemzése németesen precíz (hogy mi is egy jellemző etnikus sztereotípiával éljünk), megállapításait forrásidézetek sokaságával alapozza meg. A szerző figyelembe veszi, hogy a sajtó olyan speciális forrás, amely leginkább a szerkesztők és újságírók politikai-ideológiai törekvéseire, világképére mutat rá, míg az olvasók oldaláról jelentkező befogadás történetének vizsgálatához mindenképpen kiegészítő források bevonása szükséges. Utóbbi munkát, a hatástörténeti elemzések elvégzését a könyv nem vállalhatta föl, minek következtében megállapításai értelemszerűen egyoldalúak maradnak. Ám ez az oldal kiemelkedően jelentős: ez a véleményformálók, az ideológiagyártók, a történelem-mozgatók oldala. Nem véletlen, hogy a könyvben tárgyalt 19. századi nézetek és folyamatok oly meghatározóak a 20. (és bizonyos téren a 21.) század történelmének szempontjából is.

Andreas Schriefer jó felépítésű, adatgazdag, fontos és soha el nem évülő kérdéseket feszegető könyvet írt. Stílusa élvezetes, az elemző részekben is érdekfeszítő. Forrásainak sokszínűsége is a munka folytatásának, új aspektusok bevonásának lehetőségét vetíti előre. A kötet egyúttal nemcsak a német, hanem az ilyen irányú szlovák és magyar kutatókat is ösztönözheti, amelyek manapság már csak egy ehhez hasonló objektív, közép-európai szemlélet keretében tűnnek előremutatónak.

SCHROUBEK, R. GEORG: *Studien zur böhmischen Volkskunde*. Herausgegeben und eingeleitet von Petr Lozoviuk. Münster – New York – München – Berlin: Waxmann 2008, 237 p. /Münchener Beiträge zur Volkskunde. Band 36/ ISBN 978-3-8309-1879-0; ISSN 0177-3429

Liszka József

A nemrég elhunyt Georg R. Schroubek (1922–2008) cseh-német vonatkozású dolgozatainak legjavát válogatta össze Petr Lozoviuk, és vezette be, szélesebb tudománytörténeti kontextusba helyezve, egy eligazító előtanulmánnyal. Terminológiai kérdéssel kezdi, ám mielőtt ennek ismertetésébe fognék bizonyos magyarázatra lesz szükség. A németben a „böhmische” jelző a Csehország területén élő minden népcsoport összefoglaló megnevezésére szolgál, míg a „tschechische” kizárólag a cseh etnikum megjelölésének eszköze (hasonlóan a szlovák „uhorský” és „madarský” jelzős szerkezethez). A cseh nyelvben (ahogy a magyarban sem) ez a különbségtévesztés, mármint a „böhmisch–tschechisch”, nem érzékeltethető. Akkor, amikor Lozoviuk – némileg kiélezve és Shakespeare Téli regéjére utalva – azt mondja, hogy „cseh néprajz” („böhmische Volkskunde”) ugyanúgy nem létezik, ahogy cseh tengerpart sincs, erre a megnevezésbeli finomságra utal. Volt csehországi német néprajz, volt/van „csehországi cseh néprajz”, de egy olyan tudományág, amely a csehországi etnikumok néprajzának összehasonlító vizsgálatával foglalkozott volna, tulajdonképpen nem létezett. Éppen ezért szorínta a „cseh néprajz” („böhmische Volkskunde”) helyett inkább a „Csehország néprajza”

(„Volkskunde Böhmens”) kifejezés lenne a korrekt. Mindkét etnikum néprajzának művelői, voltaképpen egymás mellett elbeszélve, a néprajzot, mint a „saját nép néprajzát” művelték, saját nép alatt az egy nyelvet beszélők csoportját értve. A prágai születésű Georg R. Schroubek ezzel a zsákutcas hagyománnyal szakítva a cseh országrészek néprajzát a maga interetnikus és interkulturális összefüggérendszerében látta és láttatta, ebbe az interkulturalitásba a cseh és német kultúra mellett beleértve a zsidó hagyományokat is.

A kötet tanulmányait a szerkesztő három nagyobb egységbe sorolta. Csehországi német témák képezik az első egységet. Itt olyan alapozó tanulmányokat olvashatunk újra, mint például a Szudétavidék kifejezés, egy művileg megalkotott régió fejlődéstörténetét bemutató, első ízben 1979-ben megjelent tanulmány. Maga a terület (a mai Cseh- és Morvaország peremvidéke), amelyet ezzel a kifejezéssel illettek/illetnek sosem alkotott egy közigazgatási egységet (sőt, egyes részei időnként más-más adminisztrációs területekbe tartoztak), geográfiailag sokrétű és társadalmilag is inhomogén: ipari, háziipari és mezőgazdasági jellegű térségek váltják egymást, miközben magát a mezőgazdasági népességet is hol a nagygazdák, hol a kisgazdák túlnyomó többsége jellemezte. Több dialektológiai egységből tevődik össze, a néprajzi jelenségek sora pedig egyrészt átnyúlik az országhatáron (a szomszédos osztrák, bajor, sziléziai stb. területekre), másrészt igen gyakran befelé, a német–cseh nyelvhatárt is átlépik. 1918-at követően, miután a Csehszlovák Köztársaság részévé vált ez a terület, egy távolról sem egységes, különböző típusú tájegységekben élő, közös mi-tudattal nem rendelkező német tömeg került kisebbségi sorba. Ez a német tömeg a történelem folyamán ekkor került először egy sorsközösségbe (*Schicksalsgemeinschaft*), ami nem jelenti egyszersmind azt, hogy egyik napról a másikra egységes népcsoporttá is kovácsolódott volna. A mai Cseh- és Morvaország területén élt németek önmagukat gyakorlatilag még az első világháború után is *csehországi németeknek* hívták. Pedig magának a *szudétanémet* kifejezésnek a megszületése azért valamivel korábbi időszakra tehető. A szó már 1866-ban fölbukkan, ám a cseh- és morvaországi németek összefoglaló megnevezéseként, az alpesi (*Alpendeutschen*) és dunai németek (*Donaudeutschen*) mintájára 1902-ben használta először Franz Jesser kultúrgeográfus, néprajzkutató és publicista a szudétanémet (*Sudetendeutschen*) kifejezést (az ő hatására viszont a szlovákiai németek megjelölésére Raimund F. Kaindl 1911-ben a kárpáti németek */Karpathendeutschen/* kifejezést alkotta meg). A megnevezés recepciója azonban jóval lassúbb volt, s lényegében csak a harmincas években terjedt el szélesebb körökben. S bár a népművelők, publicisták, tanítók, néprajzkutatók (!) mindent megtettek, hogy a szudétanémeteket egy egységes népcsoporttá kovácsolják, igazi sorsközösséggé a szudétanémet csak az 1945 utáni üldözések, kitelepítések után vált, amikor a viszont mint tájegység, régió veszítette el gyakorlati jelentőségét. További két dolgozat az elbeszélte történelem, tehát emberek visszaemlékezéseiről, saját sorsán keresztül próbál a térség német lakossága kultúrájához, életmódjához, mentalitásához adalékokat nyújtani. Noha mára ez a módszer (*oral history-nak* mondjuk) rendkívül népszerűnek mondható, Schroubek, amikor először alkalmazta (1974-ben), még (legalábbis tájaink viszonylatában) szinte teljesen ismeretlen terepre merészkedett. Nem is hívja ő *oral history-nak*, maga a módszer és az eredmények mégis ezt vetítik előre.

A kötet tanulmányainak második blokkját tudománytörténeti tanulmányok alkotják. A csehországi német néprajz kezdeteiről, a prágai német, valamint a págai cseh egyetemen folyó néprajzi tevékenységről a többi között. Az egyik tanulmányának címe sokatmondó: *Párbeszéd helyett elzárkózás*. Alapvetően egészen a második világháború végéig ez volt a jellemző a csehországi német és cseh néprajzra: ha nem is egymás ellenében (sokszor

persze úgy is), de mindenképpen egymástól függetlenül, egymás mellett elbeszélve fejtették ki tevékenységüket.

Annak ellenére, hogy a két nép néprajzkutatói nem vettek egymásról tudomást, a két nemzetnek a népi kultúrája nem volt egymástól elszigetelve. Számos kapcsolat, átfedés létezett, s így a harmadik egységet ezekkel a német–cseh kapcsolatokkal foglalkozó tanulmányok képezik. A prágaiakról, Prágáról, a csehekről kiolvasható képpel, különösen a sztereotípiákkal foglalkozik egyik tanulmányában, egy másikban a II. Józseffel kapcsolatos gazdag cseh és szudétanémet mondakört helyezi el közép-európai kontextusban.

Georg R. Schroubek amellett, hogy a csehországi néprajzot a korábbiakhoz képest újszerűen, az összefüggések, a kölcsönhatások keresésével képzelte el, munkájában módszertanilag is egy sor újdonságot, eddig nem vagy csak kevésbé felhasznált forráscsoportokat vezetett be. Dolgozatai annak ellenére, hogy egy más térség realitásain alapszanak, mind problémafölvetésükben és -látásukban, mind a módszerek és a források megválasztásában, valamint a következtetések levonásának logikájában számunkra, a mai Szlovákia területének multietnikus régióit vizsgáló etnológusok számára is példaértékűek.

ŠMITEK, ZAGO – SVETIEVA, ANETA ed.: *Post-Yugoslav Lifeworlds. Between Tradition and Modernity. Results of the Slovenian\ Macedonian Ethnological and Anthropological Research Project 2000–2002*. Ljubljana – Skopje: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta – Univerza v Ljubljana, (Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts – Ljubljana), 2008, 207 p. ISBN 978-961-237-230-9

Balogh Csilla

Az alább bemutatásra kerülő kötet 2005-ben jelent meg először, amit 2008-ban egy újabb kiadás követett. A két kiadás anyaga, az előszót leszámítva voltaképpen megegyezik. Az összesen tíz közreadott tanulmány sokszínűségnek köszönhető, hogy a kötet nagyon érdekes és széleskörű betekintést nyújt a modern szlovén és macedón néprajzba, antropológiába. Az összes tanulmány Jugoszlávia szétszakadása után, egy 2000 és 2002 között lezajlott kutatási projektum eredményeként íródott.

A széleskörű témaválasztás ellenére a kötetben található dolgozatokat mégis három csoportba lehet sorolni:

1. a szlovén és macedón népi kultúrával kapcsolatos összehasonlító írások: szlovén és macedón helyiségeinek összehasonlítása mitológiai szempontból, és egy boszorkányság témakörben készült tanulmány;

2. a hagyományos kultúra kutatási területei (népszokások; sírkő feliratok, mint a non-verbális etnikai jellegzetességek kifejezőeszközei; szokásjog; a nők szociális helyzete; népi gyógyítók, keresztek) különös tekintettel a macedóniai *Poreče*, *Kozjansko* és a szlovéniai *Bizeljsko*, *Kozjansko* térségekre;

3. a modern néprajzi és antropológiai irányzatok kutatásainak eredményei: rádióközvetítések; zene és közönség Skopje-ben; a kulturális menedzsment fejlődése és értékelése.

Jugoszlávia széthullása után mind a két országnak, Szlovéniaénak és Macedóniának hasonló kihívásokkal és problémákkal kellett szembenéznie: nacionalizmus, identitás, multikulturalizmus, elvándorlás, gazdasági egyenlőtlenségek az egyes területek között, közeleli reformok stb. E változásokat és hatásait érintik, tárgyalják a kötetben található tanulmányok. Ezen kívül további kutatási lehetőségeket is felvázolnak.

A kötet tanulmányai több éves kutatómunka eredményei. Ahogy arra fentebb már utaltam, hivatalosan a kutatási projektum 2000 januárjában kezdődött, amikor is elfogadásra ke-

rült a „Macedónia és Szlovénia hagyományos kultúrája“ nevű kutatási program. A széleskörű gyűjtőmunkába bekapcsolódtak néprajzos és kultúrantropológus szakemberek egyaránt. Macedón részről a kutatást Aneta Svetieva professzor, szlovén részről pedig Božidar Jezernik professzor vezette. Két főbb kutatási területet választottak ki. Szlovéniában Blizeljsko és Kozjansko térséget, Macedóniában pedig Poreče vidékét. A kutatást nehezítette, hogy az említett Poreč vidéke nagyon elnéptelenedett, kevés volt a helyi idősebb lakos. Ennek ellenére mégis sikerült megfelelő mennyiségű adatot gyűjteni. Ezt jól példázza Mirjam Mencej, a boszorkányság témakörében íródott tanulmánya is. Ez tulajdonképpen egy összehasonlító elemzés, amelyben a szerző megvizsgálta a szlovéniai és a macedón – a már említett Poreč – környéki terület boszorkánysággal kapcsolatos népszokásait, néphitét.⁹ A komparatív elemzés bizonyította, hogy a szlovén és macedón néphit boszorkány alakja sok aspektusból nagy eltéréseket mutat. Már a boszorkány „megnevezés” is eltérő a két, egymáshoz egyébként nagyon közel álló szláv nép esetén. További eltérések mutatkoztak a boszorkányság gyakorlásának módjában, alkalmában és eszközeiben. A macedón adatközlők hiányát cáfolja a Poreč falu népviseletéről készült tanulmány is.¹⁰ A szerző pontos adatokat és leírást közöl Poreč falu menyasszonyi viseletéről, ami *guvealnica* vagy *konkařka košula* néven ismert.

Témáját tekintve az előzőtől eltérő a macedóniai keresztkekről készült tanulmány.¹¹ A tanulmány főleg a Skopje feletti Vodno nevű hegy keresztjeiről szól. Olyan szempontok érvényesültek a vizsgálat során, mint a táj szakralizációja, etnonacionalizmus stb..

A kötet tanulmányaiból levonható a következtetés, hogy ez a két különálló délszláv népcsoport hihetetlen ellenállást mutat más kultúrák hatásaival szemben. A könyv szerzői szerint így próbálják megőrizni saját identitásukat. Ez a jelenség jól szemlélteti, hogy a más kultúrák, bár folyamatos forrásai a különböző hatásoknak, mégis (ha úgy tetszik) pozitív tényezőként hathatnak az egyes népek saját kultúrája, kulturális értékei megőrzésére.

A könyv gazdag képillusztrációval, az egyes tanulmányok pedig széleskörű irodalomjegyzékkel rendelkeznek.

SZABÓ LÁSZLÓ: *Gömör és Kishont vármegye paraszti társadalma*. A gömöri magyarság néprajza IV. Debrecen, 2005, 464 p. ISBN 963 472 930 4.

Gecse Annabella

Szabó László a magyarországi társadalomnéprajz egyik legjelesebb, egyéni, iskolateremtő szemlélettel dolgozó kutatója. A Debreceni Egyetem – a kutatás kezdetekor Kossuth Lajos Tudományegyetem – Néprajzi Tanszéke pedig (más tájegységek mellett) Gömör kutatásának legelkötelezettebb műhelye. Egyrészt ez a két alapadottság Szabó László kötetének külső, de lényeges meghatározója. Az Ujváry Zoltán nevéhez köthető kezdeményezés, a húsz évnél is hosszabb ideig tartó és a munka közben ötvennél is több kötetet eredményező Gömörkutatás az ezredfordulón megérett az összegzésre, a részeredmények egésszé formálására és közreadására. Másrészt ennek a szándéknak a megvalósulása a kötet. Szabó László egyéni munkásságában pedig a Bakó Ferenc vezette palóckutatás szerkesztéséig mintegy húsz évtizedes tevékenység, hiszen abban a sokszerzős, négykötetes monográfiában is az ő tollából olvashatjuk a palócok társadalmának tudományos leírását és elemzését.¹²

9 Mirjam Mencej: *Witchcraft in Eastern Slovenia and Western Macedonia – a Comparative Analysis*, 37–68. p.

10 Gjorgji Zdravev: *The Folk Costume of Poreč*, 95–122. p.

11 Boštjan Kravanja: *Macedonian Crosses*, 143–162. p.

12 Bakó Ferenc szerk. *Palócok* I–IV. Eger 1989.

Szabó László pályája kezdetétől fogva foglalkozik a társadalom kutatásával. Nem csupán témaként, hanem – ami sokkal meghatározóbb – minden kutatási tárgyat megközelítő szemléletmódként is. 1967-ben jelent meg első ilyen, tudománytörténeti áttekintés jellegű cikke¹³, 1970-ben írt először a többi módszertani megközelítéssel is összevetve sajátjáról¹⁴, 1977-ben kezdte folyamatosan kidolgozni a Magyar Néprajzi Lexikon e témájú szócikkeit¹⁵. Ezt követően, az Ipoly völgyével kezdve, a magyar nyelvterület Dunán inneni részének (a mai országhatárokat túllépve) több tájegységén folytatta kutatásait, adta közre eredményeit a teljes, de körülhatárolható társadalmakat vizsgálva, miután annak összetevőit egy-egy vidéken, településen, Zempléntől a Három városig (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét), egy-egy részletében – például rokonsági rendszer, nagy-és kiscsalád, munka-és üzemszervezet, lokális közösségek – erre az időre már sok tanulmányában megvizsgálta.¹⁶ A komplexitást a későbbiekben földrajzi szempontból is igyekezett megközelíteni, *A magyar rokonsági rendszer* című alapvető fontosságú munkájában.¹⁷ Több mint tíz évvel az ismertetni szándékozott kötet megjelenése előtt saját társadalomnéprajz-értelmezését is könyv formájában adta közre.¹⁸

Mindezekből látható, hogy a mai magyar néprajztudomány egyik, ha nem „a” legtöbb tapasztalatot magáénak mondható terepmunkása tisztelte meg tudományos odafigyelésével, több más vidéken „kipróbált” és immár kikristályosított módszertannal ezt a manapság sok szempontból hátrányos helyzetű, kevésbé feltűnő vidéket.

Gömör társadalmának bemutatását, elemzését az egyik legerősebb jellegzetességével, a nemességgel és annak rétegeivel kezdi. A további társadalmi rétegek tekintetében sorban halad: a *Faluszervezetet, közigazgatást* követi *A falvak társadalma: vérségi, lokális, vagyoni csoportok*, azaz. a *Nagycsalád, a Csűr-, udvar- és szállásközösségek, a Kiscsalád és a rokonság, a Műrokonság*. Kutatásainak és sajátos munkamódszerének másik súlypontját mindig maga a

13 A népi társadalmak kutatása. *Ethnographia* 77 (1967), 219–237. p.

14 *A társadalom néprajz alapvető kérdéseiről*. Szolnok 1970, 134 p. /A Damjanich János Múzeum Közleményei 24–25/

15 Akcióközösség. MNL I. köt. 55. p., Belső munkák. MNL I. köt. 246. p., Cimboraság. (Németh Imrével közösen). MNL I. köt. 432. p. Családi munka. MNL I. köt. 444. p., Egyéni munka. MNL I. köt. 642. p., Felfogadás. MNL II. köt. 124. p., Felvállalás. MNL II. köt. 137. p., Gazdaság, parasztgazdaság. (Földes Lászlóval közösen) MNL II. köt. 271. p., Gyalogmunka. MNL II. köt. 333. p., Háztartás. MNL II. köt. 508. p., Hosszúudvar. MNL II. köt. 587. p., Kaláka. MNL II. köt. 713. p., Kalákanapszám. MNL II. köt. 713. p., Kooperáció, egyszerű. MNL III. köt. 266. p., Kor szerinti munkamegosztás. MNL III. köt. 278–279., Köz-munka. MNL III. köt. 328. p., Külső munka. MNL III. köt. 371. p., Ledolgozás. MNL III. köt. 419. p., Munkacsapat. MNL III. köt. 655. p., Munkacsere. MNL III. köt. 655. p., Munkamegosztás. MNL III. köt. 656–657. p., Munkaszervezet. MNL III. köt. 662–663. p. Munkaszervezeti funkció. MNL III. köt. 663. p., Munkatársulás. MNL III. köt. 664. p., Munkaszervezeti alapformák. MNL III. köt. 663–664. p., Nemek szerinti munkamegosztás, nemek munkamegosztása. MNL III. köt. 701. p., Paraszti munkaszervezet. MNL IV. köt. 185. p., Segítség. MNL IV. köt. 436. p., Szomszédság. MNL V. köt. 81. p., Szövetkezés. MNL V. köt. 113. p., Társasmunkák. MNL V. köt. 219. p., Technikai munkamegosztás. MNL V. köt. 224. p., Technológiai munkamegosztás. MNL V. köt. 224. p., Területi munkamegosztás. MNL V. köt. 273. p., Üzemszervezet. MNL V. köt. 449. p.,

16 Néhány példa ezek közül: Az Ipoly-völgy népi társadalma. (Szabó Istvánnal közösen) In *Börzsöny néprajza*. Szerk. Ikvai Nándor. Szentendre 1977, 443–486., 672–673. p. /Studia Comitatus 5/; Csépa község társadalma. In *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéből. I–II*. Szerk. Barna Gábor Eger–Szolnok 1982, 229–278. p.; Báránd társadalmának jellemző vonásai. In *Báránd története és néprajza* Szerk. Balassa Iván. Báránd 1985, 243–269. p.; *A népi társadalom változásai az Alsó-Garam mente magyar falvaiban 1900–1974*. Debrecen 1986, 96 p. /Folklor és etnográfia 25/

17 *A magyar rokonsági rendszer*. Debrecen 1980, 133 p. /Studia Folkloristica et Ethnographica 4./

18 *Társadalomnéprajz*. Debrecen: Ethnica 1993.

munka jelenti, itt is a munkaszervezeti formák – az egyéni munkák, családi munkák, egyszerű kooperáció, társasmunkák – és altípusaik, azaz gazdasági szükség, szórakozás, rituális vagy kultikus célból, külső organizációs erők hatására létrejött társasmunkák, illetve bérmunka – zárják a társadalomrajzot, *A kiscsaládok és a falu munkaszervezete* című fejezetben.

A hatalmas munka összetételéből is látható, hogy Gömör társadalmát ilyen szempontok szerint ilyen mélységben még senki nem vizsgálta. Gyakran hivatkoznak kisebb-nagyobb tanulmányok a vidékre jellemző nagycsalád korai említésére a forrásokban, és ez valóban a társadalom egyik fontos jellemzőjére világít rá, ám mégis csupán egy része az egésznek. Jelentőségét és jellegzetes, az élet egészét formáló szerepét Szabó László is hangsúlyozza, de nem szakítja ki a vérségi kapcsolatok teljességének hálójából. Hasonló, már-már közhelyként kezelt megállapítás a gömöri nemesség, főleg a kisnemesség mintaadó szerepe a paraszti, jobbágyi rétegek számára. A könyv hangsúlyos fejezetet szentel a kérdésnek, elemzi mind a nemesség belső tagoltságát, mind tulajdonképpen továbbélését a faluszervezet vezetésében. Folyamatosan ki-kitér arra, hogy egy-egy közösség mit „köszönhet” a nemesi mintakövetésnek, de arra is, hogy milyen hatást tudott gyakorolni egy-egy hosszú ideig aktív tanító a falvakban, városokban. A kutatómunka fókuszában a 19. század utolsó évtizedétől a második világháborúig terjedő időszak áll, elsősorban a falvak életében, területileg pedig Gömör mezőgazdasági vidéke – ám ez nem jelenti azt, hogy ne tekintetne vissza az időben a 18. századra is, hatásaiban ne figyelne a városok jelentőségére, földrajzilag pedig a Garam-mentére és a bányavidékre is. Ha beszélt nyelv és nemzetiség tekintetében írjuk körül, elsősorban Gömör magyar részéről szól – ám kitekintve szlovákokra, németekre, ruténekre is (sőt reflektálva a szlovák néprajztudomány tájecsoporthoz-fogalmára is, összevetve a magyarországi csoportosítás gyakorlatával). A néprajzi tudományos irodalomban megszokott források mellett Szabó László nem csupán hangulatfestőként, hanem következtetéseket levonva használja a szépirodalom egy részét is. A gömöri „irodalmi véna” is közismert kifejezés, de Szabó László felhívja a figyelmet ennek racionalitására, a kisnemesek irodalmi igényének erejére, többek között az anekdota műfajának népszerűségével igazolva azt. Mindamellet a szakirodalommal is megerősíthető eredményeket fogalmaz meg irodalmi művekből.

Könyvével a néprajztudomány egyik nagy „hátrányát” küszöbölte ki. 20–50 év múlva nem lett volna elvégezhető ez a munka, hiszen ha tárgya, az élő társadalom rögzítés, akár csak szinkron leírás nélkül változik meg, az többé nem rekonstruálható, a későbbi elvileg lehetséges elemzés, azaz a tudomány számára elveszett. Szabó László munkája azonban –mivel számtalan forrást elemez, hoz összhangba – bármilyen tárgyú későbbi kutatáshoz fontos adatokat szolgáltat, de ennél lényegesebb, hogy könyvével alapot is teremtett azokhoz, mivel az, amiről ír, mindent átszó, minden témához hozzátartozik.

SZÁRAZ MIKLÓS GYÖRGY: *Cigányok. Európa indiánjai*. Budapest: Helikon 2007, 279 p. ISBN 978-963-227-092-0

Baranyovics Borisz

Szokatlan vállalkozás egy szépírótól, hogy egy összefoglaló néprajzi, antropológiai művet írjon egy kisebbségi kultúrától. Száraz Miklós György ezért nem is egy műfajilag besorolható könyvet tett le az asztalra. Nevezhetnénk a sokműfajú alkotást testes esszének, igényes fotóalbumnak, szépprózának, riportnak, történelmi, vagy néprajzi szakmunkának, mégsem érdemes szétszabdalni ezt a zavarba ejtő, ám kétségtelenül jó művet.

Találni benne szociológia, néprajzi, antropológiai szempontokat, igaz és szomorú élet-történeteket, tudománytalan, de érdekes fejtegetéseket a cigány kultúráról, időről, szokás-

világról, életfelfogásról. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy Száraz Miklós György könyve elsődlegesen az előítéletek leépítését, és a romákat szolgálja, s mindezt úgy teszi, hogy nem rája a szánkba a sokat hangoztatott előítéleteket, az elzárkózást, a kölcsönös bizalmatlanságot, a tudatlanságot és félelmet.

A könyv felépítése, gazdag fotóanyaggal illusztrálva a következő: az előszót és a bevezetést a cigány nyelvek taglalása követi, majd a cigányság homályos vándorútját mutatja be Indiából, Perzsián át Bizáncig. A *Kalandozók* fejezetét a Cigány himnusból vett idézettel indítja:

*Egész világ ellenségünk,
Üzött tolvajokként élünk.
Nem loptunk mi csak egy szeget
Jézus vérvő tenyeréből.
Isten könyörülj meg nekünk,
Ne szenvedjen tovább népünk,
Megátkoztál, meg is vertél.
Örök csavargóvá tettél.*

A következőkben a romákkal kapcsolatos előítéleteket tárgyalja. A *Rabszolgaság földjén* című rész a havasalföldi és moldvai cigányok életéről szól, valamint foglalkozik a blakhokkal, vlahokkal, oláhokkal, és a cigánytörvényekkel egészen a felszabadulásukig. A magyarországi romákon kívül a spanyolországiakat, és a Franciaországban élőkét is bemutatja. Majd a regényírók romantikus, nemes vadember alakját próbálja megcáfolni, illetve ezzel kapcsolatban útbaigazítani az olvasót. Ezután a történelmi cigányság idejéből átlép a modern időkbe, ahol a ciganológia alapjait írja le, és a korabeli cigányösszeírások adatait hozza. A *Porrajmos* (Az elemésztés) című fejezetben a fajbiológia és a Holokauszt fájó tragédiáit adja közre. A következő, *Napjainkig* című részben a cigányság szocializmus alatti helyzetét mondja el, a fekete igazolványt és az erőszakos asszimilációs törekvéseket mutatja be, illetve a nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló törvényeket elemzi. A romák életmódját három fejezetben is tárgyalja, ezekben foglalkozik mozgékonyaságukkal, szabadságvágyukkal, a cigány bírósággal (*kris*), a szegénységgel, a munkavégzéssel, a gyermekneveléssel és a mintaadás, mintakövetés, iskoláztatás problematikájával. A befejezés előtt utolsó fejezet a cigány muzsikát követi nyomon a régmúlttól, egészen napjainkig.

A kötet hoz ugyan felhasznált és ajánlott irodalmat, viszont nincs jegyzetelve, ezért sem fogadható el tudományos műként. Ellenben valószínűleg nem is ez volt az író célja. Sokkal inkább az, hogy egyszerre mutassa be a romák világát belülről, és a különbségek rendszereként, kívülről is. Véleményem szerint ez sikerült is a szerzőnek.

VERES EMESE-GYÖNGYVÉR szerk.: *Evangélikus múltunk – evangélikus jelenünk*. Budapest: ELTE Folklore Tanszék és a Magyarországi Evangélikus Egyház Néprajzi Munkacsoportja 2005, 288 p. /Vallási Néprajz 12./ ISBN 96-346373-61. VERES EMESE-GYÖNGYVÉR szerk.: *Tanulmánykötet*. Budapest: A Magyarországi Evangélikus Egyház Néprajzi Munkacsoportja – ELTE Folklore Tanszék – MTA–ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport 2006, 165 p. ISBN 963 562 021 0

Liszka József

Ahhoz képest, hogy a magyarországi evangélikusok néprajzi kutatását talán az összes vallási felekezet közt (a magyar római és görög katolikus, a református vagy a zsidó

néprajzi kutatással, de még akár az úgynevezett kiségyházakkal is egybevetve) a legel-hanyagoltabbnak mondtuk a legutóbbi időkig, mostanra ezen állapot örvendetes átalakulásának lehetünk szemtanúi. Köszönhető ez vélhetően az ismertetésre kerülő két kötet szerkesztője, Veres Emese-Gyöngyvér áldozatos és eltántoríthatatlan munkájának, aki nemcsak a köteteket szerkesztette meg, hanem az ezek előzményeként szolgáló tudományos tanácskozásokat is megszervezte.

Az ELTE Folklore Tanszéke által kezdeményezett kiadványsorozat, a Vallási Néprajz 12. kötetében található írásokhoz Voigt Vilmos írt útbaigazító előszót. Noha kifejezetten a magyarországi szlovák és a német evangélikusok kutatásának a kötetben egyetlen tanulmány sincs szentelve, gesztusértékűnek foghatjuk fel az előszó német és szlovák nyelvű verzióját. Maga a kötet rendkívül vegyes irányultságú írásokat halmaz. Találunk benne személyes vallomások (hogyan lettem néprajzkutató-típusúakat), kutatói pályákat, eredményeket bemutató dolgozatokat, az interetnikus/interkonfesszionális kapcsolatokra utaló tanulmányokat, történeti-néprajzi irányultságú, illetve „egyszerű” deskriptív jellegű dolgozatokat. A kötetet *A magyarországi evangélikus egyház bibliográfiája* zárja, s egyben alátámasztja az ismertetésem elején megfogalmazottakat: a hozzáférhető magyarországi néprajzi bibliográfiák utalásainak figyelembevételével az 1850–1870, majd az 1945–1998-as időszakaszra vonatkozóan a könyvészetet összeállító Heltay Ágnesnek mindösszesen (megszámoltam!) 49 tételenyi adatot sikerült összeszednie. Nos, a valós szám azért, úgy gondolom, magasabb lehet, mivel az egyes bibliográfiákat összeállítók nem biztos, hogy minden időben odafigyeltek erre a szempontra. Próbaképpen Szendrey Zsigmond *Ethnographia-mutatójába* néztem bele, amely az első ötven évfolyamot dolgozta föl (Budapest 1942). Nincs benne evangélikusokra, de még csak protestánsokra való utalás sem, ami – olvasatomban – nem jelenti egyszersmind azt, hogy a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratának első ötven évfolyamában ne lehetne evangélikus vallási adatokat találni. Balázs Géza mutatója, amely ugyanennek a lapnak 81–99. évfolyamait dolgozza fel (Budapest 1989), szintén nem utal evangélikusokra. Nem lenne talán haszontalan, akár próbaképpen (akár szakdolgozati témaként kiadva) egy adott sajtóorgánium céltudatos evangélikus néprajzi bibliográfiájának az elkészítése.

Voigt Vilmos említett előszavát azzal fejezi be, hogy a következő kötetet bárcsak azoknak az előadásoknak a szövegeivel tudnák majd megtölteni, amelyek a 2005. március 31-én és április 1-én, *250 éves a konfirmáció Magyarországon* címen rendezendő konferencián hangzanak el. Nos, óhaja valóra vált. A *Vallási Néprajz 13.* kötet az említett, majd az egy évvel később, 2006. május 24-én, „*Teljesedjetek be Szentlélekkel...*” *Áldozócsütörtök és pünkösd az evangélikus közösségekben* címen megrendezett tudományos tanácskozás előadásait tartalmazza. Amennyiben az előző kötet kapcsán tematikai sokszínűségről, akár eklektikusságról is beszéltem (egy indító, erőpróbáló kötet esetében ez teljesen természetes), most már a céltudatosságot, a tematikai koncentrációt emelhetem ki. Továbbra is jelen van viszont az interdiszciplinaritás elve, s megjelentek az evangélikus szlovákok és németek népi vallásosságának egy-egy aspektusát bemutató írások. Veres Emese-Gyöngyvérnek további kitartást, eredményes munkát kívánva érdeklődéssel várjuk a következő kötetet!

VIGA GYULA: *A bodrogi közeli kultúra és társadalom változása a 19–20. században*. Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék 2008, 266 p. /Studia Ethnographica Hungarica X./ ISBN 978-963-236-068-3

Liszka József

A bemutatásra kerülő kiadvány a Pécsi Tudományegyetem Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék és a L'Harmattan Kiadó közös sorozatának (Studia Ethnographica Hungarica) tizedik kötete, ám egyszersmind a jelzett tanszék Néprajz-Kulturális Antropológia Doktori Programjának Kiadványai második darabjaként látott napvilágot. A szerző, Viga Gyula a miskolci Herman Ottó Múzeum etnográfusa életéből immár jó másfél évtizedet a Bodrogköz, mégpedig az egész, tehát a mai Magyarországhoz tartozó Alsó-, és a Délkelet-Szlovákia területén fekvő Felső-Bodrogköz néprajzi kutatására szentelt. Munkájának több tucatnyi tanulmány és közlemény a gyümölcse, amelyek különféle szaklapokban, évkönyvekben, illetve később többé-kevésbé az általa jegyzett gyűjteményes kiadványokban is megjelentek. Elsősorban az 1996-ban napvilágot látott *Hármas határon* című kötet kell itt megemlíteni¹⁹, miközben további két tanulmánygyűjteményében²⁰ is számos, bodrogi közeli vonatkozású dolgozatára bukkan az érdeklődő. Azon kívül, hogy saját kutatói érdeklődését e térség néprajzára (elsősorban társadalom- és gazdaságnéprajzára, részben folklórára) irányította, szervezőként is kivette a részét a tájegység tudományos megismeréséből. Legyen elég itt két olyan monográfia-igényű publikációra utalni, amelyeknek nemcsak a kutatási szakaszát szervezte meg (aki végzett már hasonló munkát, az tudja csak igazán értékelni ezeket a menet közben gyakran sziszifuszinak tűnő erőfeszítéseket), hanem egészen a megjelenésig ott bábáskodott körülöttük (utóbbi fázis sem kevésbé ideg- és emberpróbáló tevékenység!). A két kötet intézetünk *Lokális és regionális monográfiák* című sorozatában látott napvilágot, és Kisgéres, valamint Nagytárkány népi kultúrájának néhány kiemelt és fontos szeletét mutatja be²¹.

Viga Gyula könyvében, amely 2004-ben megvédett PhD-disszertációján alapszik, az említett másfél évtizedes kutatási eredményeit, tapasztalatait kísérli meg egyrészt számba venni, értelmezni, másrészt a kutatás további kíváncsított irányait, az elvégzendő feladatokat kijelölni.

Több szempontból is rendkívül izgalmas kérdéseket vet fel a térség néprajzi vizsgálata. A szerző először ezeknek elméleti megfogalmazására vállalkozik. Jelese egyrészt a paraszti kultúra változásának, a hagyomány és változás elméleti kérdéseit. Ide tartozik a többi között az a tény, hogy a tájegység (ami elsődlegesen földrajzi fogalom, tehát nem biztos, hogy egyszersmind éles kulturális körülhatárolást is megenged), szóval az a tény, hogy a Bodrogköz két része, a Felső- és az Alsó-Bodrogköz 1918-at (illetve 1920-at) követően (egy rövid, hét esztendősi intermezzót leszámítva) országhatárral is elválasztva, külön fejlődési pályát futott be. Utóbbiból adódik, hogy a korábban nem egy-

19 Viga Gyula: *Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogköz változó népi kultúrájáról*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum 1996 /Officina Musei 4./

20 Viga Gyula: *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen – Miskolc: Ethnica 1990; uő.: *Utak és találkozások. Tanulmányok a népi kapcsolatok köréből*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum 1999 /Officina Musei 10./

21 Viga Gyula szerk.: *Kisgéres. Hagyomány és változás egy bodrogi közeli falu népi kultúrájában*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum 2000 /Lokális és regionális monográfiák 1./; Viga Gyula szerk.: *Nagytárkány I. Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához*. Somorja–Komárom: Fórum Kisebbségkutató Intézet 2006 /Lokális és regionális monográfiák 5./

értelműen periférikus helyzetben lévő táj mindkét része perifériális helyzetbe került: Felső-Bodroγκöz Szlovákia délkeleti csücskében, Alsó-Bodroγκöz pedig Magyarország északkeleti szegletében, viszonylag elzártan helyezkedik el. Ezt az elzártaságot fokozta, hogy a keleti, a Szovjetunióval közös országhatár gyakorlatilag átjárhatatlan, a csehszlovák–magyar államhatár pedig, mondjuk: csak módjával volt átjárható. Ezek a tények nyilvánvalóan hozzájárultak a két részbe vágott tájegység (népi) kultúrájának és társadalmának fejlődéséhez, illetve szétfejlődéséhez (ezen a téren, mármint a szétfejlődés terén, amint arra a szerző is rámutat a későbbiekben, maradtak még elvégzendő feladatok). A kultúra és társadalom alakulása szempontjából is perdöntő kérdéskomplexum lehet másrészt a természetföldrajzi adottságok kihasználásának, illetve „kiiktatásának”, a táj átalakításának a problematikája. Az ember és táj viszonya tehát. Harmadrészt a táji munkamegosztás, a tájak közti kapcsolatok kérdésköre, amibe – noha a szerző megegyően óvatosan és ritkán használja ezeket a fogalmakat – az interetnikus és/vagy interkulturális kapcsolatok problematikája is beletartozik.

A fentebb vázolt problematika elvi kifejtése után a szerző három nagyobb egységbe rendezve konkrét kutatási eredményekkel adatolva is alátámasztja korábbi megfogalmazásait. *A változtatható és a változatlan* című fejezet a bodroγκözi táj átalakításának a hagyományos népi kultúra alakulására kifejtett hatásaival foglalkozik. A következő fejezet (*Változások a Bodroγκöz táji kapcsolataiban*) egyrészt a megtermelt javak cseréjében, kereskedelmében, valamint a vándormunkában bekövetkezett változásokat tárgyalja. A harmadik fejezet (*Eltérést és azonosságot kiváltó tényezők – a változás irányában és ellenében ható feltételek*) voltaképpen egy esettanulmány, amely két szomszédos település, Karcsa és Pácina „ambivalens kapcsolatrendszerének”, viszonyának megértésére irányul.

Összegezve: a szerző finom kutatási módszerekkel és kitaró terepmunkával (ez még akkor is igaz, ha önmaga kevesli, és hektikusnak mondja terepmunkáját) plasztikus képet rajzolt egy földrajzilag viszonylag jól körülhatárolható tájegység változó népi kultúrájáról. Ahogy más, hasonló módon „kijelölt” tájaink (Csallóköz, Szigetköz stb.) földrajzi határai nem jelentenek egyszersmind éles kulturális határt, úgy igaz ez a Bodroγκöz viszonylatában is. A térség folyamatosan változó népi kultúráját külső és belső hatások sora alakította, miközben belső tagolódására is sor került. A kérdésre, hogy vajon mily mértékben tekinthető (a régi, Sprachinselvek-kunde-megtermékenyítette mítosz alapján) a mai Magyarország határain kívül rekedt magyar népcsoportok, jelen esetben a Felső-Bodroγκöz kultúrája „archaikus jelenségek gyűjtőmedencéjének”, relikumterületnek, a szerző egyértelmű válasza, hogy semennyire. A szóban forgó térség ugyanúgy fejlődött, alakult, mint a szomszédos magyarországi területeket, noha olykor más irányban, más intenzitással, más hatásoknak, kihívásoknak kitéve. Viga Gyula munkája, miközben egy kutatási szakasz kétségtelen lezárása, egyszersmind mindenképpen további vizsgálódások inspirálója lehet majd.

Noha a könyvről csak szuperlatívuszokban tudok beszélni, engedtessek meg végül mégis egy apró kritikai megjegyzés. Egy magyarul nem olvasó érdeklődő kezébe ha kerül a könyv, akkor számára az bizony meglehetősen félrevezető lehet, hogy a címmel és magának a kötetnek a tartalmával, modernül kifejezve: *nem kompatibilis* a fényképes melléklet. Megértem én a szerzőt, hogy nem tudott ellenállni a rengeteg jó minőségű, pompás 20. század eleji felvételnek (amelyek zömében Gönyey Ébner Sándornak a budapesti Néprajzi Múzeumban őrzött fotógyűjteményéből került ki), de ha már a *változásokról* van szó, akkor legalább az újabb felvételek (és ha most nem is feltétlenül Balassa Iván, Filep Antal vagy Vajkai Aurél fotóira gondolunk, de magának a szerzőnek a felvételeire mindenképpen!) érzékeltethették volna képileg is jobban ezeket a változásokat. A kötet illusztr-

rációi azt demonstrálják ugyanis, mintha sem a viseletben, sem a kismesterségekben (pl. kenderfeldolgozás), sem az építészetben, lakásbelsőben vagy a temetőkultúrában gyakorlatilag nem következett volna be változás a 20. század folyamán.

Bodrodköz népi kultúrája hosszú ideig fehér foltként éktelenkedett a szlovákiai magyar nyelvterület képzeletbeli néprajzi térképén. Elsősorban Viga Gyula munkásságának eddig eredményei alapjaiban változtattak ezen a helyzeten, s ha arról beszélünk, hogy milyen gyökeres változások következtek be általában a térség kultúrájában, társadalmi szerkezetében, akkor erről a tényről, a kutathatóságban bekövetkezett dinamikus változásról sem szabad megfeledkeznünk. Ahhoz képest, amit akár csak húsz esztendeje is tudtunk/tudhattunk a térség népi kultúrájáról, szerzőnk tevékenységének köszönhetően fényévekre jutottunk előbbre. És ennek az útnak még korántsem tartunk a végén!

VOIGT VILMOS: *Magyar, magyarországi és nemzetközi. Történeti folklorisztikai tanulmányok*. Budapest: Universitas Könyvkiadó 2004, 454 p. ISBN 963 9104 85 X

Liszka József

A Voigt Vilmos (amolyan rejtett) életműsorozata harmadik köteteként napvilágot látott gyűjtemény²² az európai hírvilág folklorista történeti (s nem mellesegi!) összehasonlító folklorisztikai tanulmányaiból közöl válogatást.

Az, hogy a szerző és a kiadó e harmadik kötetrel (talán) lezártnak tekintik a vállalkozást, abból is kiolvasható, hogy az e kötet végén szereplő személynévmutató az előző két kötetre is visszautal (azokban regisztrált ugyanis nem találunk). Felvetődik a kérdés: mi lesz Voigt Vilmos további, köteteket megtöltő, különféle konferenciakötetekben, folyóiratokban stb. megjelent tanulmányaival? Az igaz, hogy jó két évtizede napvilágot látott a szerzőnek egy, ma már hozzáférhetetlen, „modern” folklorisztikai tanulmányokat tartalmazó kötete²³, egy évtizede megjelent egy angol²⁴, valamint egy, az alábbiakban ismertetésre kerülő német nyelvű gyűjteménye, de ha rendkívül gazdag munkásságát (nyomtatásban a mai napig el nem készült bibliográfiáját, amelynek csak – noha jelentékeny – töredéke található a Magyar Tudományos Akadémia honlapján²⁵) szóval, ha ezt a hatalmas és szerteágazó munkásságot tekintjük, akkor bizony a (közel!)jövőben lenne még mit kötet(ek)be rendezni, valamint a korábbi, alapozó munkákat újra kiadni!

Most nézzük azonban a történeti folklorisztikai tanulmányok harmadik kötetét, amelynek kapcsán nem véletlenül hangsúlyoztam ismertetésem első mondatában az összehasonlító, komparatív jelleget. A kötetbe válogatott harminchat írást ugyanis egytől-egyig ez jellemzi. Alapvetően nem filológiai dolgozatok ezek (noha ilyenek is vannak köztük), hanem egy-egy

22 Az előzmények: *Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklorisztikai tanulmányok*. Budapest: Universitas Könyvkiadó 2000. ISBN 963 9104 39 6. *A folklórtól a folklorizmusig. Történeti folklorisztikai tanulmányok*. Budapest: Universitas Könyvkiadó 2001. ISBN 963 9104 590.

23 Voigt Vilmos: *Modern magyar folklorisztikai tanulmányok*. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék 1987 /Folklór és Etnográfia 34./

24 Voigt Vilmos: *Suggestions. Towards a Theory of Folklore*. Alan Dundes előszavával. Budapest: Mundus Hungarian University Press 1999, 409 p. ISBN 963 8033 28 2. Különben a most szóban forgó kötetek közül (beleértve az alább tárgyalandó német nyelvűt is) ez az egyetlen, amelyben a tanulmányok egységesítve vannak, a kötet végén közös irodalomjegyzék, személynév- és tárgymutató található. A többiek esetében a vonatkozó irodalomjegyzékek az egyes tanulmányok után kaptak helyet, ami egyrészt a használhatóságot nehezíti, másrészt (talán fölösleges) ismétléseknek ad teret.

25 <http://www.mtakpa.hu/kpa/kereso/slist.php?kozid=06126>

kérdéskör kutatásának, irodalmának az áttekintései. Mindjárt az első szemle (*A nemzetközi folklorisztika ma*), illetve annak folytatása (*A komparatív folklorisztika ma*) a 20. századi (részben persze átérve már a huszonegyedikbe is) európai folkloristikájának egy rendkívül jól adatolt körképe (az irodalmi hivatkozásokkal felöltött lábjegyzetek terjedelme többszöröse a főszövegnek!). Aki a kérdéskörrel képet kíván nyerni, méltán kezdheti tájékozódását ezzel az áttekintéssel, ahol a magyaron túl gyakorlatilag minden európai nép (kezdve a némettel, angollal, franciával, s zárva a dánnal, izlandival, vagy lengyelrel, szlovákkal) folklorisztikai kutatásainak ismeretéhez kiindulási alapot kap. Hasonlóan alapos (és alapozó) az afrikai folklór szemléje (*Afrika folklórjától Afrika irodalmáig*), vagy az amerikanisztika magyar vonatkozásaival foglalkozó négy írása (*A magyarok és a tolerancia Latin-Amerikában; A néprajztudomány helye az amerikanisztikai kutatásokban; Az amerikanisztika magyar néprajzi feladatai; Az amerikai magyar folklór kutatása*). A zsidó folklór kutatásával kapcsolatban is jó néhány írás olvashat a kötetben (*A Magyar Néprajzi Társaság és a zsidó hagyományok kutatása; Monumenta Traditionum Judaica, avagy a magyarországi zsidó folklór; A budapesti Rabbiképző és a mesekutatás*). Műfajilag és némileg stílusosan is kilóg a sorból az a sokszor személyes, lírai hangvételű visszaemlékezése, amelyben Scheiber Sándor folklorisztikai előadásait idézi a budapesti Folklóre Tanszéken. Elmeséli, miként sikerült megnyernie a neves zsidó filológust, folkloristát, hogy két szemeszterben órákat tartson az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen (nemcsak) a néprajzszakos hallgatóknak. Noha, Voigt Vilmos „legszárazabb” írásaira is jellemző, hogy szarkasztikus humorával, olykor egy-egy, zárójelbe tett ironikus megjegyzésével kikacsint az olvasóra, ez az írás egészében személyes hangvételű. Tanár beszél benne egy másik tanártársáról, akit nem leplezetten tisztel és szeret. A kötet további, kisebb-nagyobb csoportokba szedhető írásai a balkanisztika (s annak magyar kapcsolatai), a magyarországi nemzetiségek, a gyermekfolklór, a neofolklorizmus, a Faust-legenda problematikáját stb. tárgyalják. Különböző szempontokból és különböző mélységekben persze. Az utóbbi, a *Faust-legenda* (részben) folklorisztikai aspektusú bemutatása például egy rádióinterjú írással, az *Élet és Irodalomban* megjelent változataként jelenik itt meg.

Az egyes írások, némi stílusos kiigazításokat, nyomdahibák korrekcióit leszámítva az eredeti formájukban kerülnek itt közlésre. Egy, amolyan függelékben viszont a szerző minden egyes íráshoz fűz némi kommentárt (a tartalomjegyzékben *A közölt dolgozatok eredeti megjelenési helyei* szerény címen szerepel ez a rész), amelyben az eredeti megjelenés körülményeit, nagyon sok esetben néhány újabb, kiegészítő bibliográfiai adatot is hozzáad.

Meggyőződésem, a könyv végigolvasása után még az a figyelmes olvasó is felfedezné, hogy a szerzője tanárember, aki történetesen nem volna tisztában Voigt Vilmos polgári foglalkozásával, hivatásával. Befejezésül csak ismételni (és ezzel nyomatékosítani) tudom önmagammat, ha azt hangsúlyozom, hogy ennek a könyvnek (no meg az előző kettőnek) a végigolvasása bárki számára olyan szolid kiindulási alapot nyújt az európai folklorisztika megismeréséhez, amihez Voigt Vilmos közvetítő szerepe nélkül egy emberöltő is kevés volna.

VOIGT VILMOS: *Europäische Linien. Studien zur Finnougristik, Folkloristik und Semiotik*. Budapest: Akadémiai Kiadó 2005, 274 p. /Studies in Ethnology 2/ ISBN 963 05 8195 7

Liszka József

Voigt Vilmos a német nyelvterületen igencsak otthonosan mozog: bizonyítja ezt számos vendégtanárkodása német (osztrák) egyetemeken, német rendezésű nemzetközi konferenciákon való folyamatos szereplése, szerteágazó kollegiális kapcsolatai, a német nyelvű me-

seenciklopédia (*Enzyklopädie des Märchens*) mára már a tervezett 14 kötetéből az egy tucatnyit is meghaladó megjelentekbe írt számos szócikke stb. Nem lehetett hát nehéz egy kötetre való német nyelvű tanulmányt összeválogatnia a budapesti Akadémiai Kiadó idegen nyelvű néprajzi könyvsorozata számára. Annál is inkább, mivel korábban már napvilágot látott egy igénytelen kiállítás, három terjedelmesebb, a monda- és a samanizmus-kutatás körébe vágó tanulmányt tartalmazó önálló német nyelvű kötete²⁶.

Jelen gyűjtemény tanulmányainak összekötő ideája a komparatív szemlélet, európai, sőt: eurázsiai kitekintés, a tradicionalitás és modernitás egy szemszögből való látása/láttatása. Az összesen huszonnégy dolgozat több szempontból is csoportosítható lenne, de mivel meglehetősen sok az átfedés, inkább amolyan problémabokrok alapján kísérek meg képet adni az összeállításról. Voigt Vilmos vallástudományi, vallási néprajzi érdeklődése szórványosan megjelent tanulmányaiból, de talán még inkább egyetemi előadásaiából ismert volt szakmai körökben. Az utóbbi években aztán két kötetben jelentette meg az e témakörbe illeszkedő gondolatait, meglátásait²⁷. A most szóban forgó gyűjteményben is találunk ide kapcsolódó dolgozatokat, mégpedig a magyar „ősvallásról”, az isten báránya-motívum eurázsiai összefüggéseiről, valamint a magyarországi evangélikus folklórról. Módszerükre az eredmények imponálóan (viszont a szerzőtől megszokott, sőt: elvárt!) bennfentes áttekintése, valamint a körültekintő, mikrofilológiai elemzés a jellemző. A legmasszívabb csoportot a szöveges folklór tárgykörébe tartozó tanulmányok alkotják (a szibériai folklórról, a magyar „mese” szó etimológiájáról, a Grimm-fivérek magyarországi hatásáról, a magyar mondaanyag rendszerezési kísérletéről, valamint a balladakutatás problematikájáról). Voigt Vilmos a magyar folklorizmus-kutatás elismert szakembere, a neofolklorizmus fogalmának a megalkotása és definiálása is nevéhez fűződik²⁸, a témakörben nemzetközi konferenciákat, munkacsoportokat szervezett, vett bennük tevékenyen részt; így hát nem meglepő, ha ebben a német nyelven olvasóknak szánt kötetbe is besorolt néhány, a jelzett témaköröket érintő tanulmányt (A mai folklorizmus kutatásának problematikája Magyarországon; Neofolklorizmus a művészetben stb.). Hogy a magyar néprajz/folklorisztika nem a veszendő, már-már csak morzsáiban fellelhető hagyományos paraszti kultúra egyes jelenségeinek a dokumentálására, elemzésére, értelmezésére hivatott (ahogy arra sok, a tizenkettedik/vagy huszonnegyedik órát emlegető harangféltreverő Herman Ottó óta figyelmeztet), mi sem bizonyítja jobban, mint Voigt Vilmosnak ebben a kötetben is olvasható néhány, „modern folklorisztikai” tanulmánya (Budapest folklórjáról; a negyvennyolcas hagyomány mai jelenkori politikai instrumentalizálódásáról; a hétköznapi kultúrájának, jelrendszerének vizsgálati eredményeiről stb.). Végezetül a szerző egyik kedves kutatási irányzatát, a szemiotikát kell megemlíteni, pontosabban az ebbe a kategóriába tartozó néhány írást (az uráli elő/szemiotika nyomában; etnológia és szemiotika stb.).

A csak magyarul olvasót megnyugtatom, hogy az ebben a német nyelvű kötetben olvasható írásoknak, ha nem is mindegyike, de zöme olvasható magyarul is (egyrészt különböző szakfolyóiratokban, évkönyvekben, illetve a szerző közelmúltban megjelent há-

26 Voigt Vilmos: *Glaube und Inhalt. Drei Studien zur Volksüberlieferung*. Budapest: Loránd-Eötvös-Universität 1976

27 Voigt Vilmos: *A vallási élmény története. Bevezetés a vallástudományba*. Budapest: Timp Kiadó 2004, 253 p. ISBN 963 86678 2 6 [lásd ehhez recenziómat: A vallási élmény története. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 7, 2005/2, 185–186. p.]; Voigt Vilmos: *A vallás megnyilvánulásai. Bevezetés a vallástudományba*. Budapest: Timp Kiadó 2006, 344 p. ISBN 963 9614 114

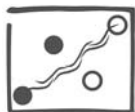
28 Vö. Voigt Vilmos: A neofolklorizmus fogalmának körülhatárolása. In uő: *Modern magyar folklorisztikai tanulmányok*. Debrecen: KLTE – Néprajzi Tanszék 1987, 187–194. p.

rom kötetnyi tanulmánygyűjteményében²⁹). A német nyelvű olvasó meg sajnálkozhat, hogy az igazán sokoldalú szerző egyes kutatási témáiról itt felvillantott néhány írásán túlmenően, nem tudja elolvasni a már említett vallástudományi köteteket, a Voigt Vilmos által szerkesztett (és nagyrészt írt) *Magyar folklór*³⁰ című, vaskos egyetemi tankönyvet (a hozzá tartozó szöveggyűjteménnyel együtt). Hogy a szerző korábbi köteteiről már ne is beszéljek. A felismerésnek ezen pillanataiban érzi az ember, hogy jó magyarnak lenni! S ez a felismerés akkor lehetne igazán felhőtlen, ha Szerzőnk magyar nyelven még meg nem jelent munkái is olvashatóak lennének egyszer magyarul...

29 Ezek egyikéről, a továbbiak bibliográfiai adataival lásd fentebbi recenziómat.

30 Voigt Vilmos szerk.: *A magyar folklór*. Budapest: Osiris Kiadó 1998, 651 p. /Osiris Tankönyvek/ ISBN 963 379 341 6 [lásd ehhez recenziómat: A magyar folklór. *Finnisch-ugrische Forschungen* 56, 2001/1–3, 418–422. p.; A magyar folklór. *Ethnographia* 113 (2002), 340–343. p.]. Voigt Vilmos szerk.: *Magyar folklór szöveggyűjtemény I*. Budapest: Osiris Kiadó 2005, 845 p. /Osiris Tankönyvek/ ISBN 93 389 283 X

**KRÓNKA
KRONKA
CHRONIK**

Hagyomány – migráció – változás

A migrációs folyamatok hatása a szlovákiai magyarok népi kultúrájára
Az Etnológiai Központ tíz éve

(Komárom, 2007. november 16.)

A népi kultúra ma is tetten érhető jelenségei hosszú fejlődés, egyszersmind különféle külső hatások nyomán alakultak ki. Ez utóbbiak sorában jelentős szereppel bírnak a különféle migrációs folyamatok. A Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozat keretében megvalósult konferencia ezen jelenségek különféle szempontok szerinti elemzéseit prezentálta. A Görömbei András akadémikus, az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának elnöke megnyitója után az első szekció B. Kovács István elnökletével zajlott. Liszka József, bevezető előadásában (*Impériumváltások és népi kultúra. A migrációs folyamatok hatásai a szlovákiai magyarok mindennapi életére*) az eddigi kutatási eredményeket és a feladatokat vette számba. Simon Attila az *Impériumváltás és migráció* című referátumában a cseh és szlovák telepések első bécsi döntés utáni sorsáról beszélt (jelen kötetünkben lényegében ezen előadás tanulmányra kibővített, német nyelvű változata olvasható). Popély Árpád a második világháború utáni dél-szlovákiai telepítések (csehszlovák–magyar lakosságcsere, csehországi kényszermunka stb.) történeti kutatásának legújabb eredményeiről számolt be.

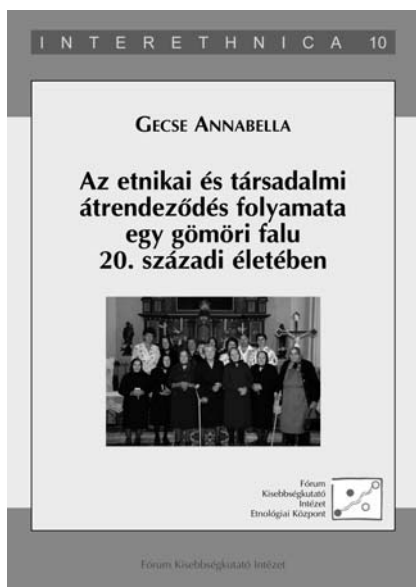
A második szekciót Danter Izabella elnökölte. Itt Gecse Annabella *Akciók és reakciók* címen a telepítési és települési folyamatoknak egy aprófalú 20–21. századi társadalomtörténetében betöltött szerepéről beszélt. Előadásában a gömöri Baraca határában megtelepedett medvesalji magyar és Breznóbánya, valamint Feketebalog környékéről származó szlovák népesség beilleszkedési folyamatát (annak társadalmi, gazdasági aspektusait) elemezte. Pusko Gábor a gömöri Bejében megtelepedett bolgárkertészek életmódjáról villantott föl néhány részletet, saját mikrokutatásai eredményeként (tanulmányra átdolgozott referátuma e kötetünkben olvasható). L. Juhász Ilona *Nyelvváltás és kétnyelvűség Dél-Szlovákia magyarlakta vidékeinek temetői sírjelein* című előadásában az Etnológiai Központban általa gondozott dél-szlovákiai temetődokumentáció anyagára támaszkodva a sírjelek felirataiból le- és kiolvasható asszimilációs trendeket mutatta be. Öllös László *Nemzetállam és etnikai tisztogatás* című előadása zárta a sort.

Tóth Károly pohárköszöntőjét mondja. Balról jobbra: Öllös László, B. Kovács István, Tóth Károly, Popély Árpád (L. Juhász Ilona felv. 2008)

Ezt követően Liszka József az Etnológiai Központ tíz évéről tartott tájékoztató jellegű beszámolót, felsorolva az elért eredményeket, rámutatva a nehézségekre is. Akkut problémaként jellemezte az Etnológiai Központ elhelyezésének áldatlan voltát. Az egykori Centrál Szálló kicsi (ráadásul rendszeresen beázó) hotelszobáiba bezsúfolt nagyjából 7 000 kötetes könyvtárnak és a különféle adattáraknak méltóbb, használhatóbb elhelyezésre lenne szüksége! Ezt követően Bárány Dániel Andreas Schriefer, B. Kovács István pedig Geese Annabella, egy-egy, az Etnológiai Központ Interethnica sorozatában megjelent könyvét ismertette (Bárány Dániel recenzióként is megírt ismertetése kötetünk recenziós rovatában, B. Kovács István bemutatója pedig az alábbiakban olvasható). A hivatalos programot záró fogadáson mondott pohárköszöntőjében Tóth Károly, a Fórum Kisebbségkutató Intézet igazgatója méltatta az elmúlt egy évtized eredményeit.

lj

Gecse Annabella könyvéről

Baraca kicsiny gömöri falu, a szerző és a recenzens szülőfaluja. (Megjegyezném, hogy nevét – rövid írásmódja ellenére – az ott élők hosszan ejtik, azaz: Baracca, Baraccán, baracciak.) Szüleim, s más idősebb emberek gyakorta felemlgették néhai Hegedűs János, r. kat. plébánosnak a 30-as években tett jóslatát: Baraca cigányfalu lesz!

Eme, beteljesedőben lévő jóslatnak az árnyékában nőttem fel magam is.

*

Hölgyeim és Uraim, Kedves Vendégek, Tisztelt Kollégák!

Egy olyan könyvet mutathatok be, amely az említett jóslat háttérét, bonyolult összefüggéseit mutatja be. Szerzője Gecse Annabella, akinek ez a doktori munkája, amelyet a debreceni egyetemen védett meg.

A recenzens szomorú!

Szomorú, mert az a paraszti közösség, amelyben maga is felnőtt, s amely tagjának vallhatja magát, mára gyakorlatilag eltűnt, virtualizálódott. Mindaz, ami ebben a könyvben róla olvasható, már csak az emlékekben él.

A recenzens vidám.

Vidám, s örül, mert egy fontos és kitűnő munkát mutathat be. Van egy magyar szólás, miszerint *Az ördög a részletekben bújik meg*. Itt nincs esélye az ördögnek! Ez a könyv arra is jó példa, hogy széleskörű társadalmi folyamatokat hogyan lehet minden apró részletre kiterjedően, egy esettanulmány formájában bemutatni.

A parasztságnak és cigányságnak az adott lokalitáson belüli kapcsolata a 18. század utolsó harmadában kezdődik, mégpedig a cigányság kierőszakolt letelepítésével. Baracci, mulyo-lány, Rózu volt a felesége kiváló mesemondómnak, akitől érzékletesebben talán soha senki nem írta le ennek a keserveit. Ez volt az első határ, amely leomlott. Formailag római katolikusok lettek. Ezzel a következő válaszfal is eltűnt. Hamarosan átvették a magyar nyelvet (a cigány nyelvet már nemzedékek óta nem beszélik), ezáltal egy következő határvonalat léptek át. A közeledés további jelét a választott rokonság, a komaság intézménye jelentette. A kezdeményezők a cigányok voltak – de az elfogadásról se feledkezzünk meg! (Édesapámnak is volt cigány keresztyermekke.) Mára Baracán gyakorlatilag megszűnt a területi szegregáció. S megkezdődött a társadalmi kiegyenlítődés utolsó fázisa, a vérségi összeolvadás is. A folyamat konfliktusoktól korántsem mentes, ám összességében impozáns és látványos.

A könyv ennek a folyamatnak azon, 20. századi szakaszait elemzi, amelyek a tudomány eszközeivel elérhetők. A munka gerincét három fejezet alkotja: 1) A falu társadalmi jellemzői a 20. század első évtizedeiben, 2) A település életére ható külső tényezők, 3) A mai etnikai kép kialakulása. Ezeket a Bevezetés és Összegzés keretezi. Szerves ré-

sze a könyvnek a mintegy félszáz oldalnyi melléklet, valamint a gazdag irodalomjegyzék, illetve az idegen nyelvű összefoglalások.

A recenziens optimista.

Cigányfalu lesz Baraca? A válaszom egyidejűleg igenlő is, meg nemleges is. „Igen” – ha a kérdést vagy-vagy, azaz kirekesztően tesszük fel; „is” – amennyiben megengedően. Baracán a cigány-magyar fogalom párnak nem volt értelme, még kevésbé a kettő szembeállításának. A Bógyi-réten gyermekkoromban cigány–paraszt meccseket játszottunk. Azonosságtudatunknak a „magyar” része igen ritkán került szóba. Származásunk okán emlegettük egymást *parasztként*, illetve *cigányként*. Az, hogy mindahányan magyarok vagyunk, a lehető legtermészetesebb volt – nem volt ugyanis kivel szemben magyarként megfogalmazni hovatartozásunkat. (A Trianon után érkezett pusztai szlovák telepesek nem is igen számítottak a faluközösséghez – mint ezt a szerző is kifejti.)

Most egy hosszabb idézet következik a könyvből:

„Az egy településen töltött évtizedek – Baraca esetében – mind ez ideig nem vezettek nyílt etnikai konfliktushoz. A két etnikum egymásról alkotott képében nem a negatív vonások erősödtek, hanem egymás ismerete. Ez természetesen nem jelent súrlódásmentes idillt, pusztán annyit, hogy mindenki tudja, hol a határ, és nem akarja átlépni. Ezt a cigányok is tudomásul vették, már akkor is, mikor kisebbséget alkottak, a parasztok is tudomásul veszik, csak úgy, mint a megváltozott körülményekkel járó apró módosulásokat. Létezését kétségbe nem vonják.

Úgy tűnik, Baracáról nem véletlenül ’pereg le’ a roma probléma állami megoldásának néhány ötlete. Itt az egymás mellett élés olyan finoman kidolgozott gyakorlatával, a ’meg nem oldás, de mégis működés’ olyan változatával állunk szemben, amit elmozdítani (akár pozitív, akár negatív irányba) külső beavatkozás fizikai kényszer nélkül aligha tud. A külső szemlélő számára halmozottan hátrányos helyzetű falu lakói településük nehéz, már-már kilátástalan állapotát és megítélését pontosan ismerik, érzik. Mégis a birtokában vannak a közösségi tapasztalatok egyedülálló, megismételhetetlen, mások számára elérhetetlen ’kincs’-ének: senki nem állíthatja róluk azt, hogy előítéleteik vannak a másik etnikummal kapcsolatban. Az egymás mellett élésben szerzett több évtizedes tapasztalatuk ezt teljesen kizárja. A parasztok cigányokról alkotott képét jelentős mértékben meghatározza az, hogy bennük – bizonyos szempontból – önmagukat látják. Számukra a cigányok egyfajta tükröt jelentenek. Olyan tükröt, amelyben saját közösségi élettörténetük sikertelenségét láthatják meg: azt, hogy a faluból mint fizikai térből ők elfogytak, a cigányok pedig gyarapodtak. Az, hogy ez érzelmileg ’áthangolja’ a cigányok minősítését, nem nevezhető előítéletnek, sokkal inkább az együtt töltött évtizedek természetes következményének, amely azonban mindkét etnikum egymásról alkotott képének alapja.”

Eddig az idézet.

Ha a tudomány nem az azt művelők öncélú játéka, már pedig hitem szerint nem az, hogyha nem cél, csupán eszköz, túl kell tekintenünk annak határain. A cigányság kérdése Gömör déli részén nem alapvetően etnikai, nemzeti, sokkal inkább mentális és szo-

ciális kérdés. Feltehetjük persze a gondolkodóink javát régóta foglalkoztató kérdést: Ki a magyar? Az egyszerű rosznyói polgár példázata jut eszembe. Megkérdezték tőle, ő miféle. Így válaszolt: ha a magyarokat bántják, magyar vagyok, ha a zsidókat bántják, zsidó vagyok, egyszerűen: magyar zsidó vagyok.

Témánknál maradva: ez a könyv igazolja, hogy a *baracci cigányok* egyben magyarok is. Nem egyszerű annak eldöntése, melyik a jelző, illetve jelzett szó, azaz: „cigány magyar”, vagy „magyar cigány”? Nem ok nélkül állapítható meg, hogy az első szókapcsolat az indokoltabb. Azaz: a magyarságon belül cigányok. Legalábbis a népszámláláskor tett bevallás többségében ezt igazolja. Ez ma inkább még ösztönös hovatartozás, s kevésbé tudatos vállalás. A kérdést nem úgy kell feltenni: cigány? vagy: magyar? Az identitás ugyanis többretegű. Egyszerre *baracciak*, cigányok és magyarok!

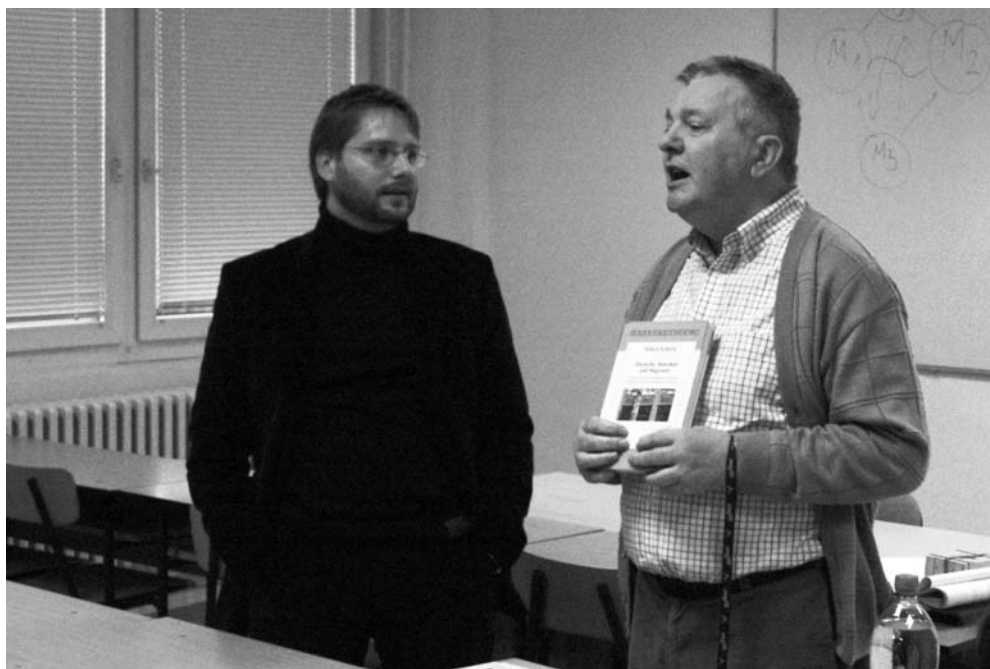
S ha nem tekintik túlságosan fennköltnek, még azt is megjegyezném: a vizsgált régióban (de tán másutt is) a magyar jövő legfőbb letéteményesei a cigány magyarok. A *baracci* példát úgy is jellemezhetnénk: az egymás mellett éléstől az együttélés...-ig – mondanám szívemből, de helyesebb, ha így fogalmazok: az együttélés felé.

Én talán ezt a tanulságot tekintem a könyv legfőbb hozadékanak. Az ilyen s hasonló tanulságos könyvekre lehet építeni a jövőnk tervezésekor.

Szíves figyelmükbe ajánlom.

Végezetre a Szerzőnek a gondos feltáró- és elemző munkát, a jubileumát ünneplő Etnológiai Központnak a könyv kiadásának a felvállalását, igazgatójának, Liszka Józsefnek a bemutatásra szóló felkérést, Önöknek pedig a megtisztelő meghallgatást köszönöm.

B. Kovács István

Andreas Schriefer könyvének bemutatója 2007. november 15-én a komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karán. A szerző mellett Pongó István, a Modern Filológiai Tanszék munkatársa (Liszka József felv. 2007)

A hetvenéves Ján Botík köszöntése

Dr. Ján Botík professzor, a szlovák néprajztudomány ki-magasló alakja, a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagja egy igen sikeres életpálya újabb fordulópontjához érkezett. 1938. november 13-án született Gorna Mitropolja faluban, Bulgáriában. Szülei a második világ-háború után, az 1940-es évek végén repatriáltak a bul-gáriai szlovák diaszpórából az akkori Csehszlovákiába.

Kitelepített magyar család elhagyott portájára kerül-tek Nagysalló (Tekovské Lužany) közelében, ahol a még gyermek Janko először ismerkedett a magyar szóval. Is-kolai, egyetemi tanulmányainak befejezése után a pozso-nyi egyetem néprajzi tanszékén kezdte el kutatói, okta-tói pályafutását (1963–1967), majd a Szlovák Tudomá-nyos Akadémia Néprajzi Intézetében folytatta évtizede-kig (1968–1988).

Mi 1969. októberében ismertük meg egymást a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének Ungváron tartott ún. Összszövetségi Néprajzi Konferenciáján, ahol inté-zetünk kiküldetésében mindketten előadást tartottunk ékes orosz nyelven. Ján Botík fő ku-tatási területe akkoriban még a szlovák népi építészet és a hagyományos családforma, ro-konsági rendszer volt. A konferenciát követő autóbuszos kiránduláson, a Turja-völgyi néprajzi objektumok (házak, csűrök, aborák és árbocos szénaboglyák, ágasbogas oszrók és szénaszárító állványok) fényképezése közben derült ki, hogy szlovák kollégánk tud néhány szót magyarul. Oroszul folyamatosan fejezte ki magát, de az orosz társalgásban meg mi voltunk járatlanok Filep Antallal, s a hozzánk csatlakozott két NDK-s német kollégá-val. Ott ismerkedtünk össze Ion Vladuțiu, erdélyi (marosludasi) származású román kollé-gánkkal (aki kiválóan beszélt magyarul) és néhány bolgár és lengyel pályatársunkkal is. Idestova negyven esztendeje annak, hogy megismerkedünk és összebarátkoztunk.

Talán ennek a megismerkedésnek is szerepe volt abban, hogy Ján Botík a következő évben magyar nyelvtanfolyamon fejlesztette tovább akkor még hiányos nyelvtudását, majd a Szlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében hosszú ta-nulmányútra érkezett Budapestre. Az Akadémia Néprajzi Intézetében én vállaltam a pat-ronálását, segítettem neki ügyei intézésében. Úgy adódott, hogy az MTA abban a házban bérelt számára szobát, amelyikben mi lakunk a családommal. Így aztán nemcsak az inté-zetben, de azon kívül is sokat voltunk együtt és Janko Botík egyre jobban értette a ma-gyart szóban és írásban. Néhányszor néprajzi gyűjtőútra is sikerült kocsit szereznem, s együtt látogattuk meg a Pilis-hegység szlovák falvait. Egy-egy alkalommal Lami István-nal kirándultak Acsára (Galga-völgy) és alföldi jellegű szlovák településekre. Akkor is-merkedett meg Krupa Andrással is!

Az MTA Néprajzi Intézetének első számú feladata akkoriban a *Magyar Néprajzi Le-xikon* megírása volt, amin Ortutay Gyula vezetésével dolgozott az egész kollektíva. A fi-atal Jan Botíkot nagyon érdekelték, mind a *Magyar Néprajzi Atlasz*, mind a *Magyar Néprajzi Lexikon* tervezetei, kivitelezésének munkálatai. Sokat kérdezett a lokális, regionális keretezésű, sok terepmunkát igénylő néprajzi vállalkozásokról is. Főként a „palóc mono-gráfia” tervezetéről és a Börzsöny-hegység vidékén végzett terepmunkáról tudtam tájékoz-tatni. Első hosszabb néprajzi olvasmánya magyar nyelven Kósa László és Szemerkenyi

Ágnes: *Apáról fiúra* című könyve volt. Ennek a könyvnek a felfogása, az egész Kárpát-medencére, a teljes magyar nyelvterületre kiterjedő keretezése, a néphagyományok és a nemzeti kultúra kapcsolódásait felmutató törekvése nagyon megragadta. Érzékelte, hogy a néprajzi jelenségvilág kutatását hiba lenne országhatárokhöz kötni. Helyesebb a politikai határokon túllépve, egy-egy etnikum egész nyelvterületére kiterjeszteni, s az együtt élő népek, nyelvek szoros kapcsolatrendszerét, folytonos kölcsönhatását szem előtt tartva megvalósítani. Már az 1970-es évek elején felkeltették érdeklődését a Kriterion kiadásában megjelent magyar néprajzi könyvek és az Újvidéki Egyetemen kiadott Hungarológiai Közlemények. Már akkor megfogalmazta, hogy hasonló néprajzi kutatásokat kell végezni a Magyarországon, a Vajdaságban, illetve Romániában, a Kárpátalján, Bulgáriában és Amerikában élő szlovák közösségek körében, s hasonló kiadványok szükségesek azok etnikus kultúrájáról, nyelvi sajátosságairól is.

Ján Botík mindig világosan látta, hogy a nemzetiségek, etnikai és nemzeti kisebbségek kutatása olyan tudományos érdek, amelytől idegen minden nemzeti elfogultság és előítéletesség. A külföldön élő szlovákság és a Csehszlovákiában élő nemzeti kisebbségek néprajzi kutatását egyaránt fontosnak, ugyanazon irányzat, tudományos törekvés két egymást feltételező, egymást kiegészítő felének tartotta. Kezdetről fogva ez a nyitott gondolkodás volt közöttünk a rokonszenv és a barátság alapja, legfőbb tényezője. Janko barátom a szlovákiai nemzetiségek, köztük a magyarok néprajzi kutatására már az 1970-es években is hatással tudott lenni. A SAV Národopisné Ustav tudományos titkáráként ő fogadta az akadémiai csereegyezmény keretében szlovákiai tanulmányútra érkező magyar kollégák többségét. Nekem is ő volt a mentorom az 1972-ben egész Dél-Szlovákiára kiterjedő, majd az 1978-ban, 1979-ben és 1980-ban a történeti Gömör megyére korlátozott terepkutatásaim hivatali ügyintézésében. Figyelme nem korlátozódott az adminisztrációra. Emlékezetes baráti gesztusa volt, amikor saját kocsijával egész napos kirándulást tett velem a szenci tavak érintésével Nagyszombatba, ahol akkor már idősödő, de még kertészkedő, palántanevelő szüleinek is bemutatott, majd a Kiskárpátokon átkelve a Búrmezőre. Végül Malacka és a habán hagyományú Nagylévárt meglepetésként követően, Dévényen át tértünk vissza Pozsonyba. 1979-80-ban Ján Botík és Méry Margit (aki akkor az akadémiai intézet alkalmazásában állt) szervezte Szlovákiában – én pedig Magyarországon –, a Dunaszerdahelyen 1980-ban megtartott első szlovák–magyar („bilaterális”) néprajzi konferenciát. Az ott elhangzott előadásokból egy-egy szlovák és magyar nyelvű kötetet jelentetett meg a pozsonyi néprajzi intézet az említett szervezők szerkesztésében. A *Magyar Néprajzi Lexikon* megjelent kötetei láttán határozta el Ján Botík hasonló szlovák vállalkozás elindítását, melynek motorja, szerzője és 1988-ig vezető szerkesztője volt (*Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska* 1–2. Bratislava, 1995).

Az 1980-as évek első felében, amikor már az ELTE Néprajzi Intézetében dolgoztam, találkozásunk megritkultak. Néha-néha a békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Konferenciákon vagy még távolabb (pl. Szuzdalban a SIEF II. kongresszusán) találkoztunk. 1988-ban Ján Botík is elhagyta az akadémiai intézetet. Előbb a turócszentmártoni Néprajzi Múzeum igazgatóságának terhére vette magára (1989–1990), majd Pozsonyba került a Szlovák Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumába, ahol létrehozta a Horvát Kultúra Dokumentációját, s néhány évig a Szlovákia határain kívül élő szlovákság kutatásának szakmai referense volt. Már előbb is Ján Siráckyval, a vajdasági származású történésszel dolgoztak együtt a *Slováci vo svete* két vaskos kötetén (Martin, 1980). Botík az 1970–80-as években szívós terepmunkásként felkereste a magyarországi, vajdasági, szlavóniai, romániai, bulgáriai szlovák falvak többségét, s kutatásainak eredményeiről számos publikációban

számolt be (Lásd például: *Slováci v Bulharsku*. Bratislava 1994). Ezeket követően távolabbi utakra is vállalkozott, s tanulmányozta az Argentínában, majd az Egyesült Államokban élő szlovák diaszpórák életét. A pampák vidékén élő szlovák csoporthoz személyes szálak, rokoni kapcsolatok fűzik, ami előnyt jelentett az ottani szlovák közösségek életének leírásában, történetének, akkulturációjának, etnokulturális idomulásának feltárásában. Ezt a vállalkozást örököltette meg egyik kiváló, könyv méretű közösségstudmánya (*Slováci v argentinom Chacu. Historický a etnokultúrny vývin pestovateľov bavlny*. Bratislava 2002).

Még intézeti éveiben kezdeményezte a Hont vármegye északi részén folyó néprajzi kutatást. Az általa szerkesztett vastag tanulmánykötetben (*Hont. Tradície ľudovej kultúry*. Martin 1988) a népi építészet és lakáskultúra nagy fejezetét dolgozta ki. 1985-ben publikálta Alsó- és Felső-Boca lakáskultúrájáról első jelentős tanulmányát (Zborník SNM, Etnografia 26. Martin), s e nyaralóhelyeül, vidéki otthonául választott faluról, annak közösségi életéről, hagyományos anyagi kultúrájáról nemrégiben már egy gazdagon dokumentált lokális néprajzi monográfiát is megjelentetett (*Vyšná a Nižná Boca. Vlastivedná monografia*. Bratislava 2004). Döntően saját terepmunkára, fényképfelvételeire és műszaki felvételeire alapozott népi építészeti tanulmányait betetőzte egy angol nyelven kiadott kötet (*Folk Architecture in Slovakia*. Bratislava, 1998). Ez a kötet Európa népi építészeti örökségének feltárásához is fontos hozzájárulás és nyomdai kivitele folytán is egyik ékköve a szlovák néprajzi könyvkiadásnak. Számunkra fontos forrásmunka, hiszen gazdag és eredeti anyagot mutat be Dél-Szlovákia magyarlakta vidékeiről, településeiről. Említést érdemel, hogy tekintettel van magyar szerzők (pl. Bakó Ferenc, Balassa M. Iván, Filep Antal, Szabó István) műveire, s nélkülözhetetlen anyagot közöl a Magas-Felföld népi építészetének történeti értékű objektumairól.

Ján Botík kutatási területe az 1980-90-es években tovább bővült, s egyre többet foglalkozott Szlovákia néptörténetével, az ország nemzeti, etnikai közösségeinek hagyományos kultúrájával, az etnicitás elméleti kérdéseivel és fogalomtárával. 1991–2005 között a horvát kultúra és a határon túli szlovákok kutatásának dokumentációs központját vezette a Szlovák Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumában Pozsonyban. Fogalommagyarázatait kezdetben konferenciákon, később egyetemi oktatóként adta elő. Előbb, az 1990-es években a pozsonyi egyetem néprajzi intézetének docense, majd 2001-ben az újonnan alapított nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Néprajzi Tanszékének professzora lett. Évek óta ott tartja sikeres kurzusait Szlovákia népességének etnikai térszerkezetéről, etnikai képének történeti változásáról, folyamatos alakulásának szakaszairól. Az utóbbi évtizedben két jeles monográfiát szentelt ennek a tematikának. Egyik a régen érlelődő könyv a szlovákiai horvátok településeiről, kolonizációjáról, néphagyományainak és identitásának sajátos vonásairól (*Slovenskí Chorváti. Etnokultúrny vývin z pohľadu spoločenskovedných poznatkov*. Bratislava 2001). A kötet elemzi a horvát nemzeti közösség társadalmi tagoltságát a rendi korszakban, behatóan foglalkozik a nyelvvaltozatok kérdésével. Az anyagi kultúra és a társadalmi szerkezet bemutatása után bő teret szentel a társadalmi és a naptári, ünnepi szokások, a szövegfolklor, sőt a zenefolklor helyi jellegzetességeinek is. A könyv belső borítóján egy Magyarországon számon sem tartott színes nyomat látható 1850-ből, rajta Pozsony vidéki magyar és horvát pár népviseletben. A magyar férfi bőgyatyában, a horvát nő *abronićával* (vízhordó rúddal) a vállán. A meglepően gazdag bibliográfia magyar nyelven megjelent tételeket is tartalmaz – Acsádytól Vargyas Lajosig –, s jól tükrözi a szerző két évtizedes munkásságát e tárgyban.

Végül szólni kell Ján Botík professzor legutóbb megjelent könyvéről is (*Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multi-etnického Slovenska a*

zahraničných Slovákov. Bratislava 2007). Ebben a művében összefoglalja mindazt az ismeretanyagot, amit a szlovák néprajzi és történeti irodalom alapján fontosnak tart elmondani Szlovákia kisebb-nagyobb népeinek, néptörzskéinek, etnikumainak (szlovákok, magyarok, németek, csehek, zsidók, ruszinok és ukránok, lengyelek, horvátok, szerbek, bulgárok, cigányok) történetéről, településvidékeiről, néphagyományainak jellegéről és a többi néppel való együttéléséről, interetnikus kapcsolatairól. Az egyik magyar recenzens, Liszka József megállapítása szerint a szakmai objektivitás, a nemzeti tolerancia könyve ez az összegzés, mely alkalmas arra, hogy többoldalú párbeszéd kiindulópontja legyen. Említeni kell, hogy a könyvben elhelyezett térképvázlatok és a hátsó borítón látható nemzetiségi térkép (1851 Karl von Czoerning nyomán) meggyőzően szemléltetik ennek a történeti és geográfiai régióknak a multietnikus jellegét.

Ján Botíkot a valóság hűséges dokumentálására, pontos felmutatására, az igazság keresésére való törekvése avatja korunk egyik kiemelkedő európai etnológusává Szlovákia határán belül és azon kívül is. Gondolkodásának nyitottsága, egyetemességre és tárgyilagosságra törekvése minden publikációjában szembetűnő. Szerencsémnek tartom, hogy már közel negyven esztendeje ismerhetem, és jó barátomnak tudhatom. Közel negyven éve követem egyre jobban kiteljesedő munkásságát, egyre emelkedő pályáivét, csodálhatom töretlen munkakedvét, ismerhetem meg újabb és újabb könyveit. Most, amikor szívemből gratulálok Neki a megtett úthoz, a pálya csúcsát jelképező jubileumhoz, igaz barátsággal kívánok az elkövetkező évekre, évtizedekre is jó egészséget és nagyon sok örömet a munkában és a családban.

Janko Botík barátom Isten éltesse!

Paládi-Kovács Attila

Szabó László 70 éves

2009. szeptember 27-én töltötte be 70. életévét Szabó László néprajzkutató, muzeológus, sokunknak Tanár Úr. A szolnoki Damjanich János Múzeumban, egyetlen főállású munkahelyén szeptember 29-én kis ünnepséggel, kiállítással, a *Tisicum* (a Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Múzeumok évkönyve) erre az alkalomra megjelentetett számával köszöntöttük a Tanár Urat.

Szabó László pályájának főbb állomásai közé tartozik, hogy 1963-ban szerzett Debrecenben magyar–történelem–néprajz szakos diplomát, és ugyanekkor került a Damjanich János Múzeumba. 1968-ban doktorált, 1974-ben kandidátusi fokozatot szerzett, 1993-ban docens lett, 1994-ben habilitált, 1997-ben pedig akadémiai doktori címet kapott.

Publikációs jegyzéke – a szerkesztett munkáktól eltekintve – jelenleg 350 tételből áll, ezek között mintegy 20 önálló kötet. Az ő nevéhez fűződik a mai Jász–Nagykun–Szolnok megye területének egyedülálló néprajzi feltárása. A Csalog Zsolthoz és Pócs Évához kötődő kezdeményezésnek 1965-ben lett az irányítója és összefogója, ebből a csapatmunkából született a *Szolnok Megye Néprajzi Atlasza* két-két kötet. Ilyen típusú feltárás azóta sem készült egyetlen másik magyarországi megyében sem.

Az Atlasz munkálataival párhuzamosan gyűltek össze a végül két kötetű formált megyebeli településtörténeti adatok. A feltáró munka előkészületei során születtek azok a leginkább „falulap”-nak nevezhető adatsorok, amelyek minden településről azonos történeti források adatait rendezik egymás mellé, alapot teremtve ezzel minden típusú későbbi kutatáshoz. Ennek a munkának könyv formában megjelent eredménye az *Adatok Szolnok megye történetéből* két kötet.

Hasonló jelentőségű, teljesen Szabó László nevéhez kötődő kezdeményezés az a vállalkozás, amely mára sok magyarországi megyéről elkészült, ám Szolnok megyével kez-

dődött, az ő módszertani útmutatásával. Ez pedig a megyék népművészetét az Európa Könyvkiadó *Népművészeti Örökségünk* című sorozatában bemutató kiadványa. A Szolnok megyei kötet elsőként, a későbbiek számára is irányadóként, 1987-ben jelent meg.

Muzeológiai munkájának valamennyi területe magán viseli ezt a fajta kezdeményező, eredeti és a kultúra lényegi vonásait megragadni és megmutatni, értelmezni törekvő látásmódot, ám valamennyit még említés szintjén felsorolni is lehetetlen. Ezek közül is nagy jelentőséggel bír az a muzeológiai tárgygyűjtő szempont, amelynek érvényesítésével már az 1970-es évek legelején teljes egészében gyűjtött be egy, történetiségében, szinkron vizsgálatában egyaránt feldolgozott teljes tanyai gazdaság anyagát. Ez a komplex szemlélet a mai magyar muzeológiában is értékálló.

Hasonló komplexitás jellemzi tudományszemléletét. A tudományok közötti átjárhatóságot, egymás eredményeinek felhasználását manapság gyakran az interdiszciplinaritás szóval jelöljük. Szabó László munkásságát a tudományok közötti magabiztos átjárás jellemzi, már az 1960-as évek óta. Leghatékonyabban a történettudomány hasznosítja néprajzi látásmódját. Szemlélete – a múzeumi tudományos életen kívül – leginkább a Hajnal István Kör konferenciáin és tanulmányköteteiben hatott.

Számtalan publikációja, kiállítás-rendezése és tárgygyűjtése mellett, azokhoz viszonyítva nem igazán dokumentálható, mégis: azoknál is jelentősebb egyéniségének, elméleti munkásságának *hatása tanítványaira*. Tudományos pályája kezdete óta folyamatosan foglalkozik a munka kutatásával. A társasmunkák vizsgálatának történetéből kiindulva, leginkább Fél Edit eredményeihez csatlakozva a magyar nyelvterület egész Dunán inneni részén vizsgálta a munkaszervezeti formákat. Ezek a kutatások, az ezekből levont következtetések indították el azon az úton, amelynek során a társadalomnéprajz fogalmának új, csak hozzá köthető értelmezést adott. Ennek értelmében számára a (népi) társadalom nem csupán tárgya a kutatásnak, hanem – őt idézve: „*A társadalomnéprajz a kultúrát társadalmi jelenségként értelmezi, s dinamikus oldaláról közelíti meg. Nem kész produktumok, hanem az azt létrehozó tevékenység oldaláról vizsgálja a paraszti (népi) kultúra egészét...*”

Erre az értelmezésre természetesen rimel Szabó László kultúradefiníciója, miszerint „*a kultúra az emberi tevékenység és annak minden eredménye*”. Már ez a meghatározás is árulkodik arról, hogy elméletének egyedisége nem abban merül ki, hogy szembe megy másokkal, leginkább az elődökkel. Amikor definícióját megfogalmazta, arra is felhívta a figyelmet, hogy a magyar néprajztudomány annyi adatot, eredményt mondhat már magáénak, ami megengedi, netán megköveteli a többféle értelmezést.

Ez a sajátos társadalomnéprajz persze nem jelenti azt, hogy mással nem foglalkozott, nem foglalkozik. Alapvető kutatásokat végzett el már eddig is a család, a rokonsági rendszer, a parasztság értelmezése, a népművészet tágan felfogott témaiban – hogy igazán csak néhányat említsünk. Amennyiben kutatásainak földrajzi kereteit keressük, az valóban Magyarország – a mai határokon is átnyúló – Dunán inneni részét jelenti. Ezeknek a kutatásoknak, tudományos eredményeik mellett figyelemre méltó más hozadékuk is van. „Szabólacis” gyűjtőmódszerétől mindig is igen távol állt az a fajta tudós attitűd, aki pusztán adatközlőként kezeli beszélgetőpartnerét. Ezért lehetséges – és ez számtalanszor be is bizonyosodott –, hogy mindenki, akivel valaha is beszélgetett, visszavárja őt. Ezzel nem csupán önmaga, hanem valamennyi terepen kutató néprajzos jóhírért öregbíti, munkáját könnyíti meg.

Gecse Annabella

Társadalomkutató tudományos műhelyek a mai Magyarország szomszédságában I.

(Szolnok, 2009. február 4.)

2009. február 4-én a szolnoki Damjanich János Múzeumban mutatkozott be a Fórum Kisebbségkutató Intézet és annak Etnológiai Központja. Az eseményre a szolnoki Damjanich János Múzeum és a Magyar Néprajzi Társaság Társadalomnéprajzi Szakosztálya közös rendezvényeként került sor, levezető elnöke a szakosztályi elnök, Bárh János volt.

A rendezvény célja volt választ adni arra a kérdésre, összeérnek-e – problémafelvetés, módszertan, megoldás tekintetében – a magyarországi és a Magyarország határain túli magyar tudományos műhelyek eredményei – legalábbis olyan esetekben, amikor mindét típusú intézmény kutatási témáját a mai Magyarország határain túli magyar közösségek jelentik. Azaz: hogy látják a tudományos eredmények tükrében az említett közösségek egymást és önmagukat. Továbbgondolva a problémát tulajdonképpen arra is választ kéne kapnunk vagy legalább keresnünk, hogy a határok megnyitása, az Európai Unióhoz való csatlakozás meghozta-e azt az eredményt, amit a tudományos munka „áramlásától” reméltünk.

A Fórum Kisebbségkutató Intézet bemutatkozásának talán túlságosan is leegyszerűsített végeredménye nem a széttagoltságot, nem a szándékos elzárkózást bizonyítja, de tagadhatatlanul tanúskodik a különfejlődésről (ez a konferenciának is egyik kulcskifejezése lett).

A kutatások szervezését, irányítását, feltételeik megteremtését Tóth Károly, az Intézet igazgatója taglalta. Előadásában a részlegek ismertetése mellett hangsúlyozta azoknak az adattáraknak, dokumentumgyűjteményeknek a jelentőségét, amelyek egyrészt a csehszlovákiai magyarság korábbi története során képződtek, másrészt az utóbbi két évtizedben váltak létfontosságú kordokumentumokká, a legújabb kori történeti kutatások nélkülözhetetlen forrásaivá (pl. politikai pártok programjai). Az Intézet saját kutatási eredményeit át- meg átszővi az a ma már egyre sűrűbb, az interneten is elérhető adatháló, amely a szlovákiai magyarság teljes egészére vonatkozó, többféle adattípusból, több időmetszetből, teljes települési és népesedési viszonyokra épülő tényanyagból alakult rendszerré (pl. bibliográfiák, kronológia, rendezvények, települések, fotók, képeslapok).

Liszka József, a Fórum Intézet egyik fontos részlegét, az igazgatásával működő Etnológiai Központot mutatta be. Kiadványai és kutatási programjai révén a Központ élő kapcsolatban áll a nemzetközi néprajzi (etnológiai) kutatásokkal, eredményei azok között is jelentősek. A kutatási programok között kiemelt jelentőséggel bírnak azok a témák, amelyek a legújabb jelenségeket igyekeznek rendezetten számba venni. Ide sorolható például a temetők, a sírjelek komplexitásra irányuló kutatása – ennek eredményeiről L. Juhász Ilona számolt be. A több könyvsorozatot, évkönyvet életben tartó intézmény arculatában külön hangsúlyt kapott a kutatási témaként egyre népszerűbb, ám nem mindig tudományos igényrel kezelt szakrális kisémlékek problémaköre. Az Etnológiai Központ egyik figyelemre méltó sikere a Szakrális Kisémlék Archívum kiépítése, a témakör kutatási módszereinek tisztázása, a terminológia kidolgozása. Az Etnológiai Központ e témában született eredményei nemzetközi viszonylatban is mintaadók.

A Fórum Kisebbségkutató Intézet bemutatkozását hozzászólások követték. Bartha Elek, a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének vezetője emlékeztetett a debreceni tanszék szlovákiai magyar tájakat kutató munkájának több évtizedes múltjára, amely egyben a mai Fórum Kisebbségkutató Intézet munkatársaival is – noha korábban más intézményi keretek között – több évtizedes szakmai együttműködést jelent. Szabó László, a szolnoki mű-

zeum nyugalmazott munkatársa, debreceni egyetemi tanár a szolnoki múzeum tudományos tevékenységének a szlovákiai magyar vidékek kutatásában elért eredményeiről szólt.

A délután folyamán Dénes Zoltán néprajzkutató, egyetemi tanár, plébános nyitotta meg a múzeum Folyosó Galériájában az Etnológiai Központ szakrális kisemlék-témájú fotóiból készült, „Állított keresztényi buzgóságbul...” című kiállítást. A már több magyarországi múzeumban és egyéb intézményben is bemutatott szakrális kisemlék-anyag nem pusztán a fotó, mint dokumentáció miatt értékes, hanem azért is, mert – néhány példával szemlélítve – a feldolgozás menetét, a nyilvántartásba vétel módját, a közzététel változatait is megmutatja a látogatóknak.

Gecse Annabella

Az „Állított keresztényi buzgóságbul...” c. kiállítást Dénes Zoltán néprajzkutató és a Damjanich János Múzeum igazgatóhelyettese Kaposvári Gyöngyi nyitja meg (L. Juhász Ilona felv., 2009)

A cigány kultúra néprajzi és történeti kutatása a Kárpát-medencében

Konferencia Bódi Zsuzsanna emlékére

(Gödöllő, 2009. február 18–20.)

„Szakunk elsődleges feladata továbbra is a Kárpát-medencében élő cigányság népi kultúrájának, társadalmi és nyelvi tagozódásának, mentalitásának minél alaposabb leírása, minél részletesebb dokumentálása.... ...A mostani konferencia is bizonyítja, hogy időnként össze kell találkozni a különböző szakirányokban, műhelyekben dolgozó kutatóknak, a jövőben rendszeresíteni kell ezeket a találkozókat.”¹

Ezekkel a szavakkal zárta be Paládi-Kovács Attila az MTA Néprajzi Kutatóintézete 1993. szeptember 17–18-án Budapesten rendezett *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században* című konferenciáját. Akkor is, korábban is, és később is a cigány kultúra kutatásával foglalkozó konferenciák, valamint az előadásokból született tanulmánykötetek egyik motorja Bódi Zsuzsanna volt. 2009-ben a tulajdonképpen e sorba illeszkedő tanácskozást a szervezők (a Magyar Néprajzi Társaság és a gödöllői Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kara) sajnos már csak a 2007-ben elhunyt Bódi Zsuzsanna emlékének tudták szentelni.

Paládi-Kovács Attila több mint egy évtizede megfogalmazott szavai ma is érvényesek, noha az azóta eltelt időben tudományunk mérföldköveknek számító eredményekkel is gazdagodott. Többek között éppen a gödöllői Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kara szervezeti keretei között létező, Nagy Pál nevével fémjelzett ciganológiai/romológiai gyűjteménnyel. Ez a páratlan könyv- és periodikatár, sajtóanyag- és dokumentumgyűjtemény is indokolta, hogy a konferencia helyszíne a gödöllői egyetem legyen.

A február 18-án, délután kezdődő tanácskozás első egységében Villányi László, a Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karának dékánja és Paládi-Kovács Attila, a Magyar Néprajzi Társaság elnökének köszöntője után Kállai Katalin, az OKM Esélyegyenlőségi Főosztályának előadója nyitotta meg a tanácskozást. Bódi Zsuzsannára, munkásságára és kutatásainak szerepére Eperjessy Ernő a Magyar Néprajzi Társaság Nemzetiségi Szakosztálya nevében emlékezett. Végül Deáky Zita könyvújdonságot mutatott be. Egészen friss kiadványnak számít Augustini ab Hortis Sámuel *A Cigányok Magyarországon...* című, 1775-ben megjelent munkájának – szlovákra már korábban is, ám ezúttal – magyarra fordított változata.²

A délután második egységét Pozsony Ferenc előadása nyitotta, „Sátorosok Erdélyben” címmel. Kovalcsik Katalin legfrissebb kutatási eredményeiről számolt be, amelyek egy dunántúli beás lakodalom, a benne felbukkanó, magyar, sváb, cigány (vagy azoknak tartott) zenei jellegzetességek elemzésére épülnek. A délután harmadik blokkja Könczei Csongor előadásával indult, aki a sokat, mégsem eleget kutatott kalotaszegi zenészekkel, a közönség szempontjából nevesítést nem igénylő, épp ezért nevenincs muzsikuskoknak titulált zenészekkel foglalkozott. Kinda István háromszéki és erdővidéki cigányok életmódjáról, mesterségéről, annak tágabb közösségbe épüléséről szólt. Agócs Attila a gömöri romung-

1 Paládi-Kovács Attila: Zárszó. In Bódi Zsuzsanna közrem. szerk.: Barna Gábor: *Cigány néprajzi tanulmányok 1. Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században*. Salgótarján: Mikszáth Kiadó 1993, 264 p.

2 Augustini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775–1776)*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Deáky Zita – Nagy Pál. Sorozatszerkesztő. Ujváry Zoltán. Budapest–Gödöllő 2009 /A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 12./

rók meséi kapcsán vetette fel, lehet-e egyáltalán romungrónak nevezni a szlovákul (is) beszélő cigányokat, továbbá azt a saját kutatásaival megalapozott nézetét, miszerint a mai szlovák-magyar nyelvhatár mentén is kitapintható, hogy a szlovák környezetű cigány mesélők a szlovák, a magyar környezetűek a magyar mesekincshez igazodnak repertoárjukkal. Agócs Gergely hangszeres népzenei bemutatója után a nap záró előadását Pusko Gábor tartotta. Saját tornaljai kutatásai alapján mutatta be a virrasztó cigány családokban és nagyobb közösségekben betöltött szerepét – külön figyelemmel az e szerepben bekövetkezett változásokra.

Február 19-én az előadások 4 egységben hangzottak el. Bana Józsefé volt az első, aki elemezhető levéltári forrásokat szolgáltatót meg Győrből, különösen a Győr Város Magánokiratai között fellelhető ún. cigány esküt, valamint a vajda kinevezési okmányát. Kardos Ferenc egy Zala megyére vonatkozó, szintén levéltári anyagból készült forráskiadvány felhasználhatóságát elemezte előadásában. A második szakaszban Nagy Pál, az egyetem romológiai gyűjteményének kezelője a beások és oláhok lehetséges definiálásáról szólt. Felhívta a figyelmet arra, hogy ők sem képeznek egységes csoportot, mint ahogy azok a közösségek sem, amelyek mellett – legtöbbször valóban teknővájókként – éltek, élnek. Landauer Attila nyelvészeti – történeti előadásában a ticsánokról, főleg megnevezésükről szólt. Mészáros Ádám előadásában – a történeti előzmények helyi áttekintése után – a barcsi beásokról elmondta, hogy mai fiatal nemzedékeik már a magyart tartják anyanyelvüknek, tulajdonképpen most zajlik a nyelvváltás. Katona Csaba egy konkrét személyről, a 19. század végi balatoni, főleg balatonfüredi fürdővendégek kedvencéről, Farkas Miksáról, zenéjének idegenforgalmi jelentőségéről szólt. Az aznapi záró blokkban három előadás hangzott el. Gerhard Baumgartner megrázó képet festett a burgenlandi cigányok történetéről, Binder Mátyás a roma nemzeti kultúra megteremtésének szándékáról és eszközeiről beszélt, Perger Gyula pedig győri roma családtörténeteken vezette végig a konferencia közönségét, amelyek kapcsán az asszimiláció és az identitás problémakörét világította meg. A napot filmvetítés zárta a készítő, Tari János magyarázataival. A cigány kultúra jelen kérdései köré szerkesztett utolsó napi előadások két egységbe rendeződtek. Bakó Boglárka egy erdélyi (Kovászna megyei) cigány közösség mai életében végzett mélyfúrást, egy konfliktushelyzet elemzéséből bontotta ki a közösség, benne cigányok és nem cigányok belső erőviszonyait. Peti Lehel egy vegyes népességű (román, magyar, cigány, szász), mintegy 700 fős településen vizsgálta meg és értelmezte a látható és láthatatlan, mégis létező különbségeket, az elhatárolódás jelzett és nem jelzett helyzeteit. Fosztó László a roma közösségeket az újnak számító vallási mozgalmak szemszögéből elemezte, megkülönböztetve az egyházak hozzáállásának két alaptípusát, a kulturálisan érzékeny és a kulturálisan „vak” viszonyulást. A szünet utáni, utolsó egységben három előadás kapott helyet. A teljes magyarországi cigány népesség viszonylatában, a rá vonatkozó kutatási eredmények fényében kereste a választ Szuhay Péter arra a kérdésre, milyen elemekből tevődik össze a mai társadalom cigányképe, illetve azok milyen csatornákon keresztül fejtik ki hatásukat. Előadásában törvényszerűen nyitva maradt az a kérdés, mi az, ami a napjainkban fel-felmerülő cigány/roma kérdések kapcsán megnyilatkozó szakértőket és nem szakértőket a megszólalás jogához juttatja. Gecse Annabella előadása a barcai cigányok sajátos, a nem cigányokkal való együttélés több évtizedes múltjával összefüggő viszonyait taglalta. Tolnayné Jakabfi Edina egy baranyai község, Old példáját elemezte. Az esettanulmány a csak nagyon érzékeny kutatói hozzáállással elérhető eredmények és megfigyelések lebilincselő összegzése volt.

Zárszavában Paládi-Kovács Attila irányvonalak mentén összegezte a konferencia előadásait és bizakodásának adott hangot a tekintetben, hogy az elhangzottak hamarosan tanulmánykötet formájában is napvilágot látnak.

Gecse Annabella

Agócs Attila és Pusko Gábor a budapesti „Colligite fragmenta” konferencián (L. Juhász Ilona felv. 2009)

„Colligite fragmenta!” – örökségvédelem Kárpátalján és a Felvidéken (Budapesten, 2009. május 6–9.)

A háromnapos konferenciának a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara adott otthont. „*Colligite fragmenta!*” – örökségvédelem a Kárpátalján és a Felvidéken címmel meghirdetett tanácskozást azzal a céllal rendezték, hogy a magyarországi hallgatóság számára ismertté váljanak a Kárpátalját és a Felvidéket érintő legújabb művészettörténeti, régészeti és restaurátori kutatások, valamint az örökségvédelem helyi eredményei. A rendezvény szervezője az ELTE Hallgatói Önkormányzatának Művészettörténeti Intézeti Képviselte és a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Határon Túli Emlékek Osztálya volt.

A konferencia előzménye a 2008. áprilisában szervezett *Colligite fragmenta! – örökségvédelem Erdélyben* című egynapos tanácskozás volt. E mostani már 3 napos rendezvényen számos szakterület kutatói – építészek, művészettörténészek, muzeológusok, s természetesen a műemlékvédelmi szakemberek – köztük egyetemi hallgatók, doktoranduszok is

– tartottak előadást Magyarországról, Kárpátaljáról, s természetesen Szlovákiából, de volt köztük erdélyi előadó is. A közel 40 referátum méltatására itt nincs mód (a szervezők egyébként tervezik az elhangzott előadások megjelentetését), ezért csupán nagyvonalakban azt ismertetném, milyen Szlovákia mai területét érintő előadások hangzottak el három nap során. A konferencia nyitó előadását Sebestyén Józseftől (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest) hallhattuk „*Gondozzuk műemlékeinket annak idejében...*” – *külhoni örökségünk védelmében 1990–2006* címmel. Éri István izgalmas referátumát, amelynek köszönhetően tudomást szerezhettünk egy csak nagyon szűk körben ismert eseményről: a Szent Erzsébet székesegyház kincseinek második világháború idején Hejcére történt átmekítéséről, valamint a visszaszállítás viszontagságairól. Marosi Ernő művészettörténész témája ugyancsak a kassai Szent Erzsébet dóm volt. Szó volt továbbá a templomi falfestmények feltárásáról, restaurálásáról (a leleszi premontrei kolostorkápolna, valamint a csécsi templom festményeiről), szárnyas oltárok, kazettás mennyezetek vizsgálatának eredményeiről, a szalanci várról, a bakabányai templom hajóboltozatáról, a gömöri református templomok felméréséről, a borsi Rákóczi kastély építéstörténetéről és felújításáról stb. Lővei Pál a mai Szlovákia területén található középkori síremlékekről szóló előadásából megtudhattuk, hogy már a középkorban is számtalan olyan esettel találkozhatunk, amikor az élők – egyházi és világi személyek egyaránt – előre elkészítették, vagy pedig megrendelték síremléküket, tehát a napjainkban is elterjedt gyakorlat egyáltalán nem számít új jelenségnek. Maróty Katalin Wéber Antal romantikus kastélyait bemutató előadásának központi témája a galántai Esterházy-kastély volt. Oriško Štefan, a pozsonyi Comenius Egyetem művészettörténésze *A középkori pöstyéni templomrom a műemlékvédelem és művészettörténet törekvései között* címmel tartott előadást, Krcho János (kassai Műszaki Egyetem Művészeti Fakultása) pedig a Kassa környékén feltárt objektumok töredékeinek illesztési kísérleteiről számolt be. A tőketerebesi múzeum munkatársa (Ján Chovanec), a dobóruszkai templomban végzett ásatások, s az ott talált sírok feltárásának eredményeivel ismertette meg a hallgatóságot, különös tekintettel Dobó István személyére. A komáromi erőrendszerral annak legszakavatottabb ismerője, a komáromi Gräfel Lajos ismertette meg a hallgatóságot. Gazdag szemléltető anyagnak segítségével végigkísérte annak történetét – pusztulást, pusztítást egyaránt –, de számítástechnikának köszönhetően láthatóvá váltak a Közép-Európa viszonylatában legnagyobb erőrendszer jövőbeli hasznosítására vonatkozó tervek is. Pusko Gábor, a tornaljai Kulturális Antropológiai Műhely képviselőjében Tornalja és szűkebb környéke örökségvédelmi szempontból figyelemreméltó objektumaira hívta fel a figyelmet.

Természetesen a három nap alatt szó volt a szlovákiai magyar muzeológia és tudományosság intézményes háttéréről, az eddigi eredményeiről is. Jarábik Gabriella, a 2002-ben megalapított pozsonyi székhelyű Magyar Kultúra Múzeumának igazgatónője az intézmény eddigi eredményeiről és terveiről szólt, Csütörtöky József igazgató pedig a több mint 120 éves Duna Menti Múzeum eredményeivel ismertette meg a hallgatóságot. A közelmúltban létrehozott Füleki Vármúzeum tehetséges fiatal igazgatója, Agócs Attila a füleki vár sorsát követte nyomon hadászati szerepének elvesztését követően, ecsetelve a jelenlegi állapotokat, valamint felhívta a figyelmet a vár tornyában berendezett kiállításra is. Danter Izabella, a galántai Honismereti múzeum muzeológusa előadásában a Kisalföld északi részén található tájházakat és malmokat mutatta be. A Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központjában Szlovákiai viszonylatban elsőként létrehozott Szakrális Kisemlék Archivumról és a több mint 10 éve folyó szakrális kisemlékkutatás eredményeiről Liszka József, az Etnológiai Központ igazgatója számolt be, e sorok írója pedig a szóban forgó intézményben folyó komplex temetőkutatás szempontjairól és eddigi eredményeiről szólt.

A Hallgatói Önkormányzat remek szervezőképességének és figyelmességének köszönhetően a konferencia gördülékenyen zajlott, az sem jelentett különösebb problémát, hogy a vasutassztrájktól tartva a két nagyszombati előadó nem indult útnak, s előadásuk elmaradt. A szervezők programokról is gondoskodtak, volt kiállítás-megnyitó is, s természetesen nem hiányzott a határon túli kiadók könyveinek lelkes és fáradhatatlan terjesztője sem gazdag, a konferencia témáihoz kötődő gazdag kínálatával. Akik részt vettünk ezen a háromnapos konferencián, sok új ismerettel gazdagodva, térhettünk haza, s természetesen – ahogyan ez lenni szokott – új szakmai kapcsolatok is kötődtek. Csak sajnálhatjuk, hogy a szlovákiai magyar szakmabeliek zöme távolmaradt erről a rendezvényről. Annak fényében, hogy más konferenciákon manapság általában részvételi díjat is kell fizetni, még nagyobb luxus volt elszalasztani a szervezők által biztosított lehetőséget. A körülmények, és fáradhatatlan főszervező, Nemesné Kiss Tímea és szintén diákokból álló figyelmes kis csapata szervezéséből jelesen vizsgázott. Köszönet illeti fáradozásukat!

L. Juhász Ilona

Párbeszéd és találkozások

Konferencia a közép-európai többségi és kisebbség etnikumok kölcsönhatásairól (Bautzen, 2009. május 16–17.)

A szászországi Bautzen (Budyšin) Szorb Kutatóintézete szervezésében került sor 2009. május 16–17-én arra a nemzetközi konferenciára, amelynek keretében a Németországból, Bulgáriából, Macedóniából, Szlovéniából és Szlovákiából érkezett kutatók, a dialógus jegyében vitatták meg az etnikai kisebbségek és a többség, az egy- és a többnyelvűség, az etnikus specifikum és az identitáskonstrukciók problémaköreit.

A tanácskozás előestéjén rögtön egy, a konferencia témájához is kapcsolódó kiállítás megnyitására került sor a Szorb Múzeumban (Sorbisches Museum/Serbski muzej). „*Hagyományból kinövő modernitás. Nézetek a roma/cigány kultúráról*” című kiállítás Európa néhány roma közössége életébe enged bepillantást. A hagyományos, sokszor kifejezetten archaikus kultúra és a modern kor jelenségeinek ütközéseiről egymásba-simulásairól is tanulságos példákkal találkozhatott, aki látta ezt a tárlatot. Maga a megnyitó, kevés német összefoglalóval, gyakorlatilag szorb nyelven zajlott.

Másnap a konferencia a fentebb már jelzett témakörben zajlott. A tanácskozás sokszor visszatérő kulcsfogalmává vált a *hibriditás*. Az Elka Tschernokoshewa, a Szorb Intézet (Sorbisches Institut/Serbski institut) igazgatója által definiált fogalom voltaképpen bármilyen, különmemű jelenségek összevegyítésére applikálható, így természetesen az együtt élő etnikumok kultúrájára, vagy ezeknek a kultúráknak legalábbis egy bizonyos szeletére. Ennek a jegyében (mint később kiderült) több előadás is született, illetve elhangzott. Hogy csak néhányat említsék: *Hibriditás és zene az ausztriai kisebbségek esetében* (Ursula Hemetek); *Kisebbségi lét. A dániai német kisebbség identitáskonstrukciói* (Nina Jebsen); *A németországi törökök lakáskultúrájának transznacionális karaktere* (Maria Schwertl). A Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központját Liszka József képviselte, *Valóság vagy illúzió? Gondolatok a pozsonyi etnikai modellről* című előadásával.

A konferencián elhangzott előadások tanulmányokká átdolgozott változatait a bautzeni Szorb Intézet tanulmánykötetbe rendezve kívánja megjelentetni.

lj

Liszka József előadás közben a bautzeni konferencián (Manfred Seifert felv. 2009)

A szakrális kisemlékek digitalizálási lehetőségei

(Komárom, 2009. május 29.)

A szakrális kisemlékek módszeres dokumentálása, kutatása céljából több mint egy évtizeddel ezelőtt hozták létre a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központjában a Szakrális Kisemlék Archívumot, amely legelsőként megalakított ilyen jellegű adattár volt a kelet-európai, volt szocialista régió országaiban. A szabadban, azaz az út mentén, köztereken, templomok mellet vagy közelében, esetleg a községi kataszter más helyén felállított keresztek, feszületek, szentek szobrai, képoszlopok, képes fák stb. szerkesztését képezik egy-egy település arculatának. A szakrális kisemlékek a vallási jellegén túl fontos kiindulási, tájékozódási pontot jelentenek felekezeti hovatartozástól függetlenül mindenki számára, sokszor egy-egy ilyen objektum nevét viseli a település valamelyik pontja, vagy éppen egy határrészt neveztek el róla stb. A szakrális kisemlékek néprajzi (és nem csupán néprajzi!) szempontú kutatása számtalan megközelítési, értelmezési lehetőséget rejt magában. Az utóbbi években a kutatás terén pozitív tendencia tapasztalható, egyre több szakember és laikus, valamint intézmény foglalkozik a szakrális kisemlékek feltérképezésével, dokumentálásával egy-egy régióban. Számtalan ismeretterjesztő írás, valamint tanulmány és önálló kötet született ebben a témában, valamint jelentősen nőtt az e tárgykörben szervezett konferenciák száma is. A már fentebb említett komáromi Etnológiai Központ elsőként szervezett ebben a tárgykörben nemzetközi konferenciát magyar nyelvterületen. Komárom volt a színhelye 2002-ben a *Kisemlékkutatók XV. Nemzetközi Konferenciájának*. (A konferenciát első alkalommal Németországban rendezték meg, majd kétévenként váltakozó helyszínnel Németországban és Ausztriában valósult meg, 1998-ban pedig első alkalommal szervezték meg volt szocialista országban, mégpedig a csehországi Teplán.). Az Etnológiai Központ által 2005-ben *Jelek a térben* címmel szervezett tanácskozássra első alkalommal jöttek össze a magyar nyelvterület különböző

pontjain élő, a témával foglalkozó kutatók. Mindenképpen ki kell emelnünk még a Barna Gábor kezdeményezésére a Szegedi Egyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke szervezésében 2008 tavaszán Szegeden megvalósított *Kisemlékkutatók XVIII. Nemzetközi Konferenciáját*, valamint az ugyanebben az évben ősszel az említett tanszék háromnapos tanácskozását a Kárpát-medencei magyar kutatók részvételével. Itt már szó volt a szakrális kisemlékek digitalizálásáról is, hiszen a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központjának Szakrális Kisemlék Archivuma, pontosabban annak egy része már 2004-ben hozzáférhetővé vált az interneten. Az internetes adatbázis ebben az esztendőben a Bambergi Egyetem Néprajzi Tanszéke által rendezett konferencián került először bemutatásra. A vajdasági Zentán működő Identitás Kisebbségkutató Műhely égisze alatt 2007-ben ugyancsak létrehoztak egy hasonló internetes adatbázist. Egy egységes terminológia és szempontrendszer kialakítása létrehozása, valamint számos más, a kutatással kapcsolatos kritériumok tisztázása tehát már egyre sürgetőbbé vált.

Barna Gábor előadás közben. Tőle balra: Liszka József (L. Juhász Ilona felv. 2009)

A felsorolt kérdések megbeszélése céljából, valamint egy egységes, a szakrális kisemlékek Kárpát-medencei internetes adatbázis létrehozása kialakítása céljával került sor egy tanácskozásra a közelmúltban Komáromban a Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központja, valamint a Selye János Egyetem Tanárképző Kara közös szervezésében. *A szakrális kisemlékek digitalizálási lehetőségei* címmel 2009. május 29-én megrendezett konferencia Liszka József felvezető szavai után Barna Gábor, szegedi tanszékvezető egyetemi tanár, a vallási néprajz egyik legismertebb magyarországi kutatója bevezető előadásával nyitott. *A szakrális kisemlékek kutatása és archiválása a szegedi egyetem néprajz-*

zi tanszékén. *Rendszerezési törekvések és kísérletek* című előadásában az elért eredmények ismertetése során kitért a terminológiai kérdésekre is. Felhívta a figyelmet egy, Grynacus Tamás által szerkesztett kötetre, amely a szegedi egyetemen végzett diákoknak a témát érintő legjobb dolgozatait tartalmazza. A ma Aszódon tevékenykedő, évekkal ezelőtt a Vajdaságból áttelepült Klamár Zoltán előadásában (*Körösz, káplonka, Neszepuszi – a szakrális kisemlékek népneveiről*) szülőföldje néhány településén található szakrális kisemlékek közül elsősorban azokra hívta fel a figyelmet, amelyek népi megnevezése(i) eltér(nek) a hivatalos terminológiától. A tornaljai Pusko Gábor előadásában a szakrális kisemlékek kutatásában alkalmazott néhány fontosabb szempontot elevenített fel (folklor, lokális közösségek emlékezete, marketing, tájékozási pontok stb.), konkrét példákkal szemléltetve ezeket (autócsárda a Kilenc Keresztnél, „Výhybka u Urbánka” stb.). Töröcsik István és Dávid Áron a szegedi egyetem képviselőjében a konferencia konkrét témájához kapcsolódva a Jászságban végzett közös kutatásuk tanulságait és javaslatokat ismertették meg a hallgatósággal. Töröcsik István *Szócikk kialakítási lehetőségek a jászsági kisemlékek alapján* címmel tartott előadást, Dávid Áron pedig az egyes kisemlékek tipológiai beosztása kapcsán osztotta meg gondolatait, s tett több konkrét javaslatot is tett.

A tanácskozás második részét a vita, vagy inkább egyfajta munkamegbeszélésnek tekinthető blokk képezte a létrehozandó szakrális kisemlékek Kárpát-medencei internetes adatbázisáról. Vitaindító előadásában (*A szakrális kisemlékek tipológiai és terminológiai kérdései egy létrehozandó internetes adatbázis tükrében*) Liszka József ismertette meg a hallgatóságot a terminológiai problémákkal, valamint tett javaslatokat a Dél-Szlovákia magyarlakta régióiban végzett kutatások, s a komáromi Szakrális Kisemlék Archivumban található több mint 2000 dokumentált objektum alapján szerzett eddigi tapasztalatai, valamint a szakirodalomból leszűrhető tanulságok alapján. Konkoly László programozó, informatikus (Fórum Kisebbségkutató Intézet Digitalizáló és Internetes Adatbázisok Központja) mutatta be az Etnológiai Központ Szakrális Kisemlék Archivuma anyagát bemutató még a 2004-ben létrehozott Web-oldal átdolgozott, felújított változatát. Szügyi Ferenc a vajdasági Zentán 2006-ban megalapított Identitás Kisebbségkutató Műhely keretében 2007-ben létrehozott Vajdasági Szakrális Kisemlékek Adattárának Web-oldalával ismertette meg a résztvevőket. A jelenlévők élénk és valóban építőnek nevezhető vita keretében tették meg javaslatokat egy-egy elnevezés, illetve dokumentálási szempontot illetően. A tanácskozásnak köszönhetően hangsúlyosabban rajzolódtak ki az egyezések és az eltérések az egyes régióban előforduló szakrális kisemlék-típusokat illetően. Abban is megegyezés történt, hogy egy, a közmegegyezéssel elfogadott szakterminológia a kiindulási pont, s a népi megnevezés a másodlagos. A résztvevők és a szervezők úgy döntöttek, a közeljövőben a most módosított szempontrendszer alapján átdolgozott Web-oldalak elkészülte után ismét találkozhatnak, s abbéli reményüket fejezték ki, hogy a kezdeményezéshez a jövőben más régiók kutatói is csatlakoznak, részt vesznek a további egyeztetésben. A szóban forgó adatbázis óriási haszna tudniillik éppen abban van, hogy egységes irányelvek szerint felállított rendszerbe (egy viszonylag nagy földrajzi területről) bekerült, minél nagyobb számú adat azonos szempontok alapján kereshető, felhasználható lesz. A mostani konferencia ehhez tette meg az első, kétségtelenül legfontosabb lépést.

L. Juhász Ilona

Új helyen az Etnológiai Központ!

Az Etnológiai Központ sok esztendő, áldatlan körülmények közti elhelyezése, hála a Városi Művelődési Központ igazgatójának, Varga Annának (s rajta keresztül természetesen az egész városi vezetésnek), az Etnológiai Központ 2008 júliusában új helyre, a Tishti Pavilon előkelő Klapka téri szárnyába költözhetett. Itt méltó elhelyezést kapott mind a könyvtár, mind az egyedülálló Szakrális Kisemlék Archivum, Néprajzi Adattár, Temető Dokumentáció, Nemzeti Jelképek Adattára stb. A könyvtár olvasói kulturált körülmények között végezhetik itt munkájukat, miközben kisebb tanácskozások, szakmai megbeszélések megrendezésére is alkalmat nyújt az elhelyezés.

lj

A Tishti Pavilon épülete a Klapka tér felől. Az emeleti részben található az Etnológiai Központ (L. Juhász Ilona felv. 2008)

A Fórum Kisebbségkutató Intézet Tudományos Tanácsának ülése az Etnológiai Központban 2008. november 3. (L. Juhász Iлона felv. 2008)

A Fórum Kisebbségkutató Intézet Tudományos Tanácsának ülése az Etnológiai Központban 2008. november 3. (L. Juhász Iлона felv. 2008)

A Bécsi Egyetem Néprajzi Tanszékének munkatársai és hallgatói, Konrad Köstlin professzorral az Etnológiai Központban 2009. január 15-én (L. Juhász Ilona felv. 2009)

Liszka József a bécsi egyetemistákat tájékoztatja az Etnológiai Központ tevékenységéről (L. Juhász Ilona felv. 2009)

A csíkszeredai KAM munkatársainak látogatása az Etnológiai Központban 2009. április 23. (Liszka József felv. 2009)

Észak-Nógrád interetnikus kutatása (Fülek, 2009. november 20–21.)

Egy gödöllői konferencia szünetében vetődött fel, hogy a nógrádi térségről és annak néprajzáról, bár az elmúlt 150 esztendőben folytak itt kutatások, nem rendelkezünk átfogó ismeretekkel. Ez pedig azért baj, mert a hagyományos paraszti életmódot már csak cserepeiből összerakva lehet megrajzolni, hiszen azok, akik ezt még megélték, már nagyon kevesen vannak. Nem csak az a gond, hogy hagyományos kultúránk egy része így feledésbe merül, de szükségünk lenne egy korrekt, összefoglaló munkára a későbbi összehasonlító kutatások miatt is. Bár megemlíthetünk néhány olyan munkát, könyvet, amely vizsgálja a történeti Nógrád – és itt szándékosan hangsúlyozzuk a „történeti” jelzőt – falusi / paraszti népének életét, különböző okok miatt egyik sem nevezhető teljesnek. Balassa Iván (*A határainkon túli magyarok néprajza*, Budapest, 1989), Kósa László (*Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon / 1880 – 1920*, Debrecen, 1990), valamint Liszka József (*A szlovákiai magyarok néprajza*, Budapest –Dunaszerdahely, 2002) munkái összefoglalják a vonatkozó ismereteket, de mivel nem csak Nógráddal foglalkoznak, így az összegzést értelemszerűen nem bonthatták le kistájak, esetleg települések szintjére. A magyarországi és a szlovák nyelvű összefoglaló munkák pedig csak a legritkább esetben lépik át az országhatárt annak ellenére, hogy 1918-ig egységes tájegységről beszélhetünk, mely a megváltozott körülmények ellenére több tekintetben ma is organikus egészet alkot. A néprajz egy-egy területéről, ha egye-

netlenül is, de rendelkezünk több-kevesebb információval, elsősorban a folklór (Manga János, Ág Tibor, Csáky Károly, Magyar Zoltán és Varga Norbert), a népi építészet, lakásbelső és népi textíliák (Böszörményi István, Duray Éva), zöldségtermesztés (Paládi-Kovács Attila, Ema Kahounová-Drábiková), népi vallásosság és szakrális kisemlékek (Limbacher Gábor, Lengyel Ágnes, Liszka József), a megye szlovákok által lakott térségének néprajza (elsősorban Ján Botík jóvoltából) stb. területéről. A magyarországi Nógrád területén több jelentős munka is született, elsősorban a gyermekkor néprajza, a folklór, a népi vallásosság, a népi építészet, a díszítőművészet, a hagyományos gazdálkodás és a történeti néprajz tárgykörében. Mindezekkel együtt hiányzik a térséget egységes egészként szemlélő áttekintés, melyben az állam- és nyelvhatárok legfeljebb epizód szerepet kapnak, s nem behatárolják a vizsgált területet, az ott élő közösségeket vagy éppenséggel a kutatott témát, hanem legfeljebb tájékoztató pontként szolgálnak.

Ilyen megfontolásokból és előzmények után március végén került sor arra a találkozóra, melyen a füleki Szülőföld Polgári Társulás, a tornaljai Kulturális Antropológiai Műhely és a Füleki Vármúzeum munkatársai, illetve szakemberei vettek részt. A tervezett „alapkutatás” földrajzi és időbeli határait a következőképpen határozták meg a résztvevők: a kutatás központi térségei Losonc és Fülek természetes vonzáskörzetei, időben pedig főleg az 1880 és 1950 közötti időszakra kívánnak fókuszálni. Fontos kritérium, hogy a kutatás északon átlépje a magyar–szlovák nyelvhatárt, délen pedig a szlovák–magyar államhatárt. A vizsgálódás során kiemelt hangsúlyt kap az interetnikus kapcsolatok feltérképezése, valamint a lokális és közösségi identitástudat vizsgálata. A találkozó résztvevői meggyeztek abban, hogy a területre vonatkozó táji tagolódás, valamint a kistájak körülhatárolása, a meghatározás szempontjainak egységesítése és a kutatási területre vonatkozó szókészlet tisztázása, ebből kifolyólag pedig egy általánosan vállalható terminológia elfogadása megkerülhetetlen. Az itt meghatározott szempontok alapján lettek meghatározva a kutatás fő irányvonalai is: hagyományos gazdálkodás, melyen belül kiemelt figyelmet kapnak a térségben tevékenykedett bolgárkertészek, az erdőgazdálkodás és a Fülek környéki szőlőtermesztés, narratív folklór, népi vallásosság és szakrális kisemlékek, valamint három kiemelt alapanyaghoz – kő, agyag, fa – kapcsolódó mesterségek és háziipari termelés. Mindezekhez egy szociolingvisztikai felmérés is kapcsolódik, melynek keretén belül elsősorban a köszönési és megszólítási formulák kerülnek felmérésre. A feladatok között szerepel a korabeli sajtótermékek vonatkozó anyagainak áttekintése és egy irodalomjegyzék elkészítése a hazai „magyar” tanszékeken leadott szakdolgozatokból. Tekintettel a kutatás interetnikus és határon átnyúló jellegére, nagy hangsúlyt kapott a hazai magyar, szlovák és magyarországi partnerintézmények megszólítása és a kutatásba történő bevonása is.

Bár a közös nyári néprajzi kutatótábor nem valósult meg, egyénileg több vizsgálódás is elkezdődött: Agócs Attila a korláti olasz kőfaragók, míg Hana Zelinová a bozítai telepeselek körében kutatott. Illés Gábor a Fülek környéki szőlőtermesztés, Puskoné Bodnár Enikő és Pusko Gábor pedig Rapp és Kalonda térségében végeztek adatgyűjtést a köszönési és megszólítási formulák, valamint a hagyományos gazdálkodás, ezen belül is a kertészkedés témakörében. Varga Norbert korábban megkezdett monda- és mesegyűjtését folytatta.

A fentiek szellemében és az első tapasztalatok összefoglalása céljából került megrendezésre november 20–21-én Füleken az *Észak-Nógrád interetnikus kutatása* című konferencia. Az első napon Varga Norbert (Csemadok Művelődési Intézete, Dunaszerdahely) *Szövegfolklór hagyományok a Fülek vidéki palócok körében* címmel tartott előadást. Ennek során számba vette a Fülek környéki monda- és mesekészletet. Rámuta-

tott, hogy – bár nem meglepő módon – a vallásos tematikájú mondák igen változatos képet mutatnak a nevezett térségben. A történeti mondák közül elsősorban az általánosan elterjedt, az egész magyar nyelvterületen ismert típusok maradtak fenn. Már ebben az első előadásban is felmerült a nagytáj mikrorégiókra történő betagolásának mikéntje és azok megnevezése. Varga Norbert úgy véli, hogy mivel a folklórkutatások terén jelentős eredményeket felmutató Csáky Károly az Ipoly és annak egyes szakaszai mentén tagolja a térséget, nem lenne szerencsés újabb felosztással próbálkozni, ezért elfogadja, s használja is Csáky terminológiáját.

Agócs Gergely (Hagyományok Háza, Budapest) *Zenei átjárhatóság és átjárhatatlanság Nógrád szlovákiai részén* című előadásában szintén az Ipolyt tekinti egy olyan földrajzi képződménynek, mely mentén – legalább is a népzene tekintetében – megrajzolhatóak az egyes kistájak határai. Elmondta, hogy a nógrádi hangszeres népzene, s természetesen ehhez kapcsolódva a vokális népzene is, épp ez a folyócska osztja, választja el. Míg az Ipolytól keletre eső rész népzeneje erőteljesen kötődik a gömöri zenéhez, a nyugati területek zenéje – a magyar és a szlovák egyaránt – régebbi stílusú, s elsősorban a pásztorok által játszott zene jellemzi, ezekből a hagyományokból táplálkozik.

A konferencia második napján elsőként a balassagyarmati Palóc Múzeum munkatársa, Lengyel Ágnes tartotta meg előadását, melynek címe *A szakrális nyomtatványok népi használata Nógrád és Hont megyében a 19. század közepétől napjainkig* volt. Mint azt az előadás címe is mutatja, a szóban forgó megyékben előforduló szakrális nyomtatványokról kapott áttekintést a hallgatóság. Lengyel Ágnes használatuk és témájuk szerint külön kategóriákba sorolta az egyes kiadványokat, egyúttal felvázolta azokat a központokat és alkalmakat, ahol ezek készültek, illetve ahol ezek a falusi lakosság kezébe kerültek. Az előadásból és a hozzá fűzött kommentárból kiderült, hogy a szakrális nyomtatványok igen nagy területet „képesek bejárni”, egy-egy nyomdához vagy vallási központhoz (búcsújáráshely, kegytemplom stb.) kapcsolódó nyomtatvány több esetben is igen széles területen terjedt el.

A Szlovák Nemzeti Múzeum turócszentmártoni Néprajzi Múzeumának munkatársa, Hana Zelinová a 20. század első felében megvalósult betelepítési folyamat néprajzi vonatkozásait mutatta be Bozítapuszta község példáján. Előadásában felvázolta a légiós falvak keletkezésének előzményeit, illetve folyamatát, valamint a törzsökös magyar és a betelepült cseh és szlovák telepések között kialakult kapcsolatrendszer. Előadásában rámutatott arra, hogy a helyiek több mezőgazdasági eljárást a betelepülőktől vettek át, ide sorolva a gyümölcstermesztést is. Valóban, a szlovákiai magyarok népi/populáris kultúrája szempontjából jelentős szereppel bírnak a cseh és a szlovák kapcsolatok, ezek feltárása elengedhetetlen a (cseh)szlovákiai magyar kultúra megértése szempontjából. Ugyanakkor az ülőszak elnöke, Pusko Gábor Hana Zelinová figyelmébe ajánlotta azokat a magyar nyelven megjelent munkákat, melyek több forrásból is megállapítják, hogy a szomszédos Gömör megyében igen kiterjedt gyümölcstermesztés folyt már évszázadokkal ezelőtt is. Külön kiemelte Viga Gyula igen alapos és adatgazdag munkáit, melyekben a miskolci szakember történeti forrásokkal igazolta, hogy Jolsva esetében már a 15.–16. századokban cseresznye ligetekről írnak, s hogy a történeti Magyarország legnagyobb szilva exportőre épp a Vály-völgy volt. Saját kutatásaira hivatkozva pedig elmondta, hogy pl. Bejében ma élő adatközlők 27 szilvafajta nevét sorolták fel. Mindez azt jelenti, hogy a gömörivel azonos éghajlati és földrajzi viszonyokkal rendelkező Nógrádban is sokkal nagyobb hagyománya van a gyümölcstermesztésnek, mint azt a bozítai telepések elmondásai alapján feltételezhető lenne.

Limbacher Gábor, a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság munkatársa *Szabadtéri (fa)feszületek Nógrádban és a régióban. Magyar–szlovák összehasonlító elemzés-kísérlet* című előadásában az út menti keresztek típusait vette számba. Egyúttal felvázolta az e téren tapasztalható átadás-átvétel főbb irányvonalait is a régió belül csak úgy, mint szélesebb földrajzi területen.

A Füleki Vármúzeum igazgatója, Agócs Attila, előadásában egy olyan témát vázolt fel, amely eddig kevéssé volt vizsgálva. A vidékeinken különféle munkák során időről időre felbukkanó olasz mesteremberek nem csak kézzel fogható nyomot – vasút, országutak, alagutak, épületek – hagytak maguk után, hanem térségünk szellemi kultúrájában is fellelhető ittlétük lenyomata. Az *Amerika avagy Kis Moszkva – a Korláti kőbányászközösségben megkezdett néprajzi kutatás első eredményei* című előadás is azt bizonyította, hogy térségünk kultúrájának egy-egy szegmensét az évek során nem csak a magyarság alakította, hanem a szlovák, cigány, német, cseh hatások mellett „egzotikus” hatások is érték. Agócs Attila előadásában a történeti kitekintés, a kőbányászok és kőfaragók mindennapjainak, munkájának vizsgálata mellett mélyrehatóan vizsgálta a településen élő etnikumok kapcsolatát is. Felhívta a figyelmet arra is, hogy az „olasz” nem minden esetben jelent olasz nemzetiséget, a nevek és okiratok alapján tiroli német, szlovén és horvát nemzetiségűeket is egyszerűen olasznak tituláltak a helybeliek. Ez a jelenség egyébként egyáltalán nem egyedülálló, hiszen nem minden bolgárkertész bolgár, és az Alföldön felbukkanó tót kécsék, fazekasok, zsindelykészítők sem feltétlenül voltak szlovákok.

Az előadásokat követően élénk vita alakult ki Nógrád egyes területei megnevezésének terminológiai lehetőségeiről és annak szükségességéről. Mivel ez a vita végleges eredményt nem hozott, s nyilván a későbbiek során, különféle fórumokon folytatódni fog, így csak a felvázolt álláspontokat mutatjuk be. A vita elején Marta Botíková professzor, a pozsonyi Comenius Egyetem Etnológiai és Kulturális Antropológiai Tanszékének vezetője kért szót, aki tolmácsolta Ján Botík professzornak a kutatás alapvetéseihez fűzött megjegyzéseit. Ján Botík üzenetében kifejtette, hogy véleménye szerint Nógrád igen archaikus és sok tekintetben egyedülálló régió. Épp ezért részben a nógrádi, valamint a szomszédos térségekben végzett kutatások eredményei alapján érdemes lenne vizsgálni a Nógrádban nagy számban fellelhető szórványtelepüléseket, összehasonlítva azokat a Gyetva környéki és honti szórványtelepülésekkel. Felhívta a figyelmet az archaikus nyelvjárásra, különös tekintettel a monda, topográfiai, népdal és szokáshagyományok tekintetében. Külön kitért arra is, hogy Nógrád az egyik kibocsátó központja az Alföldre irányuló migrációnak a török utáni időszakban. Ennek függvényében összehasonlító vizsgálatokat javasol Nógrád és az Alföldön fellelhető nógrádi kirajzások kultúrájában. Itt jegyezzük meg, hogy az alföldi palóc kirajzásoknak igen gazdag irodalma van, mely munkák természetesen nem kerülnek meg a nógrádi közösségeket sem.

Marta Botíková a megfelelő közös terminológia kialakításának szükségességével kapcsolatban feltette a kérdést: kinck van erre szüksége? Kifejtette, hogy ez egy igen bonyolult kérdés, ugyanis a kultúra egyes szegmensei különböző módon „regionalizálódnak”. Épp ezért a háztető szerkezete alapján másképp rajzolódnak ki az egyes régiók, mint pl. a családforma vagy a népzene alapján. Hangsúlyozta továbbá, hogy Nógrád mind magyar, mind szlovák szempontból is marginális, félreeső terület. Ez azonban azt eredményezi, hogy olyan jelenségeket konzerváltak az itt élő emberek, amelyek, mintegy hiányzó láncszemként, segíthetnek megrajzolni bizonyos jelenségek fejlődési görbáját.

Agócs Gergely szintén azon a véleményen volt, hogy mindenkinek a saját kutatási témája alapján, magának kell megrajzolnia Nógrád néprajzi térképét, hiszen – mint azt Marta Botíková is kifejtette, s ő maga is elmondta előadásában – az egyes jelenségek elterjedései nem fedik egymást. Úgy gondolja ugyanakkor, hogy mindenkinek jegyzetkkel kell ellátnia az általa megrajzolt térképet.

Többen felvetették, hogy a korabeli kiadványokban használt meghatározások alapján a megye ma Szlovákiához tartozó része maradjon meg Észak-Nógrádnak, magyarországi része Dél-Nógrádnak, esetleg a nyelvhatár képezzen valamilyen választóvonalat.

Agócs Attila annak a véleményének adott hangot, hogy szükség van az egyes kistájak körülhatárolására, annál is inkább, mert jelenleg fogalmi káosz uralkodik ebben a kérdésben. Véleménye szerint az egyes kistáji megnevezéseket mindenki saját maga belátása szerint használja, s az eltérések nemcsak, hogy magyar–szlovák, de pl. magyar–magyar viszonyban is fellelhetők. Mint a konferencia házigazdája hangsúlyozta, hogy fontos, elengedhetetlen az intézmények közötti kapcsolattartás, a közös és egységes terminológia kialakítása, s hogy a szervezők a konferenciával arra is rá akartak mutatni, hogy az etnikai térszerkezet szempontjából Nógrád távolról sem olyan „egyszerű” terület, mint ahogy ezt eddig véltük. A helyzetet pedig még tovább bonyolítja az a tény, hogy ebben az esetben nem beszélhetünk olyan közösségi tudatról, nógrádi „mi tudatról”, mint ahogy az előfordul például a szomszédos Gömörben.

Pusko Gábor hangsúlyozta, hogy 1918 óta Nógrád etnikai térszerkezete nagymértékben átalakult, épp ezért idejét múlta az akkor használatos kifejezések ugyanazon tartalommal történő használata. Felhívta a figyelmet az etnikai kontaktzónákra, illetve a mikrorégiókon, településeken és családokon belüli etnikai átrendeződésre is, mint olyan jelenségekre, amelyek miatt egyébként már csak éles nyelvhatár sem húzható meg a nevezett térségben. Végezetül, a vitát összefoglaló, de be nem fejező zárszavában annak a meglátásának adott hangot, hogy a konferencián újfent megerősítést nyert számára az a sajnálatos tény, hogy az azonos régiókban vizsgálódó, de más-más környezetből érkező kutatók (magyarok, szlovákok, szlovákiai magyarok) gyakran elbeszélnek egymás mellett sokszor csak azért, mert nem ismerik egymás kutatási eredményeit. A vita természetesen ezzel nem ért véget, hanem az ebédnél is folytatódott.

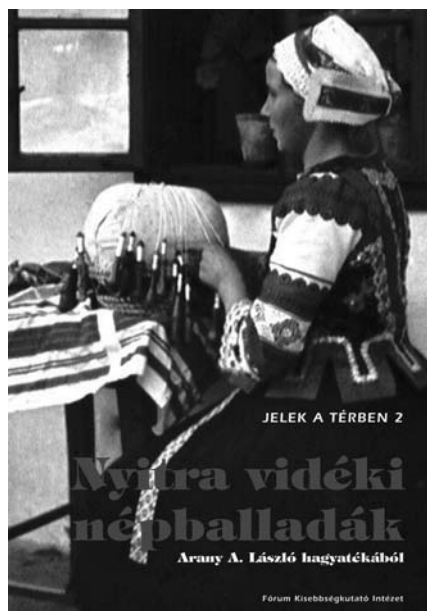
Ebéd után a konferencia résztvevői megnézték a medveshidegkúti tájházat, valamint Božena Slančíková-Timrava ábelfalvai (Ábelová) emlékszobáját és polichnói szülőházát. A konferencia és a nógrádi kutatás első szakasza Besztercebánya megye és Fülek városa anyagi támogatásával valósult meg.

Pusko Gábor

Nyitra vidéki népballadák¹

Arany A. László hagyatékából közzétette Liszka József

Még érezzük a könyvön a nyomda illatát, olyan friss a kiadvány, pedig 65 évvel ezelőtt készült el a kézirat. Nagy öröm látni az elveszettnek hitt balladákat így együtt. Köszönet mindazoknak, akik a munka megjelenését lehetővé tették. Elsősorban Liszka Józsefnek, aki megtalálta, kiadásra előkészítette, gondozta, szerkesztette, megírta a tudományos igényű jegyzeteket és megpróbálta feloldani mindazokat a nyitott kérdéseket, amit egy régi gyűjtemény mostani kiadása élénk hozott. Köszönjük Nagy Myrtilnek a régi gyűjtéshez il-
lő hangzós anyag válogatását és azt, ami a könyvet különösen rangossá tette a képanyag válogatását, az illusztrációk szép elhelyezését.

Szép és rangos könyv jelent meg Arany A. László születésének 100. évfordulójára. Hajdan 1940 táján ő is így tervezte, külön gyűjteményként, talán Putz Éva neve alatt, mintegy 100 oldalon. A hagyatékából 26 ballada került elő, csupán 45 oldalon, megannyi belejavítással, átírással. Ez a kusza kézíratos, gépelt, javított anyag szép rendbe szedve került élénk. Jól mutatják Arany A. László megfigyeléseit: „A balladákat nem ismerik minden községben. Némely községben már alig egypáran ismerik őket, s ezek is inkább az öregasszonyok. Többet ismernek a falu szegényei, zsellérei. Ezek úgy látszik, általában többet énekeltek és szívesebben is. A gazdaszszony, vagyis a módos gazda felesége nem szívesen vallja be énektudását. Legalább nem találja illendőnek idegen nyilvánosság előtt énekelni. Több balladának gyakran csak a töredékét ismerik a nótafák. Ilyenkor prózai befejező mondat-
tal jelentik be a ballada tragikus kimenetelét.”

Tovább is idézhetném Arany A. László máig helytálló megállapításait, de most azt szeretném kiemelni, amit Arany gyűjteménye új eredményként a magyar tudományosságba hozott, és ami ma is, két emberöltőnyi idő múltán is értékessé teszi. Több kínálkozó szempontból ket-
tőt emelnék ki. Egyik a táji körülhatárolás, vagyis, hogy *Nyitra vidéki* kultúráról van szó, a másik pedig az itt található *népballadák* viszonya a magyar balladaköltészet egészéhez.

1. Nyitra vidék, mint néprajzi táj, szakirodalomban viszonylag későn, a 20. század elején jelenik meg. A néprajztudomány megszületésekor számos néprajzi csoportot különítettek el. Így a székelyek és a palócok már a 19. század elejétől az érdeklődés előterébe kerül-

1 A Nyitra vidéki népballadák Arany A. László hagyatékából című kötetet a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara rendezésében megvalósult, *A Felvidék szerepe a magyar tudományosságban* című konferencia kezdőnapján, 2009. november 30-án mutatta be az érdeklődőknek Kríza Il-dikó. A rendezvényre a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmával került sor, Arany A. László születésének 100. évfordulóján.

tek, majd a kalotaszegiek, matyók, sárköziek, Kalocsa-környékiek, és sorolhatnám a sort, de ebben nem szerepel Nyitra vidéke sem Zobor környéke. A Nyitra vidékről Kodály Zoltán 1900-as évek elején végzett kutatásai hoztak először hírt. Ez a hír erős volt és figyelemkeltő. Olyan népszokásokat írt le, amelyekről addig a tudomány nem tudott és olyan dalkincset hozott felszínre, amelyet az eldugott erdélyi falvakat járó Bartók, Seprődi sem hallott. Mindehhez társult egy különleges dallamvilág, amelynek változatossága meglepte az ifjú Kodályt, és azóta a magyar népdal reprezentálásához vezetett a kórusművekké dolgozott változatok révén, mára európai közkinccsé lett. Először az archaikus szokások jelentőségét méltatták a szakemberek, a Szent Iván-éji tűzugrás rítusát, meg a tél végi, tavaszi ünnepkör jeles napjait, a talalaj-vasárnapot (farsang utolsó előtti vasárnapja), a sardó-vasárnapot és a pünkösdlőlest.

A néprajzi tájként vizsgált Nyitra vidék a népviseleti sajátosságok, a házépítési módok, és a táplálkozási kultúra jelenségeivel együtt váltotta ki a megérdemelt figyelmet. A 20. század elején Nyitra vidék magyar ajkú lakossága lélekszáma jelentősebb volt a mainál. Peremterület volt, de nem nyelvsziget. Kodály gyűjtései is azt bizonyítják, hogy a Vág mentén, a kereskedelmi utak melletti falvakkal rendszeres kapcsolat nyomán a dalkultúra is állandó kölcsönhatással alakult. A jó minőségű földek megművelésére messziről érkeztek idénymunkások, és az ő szellemi műveltségük szintén hatott a Nyitra környéki falvak folklórára.

A két világháború közti időszakban felgyorsult a társadalmi átalakulás, nemcsak Csehszlovákia megalakulása miatt, hanem a jelentős iparosodás és a polgárosodás következtében. A hagyományos paraszti kultúra megbomlása a régi hagyományok lassabb-gyorsabb eltűnését eredményezte. Az a polgári átalakulás, amely a 19. században a dualizmus korában, a kapitalizálódás következtében az egész ország kultúráját átalakította, elérte Nyitra vidéket is. A peremhelyzet miatt egyes néprajzi sajátosságok viszont továbbéltek. A népviselet például sokkal lassabban tűnik el, mint a Csallóközben vagy az Alföldön, de a megváltozott életkörülmények következtében érdektelenné váltak más jelenségek. Eltűnnek a klasszikus balladák, és egyre kevesebbszer mesélnek varázsmeséket. A tradicionális kultúra fokozatosan átalakul, megjelenik városi közvetítéssel a szórakoztató zene és sláger, míg a prózafolklórban a novellamesék, anekdoták jutnak szerephez. De ekkor még van élő szájhagyomány, amit a múlt század közepén egyre tudatosabb gyűjtéssel jegyeznek fel a szakemberek. A tradicionális kultúra fokról fokra változik. Az előbbi példánál maradva, a ballada esetében kikopik az emlékezetből a klasszikus balladák jelentős része, de néhány azért megmarad. A régi idők tragikus epikumát felváltják a gyilkosság énekek, balesetek történetei, a rémtettekről szóló hírek énekes előadásai. A dallamvilág szívesen él az új stílus elemeivel, de a gyermekjátékok, jeles napok rítusénekei a régi stílust viszik tovább. Bonyolult szerkezet a kultúra, és óvakodnunk kell az általánosításoktól. A Nyitra környéki magyar falvak tovább őrizték a hagyományos kultúra számos elemét, mint az ipari centrumokhoz közelebb eső vidékek, és eljutottak addig a pontig, amíg nemcsak a szakemberek, értelmiségiek, hanem a kultúrát hordozók széles rétege is valóban értéknek tartotta a hagyományt. Füzetekben beleírták, milyen énekeket ismernek, szekrényben gondosan eltették a nehéz munkával, sok türelemmel készített népviseleti darabok értékesebb darabjait. Arany A. László gyűjteménye hiteles kordokumentum a 20. század 4. évtizedéről, mit ismertek, szerettek akkor a Nyitra vidéken, mit tartott ő érdemesnek a jelentős gyűjtésből népszerűsítő kiadványban újra közzétenni.

2. Ezen a ponton térek rá az előttünk lévő könyv kínálta másik témakörre, a *népballadákra*. A 20. század elején kissé túlzó általánosítással elmondható, hogy a magyar balladakincs teljessége a kutatók rendelkezésére állt. Az új gyűjtéseket akkor tartották eredményesnek, ha új balladatípusokra bukkantak. Ilyen volt Kallós Zoltán moldvai gyűjtése,

ami 12 új balladatípussal gazdagította az addigi tudást az 1950-es években. Ezt várták, keresték a Felvidéken is. A nagy szorgalommal gyűjtő Ág Tibor ezen szempontoktól vezéreltetve tartotta különlegességnak az önmagát feláldozó leány balladatöredéket, amit *Vélessék ki szóló szívem* típuscímmel határozott meg, és gyűjteményes könyve címadójának tette. A költői kép valóban különleges, és ez a balladai kép joggal érdemel figyelmet.

A gyűjtések másik célkitűzése a rég elfelejtett balladák esetleges új variánsainak megtalálása volt. A székely balladák variánsai másutt is léteznek-e? Él-e még *Kádár Kata* balladája, vagy *Barcsaié*? Amikor Zsérén Földes Ilona elénekelte a *Közműves Kelemen* ballada töredékes változatát, Vargyas Lajos, az elmúlt évtizedek kiváló balladakutatója mindjárt egy új elméletet épített rá. Szerinte minden ballada valamikor országos elterjedésű lehetett. Ez a feltételezés, azóta bizonyítottan túlzás. A ballada valószínűsíthetően másodlagos folklorizmus eredménye, de ebben a tekintetben is figyelemre méltó, éppen úgy, mint a pünkösddőlés szokása is.

A Nyitra vidéki népballadák fő érdeme, hogy valóságos képet ad a térség epikus énekkultúrájáról. Arany A. László kiváló képességű, nagy szorgalmú, kora tudományos színvonalának élvonalához tartozó nyelvész, a balladagyűjtést más munkája mellett végezte. Nem törekedett kuriózumokra, a tényeket, jellemző tendenciát kívánta rögzíteni. A térség néprajzát bemutató tanulmánya is ezt bizonyítja. A régi stílusú balladák mellett nagyobb számban vannak az új stílusúak, a balladás betyárdalok, a gyilkosságénekek, helyi balladák. A gyűjtemény mindössze 26 balladatípust tartalmaz. Ez nem nagy szám. Hasonló mennyiségű balladát jegyeztek fel ekkor más vidékeken is, Abaújban, Kiskunságon, Mezőségeen. Az is tény, hogy két-három évtizeddel később Ág Tibor kétszer annyi balladatípust jegyzett fel, és a változatok száma közel volt az ezerhez.

A magyar balladaköltészet egészét tekintve különösen fontosak a Nyitra környékéről származó, páratlanul szép alkotások. Ezek közül hadd említsek néhányat, pl. a *csuda-halott*, (ami a szerelme után vágyódó, magát tetszhalottnak tettető legényről szól, aki kedvese megjelenésekor feltámad a boldog ölelésre), vagy a *révészek nótája*, ami elmondja, hogy a folyón átkelő asszonytól nem pénzt, vagyont követel, hanem a szerelmet. Ismét más, különleges ballada a *kegyetlen menyéről* szól, aki az örökösen követelődő, elégedetlenkedő apóst, anyóst forró vízzel önti le. Az említetteket nem ismerjük más vidékről. Helyi sajátosságként értékelhetjük, hogy a balladák fent említett változatait lakodalomban (is) előadták, és így a rítusdalok szerepét tulajdoníthatjuk ezeknek.

Arany A. László munkájának jelentősége az objektív tényfeltáráson túl abban van, hogy a lejegyzett szövegeket újra vissza akarta juttatni a hagyományőrző közösségekhez. Emiatt mellőzte a fonetikus lejegyzést, és valószínű a dallamokat sem akarta publikálni. Ma már csak feltételezni tudjuk, hogy megtehetette volna a dallammal együttes közlést, mert Franz Zagiba mellette volt, és számos dallamot leírt. (Tudjuk, akkor még nem létezett a fonográfon kívül más hangrögzítésű technika, mint a hallás utáni lejegyzés.) De tudta, hogy a dallamok könyvnyelven variálódtak a szövegnél. Éppen a későbbi magnós felvételek bizonyították a változathatóságot. Emellett a Nyitra környéki magyar folklórnak jellegzetessége a hosszú láncvers-ek éneklése, ami a balladák előadásában is megfigyelhető. Tehát nehéz lett volna olyan kiadványt készíteni, ami a különböző falvak éneklési stílusához adekvát lett volna. Még az is kérdést, hogy a balladák iránt érdeklődők mennyire voltak kottaolvasók. Arany A. László egy könnyen kézbe vehető, népszerű füzetet készített elő, miként tette ezt Ádám Jenő, Domokos Pál Péter, Járdányi Pál, meg mások, és nem az ő hibája, hogy máig kéziratban maradt.

A mostani kiadás messze több mint Arany A. László ismeretlen hagyatékából előkerült szövegek közlése. A balladákat mindig énekelték, itt, most dallamokkal együtt ismer-

hetjük meg a régi korok balladáit. Egyes technikai segítséggel oldotta meg a szerkesztő, hogy hiteles, leginkább a szöveghez illő dallamot válogatott a balladákhoz. Ezen túl minden egyes típushoz a lehető legteljesebb jegyzetanyagot készített Liszka József, hogy elhelyezze a balladákat a felvidéki magyarság balladakincsének egészében. Nem feledkezett el az eredeti kézirat aprólékos ismertetéséről sem. A megjegyzések alapján el tudjuk képzelni, milyennek tervezte Arany A. László a kiadványt, és értékelni lehet a most kiadásra került igényes folklorisztikai publikáció erényeit.

Különös érdeme a könyvnek a gazdag képi illusztráció. Egy ma már nem létező világot hoznak emberközelbe a képek. A régi felvételek mind-mind valószínűtlenül igényes fotók. A képeket nézve tudatosul az érdeklődőben a gazdagság és szegénység szerves egysége. A hihetetlenül munkaigényes viseleti darabok – amelyekhez hasonló méregdrágán lehet látni a bécsi kirakatokban –, a mindennapok használati tárgyai voltak. A munkavégzés nélkülözhetetlen társa volt az éneklés, tánc, mesélés. (Bár a képek nem hangos fotók, ezt csak a hagyomány ismeretében állíthatjuk.) A szellemi és tárgyi kultúra elválaszthatatlanul összefügg, bizonyítja a most kiadott könyv, jelezve azt is, hogy nyelvész Arany A. László egyaránt érdeklődött a hagyományos kultúra minden megnyilvánulása iránt.

A Nyitra vidéki balladák ebben a formában, a tartalmas és részletes bevezető tanulmánnyal együtt igényes szellemi csemegét nyújt nemcsak a Nyitra vidék kultúrája iránt érdeklődőknek, hanem a magyarságtudomány kutatóinak is.

Kríza Ildikó

IN MEMORIAM

Vargyas Lajos 1914–2007

A magyar (zenei) folklorisztika élő klasszikusa költözött el közülünk. Az a Vargyas Lajos, aki kutatói pályáját voltaképpen tájainkon, a Kassához közeli Ájban kezdte. Ezzel a munkájával kétségtelenül úttörő vállalkozásba kezdett, hiszen egy adott faluközösség teljes zenei anyagát tárta fel, mégpedig a manapság oly gyakran hangoztatott, „antropológiai módszerrel”, a résztvevő megfigyeléssel. 1941-et írtunk akkor, a kulturális antropológia még nem volt divatszó, Vargyas Lajos mégis fogta magát (Kodály tanácsára), s hónapokra elvonult a hóval fedett, „világvégi” Ájba, hogy ott megénekeltesen öreget, fiatalot, s létrehozza azt az egyedülálló zenei monográfiát, ami először több részletben, majd 2000-ben, egy vaskos kötetben (*Egy felvidéki falu zenei világa – Áj, 1941*) látott napvilágot. A kötet budapesti bemutatóján, hatvan (!) évvel a gyűjtés után ott voltak az ájiai is: Vargyas egykori, akkor nyilván fiatal énekesei, azok leszármazottai. Vargyas Lajost, aki az 1941-es terepkutatását követően is gyakori vendég volt a faluban, 2006-ban Áj első díszpolgárává is választották. A Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság tiszteletbeli tagja (1994).

Ág Tibor gratulál a Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság tiszteletbeli tagjává választott Vargyas Lajosnak Komáromban (Hála József felv. 1994)

Egy szolid kutatói életműhöz szinte ennyi is elég lenne, ám amit Vargyas tett le a tudomány asztalára, az ennél jóval több! A különféle szaklapokban megjelent magyar és idegennyelvű publikációit nem számítva (amelyek egy része két gyűjteményes kötetben jelentek meg *Keleti hagyomány – nyugati kultúra* címen 1984-ben és 1999-ben), mindenképpen megemlítendő a magyar összehasonlító folklorisztika klasszikus remekének számító, s a balladakutatók számára megkerülhetetlen *A magyar népballada és Európa* című monográfiája (1976). Ugyancsak alapmű *A magyarság népzeneje* (1981) című munkája. Előbbiben Vargyas komparatistikai jártasságát, utóbbiban mérhetetlen anyagismeretét csodálhatjuk, akárhányszor fellapozzuk. Életművét egyebek közt Széchenyi-, Erkel-, Magyar Örökség és Prima Primissima Díjjal ismerték el.

Liszka József

Hoffmann Tamás 1931–2007

Órái rém unalmasak: sokszor félő, hogy közben ő is elalszik, nemcsak a hallgatósága... Ilyen és hasonló véleménnyel voltunk diákkorunkban Hoffmann Tamásról, aki a budapesti Néprajzi Múzeum igazgatójaként az Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Tansekének is tanára volt. Évfolyamunknak a tárgyi néprajzot oktatta, múzeumbeli szobájában. Jöhetett volna ő is az egyetemre, de mi mentünk hozzá. Amiben volt némi romantika, megtévezve hideg téli napokon (az egyébként udvardi származású) titkárnője által főzött teával. Visszagondolva: nagy ívű előadásokat tartott, *ójrópai* távlatokban gondolkodott, s ebben a mély és szerteágazó alapismereteket kívánó kalandozásban bizony csak nagyon kevesen tudták követni hallgatói közül.

Akkoriban még nem volt sokkönyves szerző. Tudomásom szerint kandidátusi értekezése és egy történeti-néprajzi tanulmánykötete volt abban az időben (az 1970-es évek második felében járunk) hozzáférhető¹. Nyugalomba vonulása után lett igazán termékeny, akkoriban jelentek meg sorra tanulmánykötetei², illetve az Európai parasztok hatalmas anyagismeretre, crudícióra valló, ám a mai napig befejezetlen (s vélhetően ez már így is marad) vállalkozása³. Ezeket olvasva látom ám igazán, hogy mi lehetett az, amit annak idején nem értettem, amin annak idején el-elbóbiskoltam (s nemcsak én!).

Most lenne jó ismét meghallgatni európai távlatokat nyitó előadásait, de már késő. Könyvei, hál' Istennek megmaradtak, azok segédelmével oktatja továbbra is azt, aki igényli...

Isten nyugosztalja Tanár Úr!

Liszka József

-
- 1 Hoffmann Tamás: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában*. Budapest: Akadémiai Kiadó 1963; uő.: *Néprajz és feudalizmus. Tanulmányok*. Budapest: Gondolat 1975.
 - 2 Hoffmann Tamás: *Mindennapi történelem az ütközőzónában. Vázlat a parasztok, a kereskedők és az iparosok életmódjáról a 6–18. századi Keletközép-Európában*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok Igazgatósága 2004; uő.: *Bábel tornya. A néprajztudomány székháza*. Budapest: Gondolat – Osiris 2004.
 - 3 Hoffmann Tamás: *Európai parasztok. Életmódjuk története I. A munka*. Budapest: Osiris Kiadó 1998; uő.: *Európai parasztok. Életmódjuk története II. Az étel és az ital*. Budapest: Osiris Kiadó 2001 [a két kötetről lásd recenziómat: *Acta Ethnologica Danubiana* 4, 131–133. p.]

Géczi Lajos 1926–2008

Megdöbbenéssel értesültünk a szomorú hírről, hogy a szlovákiai magyar amatőr néprajzkutatás nagy öregje, az Ung-vidék szerelmese és fáradhatatlan kutatója, a 82 éves Géczi tanár úr 2008. augusztus 15-én a debreceni kórházban elhunyt. Magyarországi üdülésén került kórházba agyvérzéssel, ahol már sajnos nem tudtak segíteni rajta.

Géczi Lajos 1926-ban született az Ung-vidéki Moksakerészen. A második világháború befejezése után fiatalon, 18 éves korában került az ún. „málenkij robotra”, a szovjet-unióbeli kényszermunkatábor poklába. Majdnem öt évig volt részese a sok ezer más sorsátársát is érintő embernyomorító szenvedésnek, a fogságból csupán 1949-ben szabadult. Ezt az 1989-ig tabu-témaként kezelt eseményt dolgozta fel saját sorsán keresztül az 1992-ben, a Madách Kiadó gondozásában megjelent *Civilek hadifogságban* című megrendítő munkájában.

Középiskolába eredetileg Ungvárott járt, de végül az eperjesi közgazdasági szakközépiskolában érettségizett 1952-ben. Közben levelező tagozaton 1956-ban magyar-orsz. szakos tanítói képesítést szerzett. Középiskolai tanári oklevelét 1959-ben kapta meg. Nyugdíjba vonulásáig, 1987-ig Nagykaposon tanított.

Géczi Lajos egyik leghűségesebb ápolója és népszerűsítője volt az 1814-ben Kiskaposon (ma Nagykapos része) született Erdélyi János szellemi hagyatékának, s nagy része volt abban, hogy a magyar folklórkutatás egyik clindítójának a helyi lokálpatrióták 1968-ban szobrot állítottak. Ebben az évben jelent meg Erdélyi Jánosról írott kis kötete is. Többedmagával Nagykaposon Erdélyi János-emlékszobát is létrehozott. Szellemi atyja és aktív szervezője volt az 1989-ben – Erdélyi születésének 175. évfordulóján – megrendezett országos Erdélyi János Irodalmi és Kulturális Napoknak. E nagyszabású rendezvényen részt vettek az unokák – Erdélyi Zsuzsanna és Ilona is. Az ebből az alkalomból megjelent *Erdélyi János emlékezete* című kötetet Géczi Lajos szerkesztette, amely a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége) Központi Bizottsága által clindított Közművelődési Kiskönyvtár sorozat 2. kötete volt.

Intenzívebben nyugdíjba vonulása óta 1987-től foglalkozott néprajzi gyűjtéssel. Elsősorban a szöveges folklór, ezen belül is népmese, -monda és -költészet kutatásában jeleskedett. Néprajzi gyűjtéseinek első eredménye az 1989-ben *Ung-vidéki népmesék és mondák* c. kötet lett, amely az Akadémiai Kiadó és a pozsonyi Madách Könyvkiadó gondozásában jelent meg az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXIII. köteteként. Ezt 1994-ben egy újabb követte, amelyet Ondava menti népmesék és mondák címmel szintén a pozsonyi Madách-Posonium Kiadónál jelent meg. Az Ondava-mentén végzett kutatások további eredményeként négy év múlva látott napvilágot, az *Ondava menti népköltészet* (Pozsony: Madách-Posonium 1998). *Ungi népmesék* címmel gyűjtéseiből a már említett pozsonyi kiadó egy válogatást is megjelentett gyerekek részére 2001-ben.

A folklórkutatások gyűjtése közben – különösen az Ondava menti falvakban – felfigyelt az anyanyelv nagyfokú romlására. Az anyanyelvért és annak sorsáért aggódó Géczi Lajos ezeket a tapasztalatokat, a gyűjtés során készült beszélgetéseket adta közre *Az ott-honokba szorult anyanyelv nyomában. Ondava menti tűnődések és beszélgetések* címmel a Püski Kiadó gondozásában 1996-ban megjelent kötetében.

Géczi Lajost mindig foglalkoztatta pedagógiai pályafutása színhelye, az Ung-vidék 10 ezer lakosú szellemi központjának története is. Helytörténeti munkásságának összegzése *Nagykapos a 2. évezred alkonyán* címmel jelent meg 2006-ban. Ebben a legutolsó köte-

tében Nagykapos egy évszázadnyi történetét mutatta be, elsősorban a nemzetiségi és társadalmi változásokra helyezve a hangsúlyt. Az Ung-vidéki nemes családokról tervezett munkája sajnos halála miatt torzóban maradt.

Géczi Lajos, a tanár igazi lámpás volt, pedagógiai pályafutása, néprajzi, honismereti tevékenysége és nem utolsósorban közéleti aktivitása példamutató szlovákiai magyar pedagógusok számára. Érdemei elismerésül 2002-ben a dunaszerdahelyi Katedra Alapítványtól Szlovákiai Magyar Iskolákért emlékérmét kapott. A Magyar Néprajzi Társaság a legeredményesebb társadalmi gyűjtőinek járó Sebestyén Gyula-emlékéremmel tüntette ki 1989-ben. A (Cseh)szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság tagjaként szorgalmazta egy néprajzi továbbképző tanfolyam és nyári kutatótábor megszervezését az Ung-vidéken, elsősorban diákok részére. Az egyhetes rendezvényen több szlovákiai magyar néprajzkutató is részt vett. Arról, hogy a régióból sajnos csupán 3 érdeklődő vett részt, nem Géczi tanár úr tehetett, s nagyon elszomorította a diákok érdektelensége. Mindig fájlalta, hogy nem talált követőre, aki folytatta volna azt a néprajzi gyűjtőmunkát, amit ő olyan nagy szorgalommal és szeretettel végzett. Géczi Lajos nagy úrt hagyott maga után. Egy értékes és szorgalmas embert veszített a szlovákiai magyar néprajzkutatás, de minden bizonnyal a legtöbbet az általa annyira szeretett s némi iróniával *Távol-Keletnek* nevezett magyarok lakta legkeletibb régió: az Ung-vidék és a Bodroghöz veszített halálával.

L. Juhász Ilona

A kötet szerzőinek címjegyzéke – Adresy autorov – Adressen der Verfasser

Balogh Csilla

Gábor Bethlena 34
SK-94001 Nové Zámky
csillus69@hotmail.com

Baranyovics Borisz

skulla@freemail.hu

Bárth Daniel

ELTE – Folklore Tanszék
Múzeum krt. 6-8
H-1088 Budapest
barthduj@freemail.hu

Botík, Ján

Katedra etnológia a etno-
muzikológia
Filozofická fakulta
Univerzita Konštantína
Filozofa v Nitre
Štefánikova 67
SK-949 74 Nitra
janobotik@centrum.sk

Csiszár Attila

Soproni Múzeum
Storno ház I.
Fő tér 8.,
H-9400 Sopron
csiszar.attila@gymsmuzeum.hu

Domonkos Ottó

Soproni Múzeum
Storno ház I.
Fő tér 8.,
H-9400 Sopron

Gecse Annabella

Damjanich János Múzeum
Pf. 128.
H-5001 Szolnok
gecse@djm.hu

Halász Albert

Szent István u. 10.
SLO-9220 Lendava
halasz.albert@iol.net

Juhász Ilona, L.

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Etnológiai Központ
P.O.BOX 154
K-945 01 Komárno 1.
icu@foruminst.sk

B. Kovács István

Železničarska 1.
SK-979 01 Rimavská Sobota
gemamuz@gmail.com

Kríza Ildikó

MTA Néprajzi Kutatóintézet
H-1250 Budapest, Pf. 29.
ildikokriz@freemail.hu

Liszka József

Selye János Egyetem
Tanárképző Kar
Bratislavská cesta 3322
SK-945 01 Komárno
Fórum Kisebbségkutató Intézet
Etnológiai Központ
P.O.BOX 154
SK-945 01 Komárno 1.
liskajozsef@azet.sk

Lozoviuk, Petr

Institut für Sächsische
Geschichte und Volkskunde
Zellescher Weg 17
D-01069 Dresden
lozoviuk@rcs.urz.tu-dresden.de

Paládi-Kovács Attila

MTA Néprajzi Kutatóintézet
H-1250 Budapest, Pf. 29.
Paladi@etnologia.mta.hu

Pusko Gábor

Kulturális Antropológiai
Műhely
Komenského 9.
SK-982 01 Tornaľa
puskogabor@gmail.com

Scharfe, Martin

Eulenkopfstraße 23
D-35043 Marburg

Simon Attila

Selye János Egyetem
Tanárképző Kar
Bratislavská cesta 3322
SK-945 01 Komárno
Fórum Kisebbségkutató Intézet
P.O.Box 52
SK-945 01 Šamorín
simon@real-net.sk

Spieker, Ira

Institut für Sächsische
Geschichte und Volkskunde
Zellescher Weg 17
D-01069 Dresden
ira.spieker@mailbox.tu-dres-
den.de

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Fórum inštitút pre výskum menšín
P. O. Box 52
931 01 Šamorín
WEB: www.foruminst.sk
E-mail: forum@foruminst.sk

Acta Ethnologica Danubiana 10–11
Az Etnológiai Központ Évkönyve 2008–2009
Első kiadás

Felelős kiadó: Tóth Károly
Borítóterv: Juhász R. József
Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography Kft., Érsekújvár
Nyomta: Expresprint s.r.o., Partizánske
Kiadta: Fórum Kisebbségkutató Központ,
Komárom–Somorja, 2009

Acta Ethnologica Danubiana 10 – 11
Ročenka Výskumného centra európskej etnológie 2008–2009
Prvé vydanie
Zodpovedný: Károly Tóth
Návrh obálky: József R. Juhász
Tlačiarenska príprava: Kalligram Typography, s.r.o., Nové Zámky
Tlač: Expresprint, s.r.o., Partizánske
Vydalo: Fórum inštitút
Komárno – Šamorín, 2009

ISBN 978-80-89249-30-5

Évkönyvünk – amellet, hogy elsősorban a szlovákiai magyar tájak népi kultúrájának kutatási eredményeiről ad számot – nyitva áll a Duna-medence népeinek népi kultúráit bemutatni kívánók előtt is. A komáromi Etnológiai Központ kutatási prioritásaival összhangban kiemelten foglalkozunk a szakrális néprajz szerteágazó kérdéskörével, hiszen a néprajznak ez az ága mind magyar, mind szlovák vonatkozásban az egyik legelhanyagoltabb területnek számít. Hangsúlyos szerepet szánunk továbbá az interetnikus kapcsolatok kutatási eredményeinek a bemutatására, valamint a különféle jelenkutatási és változásvizsgálatok prezentálásának is.

Naša ročenka hovorí o najnovších výsledkoch výskumu ľudovej kultúry maďarskej národnosti na Slovensku, zároveň však chce dať priestor prezentácii ľudovej kultúry iných národov celej Dunajskej kotliny. V súlade s bádateľskými prioritami Výskumného centra európskej etnológie v Komárne sa zaoberáme rozvetveným okruhom otázok sakrálneho národopisu, veď táto oblasť bádania v maďarskom aj v slovenskom národopise patrí medzi najzanedbávanejšie. Okrem toho venujeme osobitnú pozornosť rozpracovávaníu problematiky interetnických vzťahov, ako aj problematike výskumu súčasnosti.

Unser Jahrbuch berichtet über die neuesten Ergebnisse der ungarischen Volkskunde in der Slowakei; es steht aber auch offen für Forschungen zur Volkskultur der anderen Ethnien im gesamten Donarum. In Übereinstimmung mit den Forschungsprioritäten des Forschungszentrums für Europäische Ethnologie beschäftigen wir uns mit den außerordentlich vielfältigen Themenkreisen der sakralen Volkskultur. Dies vor allem deswegen, weil diese Thematik sowohl in der ungarischen als auch in der slowakischen Volkskunde (Ethnologie) zu den am meisten vernachlässigten Gebieten gehört. Außerdem ist uns die Präsentation der neuen Ergebnisse der Interethnik- und Gegenwartsforschung sehr wichtig.

9 €

ISBN 978-80-89249-30-5

